

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Current Issues, Challenges and Opportunities in Social Sciences

(Special Issue No.96)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Type S. K.

Principal
Kalikadevi Art's Commerce and Science College,
Shirur Kasar Dist. Beed

Guest Editor

Dr. Sanjay Sawate

Associate Professor & Head Dept. Of Geography

Co-Editor

Dr. Sudhir Yewle (HOD, Sociology)

Dr. Chetna Donglikar (HOD, Home Science)

Dr. Jadhav Vitthal (HOD, Pub.Admin.)

Mr. Gunde Vitthal (HOD, History)

Mr. Pawar Bandu (HOD, Poli. Science)

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.96

27th July 2021

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Aurhor	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Prakash Rajeshyam Konka	Application of Geospatial Technology in Change Detection Analysis of Land Cover/Land Use of Aurangabad City 2009-2019	1
2.	Ravindra S. Bhagat ¹ , Nanabhau S. Kudnar ² , Santosh J. Lagad ³ , Vasudev S. Salunke ⁴	Effect Of Physical Factor On Flood Hazard Of The Wainganga River In Maharashtra, India: A GIS & Remote Sensing Techniques	8
3.	Dr. Sunil Khandebharad	Pattern And Process Of Urbanization In Thane City In Maharashtra: A Geographical Study	14
4.	Dr. A. T. Doke	Spatio Temporal Variation of Sex Ratio of Maharashtra	17
5.	Capt.B.T.Pote	Modern Technologies Uses In Agriculture Water Management	21
6.	Dr. Sanjay R. Sawate	Problems of Disaster Combating in India- An Overview	24
7.	Dr. G. L. Kolte	COVID-19 Impact on tourism sector of India	28
8.	Mr. Gautam N. Yede	Impact of Covid-19 Situation on Environment	32
9.	Dr. Santosh Tukaram Jadhav	A Study of Current Teaching Methods in Education of Geography	34
10.	Dr.Gajhans D.S. Mr.Usare B.R.	Tahsilwise General Landuse Efficiency of Beed District, a Geographical Analysis	37
11.	Dr. Ramesh D. Rathod	A Current Situation of Education System in Maharashtra	41
12.	Dr. R. K. Kale	Indian Constitution & Human Rights	44
13.	Mrs. Madhubala Gangadhar Hudage	The Impact Of Covid-19 On Mental Health	48
14.	Dr. Sudhir A. Yevle	Sociological Study of the Problems of Migrants, from Urban to Rural Areas during the Corona Period: With Reference to Shirur (Ka.) Taluka of Beed District	50
15.	Mr. Gajbe Sumedh Shamrao Mr. Gajbe Sankalp Shamrao	Role of Libraries in E-Learning	53

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
16.	Mrs. Jayshree A. Danke	A Study of Women Health Issues	58
17.	Dr. Vandana Phatale	Food Truck For Therapeutic Diet	60
18.	Dr Surekha R.Gaikwad	Scope, Opportunities and Challenges in Home Science Education	62
19.	Dr.Ayodhya Pawal	Role of Parents In Teenage life	66
20.	Mrs. Rakte Jyoti Bhausahab	Role Of Library In Changing Society	69
21.	Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar	A Study of Religious Beliefs and Misbelieves Regarding Menstruation among Girls of Shirur Kasar	72
22.	Dr. Sanjay Raosheb Sawate	Correlation Between Population and Settlement Ratio in Beed District : A Geographical Study	77
23.	Dr. Shivanand Tanajirao Jadhav	Impact of Watershed Development Programmes on Migration in Marathwada Region	84
24.	प्रा.बंडू थावरा पवार	न्यायालयीन सक्रियतेचा चिकित्सक अभ्यास	88
25.	डॉ.महादेव मुंडे	भारतातील प्रादेशिक पक्षाची भूमिका	92
26.	नवनाथ विश्वनाथ खेत्री डॉ. सुधीर आ. येवले	पाणी फाउंडेशन वॉटर कप स्पर्धेमुळे कोळपिंपरी गावातील परिवर्तनाचा अभ्यास	98
27.	प्रा.डॉ. घुगे एस. पी.	भारतातील पडिक जमिनीची समस्या : एक भौगोलिक अभ्यास	103
28.	भास्कर देवदत्त कसोटे	न्यायालयीन सक्रियता कार्यपद्धती आणि महत्व	107
29.	श्री डाके राजाभाऊ आसाराम प्रो.डॉ.एल.एच.साळोक	कोविड -१९ चा स्थलांतरीतावर झालेला परिणाम - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	111
30.	डॉ.सुनंदा एकनाथराव आहिर	भारतीय समाजातील सामाजिक विघटन-एक सर्वांगीण दृष्टीक्षेप	118
31.	प्रा.डॉ.आव्हाड भगवान भानुदास	कोविड-१९ चा समाजजीवनावर झालेला परिणाम	124
32.	प्रा.रमेश शंकरराव सोनटक्के	आदिवासी विकास आणि शासकीय योजना	129

Sr. No.	Name of the Aurther	Title of Paper	Page No.
33.	डॉ.दत्ता एम.तंगलवाड	कोरोना महामारीचे भारतीय समाजावरील परिणाम-एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	135
34.	सुवर्णरेखा रतनलाल पहाडे	भारतीय संघराज्य	143
35.	किशोर कैलास बांबर्डे डॉ. आघाव एन.बी.	कृषी विषयक समस्या व उपाय	145
36.	प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.	महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी करण्यात येणाऱ्या उपाययोजना	148
37.	डॉ.वंदना बनकर	स्त्रियांचे आरोग्य आणि रजोनिवृत्ती	152
38.	प्रा.पोकळे एस.एम.	जागतिकीकरण आणि कृषी क्षेत्र एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	157
39.	डॉ. जयदीप रामकृष्ण सोळुंके	महाराष्ट्र राज्यातील कृषि विषयक समस्यांचे भौगोलिक विश्लेषण	163
40.	गांगर्डे गोपाळ मदन	कोरोना : समाज व्यवस्थेवरील परिणाम	168
41.	डॉ. भालेराव जे. के.	भारतीय धर्मनिरपेक्षता व समान नागरी कायदा	173
42.	प्रा. सय्यद अफरोज अहमद	महिला आणि आरोग्याच्या समस्या	176
43.	डॉ. उषा एम. खंडाळे	वृद्धावस्थेतील आव्हाने आणि उपाययोजना	179
44.	प्रा.डॉ.पोटभरे एस.डी.	डॉ.भीमराव आम्बेडकर एवम् समान नागरिक संहिता	185
45.	डॉ. शहादेव शिवाजी डोंगर	गुजर समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास: बीड जिल्हयाच्या संदर्भात	188
46.	प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे	विजयनगर साम्राज्यातील 'अमर-नायक' आणि 'अयांगर' व्यवस्था	192
47.	डॉ.नवनाथराव आघाव डॉ. श्रीधर सोनराव आघाव	भारतीय राज्यघटनेतील कलम 370 आणि 35 (अ)	196
48.	प्रा. आर.बी.काळे प्रा. पी.एस काळवणे	भारतातील बालकामगारांची समस्या	200
49.	डॉ. एस.बी. देशमुख	महाराष्ट्रातील बदलते भूमी उपयोजन एक भौगोलिक लघुशोध निबंध	204
50.	प्रा. डॉ. कराळे ए. बी.	लॉकडाऊन : पर्यावरणासाठी एक वरदान	208

Sr. No.	Name of the Aurhor	Title of Paper	Page No.
51.	डॉ.प्रफुल्ल बाबुराव गायकवाड डॉ.एस.एस.तोळमारे	किनवट तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीतील आदिवासी लोकसंख्येच्या वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास	213
52.	ज्योती केशवराव दराडे	राज्यघटना आणि धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र	217
53.	ज्योती केशवराव दराडे	घटनात्मक भारत आणि आजचे वास्तव	219

Application of Geospatial Technology in Change Detection Analysis of Land Cover/Land Use of Aurangabad City 2009-2019

Dr. Prakash Rajeshyam Konka

Assistant Professor, Department of Geography, Shri Bankatswami Mahavidyalaya, Beed

*e-mail:prakashkonka123@gmail.com

Abstract

The present study has shown that remote sensing techniques have tremendous potential for mapping and monitoring of land use. The geographic information system and remote sensing tools are very useful for the urban land use classification and change detection of LULC. The study of land use / land cover changes is an essential feature of urban geography. The process of urbanization is a universal phenomenon taking place all over world and has increasingly become a major issue facing many metropolitan areas. The land use/land cover pattern of a city or region is an outcome of natural and socio-economic factors and its utilization by man in time and space. Land is becoming a scarce resource due to immense agricultural activity, urban sprawl and demographic pressure. Hence, information on land use / land cover and possibilities for its optimal use is essential for the selection, planning and implementation of land use schemes to meet the increasing demands for basic human needs and welfare. The information also assists in monitoring the dynamics of land use resulting out of changing demands of increasing population. It is also useful to the different departments and government agencies like revenue, agriculture, irrigation, forest, environment, urban development & urban planners for land use planning and decision making. For betterment of human beings well planning of city is needed. In this regard there is need to study urban growth and land use /land cover.

Introduction:

Urbanization has become a dominant trend all over the world. It is responsible for extraordinary growth of cities and towns, particularly in the economically developed and developing areas. India has also shown a considerable level of urbanization mainly after independence. However, urban growth is not same everywhere and every time. Few urban centers show faster pace of growth, while other witnesses slow growth or stagnation. In fastly growing urban areas, due to over concentration of population certain problem arises such as inadequate housing, drinking water, sanitation, health, employment and education facilities.

The study of land use / land cover changes is an essential feature of urban geography. The process of urbanization is a universal phenomenon taking place all over world and has increasingly become a major issue facing many metropolitan areas. The land use/land cover pattern of a city or region is an outcome of natural and socio-economic factors and its utilization by man in time and space. Land is becoming a scarce resource due to immense agricultural activity, urban sprawl and demographic pressure. Hence, information on land use / land cover and possibilities for its optimal use is essential for the selection, planning and implementation of land use schemes to meet the increasing demands for basic human needs and welfare. The information also assists in monitoring the dynamics of land use resulting out of changing demands of increasing population. It is also useful to the different departments and government agencies like revenue, agriculture, irrigation, forest, environment, urban development & urban planners for land use planning and decision making. For betterment of human beings well planning of city is needed. In this regard there is need to study urban growth and land use /land cover.

The rapid development of multi-spatial and multi-temporal remote sensing data has now made it possible to monitor urban land-use / land-cover changes in a very efficient manner. Remote sensing techniques have proven very useful in urban mapping (M. Batty 2008). Keeping this view in mind it was decided to study the land use/land cover in Aurangabad city of Maharashtra State (India) using applications like remote sensing and geographical information system.

Study Area:

In this research paper Aurangabad Municipal Corporation limits have been selected as the study area. Aurangabad is an ancient and historical city situated in central part of Maharashtra state. Aurangabad city is the

headquarters of Aurangabad district and also the divisional head quarter of the administrative region of Marathwada. Formerly, there was a small village named Kirki (Khadki) where the city stands today. It is situated at the bank of the river Kham, a tributary of Godavari. The city is located at the latitude of 19° 53' 50" north and longitude of 75° 22' 46" east. It sits in a strategic position on the Deccan Plateau. The population of the city as per census 2011 is 11,75,116 experiencing a phenomenal growth rate of above 70% in last four decades due to economy buildup caused by industrialization and tourism. The Aurangabad Municipal Council was formed in 1936 when the geographical area of the town was 63.41 sq km. In 1982, the council was converted into a Municipal Corporation and 18 nearly villages were included in the city. The area of the Municipal Corporation at present is 138.5 sq km.

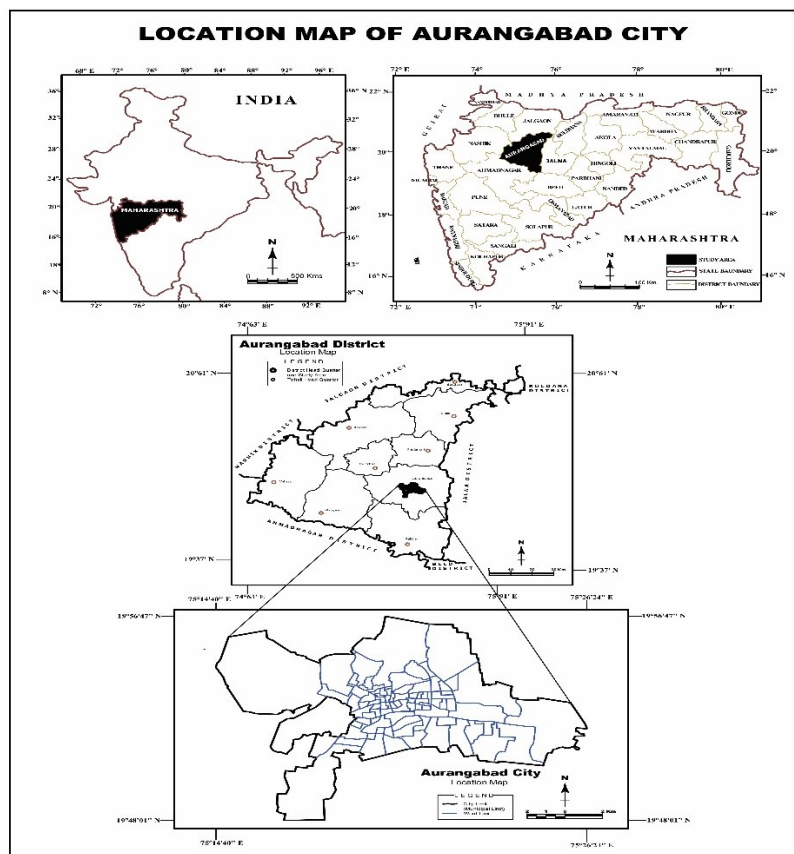

Figure 1: Location of Aurangabad City

Origin of the research problem:

The rapid development of multi-spatial and multi-temporal remote sensing data has now made it possible to monitor urban land use / land cover changes in a very efficient manner. Remote sensing techniques have proven very useful in urban mapping (M. Batty, 2008). Keeping this view in mind it was decided to study the land use/land cover using applications like remote sensing and geographical information system.

Objectives:

The main objective of the present research work is to use the modern technologies like Remote Sensing, Geographic Information System and Global Positioning System. As well as analyze the land use / land cover changes in study area over period of time of the Aurangabad city for the sustainable urban planning.

- To study classify the urban land use of Aurangabad city for the year 2009 and 2019.
- To study the changing land use pattern using satellite data for the year 2009 and 2019.

Parameters for Land Use/ Land Cover

In this study the selection of parameters for land use/ land cover classification system in order to arrange it under suitable framework to facilitated systematic land use inventory, mapping and change detection study. The important features used for analysis are built up, barren land, Vegetation and Water Bodies.

Source of Data Base and Research Methodology:

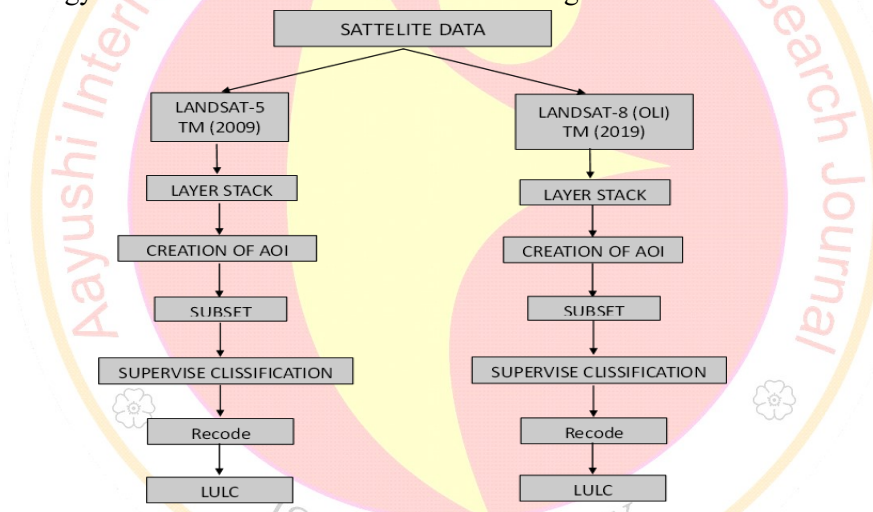
To study the land use/land cover changes in Aurangabad city from 2009 to 2019 the satellite imageries have been obtained from United States Geological Survey's (USGS) Earth Resources Observation & Science (EROS) The base map of the city and Aurangabad guide map obtained from Survey of India (SOI). The subsets for LANDSAT TM image were taken for further interpretation and classification process. Supervised classification for the LANDSAT 8 (OLI) has been performed with parametric rule as maximum likelihood in Erdas 14 software. The classified images showing area under different land use categories in 2009 and 2019 are given in figure 2 and 3. The resulted data have been used for land use / land cove change detection analysis.

For the present study initially the SOI toposheets were scanned and geo-referenced to use as base layer for image registration. The digital remote sensing data LANDSAT TM (May 2009) and LANDSAT 8 (OLI) (May 2019) having spatial resolution 30m, were processed and geo-referenced using Ground Control Points (GCP) from Survey of India map. The satellite images and toposheets were projected into WGS 1984 Complex UTM Zone 43N projection system. The Aurangabad city boundary AOI layer was overlaid upon so that study area could be extracted from the whole image. The collected data has been processed and analyzed by using different quantitative, statistical technique. MS-Excel and QGIS software has been used.

Ground Truth Verification

For this study, ground truth verification is done for land use/land cover analysis for unclassified areas. Spatial locations of all land use/land cover taken using Garmin GPS instrument. Due to ground truth verification the accuracy of interpretation has been enhanced. The doubtful areas were physically verified in the field work and observation for modification of thematic details.

Methodology: Methodology flow for the Land use/ Land cover change detection:

Arial Growth of the Aurangabad City:

Aurangabad was originally a small town called Khirki, later on the walled city came up which was 5.35 Ha in area. Then the cantonment area was established towards the end of 19th century, which was developed on the western bank of the south-west walled city. Till the beginning of this century the development of the city was limited within the walled city, Begampura and Cantonment. As population started growing area outside the walled city started developing. The development was not possible on the northern part of the city due to the hilly land, which acts as a major physical constraint. Hence city started developing towards south and areas like Usmanpura, Padmpura, Kranti Chowk etc started developing. The Aurangabad Municipal Council was formed in 1936 when the geographical area of the town was 63.41 sq km.

CIDCO was established during 1972 as a special planning authority and New Aurangabad Township was developed towards east side of the city during 1971-81. Eastern and north-eastern areas like Chikalhana and Harsool which were located near the city started developing due to establishment of CIDCO. The MIDC area just on the east of the Municipal limits have given a great inputs for development along Aurangabad Road, the proximity of the area to the northern Delhi Gate with the Himayat Bagh, the Government Office Complex, the Shahaganj area (city centre). Areas like Jyotinagar, Jawahar Colony and Garkheda etc started developing in 1980s with large no of apartments and are still developing today. On the south-west, city started developing

towards Paithan road in the areas like Kanchanwadi, nakshtrawadi etc. In 1982, the council was converted into a Municipal Corporation and 18 nearly villages were included in the city. The area of the Municipal Corporation at present is 138.5 sq km.

After establishment of the Municipal Corporation, the city is developing in three main directions, which are

- South of Railway Station
- Along the Aurangabad Road towards the east
- Towards north along Jalgaon Road and northwest side beyond Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University.

Now city is developing beyond Garkheda towards Satara near Bid Bypass Road on the Southern side. This area is outside the Aurangabad Municipal corporation limit. Also due to establishment of new Five Star Industrial Estate at Shendra towards east, city is expected to grow in that direction.

Result and Discussion

Land Cover / Land Use Change detection

Land use / land cover layers represent the digital image of city classified in to four classes. The area was measured and presented in tabular form to get the clear scenario of land use and land cover. During the years 2009 and 2019 the major change were detected

The satellite imagery has been obtained from USGS Earth Resources Observation & Science (EROS). The base map of the city and Aurangabad guide map obtained from Survey of India (SOI). The subset for LANDSAT TM image and LANDSAT TM (OLI) data were taken for further interpretation and classification process. Supervised classification for the image product has been performed with parametric rule as maximum likelihood in Erdas 14 software. **Table 1 and figure 1** shows Land Use/Land Cover Change from 2009 to 2019 (Landsat TM Image): Land use/land cover layers represent the digital image of city classified into four classes as agriculture, vegetation, built up, and barren land. Study reveals that major change were detected in built up land use and land cover. The percentage share of build-up area increase from 19.7 % to 22% from 2009 to 2019. Percentage share of other categories like vegetation, water bodies and barren land declined in the same period. Vegetation in 2009 was 46.22 percent and it decreased by 45.15 percent (-1.07 percent) in the year 2019. Barren land was 33.15 percent and it decreased by 31.92 percent (-1.24percent) in the year 2019 due to industrial development.

Table 1: Land use / Land cover change during 2009 to 2019

<i>LULC Class</i>	<i>Area in Hectare (LANDSAT 5 - 2009)</i>	<i>2009 (%)</i>	<i>Area in Hectare (LANDSAT 8- 2019)</i>	<i>2019 (%)</i>	<i>Change (%)</i>
<i>Built up</i>	2817.22	19.68	3158.09	22.07	2.38
<i>Vegetation</i>	6614.87	46.22	6461.85	45.15	-1.07
<i>Water Bodies</i>	135.28	0.95	124.44	0.87	-0.08
<i>Barren Land</i>	4745.09	33.15	4568.08	31.92	-1.24
<i>Total</i>	14312.46	100	14312.46	100	

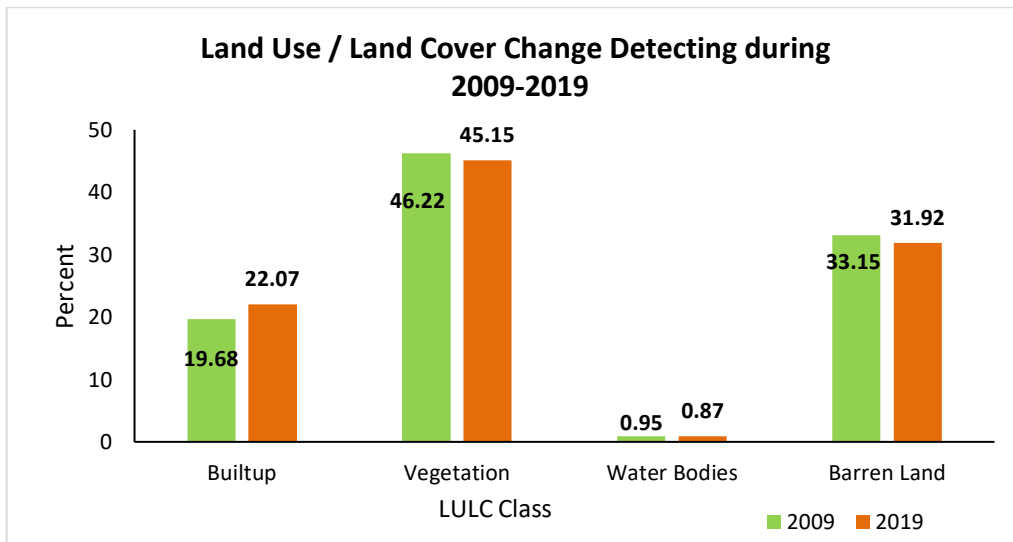

Figure 1: Land Use / Land Cover Detecting Change during 2009-2019

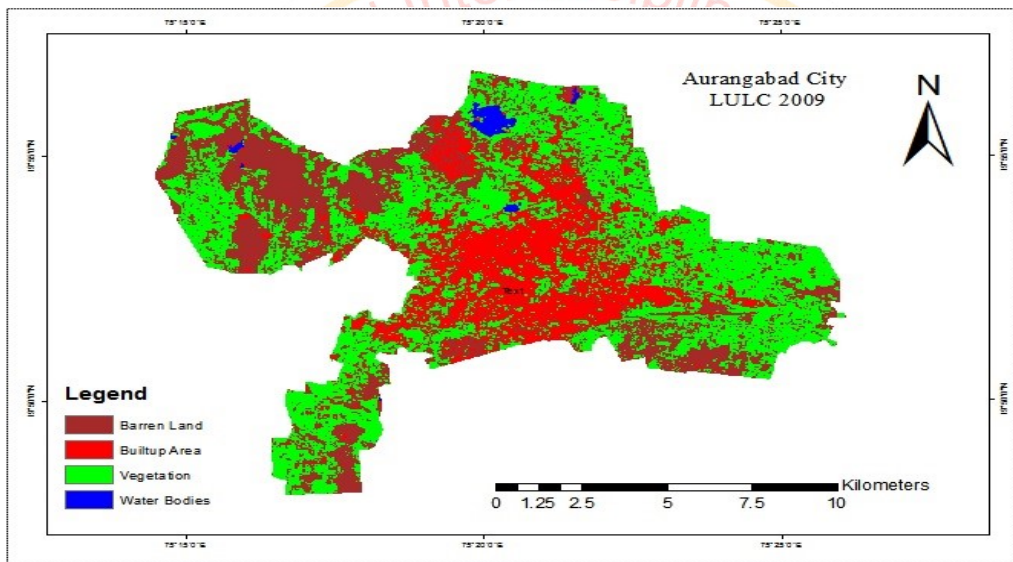

Figure 2: Land Use / Land Cover map of Aurangabad City, 2009

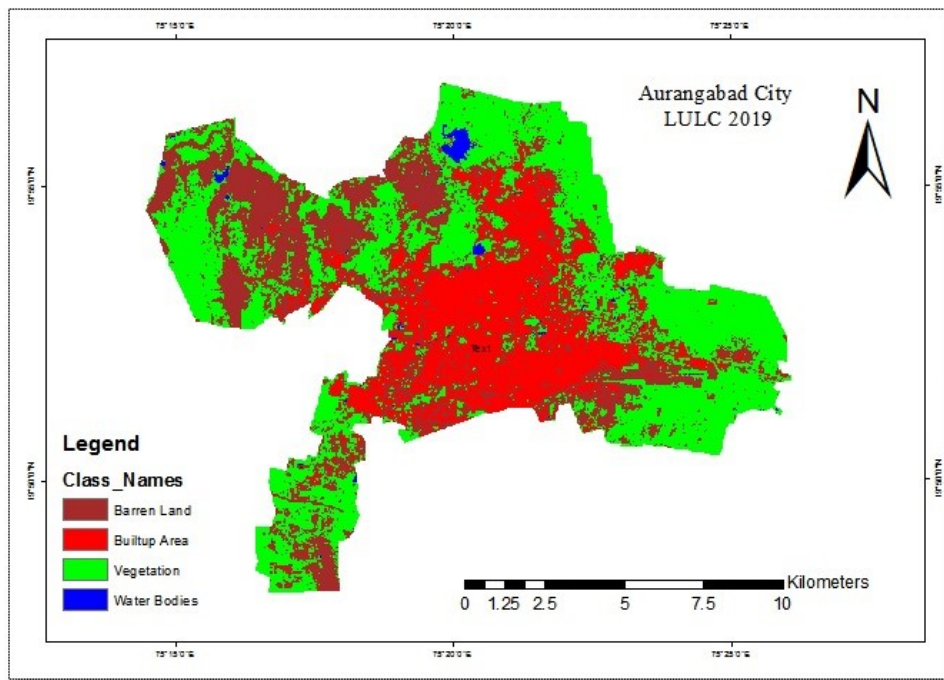

Figure 3: Land Use / Land Cover map of Aurangabad City, 2019

Conclusion:

The present study has shown that remote sensing techniques have tremendous potential for mapping and monitoring of land use. The geographic information system and remote sensing tools are very useful for the urban land use classification and change detection of LULC. The rapid urban growth has been transformed barren land in industrial establishment and other settlements. The land use/land cover assessment using satellite imagery provides reliable and accurate information, which cost and time effective. It also offers a holistic view of large areas for better monitoring of land use/land cover. Hence, the satellite remote sensing is useful for assessing the land use/land cover. From the above discussion, it is concluded that analysis of land use/land cover of the area can be effectively determined and can be used for future planning.

References:

1. Bansal, S.C. (2010), "Urban Geography" Meenakshi Prakashan, Meerut.
2. Bartholomew, H. (1955), "Landuses in American Cities", Mass, Harvard University Press, Cambridge, p. 15.
3. Bekele, H. (2005). Urbanization and Urban Sprawl. Unpublished MSc Thesis No. 294. Royal Institute of Technology, Sweden.
4. Batty, M., (2008) *The Size, Scale and the shape of the city*, p 319,769-771.
5. Berry, B.J.L. And Horton, F.E. (1970), "Geographic Perspective on Urban System", Prentice-Hall, New Jersey, p. 15.
6. Bhagat, R.B. (2005), "Urban Growth by City and Town Size in India", Paper to be presented in the annual meeting of Population Association of America to be held at Philadelphia, USA, March31-April 2, 2005.
7. Brush, J. (1962), "The Morphology of Indian Cities" in Roy Turner (ed.) *India's*
8. Chapin, F.S. (1965), "Urban Landuse Planning", Harper, New York, p. 207.
9. Collins, M.P. (1965), "Field Work in Urban Areas", in Chorley, R.J., and Haggett, P., ed., *Frontiers in Geographical Teaching*, Methuen, London, p. 58-215.
10. Datar, A.A. (1992), "Changing Landvalues and Landuse of Poona City 1951-1985", Unpublished M.Phil. Dissertation, University of Poona, Pune.
11. Desai, C.G., Patil, M.B., Mahale, V.D., Umrikar, B. (2009) *Application of remote sensing and geographical information system to study land use / land cover changes: a case study of Pune Metropolis*, Advance Computational Research, Vol.01 Issue 2, pp10-13
12. Grove, A.B. and Cresswell, W. (1983), "City Landscape", Butterworths, London.

13. Harries, C.D. and Ullman, L.E. (1945), "*The Nature of Cities*", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 242, p. 7- 17.
14. Kaul and Sopan et al, (2012) *Journal of Environment* Vol.01, Issue 04, pp146-152.
15. Kulkarni, K.M. (1985), "*Urban Structure and Interaction, A Study of Nasik City-Region*", *Concept Publishing Company, New Delhi*.
16. Malshe, P.T. (1974), "*KOLHAPUR- A Study in Urban Geography*", *University of Poona, Poona*.
17. Mandal, R.B. (2000), "*Urban Geography- A Textbook*" *Concept Publishing Company, New Delhi*.
18. Ratcliff, R.V., "*Urban Land Economics*", *McGraw Hill Book, New York*.
19. Sandipan Das, Sagar P. Mali, Ankita Mishra, (2012) *Urban land use / land cover change detection analysis of Aurangabad City using Geoinformatic techniques, International Journal of Scientific and Research, Publication Vol.2 Issue 9*.
20. Sangwan, R.S. (2000), "*Dynamics of Urban Landuse- Ecology of Residential Mobility*" *Commonwealth Publishers, New Delhi*.
21. Singh, J.P. (1980), "*Urban Land Use Planning in Hill Areas - A case Study of Shillong*", *Inter-India Publication*.
22. Singh, R.L. (1964), "*Bangalore: An Urban Survey*" *Tara Publications, Varanasi*.
23. Smailes, A.E. (1966), *The Geography of Towns, Hutchinson University Library, London*.
24. Smailes, A.E. (1969), "*The Indian City*", *Geography Zeitachrift, Vol. 57, No. 3*.
25. *Urban Future, University of California Press, Berkeley*.

Effect Of Physical Factor On Flood Hazard Of The Wainganga River In Maharashtra, India: A GIS & Remote Sensing Techniques

Ravindra S. Bhagat¹, Nanabhau S. Kudnar², Santosh J. Lagad³, Vasudev S. Salunke⁴

¹Assistant Professor in Geography, S. S. Dhamdhare Arts & Commerce College, Talegaon Dhamdhare, Tal-Shirur, Pune, Maharashtra, India

²Assistant Professor in Geography, C. J. Patel College Tirora, Dist- Gondia, Maharashtra, India

³Assistant Professor in Geography, Dada Patil Mahavidyalya Karjat Dist. Ahmednagar Maharashtra, India

⁴Assistant Professor in Geography, K. J. Somaiya College, Kopergaon, Dist-Ahmednagar, Maharashtra, India

Abstract

The present study on Effect of physical factor on Flood hazard of the Wainganga River in Maharashtra, India: A GIS & Remote sensing techniques. Flood is a one of the natural calamities. It's occurred in all rivers and drainage and its damages natural resources and the lives and also the loss of economy and human being. So we have attempt to how physical factor effect on occurring flood of Wainganga river based on GIS & Remote sensing techniques. So the considered that study we use rainfall distribution, land use and land cover, types of soil, drainage density, slope etc. are factor on flood hazard. The present study depicts the process of evaluating various physical and hydrological parameters of the Wainganga River by applying remote sensing, geographical information system and global positioning system techniques. The data can be used for basin management, hydrological, and utilized in restoration and conservation of natural resource studies in the future.

Keywords: Wainganga river basin, Grid rainfall, Flood hazard map, GIS, remote sensing etc.

1. Introduction

Flood is natural disaster. Flood is local event and sometime short or long period events and it not give any warning to happening on earth surface (Ajin et al, 2013, Bhagat and Bisen, 2015, 2016; Bhagat, 2020; Hire, 2000). Flood frequency, magnitude and the cost of damage are on the rise all over the world. We know that man has constructed his settlement along the streams, rivers or coasts (Kale, 2002; Horton, 1932; Rajasekhar et al, 2021). Now a day's small settlements are converted into big cities as population is fast increasing and at the same time constructions are also increasing which has reduced the percentage of available land (Thilagavathi, et al 2011; Salunke et al, 2021). Any region having high population density is more sensitive to floods because of lack of flood control, lack of emergency response infrastructure and early warning systems. The rivers bring heavy sediment load from the catchments. Inadequate carrying capacity of the rivers is responsible for causing floods, drainage congestion and erosion and deposition of river-banks.

2. Study area

The study areas lies between latitude extension 19^o30'N to 22^o30' N' and longitude extension of 79^o00'E to 80^o30' E'. The Wainganga River raises at El 640.0 m in the Seoni District of Madhya Pradesh from the Western slopes of Maikala Ranges which is continuation of the Satpura Ranges in Central India (Kudnar, 2015, 2017, 2018). The Wainganga River (Kudnar, 2020; Kudnar et al 2021) receives numerous tributaries on either bank and drains the western, central and eastern regions of the Chandrapur, Gadchiroli, Bhandara, Gondia and Nagpur districts of Maharashtra (Bisen and Kudnar 2013). This river draining major portion of the Maharashtra plateau. The upper catchment area lies in the high rainfall range of 2000-4000 mm.

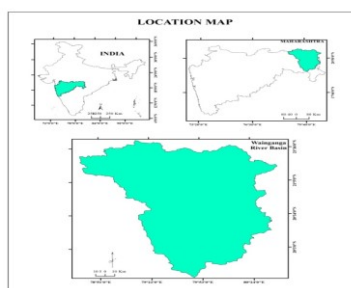

Fig 1. Location Map of Study Area

3. Objective

- 1) To understand general land use and land cover of study area.
- 2) To understand the Physiographic profile of study area.

3) Try to identify controlling factor on flood hazard.

4. Data Collection and Methodology

For the present studies the various maps were formed using ArcGIS. For the present studies of flood analysis data have obtained from one inch topographic map of Survey of India (1:63,360 or 1:2, 50,000). For the prepare a base map, drainage map, water bodies digitized from the toposheet No. 55K, 55O, 55P, 56M, 64C, 64D, 65A.

5. Result & Discussion

5.1. Soil type

Soil type is important factor as the amount of water flow through soil is depends on infiltration capacity for the flood hazard zone. The characteristics and distribution of soils in upper Wainganga region are influenced essentially by the nature and intensity of weathering and the mode and rapidity of fluvial transport on the plateau. For eg. Kali, Kanhar, Sihar, Morand, Khardi and Bardi are the main types of soils that are found in study region. Soil types was obtained from Survey of India toposheet and National Bureau of Soil Survey and Land use Planning. Wainganga sub-basin may broadly be divided into three main categories namely black soil, red soil and mixed black and red soil. So the high infiltration rate is more than other soil. That means to chances of flood increase with decrease in infiltration capacity (Salunke, et al. 2020; Sneh, 2013).

5.2. Rainfall distribution

The rainfall data of these stations were collected from IMD and the rainfall maps was prepared using 49 Grid stations and prepare spatial and temporal rainfall map form collected IMD .Rainfall distribution is important factor for flood hazard zonation. High intensity rainfall is results into heavy floods. Floods occur when the volume of water exceeds the ability of a stream and river to hold the water within its normal banks. Gridded rainfall data of $0.25^0 * 0.25^0$ resolution was analyzed to annual and seasonal scales in Wainganga river basin located in Maharashtra during 1961 to 2014.

5.2.1 Distribution of Rainy Season Rainfall

Precipitation records are considered for a period of 54 years from 1961 to 2014 for 49 grid zone in the catchment. Another important aspect of the annual variability of rainfall is the variation in rainy season rainfall for Wainganga basin. The peak maximum of the annual rainfall of recorded 1434 mm to 1487 mm covers area about 129.12sq.km. But the lowest rainfall during monsoon season ranges between having 1052mm to 1106mm its cover area of 751.91 sq.km. Another way of explanation of maximum area is 9200.82 sq.km. area 1216 to 1269 mm of rainfall.

Table 1: Rainy Season Mean Rainfall With Area in mm(1901 - 2014)

Sr. No.	Annual Rainfall	Area km ²
1	1,216 - 1,269	9200.82
2	1,107 - 1,161	1006.58
3	1,162 - 1,215	2748.54
4	1,434 - 1,487	129.12
5	1,379 - 1,433	668.37
6	1,325 - 1,378	3670.93
7	1,270 - 1,324	8170.52
8	1,052 - 1,106	751.91
Total		26347.47

Source: Computed by Researcher

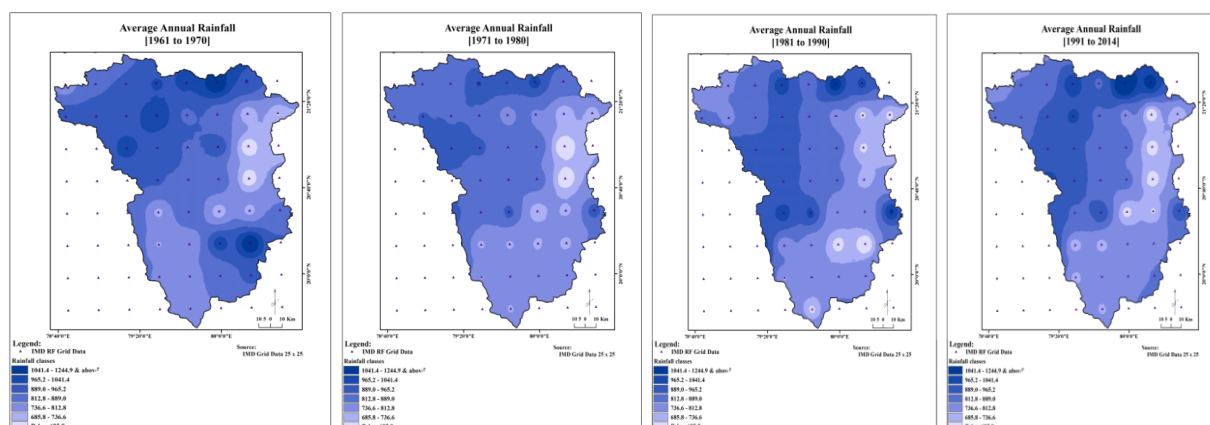

Fig 2.Rainfall Distribution

5.3 Land use land cover

The Wainganga distribution of land use land cover classes of image include rocky land /open space, dense Forest, water bodies, agriculture, sparse vegetation, fallow land, open Scrub, barren land, settlement, gravel land. The major land use categories in the Wainganga River’s basin includes build up land (1.89%) and agricultural land (14.17%) that comprises of generally kharif, rabi and double crop system in the region. For Agricultural land the presence of thick vegetation cover slows that’s why the reduces amount of runoff. Forest cover (65.75%) comprises of dense forest (15.03%), sparse vegetation (23.01%), open Scrub (27.71%) and recent plantations. Deciduous or dense forest largely spreads out in the region in the east of the all Wainganga river basin area. Forest cover comprises of deciduous forests, degraded forests, forest blanks and recent plantations. Barren land consists of soil in which plants cannot grow results in increasing runoff on the other side fallow land causes destruction to free flow of runoff. Water Bodies (2.11%), barren Land (9.48%), fallow Land (4.19%), gravel Land (0.52%), rocky Land or open Space (1.88%) can also be found in the region. Waste land with or without scrub and barren rocky/stony waste can also be found in the region.

Table 2 - The Land use & Land Cover pattern of the Wainganga sub-basin

Sr. No	Land use/ Land Cover Category	Area in sq.km.	Total Geographical Area (%)
01	Rocky land/ Open space	495.49	1.88
02	Dense Forest	3960.89	15.03
03	Water bodies	558.21	2.11
04	Agriculture	3735.03	14.17
05	Sparse vegetation	6063.82	23.01
06	Fallow land	1101.28	4.19
07	Open Scrub	7299.50	27.71
08	Barren land	2497.43	9.48
09	Settlement	497.46	1.89
10	Gravel land	137.90	0.52
Total		26347.01	100

5.4 Slope

Slope of a land is one of the important physiographic aspects that influence the agricultural land use of an area. The direction of the slope of this study region is from north-west to south-east. The eastward slope and northwestern in the study area is gentle but the slope in the western and northern part is steep i.e. 1.50%.

5.4.1 Very Steep Slopes

The Balaghat Range has bare slopes and gullied topography. These are the limiting and controlling variables in terms of its land use pattern. It seems to be a severe soil erosion zone during monsoon. It is characterized by coarser texture of soil, thin soil cover and mere vegetation growth. The very strongly and

steeply sloping zones are found in northern part of Wainganga basin. The steep slope area i.e. 5.66% is the limitation for the agricultural land use. Therefore, in such area the small patches of land between the two high elevated areas.

Table 3 : Slope in Study area

Sr. No.	Slope Class	Area in ha.	Area Sq.Km.	Area (%)
1	Gentle	1463008.80	14630.09	55.53%
2	Moderate	717292.50	7172.93	27.23%
3	Stiff	265055.62	2650.56	10.06%
4	Steep	149173.90	1491.74	5.66%
5	Very Steep	36758.14	367.58	1.40%
6	Extra Steep	2670.17	26.70	0.10%
7	Precipitous	722.07	7.22	0.03%
Total		2634681	26346.8	100%

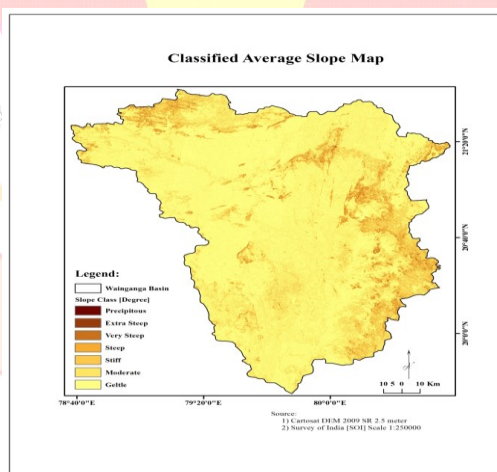
Source: Computed by Researcher

5.4.2 Moderately Steep Slopes

Along the bank of Wainganga River, the eastern and northern part of the Bhandara, Gondia and some part of the Nagpur district has moderate slope. The central part has also moderate slope. The average slope of this region is about 300 to 400. Coarser texture soil is distributed due to surface wash and mass wasting process. The bare nature hill slopes support to high erodibility. The material is removed from upper slopes and deposited at the foothills. Large boulders are released and accumulated at the base of the hills. The unit appears to have maximum proportion of waste land, rocky barren and fallow land.

5.4.3 Gentle Slopes

This unit comprises of very high area of the study area (55.53%). These slopes are observed in the western, southern part of the Wainganga basin, the piedmont plain is formed by alluvium transported from the upslope region on the confluence of Wainganga and Wardha River near Ashthi village. Such plains are favourable for the agriculture activities. The left bank of Kanhan River has also the plain area.

Fig 3. Average Slope Map

5.5 Drainage Density

Drainage density refers to total stream lengths per unit area. It is a measure of how the watershed is drained by streams. A low drainage density value is not favourable for runoff or less runoff and hence indicates of high chance of flood.

$$\begin{aligned}
 \text{Drainage density} &= Dd = \Sigma L/A \\
 &= 16634.51 \text{ km} / 26347.47 \text{ km}^2 \\
 &= 0.63
 \end{aligned}$$

The Wainganga River sub-basin drainage density is Coarse (drainage density 0.63) on account of such as basalt, hilly relief, hard rock which tends to give low drainage density. Map 4.4 shows that North and south part have been the high drainage density but in the middle part of the basin very low dense. It is affected by the factors which control the characteristic length like resistance of weathering, permeability of rock formation, climate, vegetation etc. High drainage density is noticed in the regions of weak and impermeable surface material and sparse vegetation and mountain relief. The mean value of Dd in Wainganga river basin is 0.63 km./sq.km. This indicates the resistance permeable material with fairly vegetative cover and low relief. But as the spatial variation is concerned, the upper Wainganga basin indicates very high Dd value (5 to 8 km. per sq. km.). Therefore, the basin is weak and impermeable surface material and relatively greater topographical relief.

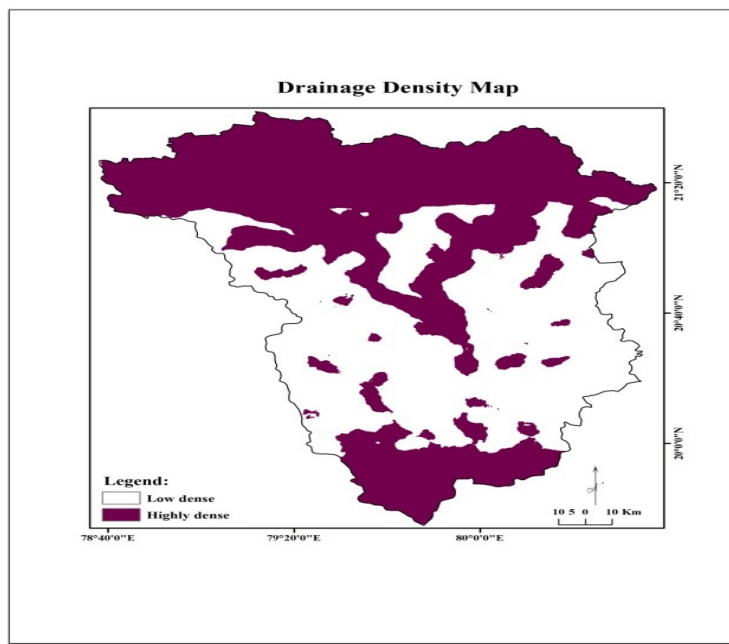

Fig 4. Drainage Density Map

5.6 Flood Hazard of study region -

Flood hazard give us an idea of highest flood levels in the flood prone areas which help to understand channel changes and socio-economic losses in the study region.

Conclusion

The study was carried out with how physical factors are impact on flood on Wainganga basin. GIS tool is usefull for preparing of flood map which is usefull for public awarens. So planner takes decision to response measure. Like as Flood booths are the major unit to provide relief and rescue operation. These booths provide real-time information on the flood stage of river to flood control. Flood forecasting stations should also be increased so that a proper coverage of entire area is done and a forecast should be done much before actual occurrence, so that evacuation can be carried out in time. This will save human and cattle lives and also the damage to moveable property.

Reference

1. **Ajin, R. S., Krishnamurthy, R. R., Jayaprakash, M. and Vinod, P. G., (2013)**, Flood hazard assessment of Vamanapuram River Basin, Kerala, India: An approach using Remote Sensing and GIS techniques, *Advances in Applied Science Research*, 4(3), pp 263-274.
2. **Bhagat, Ravindra and BisenDevendra (2015)** Flood Study of Wainganga River in Maharashtra Using GIS & Remote Sensing Techniques, *International Journal of Science and Research*, 782-785.
3. **Bhagat, Ravindra and BisenDevendra (2016)** Land use and Land cover of Wainganga River in Maharashtra using GIS and Remote sensing technique, *Golden Research Thoughts, International Recognition Multidisciplinary Research Journal* ISSN: 2231-5063, Volume - 5 | Issue – 9, Page No. 1-7
4. **Bhagat, R. S. (2020)** Longitudinal Dispersion Characteristics of Wainganga River and Natural Streams, India, *Our Heritage*, ISSN: 0474-9030 Vol-68-Issue-1- Pp. 884 to 892

5. **Bisen, D.K., and Kudnar, N.S. (2013)** A Sustainable Use and Management of Water Resource of The Wainganga River Basin: - A Traditional Management Systems. figshare. Journal contribution.
<https://doi.org/10.6084/m9.figshare.663573.v1>
6. **Hire P.S. (2000)** “Geomorphic and Hydraulic studies of floods in Tapi Basin published Ph.D.
7. **Horton, R.E., (1932)** Drainage basin characteristics, Trans. Amer. Geophysics. U. Vol. 14. pp. 350-361.
<https://doi.org/10.1029/TR013i001p00350>
8. **Horton, R.E., (1945)** Erosional development of streams and their drainage basins; Hydro-physical approach to quantitative morphology. Bull Geological Social America 56:275–370
[https://doi.org/10.1130/0016-7606\(1945\)56\[275:EDOSAT\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1130/0016-7606(1945)56[275:EDOSAT]2.0.CO;2)
9. **Kale V S, (2002)** Fluvial geomorphology of Indian Rivers-an Overview Progress. Physical Geography 26(3):400-433. DOI: <https://doi.org/10.1191/0309133302pp343ra>
10. **Kudnar, N. S., (2015):** Morphometric Analysis and Planning for Water Resource Development of the Wainganga River Basin Using Traditional & GIS Techniques” University Grants Commission (Delhi), pp-11-110.
11. **Kudnar, N. S., (2017)** Morphometric Analysis of the Wainganga River Basin Using Traditional & GIS Techniques, Ph.D. Thesis R.T.M. University, Nagpur pp-22-230.
12. **Kudnar, N. S., (2018)** Water Pollution a Major Issue in Urban Areas: A Case Study of the Wainganga River Basin, Vidyawarta International Multidisciplinary Research Journal, pp 78-84.
13. **Kudnar, N.S. (2020)**GIS-based assessment of morphological and hydrological parameters of Wainganga River Basin, Central India. Model. Earth Syst. Environ. 6, 1933–1950. <https://doi.org/10.1007/s40808-020-00804-y>
14. **Kudnar NS., Padole MS, et al (2021)** "Traditional crop diversity and its conservation on-farm for sustainable agricultural production in Bhandara District, India", International Journal of Scientific Research in Science, Engineering and Technology, Vol. 8 Iss. 1, pp. 35-43, <https://doi.org/10.32628/IJSRSET207650>
15. **Pramojanee, P., Tanavud, C., Yongchalermchai, C., Navanugraha, C., (1997)**, An application of GIS for mapping of flood hazard and risk area in Nakorn Sri Thammarat province, south of Thailand, Report by Walailak University, Department of land development.
16. **Rajasekhar M, SudarsanaRaju G, et al (2021)** Multi-criteria Land Suitability Analysis for Agriculture in Semi-Arid Region of Kadapa District, Southern India: Geospatial Approaches, Remote Sensing of Land, 5(2), 59-72. <https://doi.org/10.21523/gej1.2021050201>
17. **Thilagavathi, G., Tamilenth, S., Ramu, C. and Baskaran, R., (2011)**, Application of GIS in flood hazard zonation studies in papanasamtaluk, thanjavur district, tamilnadu, Advances in Applied Science Research, 2 (3), pp 574-585.
18. **Salunke, V. S., Lagad, S. J. et al (2021)**"A Geospatial Approach to Enhance Point of the Interest and Tourism Potential Centers in Parner Tehsil in Maharashtra, India", International Journal of Scientific Research in Science, Engineering and Technology Volume 8 Issue 1, Pp. 186-196.
19. **Salunke, V. S., Bhagat, R. S. et al. (2020)** “Geography of Maharashtra”, Prashant Publication, Jalgaon, Pp- 1-229.
20. **Sneh.,Gangwar., (2013)**“Flood Vulnerability in India: A Remote Sensing and GIS Approach for Warning, Mitigation and Management”., International Journal of Environmental Science: Development and Monitoring (IJESDM) ISSN No. 2231-1289, Volume 4 No. 2., pp.,77-79.

Pattern And Process Of Urbanization In Thane City In Maharashtra: A Geographical Study

Dr. Sunil Khandebharad

Assit. Prof., Head Dept. of Geography, M.S.S. Arts College Tirthpuri

Email: sunilkhandebharad1974@gmail.com

Abstract:

The Environmental problems in Ramabai colony slum area as a major issue as ever. The ratio of the growth of population is increasing every day. The B.M.C is provided all the basic facilities like water supply, electricity, medical facility, transportation and toilets etc. But these facilities are not enough so far. At the same time there are some diseases which are spreading, because of various factors such as wastage water, drainage, dumping ground, vehicles noise etc. These remedies are essential to overcome all the problems. The researcher feels that to bring awareness among all the societies' people, those who are creating and responsible these problems. They should come together and bring some solutions to their own and also they should take the help of some Government agencies and NGO to meet their day today's Environmental problems.

Keywords: Environmental, facilities, diseases, awareness, Government agencies.

Introduction:

The study of civilization and urbanization as a subject can be understood under the context of a branch of a geographical civilization. Rural civilization is the second branch of geography. In recent days the world of civilization Geography has got lot of importance. The civilization of Geography in focuses on various things such as location of city, historical development of city, classification and function, civil problems and relation with other cities etc. It also focuses on transportation system and regional behavioral pattern of cities. In regional behavioral study, it reflects the picture of local people. Every citizen has their own independent reflection of its city. The civilization indicates particularly geographical, social, cultural and educational development. This process of development depends on change. So the process of change needs to be understood clearly.

The development and change decides the spreading of depends upon the method and the factor behind it and so many time the acceptance and rejection of development is depend on such factors e.g. the opposition party and Ruling party. Usually the fashion of film stars instantly reaches to the common people but the acceptance of change by common people never get any sort of public appearance. Nowadays cultural factors can be of more use to bring new change but for bringing change requires sound awareness of culture.

The main person, who brings change, needs to be strong, sometimes, he can be criticized but without such people, change is impossible. In civilization, change can be on cultural and Economic levels. Cultural means the study of ancient developed societal study. Such cultural study can be understood at comparative level. We can see that there are distinct differences in culture.

In India, we have differences in unity and Indians have accepted it. Thane City has different culture and it is much displayed in the process of civilization

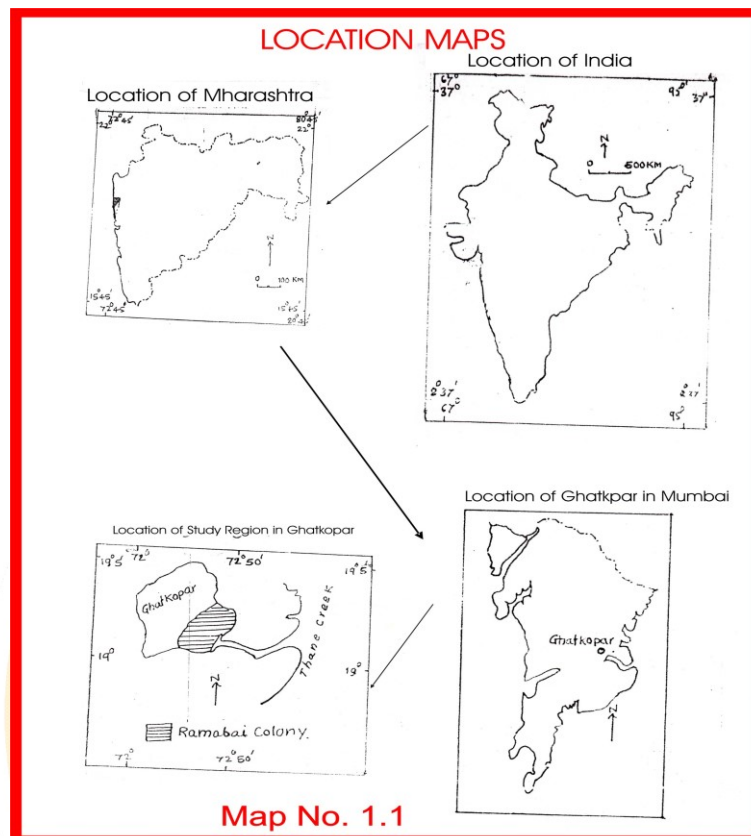
Study Area:

The city of Thane is located on the North-East of the Stalest Island and on the Northern extremity of Greater Mumbai. Infarct boundaries of Greater Mumbai and Thane are contiguous. Thane city falls on latitude 72°50' North with longitude 19°10' East. The Central railways main and local lines pass through the city, which connect the city to north-north east and south -south east parts of the India. The Mumbai Agra road and the old Mumbai-Bangalore road, the two important national highways pass through the city which connects the city to all parts of India through road network. Because of this rail and road network, Thane city is well connected to Greater Mumbai.

The important national port of Mumbai and Navi Mumbai are at about 25 -30 km from the city. The domestic as well as International airports are at the distance of about 15-20 km from Thane. Thane Municipal Corporation came into existence on 1st October, 1982. The area of the Thane Municipal Corporation has been divided into 65 electoral wards.

There are total 130 (65 male and 65 female representatives) Elected Representatives plus 5 Nominated representatives. There are total 9 Administrative wards which called Prabhag Samittees. All the works of the TMC are planned taking into consideration about these Prabhag's namely Mumbra, Kalwa, Uthalsar, Kopri, Naupada, Majiwada, Vartaknagar, Waghle, Railadevi.

LOCATIONMAP:

Objectives:

1. To study the process of growth of Urbanization
2. To study the characteristics of urban population
3. To study the spatial pattern of urbanization

Methodology:

To study the special aspect of Thane City and to study geographical point of view I have collected some unpublished and published record from various departments.

The secondary data is being collected through various sources such as books, magazines, journals, newspapers and websites.

Discussion:

The industrialization and raw material providers created the proper communication and transportation system in modern day's society very big financial and large markets have been created through this community. In industrial community, the way change went on happening, observing that some social scientists have formulated postindustrial community concept. Industrial community has discovered various new craft people, their development; it is based on post industrial community. Such crafts people have specialized knowledge depending upon technical development. The development of computer industry is inner feature of post industrial community. Highly trained specialists people have capacity of continuous development.

The spread of information and knowledge and its use is a lot depend on computer for post industrial community. French social scientist and thinker Jacques Ellus has experienced the problems of technical development, for example, unemployment. Some thinkers like Daniel Bell have registered their worries about

postindustrial community and its features. In society's economic system is service oriented. Post industrial community has highly educated, skilled, technically sound and social thinker. For recent days, the transformation from development through 21st century and its first decade is most important. Media, internet etc has a very strong influence on civilization. Through all these factors, this is a research for Thane City.

Board Zoning of Thane City Development

Zoning	Area in Ha.
Area under residential zone	26651.61
Area under Industrial zone	1254.00
Area under reservation	1267.65
Area under Road	742.97
Defence Area	122.00
Forest Area	3560.00
Green Zone Area	3211.77

Source: Thane Municipal Corporation Report-2007-2008.

Conclusion:

Urbanization is a complex process where the economic forces like industrialization development of infrastructure are only of the few factor. A part from the economic every city has a strong historic prospective for its location and subsequent development. This is explained through cumulative causation principle under the economic geographic approach. Apart from the historic prospective the other major factor to which the urbanization process can be attributing to is the existence of durable capital and economies of scale. In all these aspects the micropolitan city like Thane definitely enjoys the advantage of being in proximity with the metropolitan city like Mumbai. Thane city is a fastest growing city and abutting to Mumbai.

References:

1. Mishra, Puri, Indian Economy, Himalaya Publication, Mumbai, 1996
2. Reissman L., The Urban process, Cities in the Industrial society, collier Mac millon free press; 1964
3. Gopal Bhargava, Development of India's urban rural and regional planning in 21st century, political perspective, Gyan pub House New Delhi- 2001
4. Draft Development plan of thane Repot – 1986-2001
5. Thane Municipal corporation city Development plan, 2003
6. Prof. A.B. Savadi. Urban Geography (1995)
7. Rais Akhtar; Urban Health in the third World P.32 ;(2002)
8. A.E. Smails; The Geography of Towns. ;(2002)
9. BMC Ward (Community Development Officer) Thane, Mumbai.

Spatio Temporal Variation of Sex Ratio of Maharashtra

Dr. A. T. Doke ,

Assistant professor in Geography,
 Swa.Sawarkar Mahavidhyalaya Beed.

Introduction :-

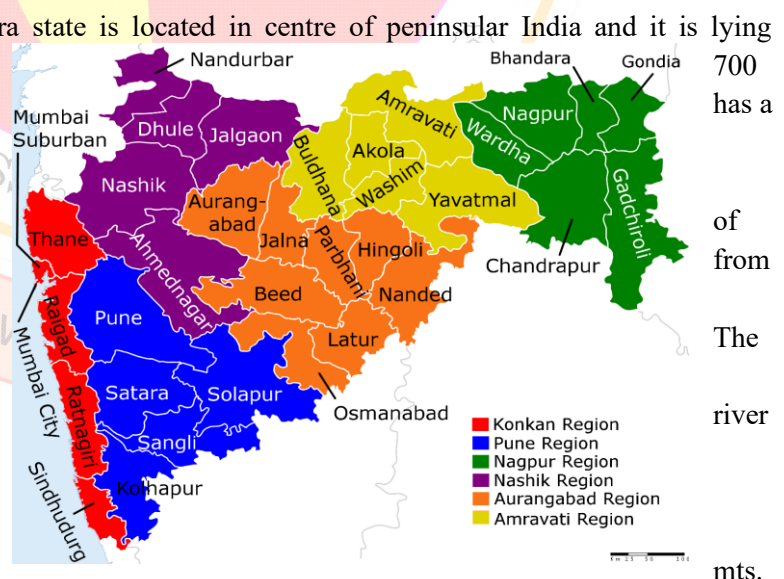
Sex ratio is defined as the numbers of females per 1000 males in the population. Sex ratio is valuable source for finding the population of region and what is ratio of women to men in that particular region. This information is an important social indicator to measure the extent of equality between males and females in a society at a given time. The sex ratio needs special mention for it is one of the related aspect of the socio economic characteristics. Sex ratio play an the important role in assessing the reproductive performance, mortality, occupational structure and the migratory character of the population. The sex composition of population reflect the underlying socio economic and cultural pattern of society in different ways. The proportion of males females in the population affected the social and demographic relationship with in a region. Sex ratio is an important factor for determining the death rate of any population.

According to 2011 census there were 984 females for per 1000 males in the world. In India and Maharashtra state had the 943 and 929 females for per 1000 males respectively. In 2001 the India had the 933 females for per 1000 males and in Maharashtra had the 922 females for 1000 males. It shows that the both census lowest sex ratio of Maharashtra state as compare to the India and world. The positive thing is that sex ratio of Maharashtra and India was increased by 7 and 10 respectively during the 2001 to 2011.

The aim of this research paper to study the spatio temporal variation in sex ratio of Maharashtra state during the 2001 to 2011. This paper focused on the district wise and temporal disparities of sex ratio in Maharashtra state. This research paper highlight the natural sex ratio is near about same, but how the female population is low as compare to the male population. The present investigation tries to find out which factors create disparities in the sex ratio of Maharashtra, and highlight the which problems are created due to the more disparities of sex ratio author also given the some meaningful suggestion for decreasing the disparities of sex ratio.

Study Area :-

The selected study area , Maharashtra state is located in centre of peninsular India and it is lying between 15° 45' to 22° 6' north latitude and 73° 36' to 80° 54' east longitude. Maharashtra remarkable physical homogeneity. The dominant physical trait of the state is it's plateau character. Maharashtra's western part coastal plains western upturned rims rising to the Sahyadri range and it's slopes gently descending towards to east and southeast. major rivers and their master tributaries have convert the plateau in to alternating broad valleys and intervening higher level interflaves. The Sahyadri range is the physical backbone of the Maharashtra state. Rising on an average to an elevation 1000 from mean sea level.

This Photo by Unknown Author is licensed under CC BY-SA

Location Map Of Maharashtra :

Objectives :

- I. To study the trend of sex ratio of Maharashtra state.
- II. Done the district wise comparative study of sex ratio.
- III. Find out the decadal variation of sex ratio.
- IV. Comparative study of urban and rural area.

Data Base And Methodology :

The present study is based on only secondary data, which is obtained from census report of the government of India. The collected data of sex ratio of Maharashtra state from census of 2001 and 2011. The collected data were processed and analysed by using various appropriate statistical and quantitative techniques. The tabulated data has been presented by graph. The map, table and cartographic method are used for presenting processed data and their interpretation. It can support for getting concluding remarks and it can also give better understanding regarding the sex ratio in Maharashtra state.

Table No. 1 District wise sex ratio of Maharashtra state in 2001 and 2011.

Sr.No.	Districts	Sex ratio in 2001	Sex ratio in 2011	Decadal variation in sex ratio
1	Sangli	957	966	9
2	Kholhapur	949	957	8
3	Satara	995	988	-7
4	Solapur	935	938	3
5	Pune	919	915	4
6	Chandrapur	948	961	13
7	Gadchiroli	976	982	6
8	Gondia	1005	999	-6
9	Bhandara	981	982	1
10	Nagpur	932	951	19
11	Wardha	935	946	11
12	Shindhadurg	1079	1036	-43
13	Ratnagiri	1136	1122	-14
14	Raigad	976	959	-17
15	Mumbai (s)	822	860	38
16	Mumbai (c)	777	832	55
17	Thane	858	886	28
18	Ahmadnagar	940	939	-1
19	Nasik	937	934	-3
20	Jalgaon	933	925	-8
21	Dhule	944	946	2
22	Nandurbar	977	978	1
23	Osmanabad	932	924	-8
24	Latur	935	928	-7
25	Beed	936	916	-20
26	Aurangabad	925	923	-2
27	Jalna	951	937	-14
28	Parbhani	958	947	-11
29	Hingoli	953	942	-11
30	Nanded	942	951	9
31	Yavatmal	943	952	9
32	Amravati	938	951	13
33	Wasim	939	930	-9

34	Akola	938	946	8
35	Buldhana	946	934	12
	Maharashtra	922	929	7
	India	933	943	10

Table No.2 Classification of Districts according to sex ratio of 2001 and 2011.

Sr.No.	Class of Sex Ratio	Districts in 2001	Districts in 2011
1	Belo 800 (Intensive Low sex ratio)	Mumbai (c)=01	Nil
2	801 to 850 (very low sex ratio)	Mumbai (s)=01	Mumbai (c)=01
3	851 to 900 (Modrate low sex ratio)	Thane (1)	Mumbai (s) (1)
4	901 to 950 (Low sex ratio)	Kolhapur Solapur, pune, Chandrapur, Nagpur, Wardha, A,nagar, Nasik, Buldhana Jalgoan,Dhule, O,bad, Latur, Beed, A,bad, Nanded ,Yavatmal, Amravati, Akola,Wasim (20)	Solapur, Pune, Thane, Wardha, A,nagar, Nasik, Jalgoan, Dhule, O,bad, Latur, Beed, A,bad, Jalna, Parbhani, Hingoli, Nanded, Wasim, Akola, Buldhana, (20)
5	901 to 1000 (High sex ratio)	Sangli, , Satara, , Gadchiroli, Bhandara, Raigad, Nandurbar, Jalna, Parbhani, Hingoli.(09)	Sangli, Kolhapur, Satara, Chandrapur, Gadchiroli, Gondia, Bhandara, Nagpur, Raigad, Nandurbar, Yavatmal, Amravati.(12)
6	Abbove 1000 (very High sex ratio)	Gondia, Sindhudurg, Ratnagiri.(03)	Sindhudurg, Ratnagiri. (02)

In the table no. 2 the district wise sex ratio are classified into class or group. The first class is the intensive low sex ratio, having the below 8000 females for per 1000 males. In this class occur the only Mumbai city district in 2001, but in 2011 this class is nil. Second class is the very low sex ratio that's having the 801 to 850 females for per 1000 males, observing that only Mumbai suburban district found in this class in 2001 and the Mumbai city districts increase the slight sex ratio and this district converted from low sex ratio class into very low sex ratio class in 2011. Third class is moderate low and this only Thane and Mumbai suburban districts involved in 2001 and 2011 respectively. The fourth is low sex ratio class and in this class occur the 20 districts and 19 districts in 2001 and 2011 respectively, which shows in above table number 2.

Fifth class is the high sex ratio class, and this class found the 9 district such as Sangli, Satara, Gadchiroli, Bhandara, Raigad, Nandurbar, Jalna, Parbhani and Hingoli in 2001. In 2011 there were 12 districts such as Sangli, Kolhapur, Satara, Chandrapur, Gadchiroli, Gondia, Bhandara, Nagpur, Raigad, Nandurbar, Yavatmal and Amravati. The last class is the very high sex ratio class, and this class Gondia, Sindhudurg and Ratnagiri districts are found in 2001 and Sindhudurg and Ratnagiri districts found in 2011.

The sex ratio of Maharashtra is 922 and 929 in 2001 and 2011 respectively. It is increased by 7 but it is low than the sex ratio of India, it is that 943.

Table No.3 Decadal Variation of Sex ratio between 2001 to 2011.

Sr.No	Decadal variation in Sex ratio	Districts
01	Above 41 (High positive decadal variation)	Mumbai© (1)
2	40 to 21 (Moderate Positive decadal variation)	Mumbai (s) Thane (2)
3	20 to 00 (Low positive decadal	Sangli Kolhapur, Solapur, Chandrapur,

	variation)	Gadchiroli, Bhandara, Nagpur, Wardha, Dhule, Nandurbar, Nanded, Yavatmal, Amravati, Akola(14)
4	-00 to 20 (Low negative decadal variation)	Satara, Pune, Gondia, Ratnagiri, Raigad, A,nagar, Nasik, Jalgaon, O,bad, Latur, Beed, A,bad, Jalna, Parbhani, Hingili, Wasim and Buldhana.(17)
5	-21 to 40 (Moderate negative decadal variation)	nil
6	-41 and above (High negative Decadal variation)	Sindhudurg (1)

Result And Discussion :-

In the table number 3 shows the how to district wise variation occur between the 2001 to 2011. According to Decadal variation of sex ratio all districts are classified into six classes. First is high positive decadal variation class , it consists the above 41 positive decadal variation in sex ratio. In this class found the only Mumbai city district. Second is the moderate positive decadal variation class. In this class decadal variation is positive 21 to 41, and Mumbai (s) and Thane districts are occur in this class. Third is the low positive decadal variation class, its decadal variation is positive 00 to 20. Sangli, Kolhapur, Solapur , Candrapur, Gadchiroli, Bhandara, Nagpur, Wardha, Dhule, Nandurbar, Nanded, Yavatmal, Amravati and Akola districts involved in third class. Fourth is the low negative decadal variation class it include negative 00 to 20 decadal variation in sex ratio and this class occur the total 17 districts such as Satara, Pune, Gondia, Ratnagiri, Raigad, Ahamadnagar, Nasik, Jalgaon, Osmanabad, Latur, Beed, Aurangabad, Jalna, Parbhani, Hingoli, Wasim and Buldhana. Fifth is the moderate negative decadal variation class its class variation is negative 21 to 40. In this class can not found any district. The last six class is the high negative decadal variation class. its variation is negative above 41 and in this class found the Sindhudurg district. This districts had the high sex ratio but having the highest negative decadal variation in Maharashtra state, which is about negative 43 between the 2001 to 2011.

Conclusion :-

In 2001 the sex ratio of India and Maharashtra was 933 and 922 for per 1000 males respectively , it means that sex ratio Maharashtra is low by 11 as compare to the India. In 2011 the sex ratio of Maharashtra and India was 929 and 943 respectively. It means that sex ratio of Maharashtra is low by 14 as compare to the India .Also it indicate that sex ratio of Maharashtra and India increased by 7 and 10 respectively during the 2001 to 2011.

The positive variation of sex ratio observed in 19 districts and negative variation observed in 16 districts. It means that sex ratio of Maharashtra was quite improved in 2011 as compare to the 2001. This improvement take place due to the literacy rate of population in Maharashtra is increased from 76.88 percent to 82.34 percent during the 2001 to 2011. Also PCPNDT act 1994 had positively affect to improve the sex ratio in Maharashtra. The sex selection reduced by enforcing PCPNDT act 1994, legal action against quacks who are indulging in illegal abortions. The awarenees about the importance of girl birth in society is helpful for slight upward trend from 2001 to 2011 in the sex ratio of Maharashtra. The very needful the effectively emplementation PCPNDT Act 1994 and awarenees among the society about girl birth for upward trend is continuing in future.

References:-

1. Disparities of sex ratio in Maharashtra. -Dr.P.A.khadke, Mr.P.B.Waghmare.
2. Sex disparities in child in rural area.- P.Bardhan.
3. The Government of India ,Census of 2001 and 2011.
4. Population geography -Mohammad Izhar hassan.

Modern Technologies Uses In Agriculture Water Management

Capt.B.T.Pote

Head Dept. of Geography

Associate Professor

Mrs.K.S.K.College,Beed.

Email: btpote20june@gmail.com

Abstract:

In India we are suffering famine every year. India is an agriculture dependent country. At least 68% people are directly and indirectly depend on agriculture. The change in Climate is another reason for the water. Management The irregularity of monsoon is causing in less rainfall. It is necessary to use modern technology in water management so there new techniques like sprinkler drip irrigation, dams and farm ponds are most essential technologies in water management this are less consuming water. Compared old systems of water irrigation it helps to archive more product in agriculture. To achieve agricultural development it is necessary to preserve water and its management is necessary. Through management of water farmers can increase production of their crops.

Key words: Agriculture, Irrigation, Water, Management, Technology.

Introduction:

Our nation is called as a nation of farmers but nowadays these farmers are facing the problems of irregular rain during rainy season so it is necessary to have good management of water by us. In the year 2005 a resolution passed on agriculture government has giving more prominence on water management but the public participation is less compared to government policy after proving more irrigation facilities our social and economic condition didn't find any change in Maharashtra less irrigation did it find of more prominence on this plan there are following reasons which are responsible for less irrigation problem. Many of the farmers use old type of method for irrigating their lands and impact of that system create soil erosion and land pollution.

Social Problems: Following are the social problems for using modern technologies in water management.

1. **Lack of public awareness**
2. **Lack of public participation**
3. **Negative mentality of beneficiaries**
4. **Use of traditional ways of irrigation**
5. **Lack of public education**
6. **Illiteracy**

These are reasons for taking the benefits government irrigation policies.

Technical problems

1. **Insufficient funds**
2. **Unequal division of water distribution**
3. **Insufficient arrangement of water distribution etc.**

These are technical problems which our farmers are facing nowadays. Modern technologies of agricultural water management.

There are many sources of water management like farm pond, drip irrigation, sprinkler irrigation etc.

1. Sprinkler irrigation:-

Irrigation sprinklers are sprinklers providing irrigation to vegetation, or for recreation, as a cooling system, or for the control of airborne dust. The sprinkler system irrigates the field drop by drop and thus it is widely used in sandy areas. It checks the wastage of water through seepage and evaporation. Sprinkler irrigation is a method of applying irrigation water which is similar to natural rainfall. Water is distributed through a system of Pipe usually by pumping. It is then sprayed into the air through sprinklers so that it breaks up into small water drops which fall on the ground. In Maharashtra most of farmers are using this technology for many

crops. It consumes water compared to traditional system of irrigation. It wipes most of diseases of crops and it also helps to preserve the land from land pollution and erosion.

So this modern technique helps farmers in famine and drought occupied areas. In the 1950,s a firm based in Portland, Oregon Stout-Wyss irrigation system developed the rolling pipe type irrigation system for farmers to irrigate large fields. It can use by famers in both Mon soon and rabbi periods in the year. Cash crops as well as other crops we can use this technology. But the height of the crop is high that time it will not work perfectly that is the draw- back of this technology. It is helpful for small height crops. In Maharashtra this system is frequently used in summer period when there was a need of water to crop. Farmers are specially using this technology for sugarcane also.

2. Drip Irrigation:-

Drip irrigation is also known as trickle irrigation or micro irrigation or localized irrigation, is an irrigation method that saves water and fertilizers by allowing water to drip slowly to the roots of plants, either on to the soil surface or directly on the root zone, through a network of valves, pipes, tubing and emitters. It is done through narrow tubes that deliver water directly to the base of the plant. Modern drip irrigation began its development in Germany in 1860 when researchers began experiencing with subsurface irrigation using clay pipe to create combination irrigation may also use devices called micro-spray heads, which spray water in a small area, instead of dripping emitters. These are generally used on a tree and vine crops with wider root zones.

In Maharashtra farmers are using this technology for irrigating their land. They are using it especially for sugarcane and fruits plant primarily for grapes irrigation. Sugar cane production has grown up because of this technology in many tons.

3. Farm Pond:-

As compared to other techniques of irrigation water sources farm pond has become: source of water for domestic use, drinking water of animals, supplementary irrigation of summer crops. The water in the family pond is used to irrigate up to 0.25 ha of farmland on which onion, garlic, tomato, beans and other vegetables are grown. Some farmers even have enough water to grow fruit trees, It is common practice to protect the irrigated area and farm pond from cattle by building fences around them with thorny branches, barbed wire or stone or brick walls. Although different local organizations have working methodologies which are different and pond designs, there is an exchange of ideas between them one of which is to encourage farmers to make a 10 to 30 % contribution towards their pond construction. It produces labour to workers on its creation period Important benefits of farm ponds are in crucial condition we can irrigate crops through farm pond. It helps to fish preservation in farm pond. It is equal sys- tem irrigation so it helps to achieve more production in crops.

The position before this technology was more water wasting after this technology using it saved most of the water. In summer water level is deep when this technology is beneficial in water irrigation. It is very fruitful in water management and without management it is not possible. Through this way of technology and sources there will be fruitful water management possible and it will be important for our future. Farm pond have made from 62% to 67 % development in water irrigation. It helped to increase the water capacity of that area. The change takes place in water irrigation after the use of farmpond come into existence. So many of the farmers are coming ahead to create farm pond in their fields .

Conclusion:-

In this age of irregular monsoon season we are suffering many problems and many of the villages have lack of drinking water, domestic use of water etc. But these technologies help us to save water and it will consume for future. Indian farmers with the help of modern technology will irrigate more land which will fruitful for achieve more production. Drip irrigation is so helpful for fruits as well as sugarcane. Sprinkler irrigation is another modern technology which is water saving and anti disease free technology for water irrigation. It also like drip irrigation is water saving and consuming device which are now being used by farmers in India. It helps to irrigate more land which he or she desired. Farm ponds are helpful for preserving the water. Farmers can do the side business through fish farming in these ponds. Nowadays farmers are

committing suicide because of drought; but this technology helps farmers to stop their suicide. It has been increasing their economic condition better than before.

References:-

- 1) Majid Husain(2002), Systematic Agricultural Geography, Rawat Publication Jaipur,pp17.
- 2) Dhawan,B.D.(2000)Drip irrigation: Evaluating returns, Economic and Political Weekly,35(42):3775-3780.
- 3) Bangar A. R. And Chaudhari B. C. (2004), Nutrient mobility in soil, uptake, quality and yield of sugar cane as influenced by drip fertigation in medium vertisols, Journal of the Indian Society of Soil Science, 2004;52(2) 164-171.
- 4) Bhoi, P. G., Bankar M. C., Raskar B. S. and Shinde S. H. (1999), Effect of fertigation and planting techniques on yield and qualityof sugar cane under drip irrigation, Indian Sugar1999;49 (7) 487-492
- 5) Bainbridge, David A (2001), "Burried clay pot irrigation: A little known but very efficient traditional method of irrigation".
- 6) Goyal R, Megh (2012) Management of drip trickle or micro irrigation, Oakville,CA Apple Acsdonmic nroce p. 104.

Problems of Disaster Combating in India- An Overview

Dr. Sanjay R. Sawate

Associate Professor & Head Dept. of Geography

Kalikadevi Arts, Commerce and Science College, Shirur Kasar Dist. Beed

E-mail.- s.r.sawate@gmail.com

Abstract

Every very disaster is happened over on the land. Some are natural and others are manmade. India having multiple demographic characteristics and geographical characteristics has always been a continuous sufferer of various type of disasters but here we would like to add that there is a strong mechanism of disaster management in India. National Disaster Management is a milestone in this regard. Various type of authorities established under this act and its various provisions are quite helpful in the management of every type of disasters whether natural disasters or man-made disasters. But more emphasis is required on the Pre-disaster stage i.e. capacity building stage. Besides it, more funding should be there to the various authorities, institutions, forces and Govt.; who are in the active role of mitigating various types of disasters.

Key Words—Disaster, Combating, National Disaster Management etc.

Introduction

The year 2020 has been full of man-made and natural disasters like floods, forest fire, earthquakes, cyclones and top of all corona virus disease. COVID-19 can also be called a man-made disaster. In this type of situation and to combat various types of disasters, there is an important role of disaster management mechanism in every country. India having multiple demographic characteristics and geographical characteristics has always been a continuous sufferer of various type of disasters but here we would like to add that there is a strong mechanism of disaster management in India. National Disaster Management Act 2005 is a milestone in this regard. Various type of authorities established under this act and its various provisions are quite helpful in the management of every type of disasters whether natural disasters or manmade disasters. In this paper we are covering many aspects of disaster management in India like disaster management in India theoretical aspect, mechanism for combating disasters in India, punishments mentioned under the act, funding of disasters, handling of disasters in India etc.

Aims and Objective

1. To know what is the disaster
2. To know vulnerability of disaster
3. To know the institutional mechanism for combating disasters
4. To know the role of NDRF team

What is Disaster?

The disaster management act 2005 defines the disaster as follows “Disaster means a catastrophe, mishap, calamity or grave occurrence in any area, arising from natural or manmade causes, or by accident or negligence which results in substantial loss of life or human suffering or damage to, and destruction of, property, or damage to, or degradation of, environment, and is of such a nature or magnitude as to beyond the coping capacity of the community of the affected area.” “Disaster management means a continuous and integrated process of planning, organising, coordinating and implementing measures which are necessary or expedient for prevention of danger or threat of any disaster mitigation or reduction of risk of any disaster or its severity or consequences

Disasters Types

Natural Disasters - drought, flood. Cyclones, heat waves, cold wave and fog, earthquake, landslides, Tsunami etc.

Manmade Disasters - Industrial and chemical disasters, stampede, road-rail-air accidents, mine disasters, epidemics, terrorist attack etc.

Further, some disasters are predictable upto a desirable level like rain, cyclones, floods, droughts etc. due to the latest advancements in science and technology. But some disasters are non-predictable like manmade disasters and natural disasters like landslides, earthquakes, forest fire etc.

Vulnerability Profile of India

“India is vulnerable, in varying degrees, to a large number of disasters. More than 58.6 per cent of the landmass is prone to earthquakes of moderate to very high intensity; over 40 million hectares of its land is prone to floods and river erosion; close to 5,700 kms, out of the 7,516 kms long coastline is prone to cyclones and tsunamis 68% of its cultivable area is vulnerable to droughts; and, its hilly areas are at risk from landslides and avalanches. Moreover, India is also vulnerable to Chemical, Biological, Radiological and Nuclear emergencies and other man-made disasters Of the 7,516 km long coastline, close to 5,700 km is prone to cyclones and tsunamis. 58.6 per cent of the landmass is prone to earthquakes of moderate to very high intensity. Over 40 million hectares (12 per cent of land) is prone to floods and river erosion.”

Institutional Mechanism for combating Disasters in India

There will be a National Disaster Management Authority at central level. The Prime Minister of India will be the ex-officio chairperson of this authority and he will nominate a maximum of 9 members to this authority. The Central Government will also establish a National Executive Committee for the smooth functioning of the activities of National Disaster Management Authority. National Executive Committee has the right to constitute sub-committees for smooth functioning. Also at central level, a national plan for disaster management for whole India will be prepared by the national executive committee in line with the national disaster management policy.

Mechanism at State level-

At state level, State Govt. will establish a State Disaster Management Authority. The Chief Minister of the state will be the ex-officio chairperson of this authority and will nominate other members to the authority not exceeding eight. The chairperson of the state executive committee will be the CEO of this authority. State Disaster Management Authority will also establish Advisory Committee consisting of various types of experts in the fields concerning disaster management and having practical experience of working during disasters. State Government will also constitute a State Executive Committee to help the State Authority in functioning smoothly. Executive Committee also has a right to constitute sub-committees for smooth functioning of its duties. A state disaster management plan will be made by State executive committee keeping the guidelines of the national authorities and with consultation of local bodies district authorities and people representing the various local persons and experts related to specific disaster area.

Mechanism at District level -

State Government will establish for every district of the state, a District Disaster Management Authority. The collector or district magistrate or the deputy commissioner will be the chairperson of this authority. The elected representative of the local authority will be its co-chairperson. Ex-officio members to this authority will be the CEO of the district authority, the Superintendent of Police (SP), the CMO of the district and two district level officers to be appointed by State Government. There will also be Advisory Committee and other committees for the smooth functioning of the responsibilities of District Disaster Management Authority. There will also be a district disaster management plan made by the district authorities with coordination with local bodies and in line with national and state plan for disasters. Mechanism of various department/ministries of Central Govt. And State Govt. —Besides the above mentioned authorities the various department and ministries of the central government and state government are also working with their specific disaster plans and with their staff aligned and co-ordinated with the specialised disaster management authorities.

National Institute of Disaster Management –

In 1995, Central Government has also formed National Institute of Disaster Management (NIDM) having head office in Delhi. The main function of this institute is capacity building for combatting disasters. The mission of NIDM is

“To work as a think tank for the Government by providing assistance in policy formulation and to facilitate in reducing the impact of disasters through

1. Planning and promoting training and capacity building services including strategic learning.
2. Research, documentation and development of national level information base.
3. System development and expertise promotion for effective disaster preparedness and mitigation.
4. Promoting awareness and enhancing knowledge and skills of all stakeholders.
5. Strengthening institutional mechanisms for training and capacity building of all stakeholders.
6. Networking and facilitating exchange of information, experience and expertise.”

National Disaster Response Force –

There will also be a National Disaster Response Force (NDRF) for prompt and specialized response to disasters. It will work under the direction and control of National Disaster Management Authority & Ministry of Home Affairs. Central Government will appoint a Director General of this force for command and supervision. NDRF was constituted in the year 2006 with 8 Battalions. At present NDRF is functioning with 12 Battalions each of 1149 persons. At start NDRF was also deputed for law and order maintaining normal duties, but as per NDRF rules on Feb 2008, NDRF was made a specialized force to be used only in case of disaster related duties.

Offences and penalties under the act

Section 51 to 60 of the act describes the rules regarding various offences and penalties and imprisonment provisions for them. The main provisions are if any person obstructs any officer of the government or authorities mention in the act to properly carry on functions or refuse compliance with the directions of the government officers and of various executive bodies under this act. Then he is punishable with imprisonment of one year or fine or with both. If this obstruction or non-compliance result into loss or danger to life, then imprisonment may be extended up to two years. If a person makes intentionally a false claim for acquiring any relief, help, repair, reconstruction and other benefit from any officer of the govt. & authorities under this act he/she shall be punishable up to two years imprisonment and also with fine. Any person who is found guilty of misappropriation of money and materials under this act which he holds for providing relief in case of disaster or disastrous situation, will be liable to be imprisoned upto a term of two years with fine. If a person makes false alarm or warning regarding a disaster or its intensity leading to a panic situation will be punishable with one year imprisonment or with fine.

Problems of Combating Disaster

India is having huge population in urban areas as well as rural areas. If disaster is happened in dense populated are in that are NDRF team is not reach easily. Unsafe building practices in rapidly growing urban settlements and rural settlements it's one of the India's greatest challenges for disaster management. Less infrastructure facilities in India it's also a major problem in India. Collapse road network and transport facilities.

Suggestions

Prevention, mitigation and preparedness stages should be focused upon. Various provisions of the NDMA should be strictly followed especially the provisions related to penalty and imprisonment. Plans for disasters management at central, state and local level should be more practical rather than a paper work. Their practical feasibility should be focused upon. There should be no discrimination in immediate relief, reconstruction and rehabilitation. Personnel Power of NDRF need an increase. Education & Training regarding Primary prevention against disasters should also be a part of educational curriculum in India. More funds are needed for mitigate the disasters.

Conclusion

Every country of the world whether small or big, developed or developing or undeveloped has been sufferer of any or more of natural or man-made disasters. Now a days manmade disasters are more harmful than the natural disasters as in case of COVID 19. Man through its old tendency of indulging with natural resources and disturbing their natural balance has always been inviting the natural disasters in the varied forms. Excess

industrialization, urbanization and advancements in science and technologies have also forced various types of manmade disasters as well as natural disasters; to occur. Some disasters are predictable but some are not. In case of Predictable Disasters, Capacity Building stage of Disaster Management is comparatively important. While in case of Unpredictable Disasters, immediate relief, reconstruction and rehabilitation are comparatively important. But both Pre-disaster & Post-disaster aspects of Disaster management are supplement to each other. In case of India & its disaster management methodology, there is a strong mechanism to combat disasters and strong law, legislation & policies. But more emphasis is required on the Pre-disaster stage i.e. Capacity Building Stage. Besides it, more funding should be there to the various authorities, institutions, forces and Govt.; who are in the active role of combatting various types of disasters.

References

1. https://nidm.gov.in/easomdoa2014/err/pdf/country_profile.India.pdf
2. nidm.gov.in-the official website of the National Institute of Disaster Management
3. <https://ndma.gov.in>
4. nidm.gov.in-the official website of the National Institute of Disaster Management authority
5. ndrf.gov.in- the official website of the National Disaster Responses Force
6. Disaster Management Act 2005
7. Disaster management in India by Manish Kumar Gupta
8. <https://ndma.gov.in>
9. [disaster management in india pdf 2020](#)

COVID-19 Impact on tourism sector of India

Dr. G. L. Kolte

Head Dept. of Geography

M.G. Vidyamandir's Arts and Commerce College Yeola (Nashik)

Abstract:

Tourism sector is an important contributor to the world economy. The tourism industry not only generates revenues for a country, but it is also one of the most important engines for economic growth and development. This sector simultaneously offers the opportunity for economies to grow and people to earn income, while tourism spending is associated with improvements in well-being for consumers of tourism services. As a labour-intensive sector, tourism generates employment, while fostering skills development and local entrepreneurship. Its connectivity and mobility features play a key role in regional balance and economic inclusion.

The growing impact of the tourism sector as an economic powerhouse and its potential as a tool for development are inarguable. Not only does the tourism sector spearhead growth, it also improves the quality of people's lives with its capacity to create large scale employment of diverse kind. It supports environmental protection, champions the diverse cultural heritage and strengthens peace in the world. As the ultimate cross-cutting sector, tourism contributes directly or indirectly to all of the Sustainable Development Goals (SDGs).

Key words: *Tourism - Global perspective, Indian perspective, Impact of COVID-19, Government efforts.*

Introduction:

Impact of the Covid 19 Pandemic The World Health Organization (WHO) on March 11, 2020, declared the novel coronavirus (COVID-19) outbreak a global pandemic. Tourism was one of the first sectors to be deeply impacted by the pandemic, as measures introduced to contain the virus led to a near-complete cessation of tourism activities around the world. The COVID-19 pandemic has hit the tourism economy hard with unprecedented effects on jobs and businesses. Destinations that rely heavily on international, business and events tourism are struggling. This sector also risks being among one of the last to recover with the ongoing travel restrictions and the global recession. This has consequences beyond the tourism economy, with many other sectors that support and are supported by tourism also significantly impacted. The impacts of COVID-19 on tourism threaten to increase poverty (SDG 1) and inequality (SDG 10) and reverse nature and cultural conservation efforts. The pandemic also risks slowing down progress towards the Sustainable Development Goals (SDGs). Tourism is directly referenced in three goals: SDG 8 on —decent work and economic growth, SDG 12 —responsible consumption and production and SDG 14 —life below water.

Objective:

The present research paper tries to study the COVID-19 impact on tourism, what effort taken by government of India to boost of tourism sector and suggest to the priorities to restart tourism activity.

Global perspective:

- The tourism and hospitality sector accounts for around **7% of the global GDP**.
- The sector has a tremendous potential to generate **employment opportunities in large numbers**, given the higher **forward and backward linkages of the sector**. The sector acts as a **multiplication of jobs**, as every direct job in this sector creates 6-8 times indirect jobs.
- Apart from the obvious economic significance of the sector, it also has **significant social impact** given its potential for a distributed model of growth and employment opportunities for a wide variety of people including the skilled, unskilled and semiskilled labourers.
- The tourism sector is also play a crucial role in helping **build awareness, character, knowledge and tolerance**.

Indian perspective:

- India is known as the popular belief of tourism and hospitality industry being a peripheral sector, in the recent past it has become a **important sector for the Indian economy**.

- The travel and tourism sector accounted for **9.2 per cent of India's GDP in 2018**, and Generated around 26.7 million jobs in 2018 alone.
- The tourism sector accounts for **nearly 12.75% of the employment in India**. Also considering the indirect jobs it creates, the number would be even higher.
- Given the issue of **jobless growth in India**, it is an important employment generating sector in the country.
- Notably it provides employment opportunities for a wide array of professionals ranging from **skilled to unskilled people**.
- Given the regional inequality in growth, in India, the sector also plays a critical role in ensuring **decentralized development**.

The travel and tourism sector is an important source of **foreign exchange for India**.

Impact of COVID-19:

- The sector had reported good progress up until January 2020 and the number of tourists both international and domestic was expected to reach a record high.
- However, given the **extensive travel restrictions and movement regulations** in place, both at the global level and within the country, the travel and hospitality sector has been severely affected and is facing a crisis. The cascading effect of the global Corona virus pandemic is crippling the tourism and hospitality industry.
- Media reports suggest **Foreign Tourist Arrivals (FTA) in India have come down by about 67 per cent** in the January-March quarter, while for domestic tourists the figure is lower by nearly 40 per cent.
- Given the global nature of the present crisis, the tourism sector is under great stress - world over. This is an unprecedented situation for the sector.

Concerns:

Collapse of the sector:

- The tourism and hospitality sector has been the most affected sector due to the current lockdown, since the whole sector has been brought to a standstill and has almost **zero new revenue**.
- Given the uncertainty with respect to the current crisis, there could be an **impact on the future investment decisions** in the sector.

Macro-economic impact:

- Given its substantial share in India's GDP, slump in the sector will have a considerable macro economic impact in the form of **reduced growth**.

Job loss:

- The biggest impact would however be on the employment scenario. The sector could witness **salary cuts and also job losses**.
- Given the high impact of the pandemic on the sector and also considering the significance of the sector in the Indian economy there is a **need for special attention and measures**.

Government efforts:

Short term measures:

- The problem that the sector is currently facing is with respect to survival. The major concerns with respect to liquidity crunch, payment of salaries etc.
- In the short term, there is a need for **state support** in the form of moratorium on loans, extending

statutory deadlines, providing low interest loans, tax cuts, etc., which could help **ensure sufficient liquidity in the sector** and ensure the sector sustains till the lockdown ends.

- The government can consider **providing subsidy to hotels based on the criteria of their employment maintenance**. This move could deter the owners from resorting to job cuts and thus help avoid its ripple effects in the economy.
- There have been reports that several governments are considering **using the empty rooms in hotels as a backup option for additional bed capacity** in case of an emergency. The government can consider paying a small fee for the services of such hotels which can help them sustain their finances.

Finance Minister Nirmala Sitharaman announced major economic relief measures for boost tourism sector affected by COVID-19.

Boost to Tourism Sector:

- Financial support will be provided to over 11,000 registered tourist guides and travel agencies and stakeholders to help them survive the second wave.
- Working capital or personal loans will be provided to people in the sector to discharge liabilities and restart businesses affected by COVID-19. Loans will be provided with a 100% guarantee under the scheme to be administered by the Ministry of Tourism.
- Once visa issuance begins again, the first 5 lakh tourist visas will be issued totally free of charge.
- The scheme will be applicable till March 31, 2022, or till the first 5 lakh, tourist visas are issued. The total financial implication of this free visa scheme would be Rs 100 crore. After the expiry of the scheme, regular visa fees will be resumed.

Long term measures:

- In the long term, the government should look for creative solutions to **induce business for this sector** through appropriate policy measures.
- This could involve incentivizing the Indian Corporate to hold their meetings in hotels by providing tax deductions.
- The government policies should also **incentivize domestic travel**, given the fact that the contribution from international tourism would require a longer time to recover.

Conclusion:

India tourism sector play a very crucial role in Indian economy. A roadmap to transform tourism needs to address five priority areas:

- **Mitigate socio-economic impacts on livelihoods**, particularly women's employment and economic security.
- **Boost competitiveness and build resilience**, including through economic diversification, with promotion of domestic and regional tourism where possible, and facilitation of conducive business environment for micro, small and medium-sized enterprises (MSMEs).
- **Advance innovation and digital transformation of tourism**, including promotion of innovation and investment in digital skills, particularly for workers temporarily without jobs and for job seekers.
- **Foster sustainability and green growth** to shift towards a resilient, competitive, resource efficient and carbon-neutral tourism sector. Green investments for recovery could target protected areas, renewable energy, smart buildings and the circular economy, among other opportunities.
- **Coordination and partnerships to restart and transform sector towards achieving SDGs**, ensuring tourism's restart and recovery puts people first and work together to ease and lift travel restrictions in a responsible and coordinated manner.

Work Sited:

1. C. Michael Hall, Daniel Scott & Stefan Gössling (2020) Pandemics, transformations and tourism: be careful what you wish for, *Tourism Geographies*, DOI: 10.1080/14616688.2020.1759131
2. http://loksabhaph.nic.in/writereaddata/Updates/EventLSS_637520244037902912_Researchsustaining%20tourism22032021.pdf
3. <https://www.unwto.org/tourism-and-covid-19-unprecedented-economic-impacts>
4. <https://www.india.gov.in/topics/travel-tourism>
5. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13683500.2021.1937075>
6. Hannam, K., & Diekmann, A. (2011). *Tourism and India: A critical introduction*. Abingdon, Oxon, England ; New York: Routledge.
7. <https://tourism.gov.in/about-us/india-tourism-development-corporation-itdc>
8. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2020/12/impact-of-the-pandemic-on-tourism-behsudi.htm>
9. <https://economictimes.indiatimes.com/news/coronavirus-impact-on-tourism>
10. <https://www.financialexpress.com/lifestyle/travel-tourism/impact-of-covid-19-on-travel-and-tourism-sector-and-how-seis-can-bring-relief/2230559/>
11. <https://www.statista.com/topics/2076/travel-and-tourism-industry-in-india/>
12. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590051X21000186>

Impact of Covid-19 Situation on Environment

Mr. Gautam N. Yede

Assistant Professor

Dept. of Geography

Kalikadevi Arts, Commerce and Science College Shirur Kasar Dist.Beed.

Abstract

The COVID-19 pandemic is wreaking havoc in countries across the globe, causing a global health crisis and forcing economies to slow down due to the strict quarantine measures. However, the outbreak has also impacted the environment in an intriguing way. As the pandemic spreads in different parts of the world, its consequences run farther than closed borders, scarce hand sanitizer, and social distancing protocols

Keywords:- ENVIRONMENT, SOCIAL DISTANCING, CONSEQUENCES.

Introduction

On late December 2019 in Wuhan city, in China, an unusual pneumonia was noticed with a link to an animal market that sells poultry, sh and other animals to the public. This event was soon reported to the World Health Organization (WHO). The causal microorganism had been identified as a novel coronavirus that was named COVID-19. COVID-19 soon spread to other parts of the world. The World Health Organization has declared the situation a pandemic. The COVID-19 pandemic has impacted every aspect of human life and the global economy. The number of new cases and deaths is increasing at an alarming rate with no signs of control yet, making the estimates of its economic and other impacts uncertain. Depending on the level of COVID-19 impact in each country, as well as country-specific situations and capacity, the world's Governments are adopting different levels of interventions, including travel restrictions and lockdown to contain the spread of the highly contagious virus.

Objectives of the Research

To study the impact of novel corona virus on the Environment.

Research Methodology

This part of the research furnishes the research methodology used in this study. The review uses secondary data. The data is collected through various magazines, newspapers, and government websites for this study.

COVID-19 and its Effects on Environment

Due to the unusual outbreak of COVID-19, almost every big and small city and village in the affected countries like China, Taiwan, Italy, USA, France, Spain, Turkey, Iran, Germany, S Korea, U.K, India, Australia and many more, is under partial or total lockdown for a long period of time ranging from a few weeks up to a few months. The major sectors contributing to air pollution are transport, industries, power plants, construction activities, biomass burning, road dust resuspension and residential activities. In addition, certain activities such as operation of DG sets, restaurant, landfill fires, etc. also contribute to air pollution. Under the nationwide lockdown, all transport services – road, air and rail were suspended with exceptions for essential services. Educational institutions, industrial establishments and hospitality services were also suspended. As a result, air quality improvement has been noted in many towns and cities across the world. Due to non-functioning of industries, industrial waste emission has decreased to a large extent. Vehicles are hardly found on the roads resulting in almost zero emission of green-house gases and toxic tiny suspended particles to the environment. Due to lesser demand of power in industries, use of fossil fuels or conventional energy sources have been lowered considerably. Ecosystems are being greatly recovered. In many big cities, the inhabitants are

experiencing a clear sky for the first time in their lives. The pollution level in tourist spots such as forests, sea beaches, hill areas, etc. is also shrinking largely. Ozone layer has been found to have revived to some extent. The pandemic has displayed its contrasting consequence on human civilization, in the sense that, on one hand, it has caused worldwide panic situation, but created a very positive impact on the world environment on the other

Environmental Changes witnessed in India during lock down period

The economic shutdown under the Covid-19 pandemic has had two monumental impacts on our environment. It has improved our air and water quality dramatically, and slashed our material consumption, water usage and waste production.

- Concentration of particulate matter (PM) and Nitrogen Dioxide (NO₂) and Sulphur Dioxide (SO₂) emissions reduced significantly in the lockdown period enforced to curb the novel coronavirus disease (COVID-19) outbreak, according to a Central Pollution Control Board (CPCB) analysis of 115 Indian cities. The CPCB monitored the cities between March 16 and April 15, 2020. The air quality index (AQI) of 78 per cent cities was 'good' and 'satisfactory' during lockdown as compared to 44 per cent cities in the pre-lockdown phase. "The drop could be attributed to, restricted vehicle movement, halt on construction activities, less road dust resuspension and curb on industrial activities," according to CPCB.
- Data from the CPCB (Central Pollution Control Board) and the UP PCB (Uttar Pradesh Pollution Control Board) shows that the Ganga's water along its most polluted stretch in Uttar Pradesh is carrying more dissolved oxygen and less nitrates. These conditions are conducive to survival of aquatic life. Its biochemical oxygen demand (BOD) has correspondingly fallen, along with the concentration of total coli form, which is a testament to improved water quality. Similar positive developments have been reported for the Yamuna.
- There are several reports of the Dhauladhar range in Himachal Pradesh again being visible from Jalandhar, which is 200 km away. Citizens have also seen Mt. Kanchenjunga from Siliguri and Mt. Everest from parts of Bihar during the lockdown. That this has happened after 30 years highlights just how long we have battled severe air pollution.
- Most remarkably, the nation-wide lockdown has considerably reduced municipal solid waste (MSW) generation. Pune's daily tonnage of MSW has fallen by 29 per cent, while Chennai's and Nagpur's have dropped by 28 per cent and 25 per cent, respectively. Even in cities like Delhi and Mumbai, one can expect a similar drop owing to a shift in consumer demand and behavioral changes towards sustainable consumption.

Conclusion

Covid-19 and its associated lockdown has given us a rare opportunity to step back and assess our impact on the environment. We are witnessing clean air, water and livable cities that we have demanded for so long precisely because we have been shut away. Thus, before we resume life as usual, we should make commitment to instill the principles of sustainable development in our social behavior, life style and public policy making to make our environment clean and sustainable.

References

1. Impact of lockdown on air quality, CPCB, M/o Environment, Forest and Climate Change, Govt. of India.
<http://www.indiaenvironmentportal.org.in/files/file/Impact-Of-Lockdown-On-AirQuality.pdf>
2. Website of World Health Organisation.
<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>
3. The Indian Express, dated 08 May, 2020.
<https://indianexpress.com/article/opinion/web-edits/rediscovering-sustainabledevelopment-through-a-covid-19-lockdown-lens-6399986/>
4. [http:// Refinput/New_Reference_Notes/English/06072020_130300_1021205239.pdf](http://Refinput/New_Reference_Notes/English/06072020_130300_1021205239.pdf)

A Study of Current Teaching Methods in Education of Geography

Dr. Santosh Tukaram Jadhav

Assistant Professor

Department of Geography

M.V.P. Samajs G.M.D.Arts B.W. Commerce and Science College, Sinnar

Tal- Sinnar Dist-Nashik

Affiliated University of SPPU, Pune

Abstract

This article is concerned with the content of didactic and methods of teaching, as well as pedagogical-psychological field, is the basic condition for the preparation and performance in College any teacher, including teachers of geography. Methodological knowledge that geography teacher acquired at the University, is required to verify in practice, including 04 classes demonstration Teacher with mentor. Completely didactic and methods teaching education of geography teachers in India is get at academic master's and doctoral studies, where they represented the core subjects focused on teaching and its modernization. Curriculum structure of future geography teacher's education should be improved. It is important to establish Geography departments for teaching methods and offer courses to article and trained staff. In this way, geography teachers can adopt and develop the necessary pedagogical and didactic knowledge and skills to work, and raised teaching of geography to a higher level.

Keywords: Geography teacher, Didactic, Teaching methods in geography, Education subject...

Introduction

Methods of teaching geography and pedagogy represent a "unique science whose subject matter, teaching geography, is conceived as a scientific and educational category" (Mastilo, 1984 by: Rudic, 1998, 24). The relationship of these two disciplines is connected and inseparable. Methods of teaching geography help the development of didactics, and didactics help the development of principles and new methods and techniques on which the methodology of geography is based upon The quality of the teacher and his work with students in teaching geography do not only depend on a good knowledge of the mere profession, but also on the quality use of the best achievements of modern pedagogical science. Good knowledge of the psychological aspects of working with students, in addition to qualifications of a geography teacher, most certainly implies his/her methodological competence.

Objective-

1. To study of Teaching method of Geography subject.
2. to study of pedagogical-psychological field

Initial Teacher Education In Geography

The initial high-education of geography teachers, at all levels in India, is carried out in two phases. The first phase is studying at a geographical article / department and it includes teacher- training in scientific and technical subjects and the compulsory study of psychological and pedagogical disciplines, as well as specialized methods of teaching geography with the practice in teaching..

The most professional group of experts in the teaching of geography in India is formed at four faculties: the Article of Geography at the University of Belgrade, Department of Geography, Tourism and Hotel Management .

The current programs consist of academic and general subjects, theoretical, methodological, scientific, technical and professional application subjects.

Specific Methodological And Didactical Education

Methodological knowledge, crucial for the future geography teachers, is acquired at the University in the theoretical form and is necessary that it is verified in practice which includes 30 hours of demonstration classes with mentor and provides opportunities for diverse participation in teaching (teacher mentor support, introduction to the pedagogical and psychological services, the use of different

Methodology

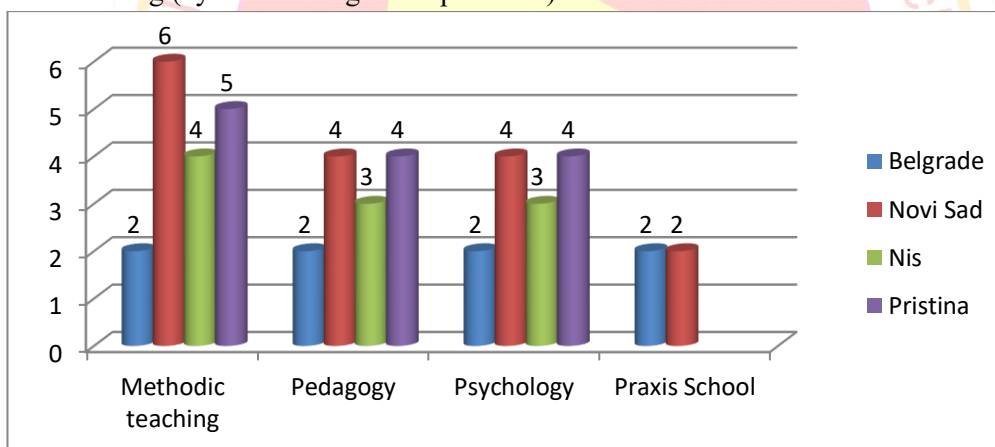
The aim of this study is to assess the subjects that help future geography teachers to acquire methodical and didactic skills. The task of research is a comparative analysis of methodological- didactic, pedagogical and psychological subjects at the Article of Geography of India, according to parameters such as: the status of subjects, classes per week and the number of credits per course (ECTS).

Table 1. Review of the subjects at the Article of Geography

Department of Geography at Articles	Teaching methods in geography			Pedagogy			Psychology			Praxis School		
	Status	TH	ECTS	Status	TH	ECTS	Status	TH	ECTS	Status	TH	ECTS
1	C	2+0	6	O	2+0	2	O	2+0	2	C	2	/
2	C	4+2	8	C	4+0	6	C	3+1	6	C	2	6
3	O	2+2	6	O	3+0	7	O	3+0	6	/	/	/
4	C	2+3	5	C	2+2	7	C	2+2	7	*	*	*

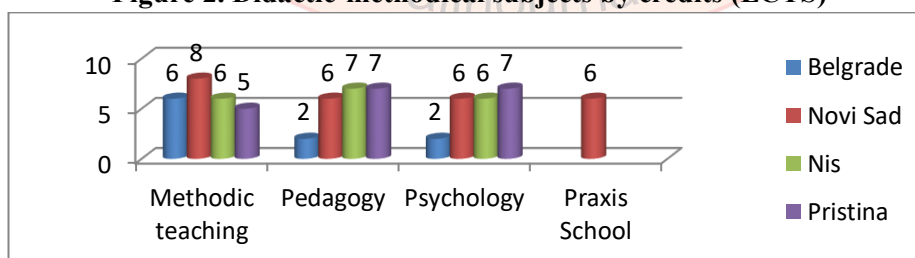
S-Status, C-Compulsory, O-Optional, TH-Teaching hours per week (lectures + exercises), ECTS-European credit transfer system, * - no data

The program of undergraduate studies at the Article of Geography, 1, provides two hours of lectures in geography teaching methodology, pedagogy and psychology (figure 1). The paper points out that the plan does not include credit for the prescribed methods of teaching geography. We consider that a total of six classes of methodological and pedagogical-psychological are insufficient for acquiring a master degree in geography. Figure 1. Common subjects that help to acquire methodical and didactic competence for the geography teachers calling (by the teaching hours per week)

The component of school practice, which is legally in force, and that represents a conditional element for entry into the profession, still, and most unfortunately, is not represented sufficiently and the plan of the Department of Geography in 2 does not even exist!

Figure 2. Didactic-methodical subjects by credits (ECTS)

By comparing study programs for education of geographers it becomes noticeable that methodical and didactic, pedagogical and psychological subjects are not equal according to the status of the case nor the values of points (figure 2). From figure 2 it can be noted that the 1 article of Geography, generally, scores least subjects needed for methodical education of teachers.

At the Article of Science in Novi Sad, there is an organized course in methods of teaching geography at the level of doctoral studies. This is the only postgraduate course of its kind in India. The aim of this interdisciplinary study is that by linking the teaching methodology, pedagogical and psychological and geographic disciplines professionals, who will clearly understand and apply the knowledge and skills necessary for modern teaching of geography, can be educated and trained.

Conclusion

Today, the education of the primary school geography teachers is conducted by the process and the educational system of 10+2 or 3 +2. Initial teacher education is a key issue of every country, because teachers have a major influence on the educational achievement of students. One of the important issues of national education policy and the latest reform of high education is the quality of teachers themselves.

Although it is accepted that the master degree is a minimum requirement to be met by a geography teacher , such a formal request from the analyzed program concept of educating future geographers provides little guarantee that the teacher will provide the necessary methodological and didactic skills in order to successfully fulfill the function of geography teaching . It is necessary to improve methods of establishing methodological department of geography

Bibliography

1. Rudic, V. (1998): *Teaching methods in geography*. Belgrade: Scientific book.
2. Rudic, V. (2007): *Development of teaching geography in India*. Belgrade: Institute for the Advancement of Education.
3. <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/resources/publications-and-communication-materials/publications/full-list/unesco-ict-competency-framework-for-teachers/>
4. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2017/06/sustainable-development-goal-9-investing-in-ict-access-and-quality-education-to-promote-lasting-peace/>
5. <http://aishe.nic.in/aishe/viewDocument.action;jsessionid=77510923D5F3BED9D2F21BDDDB4B67D13?documentId=262>
6. <https://data.worldbank.org/indicator/SE.PRM.ENRL.TC.ZS?end=2019&start=2019&view=bar>
7. <https://www.youtube.com/watch?v=UCFg9bcW7Bk>
8. https://www.youtube.com/watch?v=M_pIK7ghGw4
9. <https://www.youtube.com/watch?v=fR0YVsr8QhU>
10. https://www.youtube.com/watch?v=UFwWWsz_X9s

Tahsilwise General Landuse Efficiency of Beed District, a Geographical Analysis

Dr.Gajhans D.S.

Professor & Chairman,
Board Of Studies in Geography,
Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad.
E-mail-gajhansds@gmail.com

Mr.Usare B.R.

Assistant Professor
Department of Geography
Government College of Arts & Science,
Aurangabad
usarebr@gmail.com

Abstract:

Agriculture is a basic occupation and meets the basic needs of human beings like food, clothing and shelter. It is the source of a nation's economy. He provides raw materials to various industries. Agriculture plays an important role in the economic development of the region. Agricultural production, which depends on the fertility and use of the land Use of modern technology is very scarce in India and other developing countries, there is negligible use of modern farming tools and techniques. So, there it is more dependent on agriculture as a source of livelihood. Food is the most important need of human. Land is a very important resource. Landuse is surface utilization of all developed and vacant land on a specific point at a given time and space. General Landuse means land under various categories such as forest, agriculture, pastures, settlements, waste land etc. Landuse is directly affected by geographical, climatic, economic and human factors. The fundamental utility of land is satisfying the human need of food habitation and housing materials. It is essential to choose proper mode of landuse planning and allocation to various ingredients of optimum landuse to meet /solve the human needs Kellong (1980) has rightly pointed out that this calls for the clear understanding of land classification for successful planning and development. The term land use is virtually self-explanatory meaning the actual and specific use to which the land surface is put to in terms of herent primary land use namely land under forest, pasture, cultivation etc. This leads one, back to the village farm and the farmer to the fields, gardens, and fallow land forest and to the isolated farmstead (freeman 1968) as geography deals with the special relationship between these aspects and planning. Land is the basic resource of human society.

Keywords: - Agricultural production, land Use, agricultural productivity, landuse efficiency,

Introduction:

Agriculture is the major occupation of majority of the population in Beed district. Economic, industrial, educational, social development of this area is dependent on agricultural production. Despite of higher promotions per capita availability of food over time did not increase significantly. The growth rate of agricultural production is only around two per cent. The growth rate of production in agriculture must be more than the growth rate of population. Hence there is an urgent need to accelerate agricultural growth to address issues on food security, nutritional adequacy and income generation. This can be achieved by identifying the problems in crop production, infrastructure facilities, issues related to the natural resources, input management and accordingly there is need to improve agricultural services keeping in view the vision and objectives. The general land use pattern often does not give clear picture of the land under cultivation. This chapter concentrates mainly on the study trends in area of various food crops and cash crops in the Beed district. Agricultural patterns are the extent to which, the arable land under different agricultural crops may be put to use. These largely depends upon the Socio-Economic influence, which determine the possibility of the enterprise, the farmers choose the input intensity with which he farms with an assured supply of water and availability of modern inputs. Specially, high yield varieties of seeds and commercial fertilizers become possible for the farmers to replace less profitable land by growing two or even three crops in the level of prosperity in a single year. Differences in altitude towards rural land in the level of prosperity and in technology have produced changes in emphasis which are only gradually coming to be appreciated, although, in the long run their effects in both landscape and land use studies are likely to be for reaching. In simple words, cropping pattern means the proportion of area under various crops at a point of time. It is a dynamic concept because no carrying pattern can be said to be ideal for all times. It changes in space and time with a view to meet the requirements and is governed largely by the physical as well as cultural and technological factors. The change in cropping pattern in

a particular span of time clearly indicates the changes which are brought about by the Socio-Economic influences. In most of the situations, the physical environment reduces the choice of the enterprise either by prohibiting the growth of certain crops altogether or by reducing their level. The primary uses of land are for crops forest pasture, mining transportation gardening residential recreational industrial commercial and uncultivable waste barren and fallow land etc. Land is controlled by climatic factors, soil characteristic, slope of land, degree of erosion, drainage and other environmental factors.

Study Area:

Beed district is located in the central part of Maharashtra in Aurangabad division and forms a part of Marathwada region. The district lies between 18°28' and 19°28' North Latitudes and 74°54' and 76°57' East Longitudes. The district is bounded by Aurangabad and Jalna in the North, Parbhani and Latur in the East, Ahmednagar and Osmanabad in the South and Ahmednagar in the West. Godavari is the most significant river that flows on the borderline of Georai and Majalgaon Tehsils. The total area of Beed district is 10693. Sq.Kms and it is 3.47% of Maharashtra State.

The objectives of the paper:

1. To assess the impact of various socio- economic variables on general landuse efficiency
2. To study spatial distribution of general landuse efficiency.
3. To analysis the spatial and temporal changes of general landuse efficiency in the study region.

Data base and Methodology:

The present study is based on secondary data. Secondary data will be collected from social economic review, Beed district disaster management plan, district census handbook, gazettes, decennial census Reports of Government of India. Some data has been obtained from websites of Govt. of India and Govt. of Maharashtra, beed.nic.in, been undertaken to know the environmental status. The following formula used to calculate the general landuse efficiency.

$$\text{Index of Landuse Efficiency} = \frac{\text{Gross cropped area}}{\text{Net sown area}} \times 100.$$

Analysis and Discussion:

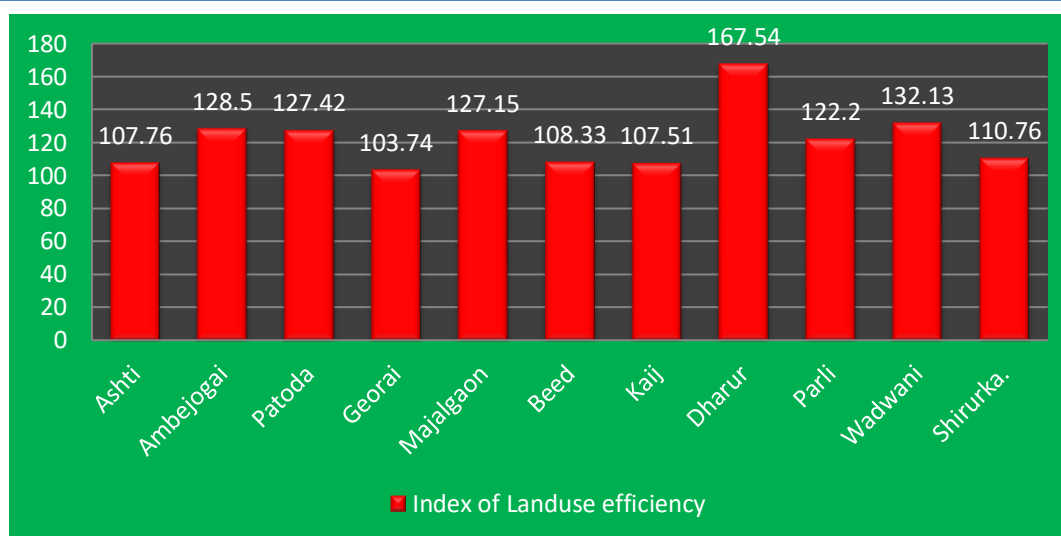
There is scope for extension of cultivated land by bringing fallow and potential land under cultivation .The proportion of potential agricultural land (uncultivated land) increased from 6.35% to 7.44% it means area under this category was increased by 1.09% in during 1990-95 to 2006-11 in the Beed district. Therefore, immediate need is to give more emphasis on intensity of cropping and increasing yield from existing calculated area. The main problem of under use of net sown area as low productivity and risk of crop failure are talking the rural population. Landuse efficiency may be defined as the extent to which the net sown area is cropped. The gross cropped area as percentage of the net sown area gives measure of land use efficiency, which means the intensity of cropping. The following formula used to the index of land use efficiency.

$$\text{Index of Landuse Efficiency} = \frac{\text{Gross cropped area}}{\text{Net sown area}} \times 100.$$

Tehsilwise General Landuse Efficiency 2011

Sr.No.	Tehsils	Gross cropped area	Net sown area	Index of Landuse efficiency
1	Ashti	140499.98	130386	107.76
2	Ambejogai	95241.90	74116	128.50

3	Patoda	61507.80	48273	127.42
4	Georai	139908.78	134862	103.74
5	Majalgaon	104981.66	82562	127.15
6	Beed	135391.00	124985	108.33
7	Kaij	95821.84	89129	107.51
8	Dharur	36652.00	21876	167.54
9	Parli	70485.00	57681	122.20
10	Wadwani	25865.00	19576	132.13
11	Shirurka.	57357.74	51787	110.76
	District	963630.26	835233	115.37

Above table indicates that the highest gross cropped area was recorded in Ashti tehsil in 2011 which was 140499.98. On the other hand the lowest gross cropped area was recorded in Wadwani tehsil 25865 hectares in 2011. The index of landuse efficiency of the district was 115.37% in 2011. Land use efficiency Variations are mainly depending upon irrigational facilities as well as physical and non-physical determinants of Agriculture are also responsible for the variation in land use efficiency in study region. The land use efficiency in study region is divided into three categories viz. low intensity, medium intensity and high intensity.

1. Areas of low intensity (below 120 percent):

Below 120 landuse efficiency was observed Ashti, Georai, Beed, Kaij, Shirur kasar were below 120 landuse efficiency in 2011 .Most of the area is barren in these tehsils soils are poor: Wells are providing water for irrigation but most of the wells became dry in summer season hence these tehsils have low intensity of land use efficiency.

2. Areas of medium intensity (120 to 140 percent):

Landuse efficiency index between 120 to 140 was observed in Ambejogai, Patoda, Majalgaon, Parli, Wadwani in 2011. This tehsil is having less irrigated Area. Some parts of this tehsil are having high intensity of land use efficiency. Physical and non- physical determinants of agriculture are responsible for the medium land use efficiency.

3. Areas of high intensity (Above 140 percent):

Above 140 landuse efficiency was experienced in Dharur tehsil was Above 140 landuse efficiency during 2011. Fertility of soil, use chemical fertilizers, use of high yielding, variety seeds and modern agricultural implements are responsible for the high intensity of land use efficiency.

References:

1. Jasbir Singh & Dillon S.S. (1997), „Agricultural Geography“, Tata McGraw Hill Publishing Co. Ltd., Delhi .P. 216.
2. Gazetteer of India, Maharashtra State - Beed District.
3. Bhatia S.S. (1965), „Patterns of Crop Concentration and Diversification in India“, Economic Geography, Pp. 40,41,53,55 & 56.
4. Jasbir Singh and Dhillon S.S. (1947): “Agricultural Geography”, Tata McGraw Hill publishing co. ltd. New Delhi. p.220.
5. Majid Hussain (1996): “Systematic Agricultural Geography” Rawat Publication, Jaipur. p. 241
6. Socio-Economic Review & District Statistical Abstract of Beed, 2011-12.
7. www.beed.nic.in/about_the_district.html.

A Current Situation of Education System in Maharashtra

Dr. Ramesh D. Rathod,

Head, Department of Sociology, Vaidyanath College, Parli-Vajinath

Abstract

Education has been made too easy for the scholars in order that more and more students can enter into the scope of education system of the country. The announcements like abolishing compulsory CBSE board exams for sophistication 10th from the session 2010-11, introduction of grading system, the passage of Right of youngsters to free and Compulsory Education Bill, reservation policies etc. are a few among them.

Maharashtra is that the most economically advanced and urbanized state in India. These twin factors have contributed to the expansion of the education sector within the state. The presence of top schools and universities within the state in Maharashtra makes it one among the hubs for education in India. Maharashtra is home to a number of the highest most institutions within the country which include IIT Bombay, Mumbai University etc. In Maharashtra, there are more than 84,000 schools. The school education in Maharashtra is segregated into three levels – Primary, Secondary, and Junior College. Secondary level schools are affiliated with the Council for the Indian School Certificate Examinations (CISCE), the Central Board for education (CBSE), the National Institute of Open School (NIOS) or the Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education.

Maharashtra is home to 45 universities with one central, 23 state and 21 deemed universities. The University of Maharashtra is that the largest within the world in terms of the amount of graduates. As per the NIRF 2020 ranking, 12 colleges of Maharashtra are ranked under the list of top 100 colleges. Indian Institute of Technology, Bombay tops the list with the amount 4 position. Savitribai Phule Pune University, Indian Institute of Science Education and Research Pune also are a part of this list.

An analysis of the tutorial achievements of those states from different angles will help the experts and therefore the researchers to understand how far we've gone in achieving our targets and what needs to be done. Along with this, a comparison of the literacy rates and literates of those states has also been made. This paper is descriptive in nature, supported the info collected from different websites of ministry also as reports of designing commission. Key words: Drop-out rate, Education, Gross Enrolment Ratio, Maharashtra, Literacy Rate.

Introduction

The present day education system in India has come an extended way and therefore the age old traditions have undergone a replacement makeover. Government of India is doing many efforts during this field in order that the targets of inclusive growth are often achieved very soon by it. A great achievement of the Indian government may be a big jump within the literacy rate from 18.3% in 1950-51 to 74.04% in 2010-11. Such an achievement is that the results of tons of efforts by the Indian government within the education sector.

The government is improving the country's education status to reinforce the quality of living of the people and also to realize other goals like, overcoming the matter of poverty and unemployment, social equality, equal income distribution, etc. Education contributes to the individual's well being also because the overall development of the country. Education isn't only an instrument of enhancing efficiency but is additionally an efficient tool of widening and augmenting democratic participation and upgrading the general quality of individual and societal life (Goel, 2008).

Thus, the importance of education can't be ignored. There has not been any fundamental change within the structure of secondary and better education in India. If there has been any such change, then only few of the states are affected. The period since the nineties, especially since last decade, has witnessed growth in response to the demand generated by the expansion of education. Primary also as education sector have also witnessed great attention of the Indian Government.

The present paper has made a comparison of education system of Maharashtra thereupon of its neighboring states, like, Punjab, Himachal Pradesh, Rajasthan, Uttar Pradesh, and Delhi. Major indicators showing the achievements and failures within the education sector are taken and data has been analysed on the idea of such factors.

Objectives

The objectives of the present article are:

1. To compare the education system of Maharashtra with its neighboring states on the basis of different indicators
2. To ascertain the impact of achievements in education sector on literacy rates and therefore the number of literates of those states
3. To suggest policy recommendations to improve the education scenario of the Maharashtra as well as other states under the study.

Research Methodology:-

The present study is descriptive cum exploratory. It is based on secondary data collected from various sources like national reports and economic surveys, websites etc. of state and national level departments of education.

The analysis has been done on the basis of different indicators, like Gross Enrolment Ratio, Drop-out rate, Number of schools and colleges, Number of Universities, Number of persons who can read English, etc. Descriptive statistical tools like bar graphs, linear charts, etc. have been used for interpretation of the information.

Demographics: Literacy Rate in terms of Area

Rural	Urban
77%	88.69%

Literacy Rate of Male and Female

Gender	Rural	Urban
Male	85.14%	92.12%
Female	75.87%	92.12%

Education of Maharashtra: Enrolment in Maharashtra

The All India Survey of upper Education (AISHE) in regulation of MHRD performs a survey depicting multiple factors associated with education in India also as in each state. Maharashtra offers higher education at multiple levels. The state includes 35 districts. Each district has an opportunity of excellent education.

The world class training institutes also as several schools associated within the state provides excellent scope of education. Education in Maharashtra is really wonderful as compared to other region of the nation. The table below depicts the enrolment of scholars at various levels in Maharashtra as per AISHE final report 2018-19:

Course level	Number of Enrolments
Undergraduate	3,190,062
PG Diploma	23,499
Certificate	14,652
Integrated	10,922
Post Graduate	318,077
Diploma	333361
M. Phil	2660
Ph. D.	7528
Total Enrolment	3900761

Conclusion:-

Education is vital for every person in order to enable him to better his living conditions. Obtaining of good quality education will contribute in securing a job, making individuals aware of various aspects, inculcating the traits of morality, ethics, decency and graciousness within oneself and rendering an effective contribution in the development of their personalities.

In the present existence, there have been problems in the Indian education system; the issues are, teaching attribute is in a low state, financial constraints, traditional teaching methods, privatization, inadequate facilities and infrastructure and reward creativity, original thinking, research and innovation. The challenges are heterogeneous education system, involvement of political factors, economic difficulties and lack of moral values.

In order to enhance the education system within the country, there are suggestions that have been made; towards a learning society, connection between industry and academics, incentives to teachers and researchers, innovative practices, mobilization of resources, advancement of the information age, student centred education and dynamic methods, public private partnership, provision of need based job oriented courses, international co-operation, towards a new vision, cross culture programs, action plan for improving quality, individuality, privatization of higher education, quality development, world class education, personality development, status of academic research studies, availability of scholarships, fair quality assurance system, to increase quantity of universities, examinations and evaluation techniques, and hi-tech libraries.

In the Indian education system, there has been growth taking place. Individuals from all areas and backgrounds are realizing the significance of education, there has been an increase in the enrolment of students in educational institutions and there have been advancements in the teaching-learning methods.

On the other hand, the occurrences of problems prove to be impediments, which are required to get eliminated or modified. There should be formulation of appropriate measures and policies and their effective implementation would lead to development of the Maharashtra and Indian education system.

References

Articles

1. Goel, P. Vijay (2008), "Technical and Vocational Education and Training (TVET) System in India for Sustainable Development".

Reports

1. Ernst & Young "40 million by 2020: Preparing for a new paradigm in Indian Higher Education",
2. EDGE 2011 report Ministry of Human Resource Development, Department of School Education & Literacy, (2007) "Chapter on Elementary Education (SSA & Girls Education) for the XIth Plan Working Group Report"
3. Planning Commission of India (2012) "Data for use of Deputy Chairman, Planning Commission" available at http://planningcommission.nic.in/data/datatable/1705/databook_dch_160511.pdf
4. Planning Commission of India, (2011) "Eleventh Five Year Plan (2007-2012), Social Sector", Volume II, 2011

Websites

1. http://www.unevoc.unesco.org/up/India_Country_Paper.pdf
2. <http://www.indiaedu.com>
3. <http://censusindia.gov.in>
4. <http://www.asercentre.org>

Indian Constitution & Human Rights

Dr. R. K. Kale

Head, Dept. of Political Science (UG & PG)
Balbhim Arts, Science & Commerce College, Beed.
E-mail. surkale.kale@gmail.com

Introduction:

The Universal Declaration of Human Rights on 10 December 1948. Human Rights do not exist in a vacuum, inevitably, they are formulated by individuals and state and they are implemented by states themselves. However, a number of national, regional and international bodies exercise responsibility for overseeing the monitoring of human rights and ensuring that states comply with obligation. Several aspects of human rights are covered by Parts III and IV of the Indian Constitution. It is considered as a Social Document. Some of the Articles are worth mentioning. Article 14 states that “the State shall not deny to any person equality before the law and equal protection of the laws within the territory of India.” Article 15 states, “(1) The State shall not discriminate against any citizen on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them. (2) No citizen shall on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them be subject to any disability, liability, restriction or condition with regard to (a) access to shops, public restaurants, hotels and places of public entertainment.” Article 16 states that “(1) there shall be equality of opportunity for all citizens in matters relating to employment or appointment to any office under the State.”

Key Words: Indian Constitution, Human Rights, Safeguards

Indian Constitution & Human rights

The Constitution of India was drafted by the Constituent Assembly on 9th December, 1946 and after long discussions and debates by the foremost legal luminaries and thinkers of our country the draft Constitution was finally adopted on 26th November, 1949. The framers of the Indian Constitution were influenced by the concept of human rights and guaranteed most of human rights contained in the UDHR. The UDHR contains Civil and Political as well as Economic Social and Cultural rights. While Civil and Political rights has been incorporated in Part III of Indian Constitution i.e.

Fundamental Rights, as Economic Social and Cultural rights have been incorporated in Part IV of the Constitution i.e. Directive Principles of States Policy. The inclusion of important provisions of UDHR in the Constitution of India has given them supremacy over all other statutory provisions.

Everyone has the right to take part in the government of his country, directly or through freely chosen representatives [Article 21. (1)] Article 21 of the Indian Constitution is of widest amplitude and several unremunerated rights fall within it. These rights are:

- Right to go abroad
- Right to privacy
- Right against Solitary Confinement
- Right against Bar Fetters
- Right to Legal Aid
- Right of Speedy Trial
- Right against Hand Cuffing
- Right against delayed execution
- Rights against Custodial violence
- Rights against Public hearing
- Rights to Health Care or Doctor's assistance
- Right to shelter

Other rights which have been held to emanate from Article 21 are the following:

- Right to know
- Right to Compensation
- Right to Release or Rehabilitation of Bonded Labour
- Rights against Cruel and Unusual Punishment
- Rights of inmates of protective homes

The Supreme Court started reading some of the provisions in Part IV of the Indian Constitution i.e. Directive /Principles of States Policy into the Fundamental Rights. The 42th Amendment Act 1976 had inserted Article 48A in Part IV of the constitution requiring the state to endeavor to protect and improve the environment and to safeguard the forest and wild life of the country. The Supreme Court interpreted the right to life in Article 21 to mean life free from environmental pollution.

➤ **Constitutional Safeguards to Human Rights:**

Article 19 states that “(1) All citizens shall have the right –

- (a) To freedom of speech and expression;
- (b) To assemble peacefully and without arms;
- (c) To form associations or union;
- (d) To move freely throughout the territory of India;
- (e) To reside and settle in any part of the territory of India; and
- (f) To practice any profession or to carry on any occupation, trade or business.”

Article 20 states, “No person shall be convicted of any offence except for violation of a law in force at the time of the commission of the act charged as an offence, nor be subjected to a penalty greater than the which might have been inflicted under the law in force at the time of the commission of the offence.” Article 21, the most important article of all in the Fundamental Rights section, states that “no person shall be deprived of his life or personal liberty except according to the procedure established by law.” All of the above mentioned Articles of the Indian Constitution come under the Fundamental Rights guaranteed by the State. Article 32 provides that, if any of the above Fundamental Rights are violated, one has the right to call on the Supreme Court directly thus the above-mentioned articles form the bedrock of human rights, guaranteed by the Indian Constitution. In addition there are a number of other rights, which come under the “Directive Principles of the State Policy.” Though these rights are not enforceable like the Fundamental Rights, they provide guidelines for the States to follow these principles in legislating and implementing laws. These rights focus on the following:

- Providing adequate means of livelihood. [Article 39(A)];
- Equal pay for equal work for both men and women. [Article 39(d)];
- Adequate protection of the health and strength of workers, men and women [Article 39(e)];
- Equal justice and free legal aid [Article 39(a)];
- Living wage, conditions of work ensuring a decent standard of life and full enjoyment of leisure and social and cultural opportunities. [Article 43] ;
- Free and compulsory education for children [Article 45];
- Increasing the level of nutrition and the standard and the improvement of public health. [Article 47];
- Prohibiting the slaughter of cows and calves and other milk and draught cattle [Article 48]

➤ **Human Rights Commissions and Reservation Safeguards**

Human rights violations, whether perpetrated by state actors or non-state entities, are being countered by three major agencies; the National Human Rights Commission and the State Human Rights Commission funded by the State, Non-Governmental Organisations and the Judiciary.

A) The National Human Rights Commission (NHRC)

The National Human Rights Commission (NHRC) was established by legislation-the protection of Human rights Act 1993. The main objective of the NHRC is to protect human rights by inquiring into specific

complaints of human rights violations and to provide human rights education. Though the NHRC is instituted by the government, its autonomy has been ensured through the following provision. First, the Chairperson and the members of the NHRC re appointed by the President of India from persons recommended by a committee, which consists of the Prime Minister, speakers of the House of the People, Leader of the Opposition in the Lower and Upper Houses, Minister of Home Affairs and the Deputy Chairman of the Council of States. Second, the member of the NHRC can be removed only by the order of the President of India on the grounds of proved misbehavior or incapacity. Third, the members have a fixed tenure — they are elected for a period of five years. The main functions of the NHRC include the following'

- Inquiring *suo moto* or on petition presented to it by a victim or any person on behalf of Victims on complaints of human rights violations;
- Reviewing factors that curtail the enjoyment of human rights acts such as terrorism and giving 'recommendations';
- Reviewing the provisions in the Indian Constitution that protect Human Rights;
- Studying international treaties and documents and ensuring their effective implementation;
- Undertaking research to promote human rights in India;
- Promoting human rights awareness. In the last eight years of its existence, the NHRC has Issued a number of directives and guidelines to the government, especially in the following Areas:
- Misuse of police power, especially arbitrary arrests; Elimination of child labour;
- Compulsory education;
- Setting up human rights cells in state and city police headquarters;
- Prison reforms;
- Caste and communal violence.

B) State Human rights Commissions:

The Protection Of Human Right Act, 1993 also provides for the establishment of State Human Rights Commissions (SHRC). The SHRC is to consists of Chairperson, who has been a Chief Justice of a High Court, one member who is/has been a Judge of High Court, one member who is/has been a district judge in that State and two members from persons having knowledge of human rights. The SHRCs are to inquire into matters related with List II and III of the Seventh Schedule to the Indian Constitution.

C) National Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes:

The national Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes was originally formed as the Commission for Scheduled Castes and scheduled tribes in 1978. Its functions include the following:

- Monitoring issues related to the safeguards provided for SC/STs under the Constitution;
- Enquiring into specific complaints with respect to the deprivation of rights and safeguards of SC/STs;
- Reporting to the President regarding the working of these safeguards;
- Recommending measures that should be taken by the Union or any state for the effective implementation of these safeguards and other measures for the protection, welfare and socio-economic development of SC/STs.

D) National Commission for Women (NCW)

Se up in January 1992 under the National Commission for Women Act, 1990, the National Commission for Women consists of a Chairman and five other members. The main functions of the NCW include the following:

- Examining issues relating to the safeguards provided for women under the Constitution and other laws;
- Providing reports to the Central Government on the working of safeguards provided for women under the Constitution;
- Recommending measures to implement the safeguards effectively by the Union or any State;
- Taking up cases of violation of the provisions of the Constitutions and of other laws relating to women with the appropriate authorities;

- Looking into complaints relating to the deprivation of women's rights; non-implementation of laws enacted to provide protection to women and also to achieve the objectives of equality and development; and noncompliance of policy decisions, guidelines or instructions aimed at mitigating hardship and ensuring the welfare of and providing relief to women.

E) National Commission for Minorities (NCM) :

The National Commission for Minorities was set up in 1992 under the National Commission for Minorities Act. The objectives of the NCM include:

- Evaluating the progress of the development of minorities in India;
- Monitoring the working of the safeguards in regard to minorities provided in the Constitution and in laws enacted by Parliament and the State Legislatures;
- Recommending effective implementation of safeguards for the protection of the interests of minorities by the Central Government or the State governments;
- Focusing on specific complaints regarding deprivation of rights and safeguards of minorities;
- Suggesting appropriate measures in respect of any minority to be undertaken by the Central Government or the State Governments.

Conclusion:

The subject itself is so wide there is no appropriate conclusion as Human Right is concern. No doubt these rights has been incorporated in Indian Constitution, However, it is still a failure with events of human rights violation making headline in one form or the other. The violation of Human right may be in different form. We should be ashamed with rising issue of honor killing, corporal punishment, custodial dealth, fake encounter killing, etc. If we want to give the exact interpretation of term Unity in Diversity it is the responsibility of very Indian to respect rights of another individual irrespective of race, colour, sex, caste, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status. To erase human right violation may be impossible but it always possible to bring changes if we take individual responsibility on our own shoulder.

With the increase in literacy, even in rural areas and with the reduction of poverty and hunger, with changes being brought in laws and procedures in investigation, trials of human rights violations, with decentralization and devolution of economic and political power from centre to the state, from state to districts and from district to villages-there will be reduction of human rights in all forms. It is obvious, though this process is slow-but steady and before long the society will reach situation where there will be "All Human Rights for all."

References:

1. The Constitution of India, Milind Publication, Wardha, 2007
2. A.K.Sen, Law of the Indian Constitution of Human Rights, Swastic Pub., New Delhi,2014
3. Dr. K.V. Ravikumar, Pramotion and Protection of Human Rights, Kanishka Pub., New Delhi,2011.
4. Rajeev V. Pradhan, The future of Human Rights, Navyug Books,Delhi, 2010
5. P.K. Mishra, human Rights (Art's Statutes & Constitutional Provisions, Rita Pub., Jaipur, 2012
6. Varun Naik & Mukesh Sohni, Human Rights Issue & Perspectives, Crescent Publishing Corporation, New Delhi, 2011
7. Aditya Jha, Principles & Theories of Human Rights, Dominant Pub., New Delhi, 2012
8. The Constitution of India, Milind Publication, Wardha, 2007
9. Aditya Jha, Principles & Theories of Human Rights, Dominant Pub., New Delhi, 2012

The Impact Of Covid-19 On Mental Health

Mrs. Madhubala Gangadhar Hudage ,
(Librarian)

Shivjagruti Senior College, Nalegaon,
Taluka Chakur, District Latur, Maharashtra.

As a result of the emergence of coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak caused by severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2) infections in the Chinese city of Wuhan, a situation of socio-economic crisis and psychological distress rapidly occurred worldwide. Although social activities have been restricted in most countries, almost all not essential individual movements were prohibited due to quarantine, while the local hospitals received suddenly thousands of critically ill COVID-19 patients and were forced to implement their emergency protocols.

Common psychological reactions related to the mass quarantine which was imposed in order to attenuate the COVID-19 spread are generalized fear and pervasive community anxiety which are typically associated with disease outbreaks, and increased with the escalation of new cases together with inadequate, anxiety-provoking information which was provided by media. The psychological reactions to COVID-19 pandemic may vary from a panic behavior or collective hysteria to pervasive feelings of hopelessness and desperation which are associated with negative outcomes including suicidal behavior. Importantly, other health measures may be compromised by abnormally elevated anxiety. As the general population became increasingly exposed, anxiety-provoking topics related to this emergence of the health and socio-economic crisis need to be rapidly identified to early detect dysfunctional processes and maladaptive lifestyle changes potentially leading to the onset of psychiatric conditions.

The psychological impact of quarantine related to COVID-19 infection:-

A higher prevalence of subjects with psychological symptoms, emotional disturbance, depression, stress, mood alterations and irritability, insomnia, posttraumatic stress symptoms, anger and emotional exhaustion among those who have been quarantined. Notably, fear, anger, anxiety and insomnia, confusion, grief and numbness have been identified as additional psychological responses to quarantine. Long-term behavioral changes like vigilant hand washing and avoidance of crowds as well as a delayed return to normality even after many months after the quarantine were also reported.

Specific and uncontrolled fears related to infection-

Several existing studies demonstrated that those who have been exposed to the risk of infection may develop pervasive fears about their health, worries to infect others and fear infecting family members. reported that these individuals are more vulnerable than other to manifest worries if they experienced physical symptoms potentially linked to the infection and fear that symptoms are directly associated to actively having the infection even several months after the exposure.

- **Pervasive anxiety-** Social isolation related to restrictions and lockdown measures are linked to feelings of uncertainty for the future, fear of new and unknown infective agents resulting in abnormally increased anxiety.²⁵ Anxiety may be directly related to sensorial deprivation and pervasive loneliness, in this case first insomnia but later depression and post-traumatic stress occurred. In addition, anxiety is closely associated with fatigue and reduced performance in healthcare workers while boredom and loneliness are directly related to anger, frustration and sufferings linked to quarantine restrictions
- **Frustration and boredom-** Distress, boredom, social isolation and frustration are directly related to confinement, abnormally reduced social/physical contact with others, and loss of usual habits. frustration and pervasive loneliness seem to derive by the inhibition from daily activities, interruption of social necessities, not taking part in social networking activities. Unfortunately, in this context hopelessness together with other individual characteristics such as the experience of childhood maltreatment as well as extreme sensory processing patterns may significantly and independently predict suicidal behavior

- **Disabling loneliness-** The final effect of social isolation is pervasive loneliness and boredom, which have potential dramatic effects on both physical and mental individual well-being.

The psychological impact of fear and anxiety induced by the rapid spread of pandemic needs to be clearly recognized as a public health priority for both authorities and policy makers who should rapidly adopt clear behavioral strategies to reduce the burden of disease and the dramatic mental health consequences of this outbreak.

Advice by World health Organization to reduce Mental Health impacting By COVID-19:

- **Keep Informed:** Listen to advice and recommendations from your national and local authorities.
- **Have a routine:** Keep up with daily routines as far as possible, or make new ones.
- **Minimize newsfeeds:** Try to reduce how much you watch, read or listen to news that makes you feel anxious or distressed. Seek the latest information at specific times of the day if needed.
- **Social contact is important:** Keep in touch with close one by telephone online channels.
- **Alcohol and drug use:** Limit the amount of alcohol you drink.
- **Screen time:** Be aware of how much time you spend in front of a screen every day.
- **Video games:** Be sure to keep the right balance with off-line activities in your daily routine
- **Social media:** Use your social media accounts to promote positive and hopeful stories.
- **Help others:** If you are able to, offer support to people in your community who may need it, such as helping them with food shopping.
- **Support health workers.** Take opportunities online or through your community to thank your country's health-care workers and all those working to respond to COVID-19.

Bibliography:

1. https://www.who.int/campaigns/connecting-the-world-to-combat-coronavirus/healthyathome/healthyathome---mental-health?gclid=Cj0KCQjw-uH6BRDQARIsAI3I-Ue_cqFU8E9uVgETi_a3ObTWAfcaCt7G1q8NwkmVD11AQaEhJygVBukaAnQzEALw_wcB
2. <https://academic.oup.com/qjmed/article/113/8/531/5860841>
3. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7151415/pdf/main.pdf>
4. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666354620300430>

Sociological Study of the Problems of Migrants, from Urban to Rural Areas during the Corona Period: With Reference to Shirur (Ka.) Taluka of Beed District

Dr. Sudhir A. Yevle

Head of Department,
Department of Sociology
Kalikadevi Arts, Commerce and Science College,
Shirur (ka) District Beed (MH),
Pin 413249,

Abstract:

The present study is in the context of reverse migrants. Proposed research work has been conducted in a scientific manner in line with objective 'to study the effect of covid-19 on migrants people with respect to five villages namely Rakshasabhuvan, Padli, Warni, Kolwadi and Dahiwandi in Shirur Kasar taluka of Beed district in Maharashtra region'. Google form is customized and has relied to collect data in this regard. Said investigation is based on preliminary data collected in Google spread sheet via Google form. The data is analyzed on the basis of questionnaires, observations, techniques for compiling basic facts. Although the study was conducted virtually, the sociological approach is evident. The views of 82 villagers from the above five villages have been incorporated in this study.

Keywords: Health, isolation, social distancing, migration, Reverse Migration.

Introduction:

Reverse migration and unorganized labor are interrelated factors. There are economic and social factors behind migration and unorganized labor. They affect economic and social health. That is why during the Corona period, workers who went to the big cities for work and to fill their stomachs migrated back to the village out of fear of the Corona, which we call reverse migration.

Migration is a natural and continuous process. Migration is the process by which an individual or a group of people moves from one place to another. Leaving the place of residence, humans or groups of human beings move to another place for the purpose of long stay, this communication is called human migration. According to Dr. S.C. Dubey, migration is a process of social transformation through which the population migrates internally and externally.

There are two main types of migration: internal migration and external migration. The types of internal migration are rural-rural, rural-urban, urban-urban, urban-rural. People migrate to live a better economic and social life.

There are two main factors that contribute to migration. Push Factor For example, when employment opportunities are not available, migration is forced due to drought, natural calamities, unemployment, poverty, epidemics, etc. This is called involuntary migration. The attraction factor is what we call the pull factor. It attracts migrants for better employment opportunities, better living standards, better education, better facilities, peace, stability, etc.

Migration, which occurs mainly in India, is seen to be reluctant many times over. For example, due to lack of employment opportunities, lack of education facilities in rural areas, migration to cities is seen. In the ten years from 2001 to 2011, about 94.57 lakh people in the state have migrated from one place to another in the district. Individuals have migrated from one district of the state to another district i.e. inter-district migration. Drought, earthquakes, agricultural problems, lack of employment opportunities in the villages, etc. have led to migration to the cities due to the availability of large opportunities in the cities.

Workers working in the unorganized sector during the Corona period appear to have suffered the most from the lockdown. Contractors, daily wage earners, small business owners, workers had to face financial problems. He was returning to his hometown due to pay cuts, pay cuts, job losses and fear of corona.

Corona is a name of a group of viruses. India suffered a lot due to this virus. SARS discovered in 2003, and MERS discovered in 2012, are also diseases caused by the corona virus. But the corona virus that was

found in the outbreak of the disease in December 2019 in Wuhan, China is different from the previous one, so it is called the novel Corona virus. The World Health Organization has named the disease Covid-19. covid-19 is the name given by the World Health Organization on February 11, 2020 for the disease caused by the novel Corona virus SARS-CoV-2. It started in Wuhan, China in late 2019 and has since spread worldwide. Covid-19 is an acronym that stands for corona virus disease of 2019. The virus is also named after its shape which takes the form of a crown with protrusions around it and hence is known as corona virus.

The disease has been reported in many parts of the world. India could not stay away from this disease. The Covid-19 has infected millions and killed scores of people all around the world.

The present study is in the context of reverse migrants. The research shows how he was treated by his family and relatives after his arrival in the village and what were the difficulties he faced during the Corona period as he was restricted to stay in the villages for fifteen days as per the government rules.

Importance of Study:

The present study will provide information on how the rural areas are treated in the changing circumstances and why it is done. Apart from this, the government has ordered isolation during the Corona period, but it will help to understand the difficulties encountered during this isolation.

Study Method:

For this study, five villages of Rakshas Bhuwan, Padali, Dahihwandi, Kolwadi and Warani in Shirur (Ka) Taluka of Beed district of Maharashtra were identified and selected. Author's intention in selecting these villages was that a special camp of our Kalikadevi College's National Service Scheme was held in these villages. Since the study was conducted during the lockdown period, Google Forms were used for data collection. We reached out to the villagers on social media and the questionnaire was filled out by the people. A total of 82 villagers participated and filled out the questionnaire online.

Objectives of Study:

- 1) To study the treatment received by the family after migration during the Corona period;
- 2) To study difficulties in isolation in rural areas.

The study is presented in accordance with these objectives. As the research study was conducted by the Department of Sociology, some of these questions were asked from the sociological point of view.

Data Analysis:

Table: 01

Immigrants Received Family Treatment during the Corona Period

Sr. No.	Treatment received from the family	Total	(%)
1	Isolation facility was available in family	20	24.4
2	Sent to Isolation center	26	31.7
3	Facilitated them outside villages	31	37.8
4	Not taken at home	05	06.1
	Total	82	100

According to Table 1, 37.8 percent of the 82 respondents from the five villages included in the study, after coming to the village during the Corona period, were accommodated outside the village, while 30.8 percent, according to the respondent, were sent to various government isolation cells as there was no isolation cell in the village. According to 24.4 percent respondents, they were kept at home as there was isolation facility in the house. So 6 percent of respondents said they were not taken home after coming to the village from the city.

Table: 2

Difficulties in Maintaining Social Distance and Isolation in the village

Sr. No.	Types of Difficulties	Total (Out of 82)	%
1	Lack of Government Support	24	29.3
2	Lack of facilities at local level	49	59.8
3	Pressure from local People	09	11.0
4	Lack of Mentality of Migration	38	46.3

(Multi Respondent table)

According to table 2, out of 82 respondents in the five villages studied, when asked about the difficulties in maintaining social distancing and isolation in the village, the majority said that about 60 respondents did not have isolation facilities at the village level, while 29.3 percent lacked government support for isolation and social distancing. They have not received government support in rural areas. According to 46.3 respondents, the main problem of these migrants was that they did not have the mentality of living outside the village or in a isolation cell after coming to the village from the city. According to 11 per cent of the respondents, the study found that despite the pressure from locals that we would not stay out of the village, we would stay at home.

Conclusion:

While studying the impact of Covid- 19 in the villages of Shirur taluka and the problem of social distance and isolation in the village, what kind of treatment did the migrant locals from Pune, Mumbai get in the family. This was studied in five villages of Shirur taluka. 82 respondents from these five villages reported their participation in the study.

The study showed that the government only issues orders. However, due to lack of physical facilities in rural areas and the lack of these facilities, the migrants have to face many problems. This is because there were huge problems for isolation in rural areas. The lack of immigration mentality, pressure from locals as to why we should stay out, as well as lack of isolation facilities at the local level and lack of government support have forced migrants from the affected areas to stay with their families, which have increased family tensions. . Therefore, during the Corona period, due to lack of physical facilities in rural areas and migrants from the affected areas, it was observed that the second wave often affected the rural areas the most.

References:

- 1) Covid-19 Pandemic General Awareness Booklet: Published by Public Health Department, Government of Maharashtra.
- 2) Day to Day Report Prepared by government of Maharashtra also Civil Hospital, Beed.
- 3) https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1
- 4) Dr. Vivek Ghotale(2021):Talebanditil Ulte Sthlanatar;The unique Academi, Pune.

Role of Libraries in E-Learning

Mr. Gajbe Sumedh Shamrao

Sahebrao Shankarrao Dhamdhare Arts and Commerce College,
Talegaon Dhamdhare, Tal-Shirur, Dist-Pune.
Email-gajbesumedh420@gmail.com

Mr. Gajbe Sankalp Shamrao

G.E.I's, Mahila Mahavidyalaya, S.V. Joshi high school,
Dombivli(E) Thane, Maharashtra State , India
Email- gajbe.sankalp16@gmail.com

Abstract:

In which user may use different technologies, internet, computer technology, and multimedia and it may be replacing the conventional educational system. E-learning gives new dimensions to higher education and as well as other areas of education. This paper highlights the basic concept of e-learning, its advantages, disadvantages, open access of educational resources, tool for e-learning and also further discuss about the participation of academic libraries in the e-learning.

Keyword: e-Learning, e-module, Synchronous Learning, Education Resources.

Introduction:

In recent decades in computer and communication technology has unprecedented developments. The advent of innovative technologies has made an extraordinary impact on all aspects of education including teaching and learning, institutional management, administration, finance, library services, research and development, information dissemination and delivery and student life. The internet has established itself as a powerful media for self-education for people in isolated or remote areas for its ease-to-use, familiarity with masses, availability of tools and wider accessibility.

Online e-learning courses are in the forefront of technological, multimedia and instructional innovation that provide a higher degree of interactivity and flexibility to the users. Institutions of higher learning, commercial organizations and software companies are actively supporting and contributing to the development and implementation of computer-assisted instructions and multimedia courses to meet market demands. New e-learning courses are continuously being developed after extensive market research to provide a wide range of courses in diverse disciplines. Thousands of courses from around the world are available over the web from a variety of educational institutions and private organizations.

Literature Review:

(Daradoumis et al., 2013) MOOCs or Massive Online Open Courses on Open Educational Resources (OER) might be one of the most versatile was to offer access to quality education. In this article analyzes the state of the art on MOOCs, exploring open research questions and setting interesting topics and goals for further research. They proposes a framework that includes the use of software agents with the aim to improve and personalize management, delivery, efficiency and evaluation of massive online courses on an individual level basis.

(Oh et al., 2020) The purpose of this study is to explore the pedagogical design of massive open online courses (MOOCs) using evidence-based e-learning principles. MOOCs have become an important part of discourse in higher education. The findings indicate a relatively low application of the principles in general, with the exception of those related to the organization and presentation of content. MOOC platforms and the difficulty level of MOOCs used the application of e-learning principles and guidelines different. (Nneka Eke, 2010) In this paper to examine and discuss the crucial role of libraries play in e-learning, the challenges and opportunities facing the e-learning program and the library's involvement. Material were sourced online and offline to build the literature of this work. A lot of challenges are facing the successful implementation of e-

learning in institutions and also the role of libraries in enhancing e-learning needs a lot of issues to be addressed as library involvement in e-learning is found to be very crucial. (Sen, 2009) This paper is set in the context of Academic Libraries and their rapidly development use of information and communication technology. Understanding the impact of e-teaching, e-learning and e-education is seen as fundamental to moving us forward so that we can make greater use of the opportunities provided by the internet. This paper points how the modern academic libraries provide technology based information anywhere, anytime besides providing resources for innovative and lifelong learning. (Venkatramana, n.d.) E-learning is an integrated and continuous approach to build knowledge skills of competitive through web enabled technologies. The digital libraries have got a significant role to play to assist effective e-learning process. Effective learning is having advantages in delivering the right content to the right person at the right time. The paper discuss need and importance of e-learning and the role of digital in e-learning process.(Pujar & Kamat, 2009) This paper presents the key role of LIS professionals in the e-learning paradigm. After a through analysis of the e-learning paradigm. Authors have realized that libraries and librarians have an important role to play possibly through the digital libraries-a contemporary movement growing along-with the e-learning.

E-Learning:

E-Learning, variably called distance learning, online learning and web based learning, in which the process of teaching and learning takes place electronically using e-content through computers, laptops, and other mobile devices. Two approaches that are generally used for developing contents for e-learning are self – paced and instructor-led. While self-paced learners are completely independent, instructor-led e-learning courses provide different levels of support from tutors and instructor-led e-learning courses provide different levels of support from tutors and instructors and collaboration among learners.

E-Content and its Components:

1. Asset: The smallest element of content is called an asset, i.e. asset is a single building block of e-content such as text, graphics, pictures, photographs, animation, etc.
2. Learning Object: Learning object is a self-contained and reusable modular resource with a clear educational purpose. It consist of several assets that are assembled together to explain a concept.
3. E-Module: A learning module or e-module consists of several learning objects that are combined together pedagogically to explain a topic. It is strategically structured, including motivational aspects, presentation of content, quizzes, and self-assessment, etc.
4. Learning Unit: A learning unit corresponds to an entire teaching unit. It combines e-modules within a pedagogical framework imitating environment of a traditional classroom.
5. Course: A course consists of structured combination of learning units. A course can be equated to a program or a paper

Types of E-Learning:

1. Synchronous Learning: Synchronous learning refers to a learning event in which a group of students are engaging in learning at the same time. (Wikipedia 2021)
Class-room learning and carrying out experiments in a laboratory are examples of synchronous learning. Learning through video conferencing is also an example of synchronous learning.
2. Asynchronous Learning: Asynchronous learning is self-paced, students centred and location-independent teaching method that can take place anytime, anywhere in absence of a teacher or instructor. E-learning and learning from books is an example of asynchronous learning. Online courses offer interactivity, both at software a human level, which neither the traditional class-room –based method of teaching nor remote distance education can offer.

Content Creation: Components of an e-Module

1. E-Text: Lecture notes are essential building and logical foundation for preparation of an e-module including notes, reading lists, etc. it consist of detailed write-up on the topic of module. Language should be very simple.

Topic should be built in systematic and logical manner. The module should include self-check exercises, problems that allow learners to assess themselves on an ongoing basis,

2. Video: it is also called self-learning, e-Tutorial, video, content delivery through video is considered as an essential component of an e-module to facilitate self-learning. The video module should incorporate pictures, photographs, graphics, animation, simulation and virtual lab, wherever applicable.
3. Self-Assessment: An e-module should provide an opportunity to learners to assess themselves on completion of a module. An e-module should include minimum 10-15 questions and exercises including multiple choice questions, true and false statements, sequencing of items in correct order, fill in the blanks match items in two columns in correct in correct matching order. etc.
4. Learn More: A module should incorporate additional information on the topic of module including links to other documents or web resources. This may include did you know, interesting facts, points to ponder, timeline glossary, web links, newspaper article blogs etc.

Open Access to Education Resources:

The Ministry of Human Resource Development, Government of India and institutions of higher education in India have also recognised the importance and impact of OER to bridge the learning divide in the country and have opened up their educational resources freely for access to the worldwide community.

1. e-PG Pathshala: A Gateway to all postgraduate courses (<https://epgp.inflibnet.ac.in/>)
e-PG Pathshala is an initiative of the MHRD under its National Mission on Education through ICT (NME-ICT) being executed by the UGC. The content and its quality being the key component of education. System, high quality, curriculum-based, interactive e-content in 70 subjects across all disciplines of social sciences, arts, fine arts and humanities, natural & mathematical sciences, e-Adhyayan (e-Books) e-Adhyayan is a platform to provide 700+ e-Books for the Post-Graduate Courses. Current status of the e-module development 70 subjects, 723 papers, 20,000+ e-Text, 19,000+ Video, 30,000+ Quiz, 3200+ Expert.
2. Vidya-mitra: Integrated e-Content Portal (<https://vidyamitra.inflibnet.ac.in/>)
Vidya-mitra is an online learning portal for all the e-content projects developed under the NME-ICT (National Mission on Education through Information and Communication Technology), MHRD. The portal provides facility to search and browse all hosted content wherein a learner can easily access the desired material including audio/video learning material, textual material, and multimedia-enriched materials etc. through a single interface. Moreover, features of faceted search, usage statistics, project-wise access, my-space are incorporated in this portal. There are more than 50 projects on e-content under NME-ICT which are developed in various subject disciplines (Science, arts, engineering, social science, etc.) through various Indian institutes/ universities/colleges. Vidya-mitra current status of e-module 44,450 e-texts, 66,174 Video/e-Tutorial and 37,827 other resources.
3. Swayam –Prabha : Free DTH channel for Education (<https://www.swayamprabha.gov.in/>)
The Swayam Prabha is a group of 34 DTH channels devoted to telecasting of high-quality educational programmes on 24 X 7 basis using the GSAT-15 satellite. The channels are uplinked from BISAG-N, Gandhinagar. The contents are provided by NPTEL, IITs, UGC, CEC, IGNOU, NCERT and NIOS. The INFLIBNET Centre maintains the web portal.
4. National Programme on Technology Enhanced Learning (NPTEL) (<https://nptel.ac.in/>)
The National Programme on Technology Enhanced Learning (NPTEL) is a project of MHRD initiated by seven Indian institutes of Technology (Bombay, Delhi, Kanpur, Kharagpur, Madras, Guwahati and Roorkee) along with the Indian Institute of Science, Bangalore in 2003, to provide quality education. The main goal was to create web and video courses in all major branches of engineering and physical sciences at the undergraduate and postgraduate levels and management courses at the postgraduate level. NPTEL is the largest online repository in the world of courses in engineering, basic sciences, and selected humanities and social sciences subjects.
5. e-Gyankosh : <http://egyankosh.ac.in/>
e-Gyankosh – a National Digital Repository to store, index, preserve, distribute and share the digital learning resources developed by the Open and Distance Learning Institutions in the country. The repository hosts entire catalogue of courses offered by IGNOU is available with full-text for free download.
6. CEC : The consortium for Educational Communication, popularly known as CEC, is one of the inter university centres set up by the University Grants Commission of India. It has been established with the goal of addressing

the needs of Higher education through the powerful medium of Television along with appropriate use of emerging information communication technology (ICT)

7. NCERT-Pathshala : (<http://epathshala.nic.in/>)

The National Council of Education Research and Training NCERT is an autonomous organization set up in 1961 by the Government of India to assist and advise the central and State Governments on policies and programmes for qualitative improvement in school education. The major objectives of NCERT and its constituent units are to undertake, promote and coordinate research in areas related to school education, prepare and publish model textbooks, supplementary material, newsletters, journals and develops educational kits, multimedia digital materials etc.

Advantage of E-Learning:

1. No Time Constraints: Web-based online courses can be accessed at any time provided that the user has computing infrastructure, i.e. laptop/PCs, and internet connection. Further the access distributed to different time periods, demand on the hosting servers also gets distributed through the day.
2. No Space Constraints: Web-based courses can be accessed from anywhere in the world. They are especially beneficial for geographically dispersed learners. The web-based online courses allow geographically dispersed teams to seamlessly undertake a common project and for disparate faculty to present an integrated course to the pool of students.
3. Life-Long Learning: Online courses provide an opportunities for life-long learning as against one-time learning prevalent in traditional educational system.
4. Repeated Access: A web-based courseware can be access repeatedly if a user did not understand a given concept the first time around. Although if the information is not presented in a logical manner, repeated access may not bring desirable results.
5. Multi-user product: Any web-based products can be accessed simultaneously by any number of users. Web-based delivery of information through multimedia online courseware are cost-effective and resource efficient method of education.
6. Links to other site: web-based courses may incorporate links to other relevant sites or courses or part of other courses that are of direct relevance.
7. Saving Time of a Faculty/Expert: Web-based courses provide leverage of time to the faculty and experts. It forces the instructions to be more structured and focused.
8. Student-Centred Learning: Unlike classroom-based education, students are the centres of education in an online course where the learning occur at the desktop or a mobile device. Students stand to acquire much more knowledge than just completing require assignment on a syllabus.
9. Cooperative Learning: Online courses promote collaborative learning. Students can be grouped together to attempt assignments. Computer-supported collaborative learning enables students to work in groups in an online environment.
10. Human Interaction: web-based online courses provide opportunity for both synchronous and asynchronous human-interaction with instructors, experts and other students. Asynchronous communication can be done any time.
11. Effective Feedback: Online course has elaborated feedback mechanism, which can be used effectively to improve upon the courseware.

Limitations and Disadvantages:

1. Bandwidth: Online courses are true multimedia products incorporating structured text, sound, graphics, pictures, photographs, video clips, etc. which require intensive use of bandwidth.
2. Security: Downloaded files from internet may also contain viruses. Antivirus program need to be used for preventing viruses.
3. Authentication and Identification: students can be assigned login and passwords for identification and authentication but this information can be passed on to others.
4. Updating: As in the case of class room-based system, data need to be updated frequently more so in case of IT where the changes are too frequent. This will require further of the existing modules which can be both time consuming and difficult to achieve-dependending on the circumstances.

5. Rigidity: Online course are designed in highly structured manner, the most logical way of presentation conceived by the developer.
6. Prior skills and basic knowledge: some basic knowledge of computer and software is a prerequisite to make of a course. Students with different technological backgrounds and levels may find problems in pursuing the same course.
7. Plagiarism: There is a chance of plagiarism of courses by other competing universities and organizations leaving the developer at a disadvantageous position.

Conclusion:

e-Learning courses are comprehensive resources that offers the benefit of self-pace, 24X7 accessibility and any-time, anywhere availability. E-Learning elaborates it units and types, components of an e-module and its significance in the process of learning. E-Learning and infrastructure required for hosting and delivering e-learning contents to the learners.

References:

1. Arora, J. (n.d.). *Emerging Trends & Technologies in Library & Information Services (ETTLIS)— Unit 4—Week 4*. Retrieved July 26, 2021, from https://onlinecourses.swayam2.ac.in/arp20_ap28/unit?unit=27&lesson=116
2. Bajpai, D.R.P. (n.d.). *ACADEMIC LIBRARIES AND E-LEARNING: INITIATIVE AND OPPORTUNITIES*. 8.
3. Bothma and Cronjé—*E-learning and e-libraries – Quo vadis.pdf*. (n.d.). Retrieved July 26, 2021, from <https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1536&context=iatul>
4. Bothma, T. J. D., & Cronjé, J. C. (n.d.). *E-learning and e-libraries – Quo vadis?* 14.
5. Brenton, S. (2008). E-learning – an introduction. In *A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education* (3rd ed.). Routledge.
6. Chandwani, A., Lihitkar, S., & Anilkumar, S. (2010). *E-Learning Initiatives in India* (R. Kalambe, Ed.; pp. 55–57). Shree Pandharinath Arts&Commerce College, Narkhed, Wardha, Nagpur. <http://eprints.rclis.org/15721/>
7. Gruca, A. N. (2010). E-Learning in Academic Libraries. *New Review of Information Networking*, 15(1), 16–28. <https://doi.org/10.1080/13614571003741395>
8. Hiremath, S., Lalasangi, S., & Acharya, S. (2019). Role of digital libraries in E-Learning. *IP Indian Journal of Library Science and Information Technology*, 4, 61–62. <https://doi.org/10.18231/j.ijlsit.2019.017>
9. Nneka Eke, H. (2010). The perspective of e-learning and libraries in Africa: Challenges and opportunities. *Library Review*, 59(4), 274–290. <https://doi.org/10.1108/00242531011038587>
10. Pujar, S., & Kamat, R. (2009). Libraries—a Key to Harness E-Learning: Issues and Perspective. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 29, 23–30. <https://doi.org/10.14429/djlit.29.226>
11. Sen, S. (2009). *Academic Libraries in e-Teaching and e-Learning*. 5.
12. *Sen—2009—Academic Libraries in e-Teaching and e-Learning.pdf*. (n.d.). Retrieved July 26, 2021, from <https://kurh.pw/kowop.pdf>
13. *The perspective of use of digital libraries in era of e-learning*. (n.d.). Retrieved July 26, 2021, from <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/7973555/>
14. Venkatramana, R. (n.d.). *Role of Digital Libraries in E-learning*. Retrieved July 26, 2021, from <https://core.ac.uk/reader/333967240>
15. Wang, M., & Hwang, M. (2004). The e-learning library: Only a warehouse of learning resources? *The Electronic Library*, 22(5), 408–415. <https://doi.org/10.1108/02640470410561929>
16. <https://epgp.inflibnet.ac.in/>
17. <https://vidyamitra.inflibnet.ac.in/>
18. <https://www.swayamprabha.gov.in/>
19. <https://nptel.ac.in/>
20. <http://egyankosh.ac.in/>
21. <http://epathshala.nic.in/>

A Study of Women Health Issues

Mrs. Jayshree A. Danke,

Assistant Professor,

Department of Sociology,

Dr. Arvind B. Telang College of Arts, Science & Commerce

Nigadi, Pune-44

Email ID: dankejaysree@gmail.com

Abstract:

Both Men and Women do face lots of health issues. But women face health issues which most of the time goes unnoticed. There are certain health issues exclusively concerned with women like breast cancer, cervical cancer, menopause, and pregnancy. Besides these women also suffer from Depression, anxiety, urinary tract problems and even sexually transmitted diseases. Throughout their life cycle lots of changes takes place in women's body according to their age. Fortunately, most of the diseases that affect women are treatable if detected early, and women can live long and happy lives by following simple health tips. In this paper researcher focus on some of the health issues faced by women.

Keywords: Health, Social Health, Psychological, Physical Health, Malnutrition

Introduction:

Women in India face many health issues like malnutrition, lack of maternal health, diseases like AIDS, breast cancer, domestic violence etc. Nutrition plays a major role in an individual's overall health, psychological and physical health status is often dramatically impacted by the presence of malnutrition.

India is one of the countries in the world where women and men have near about the same life expectancy at birth. Particularly during childhood and in their reproductive years mostly Indian women have high mortality rate. The health of Indian women is generally linked to their status in society. There is a strong son preference in India, as sons are expected to care for parents as they age. This son preference, along with high dowry costs for daughters, sometimes results in the mistreatment of daughters. Further, Indian women have low levels of both education and formal labor force participation. They typically have little autonomy, living under the control of first their fathers, then their husbands, and finally their sons (Chatterjee, 1990; Desai, 1994; Horowitz and Kishwar, 1985; The World Bank, 1996).

Poor health of women not only affects her health but also affects the family. This paper focus on some of the health issues faced by women. Because of the wide variation in cultures, religions, and levels of development among India's 25 states and 7 union territories, it is not surprising that women's health also varies greatly from state to state.

While violence is a serious health issue for Indian women, it is difficult to say how widespread it is because data are limited. The data that are available show an increase in the reported level of violent crime against women. However, such statistics do not reflect the actual levels of these crimes because many incidents, particularly domestic violence, go unreported (Kelkar, 1992).

While studies have shown that dowry-related violence against women occurs among all subgroups of the population, the rates are higher among the poor and the lower castes. Alcoholism is also associated with increases in violence against women (Rao and Bloch, 1993) numerous studies indicate that malnutrition is another serious health concern that Indian women face (Chatterjee, 1990; Desai, 1994; The World Bank, 1996).

➤ Common Diseases:

Women include skin cancer, breast cancer, lung cancer and colorectal cancer. In a study of US it was found that cancer kills nearly a quarter of a million women and nearly 12 percent of American women suffer from Breast Cancer. Even lung cancer is also the main cause of cancer death among those who smoke cigarettes. Beside these women also suffer from other types of cancers also like ovarian cancer, anal cancer etc.

➤ Depression and Anxiety:

Women experience depression which affects their ability to work, eat, and sleep which leads to more women to commit suicide every year than men. The main reason that is responsible for depression is their

genes, hormones and stress. When there is hormonal change in women especially during puberty, after pregnancy and during or after menopause women experience depression. Therapy can often treat depression, and in some cases, medications may help as well. Sexually transmitted diseases, or STDs, are one of the top concerns in women's sexual health

➤ **Gynecological Health:**

Added symptoms during menstruation may indicate health issues, and unusual symptoms, such as bleeding between menstruations and frequent urinating, can mimic other health conditions. If left unchecked, they can lead to conditions such as infertility or kidney failure.

➤ **Health Technology for Women:**

Various research is been done to lower the risk of the type of diseases faced by women. Women can also lower the risk of disease by regular checkups and following healthy habits. Among undeserved communities nurses and midwives have to create awareness among the women. Still lots of awareness have to be created among women to reduce the problems faced by women.

Conclusion:

It threatens their survival as well as that of their children. The negative effects of malnutrition among women are compounded by heavy work demands, by poverty, by childbearing and rearing, and by special nutritional needs of women, resulting in increased susceptibility to illness and consequent higher mortality. While malnutrition in India is prevalent among all segments of the population, poor nutrition among women begins in infancy and continues throughout their lifetimes (Chatterjee, 1990; Desai, 1994). Women and girls are typically the last to eat in a family; thus, if there is not enough food they are the ones to suffer most (Horowitz and Kishwar, 1985)

Because of the wide variation in cultures, religions, and levels of development among India's 25 states and 7 union territories, it is not surprising that women's health also varies greatly from state to state. Unwanted pregnancies terminated by unsafe abortions also have negative consequences for women's health. Reducing fertility is an important element in improving the overall health of Indian women.

References :

1. Chatterjee, Meera (1990): Indian Women; Their Health and Economic Productivity, World Bank Discussion Papers 109, Washington, DC.
2. Desai, Sonalde(1994): Gender Inequalities and Demographic Behavior, India, New York.
3. www.researchgate.net
4. www.whijournal.com

Food Truck For Therapeutic Diet

Dr. Vandana Phatale

N.S.S.R.S. Navgan College, Parli Vajinath.

Abstract

Food truck for therapeutic diet is a mobile catering to serve different types of diet e.g. fluid diet, bland diet, high and low fiber diet, high and low fat diet, high and low protein diet, and low sodium diet for various health conditions like diabetes, cholesterol and cardiovascular diseases etc. It helps in health building of the patients and normal people as well. It is an entrepreneurship which can provide healthy diet and therapeutic diet at short and regular intervals to the living home, health facilities and hospitals etc. To run this enterprise the entrepreneur needs food truck, kitchen set up in the food truck or in any premise, equipment's for the kitchen, serving spoons and measuring cups, store room, and skilled personnel. The entrepreneur himself/herself would be a dietician or dietician can be employed to counsel the patients, and for menu planning, food preparation and supervision.

Key words- Food truck, Therapeutic diet, Dietician

Introduction

Food truck for therapeutic diet is the entrepreneurship of selling modified diet. Therapeutic diet is modified diet to fulfill the nutritional needs of a particular person. It uses food as an agent for effective recovery from illness. It is concerned with the nutrition of all patients those need normal diets as well as for those who need modified diets.

- The normal diet may be modified for therapeutic diet.
- To provide change in consistency of food as in fluid or soft diet.
- To increase or decrease energy level.
- To include more or lesser amounts of one or more nutrients e.g. low fat, high protein, low sodium etc.,
- To increase or decrease fiber content of diet.
- To exclude specific foods as in allergic conditions.

Food truck for therapeutic diet is a mobile catering. This type of catering can play a vital role in the health building of the patients and the normal people as well. An entrepreneur puts into the hands all the responsibilities to cater the healthy and nutritious foods to the patients and other people. He/she can guide, educate and motivate people for their eating habits, and serve them food as per their body's requirement. He/she would be nutritionist/dietician.

The entrepreneur can set following objectives to run the food truck for therapeutic diet-

1. To select appropriate places.
2. To identify patients and their diseases.
3. To identify people require therapeutic diet.
4. To do diet counseling of patients and other people.
5. To plan menu and serve appropriate, hygienic and healthy therapeutic diet.

Food track for therapeutic diet can help for following conditions-

1) Diabetes 2) Cholesterol 3) Cardiovascular Diseases 4) Cancer 5) hypertension 6) Weight management issues 7) GI conditions (Pancreatitis) Diverticulitis etc. 8) Food allergies- celiac Disease, Lactose intolerance etc. 9) Renal, Pulmonary, Neurological conditions 10) Many more.

Different types of therapeutic diet-

Regular or Normal diet, bland diet, fluid or soft diet, high or low fiber diet, high or low protein diet, high or low fat diet and sodium restricted diet. Menus are planned into diet list. Menus can be made for a week.

If the entrepreneur is dietician than he/she can plan menus for each separate meal, specifying the foods to be served in a suitable form, or a dietician can be employed. Special diets should be prepared under the supervision of dietician.

There is no other entrepreneurship which can provide diet and therapeutic diet at short and regular intervals. This very fact brings the entrepreneur into contact with a far greater number of people.

Requirements of food truck for therapeutic diet-

1. Food Truck- Vehicle to prepare diet and deliver the diet.
2. Kitchen- Kitchen should be planned for efficiency, hygiene and for modern flow production, inside the vehicle or it may set outside the vehicle. The kitchen has a receiving area, proper storage facilities prepreparation and preparation area.

To design a kitchen following points should be considered-

- The number of customers
  - The types of the diet
  - The type and size of the equipment's to be installed
3. Equipment's- Gas ranges, oven, refrigerators, deep freezes, dough mixer, food processor. weighing scale, pressure cooker, steamer, chapatti tawa and puffer.
  4. Proper serving spoons, measuring spoons and cups for portion control.
  5. Store room maintained in the premises.

Menu planning and preparation of therapeutic diet

Menu Plan for patient's diet and normal people diet should be done before a week on 4 days. Menu should be cooked in hygienic condition. Menu preparation for patients should be supervised by dietician. Doctor's advice strictly followed. Portion control should be done according to requirements of the type of diet and need of the patient. Time schedule should be maintained for good food service. Three or four meals can be served i.e. Breakfast, Lunch, Snacks and Dinner. Food should be palatable and different.

Records of menus as served should be kept for 30 days after the date serving. This is why the food truck for therapeutic diet serves lots of living homes, health facilities, hospitals rehabilitation facilities and commercial food service companies.

A central kitchen in a premise can be used to reduce equipment investment, equipment repairs, fewer materials to inventory and labor costs. This type of kitchen delivers a consistent, safe and quality food product.

Conclusion

Food truck for therapeutic is entrepreneurship which can create jobs as dieticians, cooks, drivers, and other workers. This serves appropriate and correct food to the patients, and other people; and entrepreneur gets profit and satisfaction from it.

References

1. <http://chefnoonwal.hpage.co.in/hospital-catering-59311572.html> access date 11 July 2015.
2. http://metacafe.com/watch/110451064/emergency_mobile_catering_services/
3. <http://cherokeeemc.org/nutritionalservices.php>

Scope, Opportunities and Challenges in Home Science Education

Dr Surekha R.Gaikwad ,

Associate Professor and Head Department of Home Science,
Swatantrya Sainik Suryabhanji Pawar Mahavidyalay Purna Dist Parbhani, Maharashtra
surekhabhosleab@gmail.com

Abstract:

Home science education deals with development, value addition, utility and management of human and non-human resources that exist in family and society. Home science education is the unique blend and combination of many courses of Science and arts. Home science education prepares students not only for various kinds of jobs in Government and non government sectors but also to take up different kinds of enterprises as tremendous efforts are made to refine and modify the courses as professional/ vocational courses. The current curriculum of home science education focuses on preparing students to become job providers than job seekers by starting their own enterprise. Present paper focuses on challenges and opportunities in home science subject., Importance of studying home science how to pursue career in home science career choices for home Science students and gender equity in studying home science.

Keywords: opportunities, challenges, home science scope , gender equity

Aim : To create awareness among students and society about challenges and opportunities in Home science.

Introduction:

Not only students but many faculties also are not having clear idea about home science subject many people think that home science means only cooking ,caring of children and decorating home, but actually this subjects has scope beyond limit. Home Science is the subject touching all aspects of human life Home science is a science of home. In very simple words Home Science can be defined as the multidisciplinary field of study that deals with health, diet, caring child ,textiles and garments designing, managing resources(human and non-human) and other subjects concerned with the home. Home science means the art of managing once resources excellently. Home science helps to achieve healthy and happier home. Home science teaches the art of using things effectively .Home science gives knowledge for facing new challenges to cope with knowledge explosion, technological advancement and growing needs of individuals for successful living in society. It aims at getting maximum satisfaction for you and your family members through the efficient and scientific use of your resources . It gives you all the knowledge of the scientific procedures involved in making a home beautiful.

History of home science subject :

Home science was first introduced in secondary schools in the earliest while princely state of Baroda (new Vadodara) by Maharaja Sayajirao Gaikwad III in 1913. Under the British administration, Home science was introduced into some schools and colleges as domestic science, home craft or domestic economy. In 1932 the first All India women's conference was held during 1932 at lady Irwin College ,New Delhi .In 1936 the Allahabad Agricultural Institute established a Department of Home economics and a 2 years college course. Then in 1938 Madras University accepted home Science at a degree level in Queen Mary College and in women's Christian College. Agricultural University system home science colleges were established in late sixties and early seventies now it termed as community sciences. In 1950 the MS University of Baroda opened a faculty of Home Science.

Branches of home science subject :

Home science is an interdisciplinary course covering a wide spectrum of subjects falling under five main core subjects:

- 1) Food and nutrition
- 2) Human development
- 3) Family Resource management
- 4) Textile and clothing and
- 5) Extension education

Importance of Home Science Subject :

Home science is a scientific course of study which mould a student with a variety of life skills this is a unique discipline with a blend of Science and art. It does not limit itself to the home related skills of cooking, laundry ,decoration and stitching. There are many misconceptions about home science subject, but actually the subject has many dimensions that opened the door to new avencey in many fields of life. Home science is a recognised professional course and requires its students to have a logical and intellectual mind. With growing concern for health and nutrition and the changing lifestyle of present generation home science course has come to limelight. Its changing Outlook has attracted several students enabling them to pursue a successful career. Home science is a bachelor's degree of four years duration initially it was 3 years apart from the core subject it includes accessory subjects like physiology biochemistry microbiology basic research methodology entrepreneurship development ,fashion designing ,food preservation and quality control, etc.

Home science is science of a home it is the education for better living there are many courses after home science degree .Masters in home science Masters course in fashion designing, textile designing, masters in dietetics, masters in counseling, masters in teaching social work, development studies entrepreneurship, mass communication ,catering technology, etc

Objectives:

- 1 .To study career opportunities in home science
2. To study scope and challenges of studying home science

Methodology:

present paper is written on secondary source of data collection from books ,journals and research articles and e- sources.

Home science career opportunities :

Home science has great opportunities in its various branches such as tourism industry or in in hotels tourist resorts as catering agent interior decorator, fashion designer ,cook food analysts ,bakers as well as a health Care professional they are employed as dietitians in hospitals schools and various other organizations .Home science is both a science and art related multidisciplinary field of study involving biology, chemistry, physics, physiology , hygiene, economics ,rural development, child development ,sociology and family relations, community living, art, nutrition , textile and home management one can specialize in any of the five streams of home science Food and nutrition, Resource management, Human development, Fabric and apparel science and Communication and Extension or have a general understanding of all streams. A career in home science is best suited for modern women with keen aesthetic sensibilities in contemporary arts and modern housekeeping among others. Home Science also teaches some additional courses such as rural sociology, General English, Computer Application, window based applications, environmental science and statistics, impart basic skills to home scientist to remain abreast in this technological era. With this skills home scientist have joined the professional force nationally as well as internationally positions as diverse as food security and livelihood advisors, nutrition specialist, UNICEF officers and partnership specialist, fabric specialist, multinational psychologist, toy designer, curriculum developers ,soft skill trainer, manager in cyber labs, executive in multinational, school teachers, university professors, independent entrepreneurs are being taken by home scientist today.

How to pursue Career in Home science :

Class 12th with science or any stream like arts commerce can pursue BSc in home science for 4 years. After graduation these students can pursue MSc home science in any one branch out of 5 branches .Most colleges institutes provides admission on the basis of class 12th percentage some institutions also conduct interviews most colleges have eligibility criteria of minimum 50% aggregate marks in class 12th with science stream for home Science as one of the subjects. Some seats of bsc home science are reserved for non science

group that is arts and commerce stream. For admission in MSc Home science, UG students i.e. BSc completed, have to give entrance exam.

Leading Institutes ,Top Home science institutes in India:

Lady Irwin College, University of Delhi, JD Birla institute of home science, Kolkata ,SNDT women's University, Mumbai , College of Home Science, Assam Agricultural University , Jorhat, Assam ,College of Home Science, Hyderabad, Bhubaneswar Bikaner , Department of Home Science ,University of Kolkata , Nirmala Niketan College of Home Science, University of Bombay ,Government Home science college, Panjab University, Chandigarh ,CSK Himachal Pradesh Agriculture University Palampur , Himachal Pradesh ,Saint Joseph's degree College of women, Andhra University Visakhapatnam ,College of Home Science, Rajendra Agricultural university, Bihar ,Goa College of Home Science, Goa ,Banasthali University, Rajasthan ,College of community science ,Vasantryao Naik Marathwada krushi Vidyapeeth Parbhani, Maharashtra

Apart from degree education in home science subject, students can also take home science subject as an optional , these students also get basic knowledge about all home science subjects. But it is not a pure home science degree. After completion of graduation, these students can take admission to post graduate M.A. Home science. These students with NET/SET and Ph.d. in Home science can become teaching professionals at Arts Degree College. In Maharashtra many colleges in Marathwada,Vidarbha and Paschim maharashtra have Arts degree with optional Home Science subject.

Career choices for Home Science students :

For a young student home science opens up a variety of career choices .Depending on specialization student have the option of working as a dietitian food scientist textile designer interior designer apparel designer family counselor teacher researcher and social worker .The hotel industry also has a high demand for the skills of a home science graduate in the area of housekeeping and food catering .Students with a master's in home science can take up teaching the subject in schools and colleges .They can also work with food brands as sales representative food analysts and research assistants in fact many manufacturing centers prefer home science candidate because of their sound knowledge in chemistry nutrition and other sciences .Home science education equips students with the the indispensable knowledge to become an entrepreneur student can either start a school set up there nutrition consultancy or get into textile manufacturing.

Should Home Science be made compulsory for gender equality ?

The women of the 21st century is balancing more than the house she has a full-time career besides managing her home and family in an ideal situation where the woman is also working the husband must help in with the household responsibilities such as cooking food and taking care of the needs of the children unfortunately that is not the case in most homes even if they are nuclear families it is the women has to cook meals teach the children manage the household expenses do the laundry and a sure that she has enough energy to focus on her job. That is why it is need for gender equality in home science education. In some degree colleges boys are allowed to take admission in home science colleges . We should accept the fact that many of the the experts in ladies tailoring are male, in hotels and restaurants cook , receptionist and managers are male. In the field of ladies fashion designing male are well known fashion designer. So there should not be a matter of gender in taking education of Home Science subject.

Challenges of teaching Home science subject :

It is a challenge of the modern days that introducing home Science as a compulsory subject in the school syllabus can help promote gender equality in home management .If young boys learn the skills of managing a home at a young age they may be more willing as others to part take in household course main they have families this in some way help in promoting gender equality. Some boys students may feel difficulty in doing home science practicals such as sweater knitting embroidery fabric painting rangoli making flower arrangements , cooking practicals and many more content of the home science subject. It should not be the

matter of gender because all these work can be done finely and artistically by male students also. Secondly making this subject compulsory at every college and university is a big challenge.

Conclusion:

from this paper it can be concluded that home science subject has many opportunities for career development for students of social sciences and sciences and this subject knowledge prepares students to meet the challenges of life and for better quality living with health wealth and satisfaction.

References:

1. Rita Singh Raghuvanshi , (February 2018),G B pant University of Agricultural and technology changing perspectives of home science education in India
2. Prof.Vishala patnam(2010) significance of Human Development courses in enterprise development, College of Home Science, VNMAU Parbhani
3. <https://www.researchgate.net>
4. <http://www.myprivatetutor.ac>

Role of Parents In Teenage life

Dr.Ayodhya Pawal

Department of Home Science

Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi

Email Id: ayodhyapawal@gmail.com

Introduction:

Parents are powerful role models for teenagers. What you do & say guides your child's behavior, attitudes & beliefs, now is in the long term. You can be a role model by including your child in family discussions, living a healthy lifestyle, being positive, taking responsibility for your actions & more.

Importance of parents in one's life is quite evident from this eminent quotation. Parenthood is a responsible venture. Provide environments that encourage exploration by guiding, supporting, listening, questioning and supplying appropriate information that encourages teenagers to think for themselves. When parents facilitate and encourage exploration, they help teenagers to help teenagers to develop a sense of accomplishment. Parents and families are a source of care and emotional support. Families give teenagers practical, financial and material help. And most teenagers still want their families, sharing ideas and having fun. "Family is the most important thing to me. They are my own support system. Everybody thinks friends are more important but they are not. Friends are great but they will come and go. Family is always there, Brianna Teenage."

Objectives:

1. To study the role of parents in teenage life.
2. To study the responsibilities of the parents in teenage life.
3. To study the parents gives emotional, social, cultural, economical & educational support in teenage life.

Methodology:-

Secondary data is used for collection of data. The secondary sources are concerned they were accumulated from online databases, articles and books.

Result & Discussion:

Researcher talk about some issues that can cause tension between teenagers & parents, homework, sibling fights boundaries & trust. Some teenagers feel their parents need to show more trust & give them more independence but they also know that parents are mostly just concerned for their safety. Girls 40% reported high relationship quality with their mother, compared with 31% of boys. On the other hand, 40% of boys reported high relationship quality with fathers compared with 34% of girls in this age

When it comes to discipline parenting experts focus on the things that change for parents when their child begins adolescence. This is because teens start to form their identities & need more independence. Therefore a parents job changes from being the person in charge all of the time to being more of a monitor & advisor.

Roles & Responsibilities of a Parent:

- To protect your child from harm
- To provide your child with food, clothing & a place to live.
- To financially support your child.
- To provide safety, supervision & control.
- To provide an education.

Rights & Responsibilities of Parents:

Respective Treatment

Parents along with all the members have the right to be treated with respect in the family. This includes not only parents & teenagers but also siblings & extended family members who may be living in the home.

Rules:-

Parents have the right to set rules & limit Privileges When rules are not followed. This includes house & family rules that are followed out of respect for everyone who lives in the home. When your family sets rules boundaries & standards of behaviour you give your child a sense of consistency & predictability.

"Parents can say "no" even when they just think something is wrong."

To Know truth

Parents have the right to ask questions & expect that they will be answered truthfully. Parents should be aware of a teenager's growing need for privacy. When an emotions are not running high to avoid arguing with an angry teen. That will only add to the problem instead of solving it.

Communication

Parents have the right to monitor their children's access to the outside world. This is true whether that access comes from physically going somewhere or it is through the technology of a cell phone or the internet. Parents have the right to talk with anyone who is involved in their teen's life. Protection & support to keep them safe from mental and physical abuse respect for their feelings and concerns. This includes but is not limited to teachers, doctors, coaches, mentors, friends & the parents of friends.

Family Unity: -

Parents have the right to encourage their unity of family. Family regular meals are a great chance for everyone to chat about their day or about interesting stuff that's going on or coming up. One on one time with your child gives you the chance to stay connected & enjoy each other's company. It can also be a chance to share thoughts & feelings. If you can try to find opportunities for each parents to have this time with your child. Holiday a relaxing or weekend away together as a family can also build togetherness. Parents & families are a source of care & emotional support. Families give teenagers practical, financial & material help. Most teenagers still want to spend time with their families, sharing ideas & having fun. Teenagers expect all members of the family to take part in family traditions, family vacations, family meetings & other activities that build strong family bonds. Family close relationships protect & support Your Child from risky behavior like alcohol & other drug use & Problems like depression.

Future Encouragement:-

Parents have the right to encourage & monitor a teen's view of their future. Teens are given the ultimate choice of what they want to do with future lives. Parents influence it by using encouraging methods without any discipline.

Maintaining a good parent child relationship is the first step towards wise parenting. Right from the birth of their offspring, parents should be aware of the enormous reliability & accountability in their child's life. The parent is the child's first teacher and will remain a consistent mentor in the child's life. Your family can build & support your child's confidence, self-belief, optimism & identity.

Authoritative parents are warm & responsive but are also able to establish & enforce standards for their children's behavior, monitor conduct & encourage communication. Parents can ease a child's concerns by being an active participant in their child's education. Parents should providing a supportive home & School environment that clearly values education. Encourage the teenagers to participate in school activities. Meeting with teachers & School counselors, asking how they can support the teen's learning environment and sharing their expectations for the child's future.

Conclusion:-

Teenagers need love & support from parents at a time when lots of other things in their lives are changing. You can keep your relationship with your teenage child strong through ordinary & everyday activities. Parents should give emotional, social, cultural, economical & educational support to the teenagers.

References:

1. Vinod Kumar Bansal (2011) : Handbook of Children Psychology And Development, DPS Publishing House, New Delhi.
2. K.Suneetha (2010) : Social Issues Problems And Perspectives, Sonali Publications, New Delhi.
3. [http://www.role of parents in teenagers life.com](http://www.roleofparents.com)
4. [http://www.parentand teen.com](http://www.parentandteen.com)
5. <http://www.airtract.com>
6. <http://www.pacer.org>
7. <http://www.cuemath.com>

Role Of Library In Changing Society

Mrs. Rakte Jyoti Bhausaheb, Librarian,

J.B.S.P. M's Arts and Science College Shivajinagar, Gadhi.

Tq. Georai, Dist. Beed- 431143.

jyrakte@gmail.com

Abstract-

Today is the age of Information Technology. Knowledge is growing rapidly. The traditional library has transferred the Digital library. The development of Information and Communication Technology play role as every day library activities of the world. The library changes the role of users of the library and society. The society has followed in many ways and using the libraries. The use of internet as an import role as a development of the society. The library professionals are training and various skills are using the recent trend are learned and up to date in the digital environment.

Keywords - Library, Society, the roles that library of the society.

Introduction-

A society or human society has several different meanings. It refers to people living together in a community, sharing common interests and may be having distinctive customs and institutions. The term 'society' may also be used to refer to various distinctive cultural groups of people. Put simply, we may view society as an aggregate of individuals living together as interdependent members in a highly structured system of communities psychologically, people identify themselves with the idea of being part of an organized group for unity and strength. The purpose of forming people into societies is therefore to provide protection, continuity, security and identity. The libraries play a fundamental role in our society. They are the collectors and stewards of our heritage; they are organizers of the knowledge in the books they collect – adding value by cataloguing, classifying and describing them; and, as public institutions, they assure equality of access for all citizens. They take the knowledge of the past and present, and lay it down for the future.

Research of Objectives-

1. To study role of library in changing society.

Research Methodology-

The current study 'Role of Library in Changing Society' is based on secondary data collected from different sources. The secondary sources are concerned they were accumulated from online databases, articles and books. The research method applied to the current study is descriptive research method.

Library and Society-

Library and society are both interlinked and interdependent. Library exists for the need of the society. A library can be referred to as a well acknowledged 'social agency'. It plays a vital role in shaping our society. It transmits and disseminates the accumulated knowledge through books and other materials.

In ancient times, libraries acted only as the custodian of books and other written documents. Writings on clay tablets, papyrus, parchment, velum, paper, etc were preserved in those libraries. Libraries existed as accumulation of personal collection of kings, in temples, religious centres. There was limited accessibility to these collections. Only the elite who were involved in acquiring knowledge had access to it. Gradually, with the increasing democratization of education, libraries became accessible to the general public and there was awareness about libraries.

Library Definition-

The word 'Library' is derived from the Latin word 'library' meaning 'a book place'. It originates from the term 'liber' which means 'a book'. According to the Oxford Companion to the English Language - 'Library is a collection of books, periodicals and/or other materials, primarily written and printed.'

Harrod's Librarian's Glossary and Reference Book defines 'Library' as:

1. A collection of books and other literary material kept for reading, study and consultation.
2. A place, building, room or rooms set apart for the keeping and use of a collection of books.
3. A number of books issued by one publisher under a comprehensive title as the 'Loeb Classical Library', and usually having some general characteristic, such as, subject, binding, or typography.
4. A collection of films, photographs and other non-book materials, plastic or metal tapes, disks and programs.

Collections of the Library Materials-

Today collections of library materials are digitization of digital library, Virtual Library and Hybrid library. The change of library collections of Electronic books, E-journals, E- Papers and E-archives etc. The trend has changed into traditional library had been Digital Library. The Electronic publishing are developed and various formats of the library materials.

The Roles that Libraries of the Society-

The roles that libraries play in supporting modern societies can be grouped under five major categories below:

1. Higher education.
2. User education.
3. Recreation.
4. Library as a place and
5. Societal and cultural.

The societal roles that libraries have come to play include democratization of information and knowledge, linking people to knowledge and information sources, information and awareness services to communities for empowerment. Library as a place has an attraction in itself as library is used to run and organize academic, social and cultural activities. Libraries serve as community centers with creative spaces suitable for a number of activities such as organizing cultural activities to promote social harmony. Libraries collect, preserve and conserve documents relating to socio-cultural aspects of the society for future generations. The following table gives in brief functional roles of the library in the society.

1. The role of the Higher Education: The following roles are as below:

1. Supporting education,
2. Teaching research, and training in the society by providing access to knowledge resources, materials and by providing referrals.
3. Dissemination and distribution of information.
4. Knowledge stored in such documents to stakeholders in education.
5. Serving as gateways to the collections of global libraries.
6. Supporting informal self education and learning.

2. Roles of User Education:

1. Building good reading habits.
2. Information literacy, computer literacy.
3. Encouraging use of library collections and services.

3. The roles of the Recreation:

1. Supporting the educational, civic, and cultural.
2. Activities of groups and organizations.

4. The role of the Library as a Place:

1. Information commons – a library model for learning
2. Offering architecturally designed building as a place that inspires interest in every one for academic pursuits.

5. The role of the Societal and Cultural:

1. Democratization of information and knowledge in the society.
2. Linking people to knowledge and information sources.
3. Giving under-privileged sections of the society awareness about opportunities available in the society for their social and economic development.
4. Community information resources.
5. Community awareness about State programmes such as mass literacy.

6. Organizing cultural activities to promote social harmony such as book discussions, lectures on important topics.
7. Supporting the civic and cultural activities of groups and organizations.
8. Knowledge preservation for posterity.
9. Capturing and preserving traditional knowledge and
10. Serving as a gateway to local and national government

Technical Supports-

We need to improve the tools for the digitization and indexing of texts, particularly for non-English language and for old materials and fonts. Progress with the technological tools can contribute to reducing costs and to increasing efficiency of digitization. To do this, we need to combine the specialist knowledge in the Member States with the different stakeholder communities - enterprises, libraries and archives, universities and research organizations. Interdisciplinary cooperation in real centers of competence can help us advance the technologies for digitization in the world. What users want from digital libraries are easy-to-find materials that are the most precise and complete answers to their queries, without having to navigate through pages of results or information on screen. This requires much more sophisticated and automatic indexing of the resources that will be in our future the need of Information and Communication Technology tool of digital libraries – audio, visual, Multimedia, Radio Frequency Technology, and Smart Card etc.

The Change of Society-

The library users are different types of children, Adult, Teenagers, and Senior Citizens. The use of Internet accesses the online sources of Electronic books, E-journals, E-thesis, E-papers etc. The communication shared the Electronic mail, Social Networks of Face book, Twitter, LinkedIn etc. The sharing ideas, downloading and uploading you tube etc. The save the time of the reader in the library and get it the information. The library change of the Society has cultural, Readers Circle, Readers Forum, etc.

Conclusion-

In conclusion, the library professionals are today use of Information and Communication Technology in various activities of the libraries. A library is a service oriented organization created to facilitate access to learning resources, propagation of basic knowledge, preservation and dissemination of information, human culture and civilization. The develop the various skills are using the library roles. The Internet has connected with many computers and developing the network technology is right time use the right information of the reader.

References-

1. Chakrabarti, Bhubaneswar & Mahapatra, Piyushkanti. (2008). 'Library and Information Science: an introduction'. Kolkata: The World Press Pvt. Ltd.
2. Evas, Wendy and Baker, David (ed.). (2011). 'Libraries and Society: Role, Responsibility and Future in an Age of Change'. Oxford : Chandos Publishing.
3. Harrington, R. (2001). The changing face of an information vendor. Retrieved on 12/15/2017
<http://www.thomson.com/Investors/PPT/>
4. International library statistics: trends and Commentary based on the Libecon data, by D. Fuegi and M. Jennings, June 2004. Retrieved on 12/15/2017.
<http://www.libecon.org/pdf/InternationalLibraryStatistic.pdf>
5. Khanna, J.K. (1987). Library and Society. New Delhi: Ess Ess Publications.
6. Nuut, Anu. (2004). 'The Role of Libraries in a Knowledge-Based Society: Estonian and European Experience'. Diversity in Unity: Baltic Libraries in the European Union: Proceedings of the 7th Congress of Baltic Librarians, September 30 - October 2, 2004, Jumurda, Madona region, Latvia.
7. Pandey, S. K. S. (1992). 'Library and society'. New Delhi: Ess Ess Publication.
8. White, Ben (2012). Guaranteeing Access to Knowledge: The Role of Libraries. WIPO Magazine, Retrieved on 12/15/2017.
http://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2012/04/article_0004.html.
9. <https://en.wikipedia.org/wiki/Library>

A Study of Religious Beliefs and Misbelieves Regarding Menstruation among Girls of Shirur Kasar

Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar

H.O.D. Home Science , Kalikadevi Arts Commerce & Science College,
Shirur (ka.) Dist. Beed.

Email.id crabarshikar@gmail.com,

Abstract:

In India talking openly about menstruation is a taboo in past and even today. The way our old traditions have been practiced influences the expansion of facts on the subject. In many religions and culture of India, menstruation is considered to be impure. Women are banned to participate in day to day life during menstruation period. But scientifically menstruation occurs because of ovulation, in this phase if pregnancy is missed it results in bleeding from the endometrial vessels and the body is again prepared for the next period. Concerning this the present study was conducted with an **Objective:** To study religious beliefs and misbelieves of girls and women of shirur kasar regarding menstruation and their attitude towards it. **Local of study:** the present study was conducted in four villages from Shirur Kasar by UG students. **Sample selection:** 125 girls and 115 women were selected by random sampling method. **Data collection:** Data for the present study was collected with the help of open cum ended interview schedule and the collected data was statistically analyzed by simple percentage frequency method. **The results** indicated that even today in rural parts like Shirur Kasar cultural practices and traditions are having great impact on perceptions of girls and women regarding menstruation. So there is a need to read between the lines and study the cultural practices in modern perspectives so that menstrual health of girls and women would be improved.

Key words: Traditional practices and menstruation in India, Menstruation a taboo in India, Menstrual Practices in India, Perceptions of girls regarding menstruation

Introduction:

Adolescence is the period of shift between puberty and adulthood. Menarche is one of the milestones of puberty and is measured as an important event in adolescent girl's life. From researches it is evident that onset of menarche is apt to appear earlier in girls depending on the hygiene, nutrition, and economic conditions of the family.[1,2] Mostly it occurs between the age of 10 to 16 years; a remarkable range of variation could be seen in it.[3] The normally the range of ovulation cycle is flanked by 21 to 35 days and on an average periods last between 3 to 5 days. Menstrual flow usually varies from 2 to 7 days. After the onset of menarche for few years usually periods occur irregularly and for long time. [1,2,3,4,5]

Menstruation is a bio-natural process of the reproductive system in which flow of blood from uterus occurs through the vagina. [6] Regardless of being a unique phenomenon in girls, it has been always encircled by mystery and myths especially in Indian society. Taboos adjoining menstruation prohibit girls and women from various features of social and cultural life. Some are supportive for health of girls and women, but some are potentially harmful.[7]Because of which for girls in India, puberty could be challenging. [8].

In India, talking about Menstrual period is often linked to disgrace, taboo, and restrictions, because it is believed that menstrual blood is impure [9, 10, 11]. Because of cultural traditions or taboos related to menstruation often girls are seen dropping their school during menstruation [12]. This can make a deep distal impact on their education, economy, and social development [13, 14], signifying the need of health promotion programs that could prepare adolescent girls for facing emotional, social, and physical changes during puberty.

In rural parts of India girls feel menstruation as a burden. They feel as if their life is halted at the time of monthly period. Stigmas like not touching anywhere in the home, not touching God or Tulsi plant, not visiting to temples or not touching to any person still exist in both rural and urban areas of India. A girl feels uncomfortable, lack confidence, soiled, and in the dark about what is going on with them. In various religions, ethnicities and customs taboos related to menstruation are difficult to fight due to venerable role in the society

in which they exist, because of which we need to keep discussing and raising consciousness about menstruation disgrace and shame.[15] So a clear scientific approach to all these traditions in terms of Ayurveda is needed to abolish negative approach regarding all them.

In “[Mythic Origins of Menstrual Taboo in Rig Veda.](#)” Narendra Nath Bhattacharya has quoted that “In historical period menstruation was not always considered a soiled and dirty function of body used as a mace by the society to confine women’s freedom. In fact in many Indian cultures, menstruation was well thought as propitious. The menstruating women’s were treated as goddess. In various parts of India, especially south India, specially a family function is organized when a girl gets her first period; she is gifted with dresses and gold to celebrate her fertility. After the onset of menstruation a girl will be able to giving birth to a new life. [16] Celebration of fertility, and at the same time condemning being fertile, has restricted the opportunity of having open, frank and positive conversations about menstruation.

So keeping in view all the above factors, the present study was conducted by undergraduate students of college with an, **Objective:** To study religious beliefs and misbelieves of girls and women of Shirur kasar regarding menstruation and their attitude towards it.

Method of study:

- **Local of study:** the present study was conducted in Kolwadi, Kanhobachiwadi, Arvi and Munguswadi four villages of Shirur kasar by the college students.
- **Sample selection:** 125 girls and 115 women were selected by random sampling method. Girls were selected randomly from high schools and women were selected randomly by visiting women from the village.
- **Data collection:** Data for the present study was collected with the help of open cum ended interview schedule by interviewing the subjects personally.
- **Statistical analysis:** The collected data was statistically analyzed by simple percentage frequency method.

Results:

1. Women’s and girls’ attitude towards menstruation, sexuality and women’s issues

Sr.no	Question	Girls (125)		Women (115)	
		Yes	No	Yes	No
1	Talking to you about menstruation, sexuality, and women’s issues Sounds obscene?	95.2	4.8	89.56	9.6
2	Do you think the old traditions about menstruation are correct	79.2	20.8	96.52	3.4
3	Do you think that talking openly about this will solve the health problems of many women?	98.4	1.6	95.65	4.34

Form table no. 1 it is evident that, when girls and women were asked that do they feel vulgar or offended talking about menstruation, sexuality or women problems related to reproduction we found that 95.2 % girls and 89.56 % women feel obscene talking about these issues. While 79.2 % girls and 96.52 % women think that old traditions about menstruation is correct. 98.4 % girls and 95.65 % women think that talking openly about women issues will solve the health problems of many women. So it could be stated that Women’s and girls’ attitude towards menstruation, sexuality and women's issues is still impacted by social taboos and myths.

2. Opinion of women and girls about menstruation

Sr.no	Question	Girls (125)		Women (115)	
		Yes	No	Yes	No
1	Do you think that a woman becomes unclean during her period?	79.2	20.8	98.26	1.73
2	Do you think it is wrong to worship God or go to the temple during menstruation period?	83.2	16.8	98.26	1.73

While studying opinions of girls and women about menstruation; from table no 2. It was found that 79.2% girls and 98.26% women feel that woman becomes unclean during menstruation period. Whereas 83.2% girls and 98.26% women think it is wrong to worship God or go to the temple during menstruation period. From the results it could be stated that the roots of cultural practices and beliefs are deeply rooted in our society and there is a need to redefine all these practices.

3. Opinion of women and girls about isolation during menstruation

Sr.no	Question	Girls (125)		Women (115)	
		Yes	No	Yes	No
1	Do you think it is appropriate to isolate a women during menstruation				
		47.2	52.8	86.95	12.9
2	Why they should be isolated?				
a	If we use home it becomes impure	32		64.34	
b	it is necessary as woman needs comfort and rest	38.4		25.21	
c	A woman needs peace of mind during menstruation	29.6		13.91	
3	Why they should not be isolated?				
a	It feels ashamed	56.8		8.6	
b	These are the restrictions imposed on women for no reason	24		6.9	
c	There is no need for rest during this time	19.2		6.0	

Opinions of women and girls about practice of isolating them during menstruation period were recorded in table no. 3. Through this table we found that 47.2% girls and 86.95% women think that it is appropriate to isolate a woman during menstruation. 38.4% girls said that isolation is necessary as woman needs comfort and rest during this period. Whereas 64.34% women said that if a women wanders in home during menstruating period home becomes unclean and impure. While answering to; why girls and women should not be isolated 56.8% girls said that they feel ashamed for it and 24% girls said these are the restrictions imposed on women for no reason. Overall from the table we can say that girls were having more scientific approach toward traditional practices and at the same time they were aware of woman rights and freedom.

Discussion

When girls and women from Shirur Kasar were interviewed regarding their beliefs of menstruation we found that girls' experiences regarding menarche were mostly formed by cultural norms, which influenced their attitudes about gender, beliefs, and practices that created and maintained the conceptions of womanhood that set them against, isolated, and restricted about their feminism.

During this study we went through several cultural norms that inclined their personal experiences. These cultural norms were associated with rituals such as taking "head bath", which would purify their body after menstruation. Many girls and women told that they were restricted for entering the "puja" room and the kitchen during menstruation.[17]. Generally it is believed that girls are incapable to resist divine energy during menstruation so they are prohibited for entering the temple. They are also constrained for praying and touching holy books.[18] It is also believed that menstruating girls and women are unclean and impure so the food prepared by them gets contaminated. In some parts of India girls and women are restricted to touch plants especially 'tulsi' plant. All these attitudes, beliefs, and practices impact girl's perception regarding menstruation. A from Tamil Nadu stated that cultural norms and rules had promoted related gender norms and rituals [19].

Because of all these restrictions girls reported that they use to go in self isolation to avoid humiliation in family and society. This withdrawal of girls can lead girls to loneliness, failure in developing healthy relations, and failure in involving them self in social activities. Over 23% of girls in India drop out of school because of

menstruation .[20] Teachers also face obstacles during this period [21] This may have a significant impact on their mental health.[22] This may be a big challenge for addressing the social and cultural taboos and beliefs regarding menstruation. Because of this it is evident that the girls' awareness and knowledge regarding puberty, menstruation, and reproductive health is very low. [21,22,23,24]

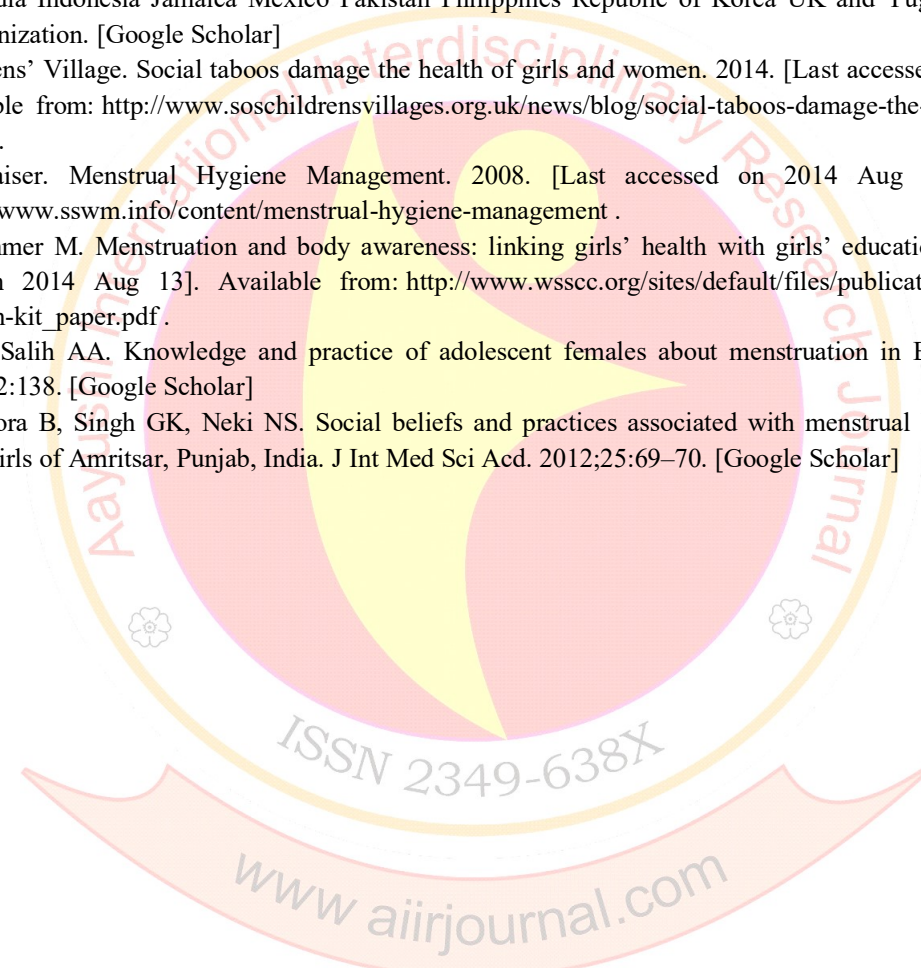
Conclusion:

The current study focuses on experiences of girls and women regarding cultural norms and rules of menstruation, with a precise focus on initiating an in-depth perceptive of the local socio cultural norms. From findings propose that onset of menarche is a biological process of puberty. Cultural norms or restrictions are responsible for developing stiff gender roles and norms in the mind of girls and women. These gender norms are responsible for generating, maintaining and reproducing stigmas, attitudes, thinking and practices that influence the expansion of subsisting mechanism related to menstruation management at home and school. This study also displays the need for approximate research in decoding girls' personal experiences, which may contribute in enriching the research for the adaptation and promotion of interventions that could match the local perspectives.

References:

1. Kaplowitz P. Pubertal development in girls: Secular trends. *Curr Opin Obstet Gynecol.* 2006;18:487–91. [PubMed] [Google Scholar]
2. Abioye-Kuteyi EA, Ojofeitimi EO, Aina OI, Kio F, Aluko Y, Mosuro O, et al. The influence of socioeconomic and nutritional status on menarche in Nigerian school girls. *Nutr Health.* 1997;11:185–95. [PubMed] [Google Scholar]
3. Diaz A, Laufer MR, Breech LL American Academy of Pediatrics Committee on Adolescence, American College of Obstetricians and Gynecologists Committee on Adolescent Health Care. Menstruation in girls and adolescents: Using the menstrual cycle as a vital sign. *Pediatrics.* 2006;118:2245–50. [PubMed] [Google Scholar]
4. Thomas F, Renaud F, Benefice E, de Meeüs T, Guegan JF. International variability of ages at menarche and menopause: Patterns and main determinants. *Hum Biol.* 2001;73:271–90. [PubMed] [Google Scholar]
5. Adams Hillard PJ. Menstruation in young girls: A clinical perspective. *Obstet Gynecol.* 2002;99:655–62. [PubMed] [Google Scholar]
6. Wateraid.org. Module one: Menstrual Hygiene Basics. 2012. [Last accessed on 2014 Aug 09]. Available from: http://www.wateraid.org/~media/Files/Global/MHM%20files/Module1_HR.pdf.
7. Stefanie Kaiser. Menstrual Hygiene Management. 2008. [Last accessed on 2014 Aug 09]. Available from: <http://www.sswm.info/content/menstrual-hygiene-management>.
8. Goel, M. K., & Kundan, M. (2011). Psycho-social behaviour of urban Indian adolescent girls during menstruation. *The Australasian Medical Journal*, 4(1), 49. <https://doi.org/10.4066/AMJ.2011.534> [Crossref], [Google Scholar]
9. Garg, S., Sharma, N., & Sahay, R. (2001). Socio-cultural aspects of menstruation in an urban slum in Delhi, India. *Reproductive Health Matters*, 9(17), 16–25. [https://doi.org/10.1016/S0968-8080\(01\)90004-7](https://doi.org/10.1016/S0968-8080(01)90004-7) [Taylor & Francis Online], [Web of Science ®], [Google Scholar]
10. Omidvar, S., & Begum, K. (2010). Factors influencing hygienic practices during menses among girls from south India-A cross sectional study. *International Journal of Collaborative Research on Internal Medicine & Public Health*, 2(12), 411–423. <https://www.iomcworld.org/articles/factors-influencing-hygienic-practices-during-menses-among-girlsfrom-south-india-a-cross-sectional-study.pdf> [Google Scholar]
11. Puri, J. (2002). *Docile and disruptive: Narratives on menarche and menstruation. Woman, body, desire in post-colonial India: Narratives of gender and sexuality.* Routledge. [Google Scholar]
12. Vashisht, A., Pathak, R., Agarwalla, R., Patavegar, B. N., & Panda, M. (2018). School absenteeism during menstruation amongst adolescent girls in Delhi, India. *Journal of Family and Community Medicine*, 25(3), 163–168. https://doi.org/10.4103/jfcm.JFCM_161_17 [Web of Science ®], [Google Scholar]
13. Caruso, B. A., Clasen, T. F., Hadley, C., Yount, K. M., Haardörfer, R., Rout, M., Dasmohapatra, M., Cooper, H. L. F. (2017). Understanding and defining sanitation insecurity: Women's gendered experiences of urination, defecation and menstruation in rural Odisha, India. *BMJ Global Health*, 2(4), e000414. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2017-000414> [Crossref], [Web of Science ®], [Google Scholar]

14. Hennegan, J., & Montgomery, P. (2016). Do menstrual hygiene management interventions improve education and psychosocial outcomes for women and girls in low and middle income countries? A systematic review. PLoS One, 11(2), e0146985. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0146985> [Crossref], [Web of Science ®], [Google Scholar]
15. 4 Ways to Improve Menstruation Issues in India, Ted talks <https://www.goabroad.org/menstruation-issues-in-india>
16. From Riches to Rags: The Evolution of Menstrual Taboos in India, By Rajvi Desai <https://theswaddle.com/from-riches-to-rags-the-evolution-of-menstrual-taboos-in-india/>
17. Puri S, Kapoor S. Taboos and Myths associated with women health among rural and urban adolescent girls in Punjab. Indian J Community Med. 2006;31:168–70. [Google Scholar]
18. Ten VT. Menstrual hygiene: A neglected condition for the achievement of several millennium development goals. Europe External Policy Advisors. 2007. [Last retrieved on 2014 Aug 09]. Available from: http://www.eepa.be/wcm/component/option,com_remository/func,startdown/id,26/
19. Snowden, R., Christian, B., Khattab, H., Bardhan, A., Tan, M., Sinclair, S., World Health Organization. (1983). Patterns and perceptions of menstruation. A World Health Organization international collaborative study in Egypt India Indonesia Jamaica Mexico Pakistan Philippines Republic of Korea UK and Yugoslavia. World Health Organization. [Google Scholar]
20. SOS Childrens' Village. Social taboos damage the health of girls and women. 2014. [Last accessed on 2014 Aug 12]. Available from: <http://www.soschildrensvillages.org.uk/news/blog/social-taboos-damage-the-health-of-girls-and-women> .
21. Stefanie Kaiser. Menstrual Hygiene Management. 2008. [Last accessed on 2014 Aug 09]. Available from: <http://www.sswm.info/content/menstrual-hygiene-management> .
22. Kirk J, Sommer M. Menstruation and body awareness: linking girls' health with girls' education. 2006. [Last accessed on 2014 Aug 13]. Available from: http://www.wsscc.org/sites/default/files/publications/kirk-2006-menstruation-kit_paper.pdf .
23. Sadiq MA, Salih AA. Knowledge and practice of adolescent females about menstruation in Baghdad. J Gen Pract. 2013;2:138. [Google Scholar]
24. Kaur K, Arora B, Singh GK, Neki NS. Social beliefs and practices associated with menstrual hygiene among adolescent girls of Amritsar, Punjab, India. J Int Med Sci Acad. 2012;25:69–70. [Google Scholar]

Correlation Between Population and Settlement Ratio in Beed District : A Geographical Study

Dr. Sanjay Raosheb Sawate

Associate Professor & Head Dept. of Geography,
Kalikadevi Arts, Commerce & Science. College,
Shirur Kasar Tq. Shirur Kasar, Dist. Beed.
E-mail- s.r.sawate@gmail.com

Abstract

The main objectives of the present study to make geographic enquiry into spatio-temporal growth of settlement in Beed district. An attempt has also been made to study the mean population size spacing growth. Settlement is concerned not only with buildings grouped around the permanent farm dwelling, but also with the temporary camp of the hunter or herder, or with settlement clusters or agglomeration, running the scale from hamlet to village, to town, to city and to metropolis. During human adaptation with the environment, man came in close contact to various environmental features and this adaptation brought fourth changes in his physical landscape. These changes are identified as cultural landscape and present man's relation to man upon earth. 'Settlement' means the settlement units representing an organized colony of human being together with the buildings in which they live or that they otherwise use and the paths and streets over which they travel. Settlement is concerned not only with buildings grouped around the permanent farm dwelling, but also with the temporary camp of the hunter or herder, or with settlement clusters or agglomeration, running the scale from hamlet to village, to town, to city and to metropolis. Settlement develops on the basic of population or group of population.

Key words- Population Group, Spatio-temporal ,settlement

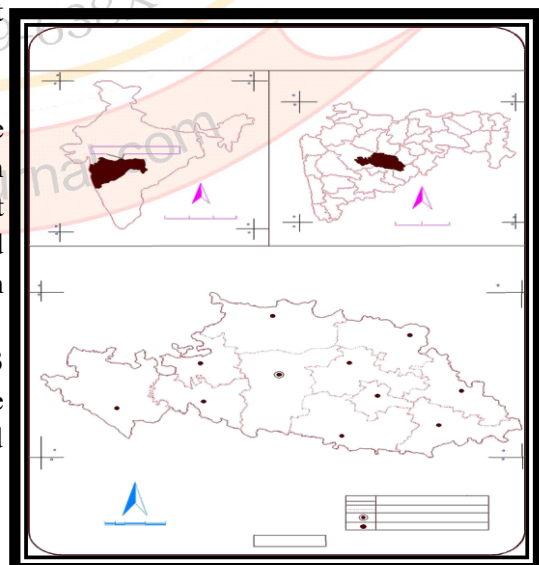
Introduction

Settlement as the abode of human society deserves to be in the forefront of research. Such studies are necessary for determining various aspects and problems associated with the human beings. The study of habitat is relatively recent sprout from the venerable trunk of human geography. During human adaptation with the environment, man came in close contact to various environmental features and this adaptation brought fourth changes in his physical landscape. These changes are identified as cultural landscape and present man's relation to man upon earth. 'Settlement' means the settlement units representing an organized colony of human being together with the buildings in which they live or that they otherwise use and the paths and streets over which they travel. Settlement is concerned not only with buildings grouped around the permanent farm dwelling, but also with the temporary camp of the hunter or herder, or with settlement clusters or agglomeration, running the scale from hamlet to village, to town, to city and to metropolis. Settlement develops on the basic of population or group of population. So population is the most important factor for transforming settlement in one step to another step.

Study Area:

Beed district is situated on the central part of the Maharashtra and lies between 18°27' and 19°27' north latitudes and 74°49' and 76°44' east longitudes¹. The east west extension of Beed district is 268 kms. The shape of the Beed district is broadly that of a trapezoid, the northern and southern sides of which are nearly parallel.

The total geographical area of Beed district is 10693 sq.kms and its proportion as compared with Maharashtra state it is about 3.5 percent. The proportion of area of the Beed district in Marathwada division is 19.20 percent.

Objective

1. To know the rank size of settlement in Beed district
2. To know the man land ratio in study area
3. To examine the correlation between population and settlement

Growth of Settlements in Beed district:

Here an attempt has been made to find out the growth in number of villages during the last three decades. Further attempt has been made to study the growth of population, growth of individual settlements and their class-wise growth rate. The growth of settlement is related to various geographical factors and changing economy. Sometime negative growth in the population as well as in the number of villages is observed. It happens so when the settlements are shifted from their locations. The region, where resources are limited, land under cultivation is poor and physiography is rugged, the growth rate of villages is low and very few new settlements develop in such areas. On the other hand, in the fertile areas, where, irrigation is developed and agriculture is found in prosperous stage, the settlements grow at higher rate and several new villages emerge in the landscape.

The Growth in Number of settlements:

The growth pattern in the number of settlements has been studied for three census period (1991, 2001 and 2011). All the settlements have been grouped into nine classes of population size for comparative analysis.

The details of the distribution of settlements in different population groups during 2001 and 2011 are given Table

A) Village class	B)Population Groups
I	Above 6000 persons
II	5000 to 6000 persons
III	4000 to 5000 persons
IV	3000 to 4000 persons
V	2000 to 3000 persons
VI	1000 to 2000 persons
VII	500 to 1000 persons
VIII	251 to 500 persons
IX	less than 250 persons

Table : Distribution of Villages in Different Population

Tahsils	Groups (1991)									Total
	I	II	I	IV	V	VI	VI	VII	IX	
Ashti	1	0	1	3	15	48	56	27	10	161
Patoda	1	0	0	5	13	41	44	47	9	160
Shirur (K)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Georai	1	3	2	3	11	53	76	40	5	194

Majalgaon	3		1	4	3		15	61	66		39	7	199
Wadwani	0		0	0	0		0	0	0		0	0	0
Beed	2		2	1	2		9	56	84		55	13	224
Kaij	1		2	2	4		20	73	63		19	2	186
Dharur	0		0	0	0		0	0	0		0	0	0
Parali	0		0	0	0		0	0	0		0	0	0
Ambajogai	2		1	1	8		21	49	49		11	4	146
Total	11		9	11	28		104	381	438		238	50	1270
% to total	0.87		0.71	0.87	2.20		8.19	30.00	34.49		18.74	3.94	100
<i>Source: Compiled by the Researcher.</i>													

In the year 1991, there were 1270 inhabited villages and 11 uninhabited villages in the study region. Out of these total settlements more number of settlements was found in the last five groups (group five to nine). All these classes occupy 95.36 percent of the total settlements of the study region. Only 4.65 percent of the settlements are found in the first four groups. The regional analysis of 1991 settlement distribution indicates that Beed tahsil have the highest number of settlements followed by Majalgaon and Georai tahsils, whereas the lowest number of settlements are found in Ambajogai tahsil. Remaining tahsils have settlements ranging between 146 to 186.

It is observed that the hilly tahsils namely Ashti, Patoda and Ambajogai have low percentage of the settlements in the first three classes. Most of the settlements are found in lower population size classes. These three tahsils have a rugged topography where the land available for cultivation is very limited. The large size settlements are dominantly found in Beed, Georai, Majalgaon and Kaij tahsils. The number of villages are increasing continuously from 1981 to 1991. This may be due to increase in population. As stated earlier in the year 1981, there were 1140 settlements in the study region. Total number of settlements increased to 1270 in the year 1991 and to 1348 in 2001. The class wise change in number of settlements indicate that the number of settlements in fourth, fifth, sixth, seventh and eighth classes have increased in the year 2001. It is interesting to note that the number of settlements decreased in the 8th group in the year 2001. This is due to increase in population of small villages. Distribution of villages in different population groups is shown in Table. It is observed that in the year 1991, there were seven tahsils in the study region which increased to 11 in the year 2001. Therefore, in 2001, in some tahsils the number of villages decreased. The number of villages decreased mainly in Patoda, Majalgaon, Beed, Kaij and Ambajogai tahsils. But in the study region, in the year 2001 new 78 villages have been added. There were

very large size 11 villages in the study region in 1991, with population more than 6000. The number of these villages increased to 18 in the year 2001. In the same way total no of villages also increased in group II villages in the year 2001. Total number of small size villages classifying in eight groups have decreased in the year 2001. This is due to increase in population and the changes of village classes in different population groups in the year 2001.

Table : Distribution of Villages in Different Population Groups (2001)

Tahsils	I	II	III	IV	V	VI	VI I	VII I	IX	Total
Ashti	2	0	1	4	18	47	58	31	14	175
Patoda	1	0	0	1	7	22	27	26	20	104
Shirur (K)	0	0	1	4	8	26	33	14	8	94
Georai	4	1	1	3	16	56	82	26	4	193
Majalgaon	1	5	1	1	15	37	30	25	6	121
Wadwani	1	0	1	4	12	29	27	14	1	89
Beed	2	3	1	3	12	56	89	33	6	205
Kaij	3	0	5	5	17	54	38	6	0	128
Dharur	0	0	0	2	1	17	13	3	2	38
Parali	2	0	1	3	15	35	31	14	4	105
Ambajogai	2	1	2	10	12	37	26	6	0	96
Total	18	10	14	40	133	416	454	198	65	1348
% to total	1.34	0.74	1.04	2.97	9.87	30.86	33.68	14.69	4.82	100

Source: Compiled by the Researcher.

In the year 2001, there were 1348 inhabited villages and 11 uninhabited villages in the study region. Out of these total settlements more number of settlements was found in the last five groups (group five to

nine). All these classes occupy 93.92percent of the total settlements of the study region. Only 6.09 percent of the settlements are found in the first four groups.

The regional analysis of 2001 settlement distribution indicates that Beed tahsil have the highest number of settlements followed by Georai and Ashti tahsils, whereas the lowest number of settlements are found in Dharur tahsil. Remaining tahsils have settlements ranging between 89 to 175.

It is observed that the hilly tahsils namely Patoda, Wadwani, ShirurKasar, Dharur and Parali have low percentage of the settlements in the first three classes. Most of the settlements are found in lower population size classes. These six tahsils have a rugged topography where the land available for cultivation is very limited. The large size settlements are dominantly found in Beed, Georai and Ashti tahsils. The number of villages are increasing continuously from 1991 to 2001. This may be due to increase in population. As stated earlier in the year 1991, there were 1270 settlements in the study region. Total number of settlements increased to 1348 in the year 2001 and to 1350 in 2011. The class wise change in number of settlements indicate that the number of settlements in fourth, fifth and sixth classes have increased in the year 2011. It is interesting to note that the number of settlements decreased in the 7th, 8th and 9th group in the year 2011. This is due to increase in population of small villages. Distribution of villages in different population groups is shown in Table No. 3.2. It is observed that in the year 1991, there were seven tahsils in the study region which increased to 11 in the year 2001. Therefore, in 2001, in some tahsils the number of villages decreased. The number of villages decreased mainly in Patoda, Majalgaon, Beed, Kaij and Ambajogai tahsils. But in the study region, in the year 2001 new 78 villages have been added. There were very large size 11 villages in the study region in 1991, with population more than 6000. The number of these villages increased to 18 in the year 2001. In the same way total no of villages also increased in group II villages in the year 2001. Total number of small size villages classifying in eight groups have decreased in the year 2001. This is due to increase in population and the changes of village classes in different population groups in the year 2001.

Table : Distribution of Villages in Different Population Groups(2011)

Tahsils	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII I	IX	Total
Ashti	1	2	1	4	24	54	62	23	5	176
Patoda	1	0	1	1	14	30	27	25	3	102
Shirur (K)	0	1	2	5	11	29	34	7	4	93
Georai	4	0	4	6	31	69	64	13	2	193
Majalgaon	3	2	3	9	18	39	34	9	4	121
Wadwani	1	0	4	2	10	12	10	6	0	45
Beed	2	3	1	1	22	76	77	34	6	222
Kaij	2	2	3	10	15	57	28	4	0	121

Dharur	0	1	0	2	13	30	16	4	1	67
Parali	2	1	3	9	19	33	31	5	1	104
Ambajogai	2	2	5	8	14	46	23	6	0	106
Total	18	14	27	57	191	475	406	136	26	1350
% to total	1.33	1.04	2.00	4.22	14.15	35.19	30.07	10.07	1.93	100

Source: Compiled by the Researcher.

In the year 2011, there were 1350 inhabited villages and 10 uninhabited villages in the study region. Out of these total settlement more number of settlements was found in the last five groups (group five to nine). All these classes occupy 91.41percent of the total settlements of the study region. Only 8.59percent of the settlements are found in the first four groups.

The regional analysis of 2011 settlement distribution indicates that Beedtahsil have the highest number of settlements followed by Georaiand Ashtitahsils, whereas the lowest number of settlements are found in Wadwanitahsil. Remaining tahsils have settlements ranging between 67 to 121.

It is observed that the hilly tahsils namely Wadwani, ShirurKasar andDharurhave low percentage of the settlements in the first three classes. Most of the settlements are found in lower population size classes. These three tahsils have a rugged topography where the land available for cultivation is very limited. The large size settlements are dominantly found in Beed, Georai and Ashti tahsils.

The number of villages is increasing continuously from 1991 to 2011. This may be due to increase in population. As stated earlier in the year 2011, there were 1350inhabited and 10 uninhabited settlements in the study region. Total number of settlements increased to 1366 in the year 2001 and to 1369 in 2011. The class wise change in number of settlements indicate that the number of settlements in fourth, fifth and sixthclasses have increased in the year 2011. It is interesting to note that the number of settlements decreased in the 7th 8th and 9thgroup in the year 2011. This is due to increase in population of small villages.

Distribution of villages in different population groups is shown in Table No. 3.3. It is observed that in the year 2001, there were eleven tahsils in the study region which increased to 03 in the year 2011. Therefore, in 2011, in some tahsils the number of villages decreased. The number of villages decreased mainly in Ashti (-1), Patoda

(-2),ShirurKasar (-1), Wadwani (-44), Kajj (-7) and Parali (-1) tahsils. But in the study region, in the year 2011 new 03 villages have been added. There were very large size 11 villages in the study region in 1991, witch population more than 6000. The number of these villages increased to 18 in the year 2011. In the same way total no of villages also increased in group II villages in the year 2011. Total number of small size villages classifying in seven, eight and nine groups have decreased in the year 2011. This is due to increase in population and the changes of village classes in different population groups in the year 2011.

Conclusion:

The numbers of villages are increasing continuously from 1981 to 1991, this may be due to increase in population. The class wise change in number of settlements indicate that the number of settlements in fourth, fifth, sixth, seventh and eighth classes have increased in the year 2001. There were 1270 settlements in the study region in 1991. It is increased to 1348 in 2001 and 1350 to 2011.

It is observed that the hilly tahsils namely Wadwani, Shirur Kasar and Dharur have low percentage of the settlements in the first three classes. Out of total villages nearly 55 percent villages

indicate less than 10 percent decrease, 16 percent villages indicate 10 to 20 percent decrease in population whereas above 50 percent decrease in population is observed in 11 percent villages.

The distribution of settlements in the study area is mostly random. It is conclude that the relationship between average spacing of settlement to areal size of settlements and mean population size of settlements has been studied for the existing distribution of settlements which indicates positive correlation between these variables.

References:

1. Baden Powell, B.H. (1892) : 'Land System of British India', Vol. I. London, p.97.
2. Braker, R.N. (1969) : Trends in Geography, An Introductory Survey', Edited by Ronald U. Cooke and James. S. Hohnson, Pergamon Press. Oxford, Chapter-12. The Geography of Rural Settlements pp. 127-128.
3. Bylund, E. (1956) : 'Koloni seringenav Pite Lappmark', t.o.m. ar-1887. (The Colonization of Pite Lapp mark Until 1867). Geographical Nr, 30, Uppsala.
4. Chisholm, M (1962): 'Rural Settlement and Land-Use'. Hutchinson, London, pp. 126.
5. Clark, P.J. and Evans, F.C. (1954) : 'Distance to Nearest Neighbour as a Measure of Spatial Relationship in Population', Ecology, pp. 445-453.
6. District Census Handbook- 1991 to 2011.
7. District Socio-Economic Abstract- 1991 to 2011.

Impact of Watershed Development Programmes on Migration in Marathwada Region

Dr. Shivanand Tanajirao Jadhav

Assistance Professor

Department of Geography,

Shri Sant Gajanan Mahavidhyalaya,

Kharda Tal. Jamkhed

Abstract:

Water and Land are the main components of the overall development of any region and the development of the region is dependent on the availability of these. Because most of the land in the Marathwada region is coming to the region of rainfall and the rainfall is very low, the division seems to have a very shortage of water, because the rain water during the period of Marathwada region flows through the river and due to the effective solution. Due to the shortage of water in the remaining time, following the watershed area, soil and water conservation works.

Migration of pastoral nomads, which constitutes a major proportion of human population in the Marathwada region in the Maharashtra state, is being practised since long in the region. To a large extent, these movements are associated with the absence of water resources development in the water scarce regions. The present paper has examined the impact of watershed development programmes on migration such types of migration. The results have revealed that though the watershed development projects have helped in improving the productivity of agricultural land. Migration was mostly reduced in the completed of watershed area development work.

Key Word: Watershed, Migration, Development

Introduction:

Marathwada region is known as backward region of Maharashtra. Due to which so percent of the total area falls in the drought prone area. The average rainfall in the division is 754.6 mm. rainfall falls in average days of 46 in the year. The flow of water during the period is carried by rivers and drains. With the flow of these streams, large quantities of Soil are carried out, hence the process of natural resources is going on in the form of 60 percent of the Marathwada regions. Main occupations are agriculture, only 74.29 percent of the total area under cultivation is irrigation area and remaining 22.45 percent of the area is relying on rain water due to the increasing population needs, it is a challenge to increase agricultural productivity and prosperity in the rural area.

It is very important to conserve the natural resources of soil and water to overcome the impact of increasing day to day, increasing temperature decreasing ground water level and frequent drought. Because Soil without water is a desert and water without soil is useless.

To make Soil and water conservation, effective treatment methods are required in the area. Considering this, the subject has been selected as "Impact of Watershed Development Programmes on Migration in Marathwada Region, which has tried to develop watershed area.

Study Area:

The absolute location of the region is from 17° 35' to 20° 40' North latitude and 74° 40' to 78° 19' East longitude with the total geographical area of 64,434 Sq.km. Which is 20.95 percent of the state and its population are 1.87 crores which are 16.66 percent of the state as per census of 2011. Its shape is roughly triangular. East-West maximum extension of region is 394 km and North-south extension of region is 330 km. Total Geographical area of region is administratively study region is divided into eight districts that are further divided into 76 tahsils.

Objectives Of The Study:

Main objectives of the study are as follows:

- Evaluation of Watershed Development Programme in Study Region.
- To Study the Impact of watershed area development work on Migration

Hypotheses

Following hypotheses have been tested in this study

- There is development in increase watershed area of Marathwada region through the various treatment methods.
- Watershed area development brings about changes in Migration

Database And Methodology

this study focused on Watershed area Development and these watershed programmes implemented by both the state government and central government. It's Impact on migration for the purpose of analysis, both primary and secondary data sources are explored.

Primary data

The primary data has been collected from sample households of Marathwada region through questionnaire with the help of random sampling method. Marathwada region has eight districts; these are Aurangabad, Jalna, Beed, Latur, Osmanabad, Nanded, Parbhani and Hingoli. From each district one completed Mega-watersheds are selected through under development of IWDP Project. From above districts their watershed areas Ladsawangi, Ner, Sirasmarg, Karepur, Talmod, Sirajkhed, Kolha and Khillar micro watersheds or villages are selected respectively.

Secondary data

The Secondary Data information has also been collected from the socio-economic reviews of the districts, district census handbooks, statistics office will be referred for the required secondary information.

Methodology

The data thus collected through primary and secondary sources were processed and represented by statistical and cartographic techniques.

Sampling

Marathwada region has eight districts; these are Aurangabad, Jalna, Beed, Latur, Osmanabad, Nanded, Parbhani and Hingoli. From each district one completed Mega-watersheds are selected through under development of IWDP Project. Criteria for selection of watershed/ Village is the rainfed area is more than 90 percent area, In the project area scarcity of water for drinking in summer season, The area of watershed in this village is a manageable unit and Predominantly poor villages. From above districts their watershed areas Ladsawangi, Ner, Sirasmarg, Karepur, Talmod, Sirajkhed, Kolha and Khillar micro watersheds or villages are selected respectively.

10 percent householders were selected from each of the 8 micro watershed villages by random sampling method.

- **IMPACT ON MIGRATION STATUS OF SAMPLING VILLAGES**

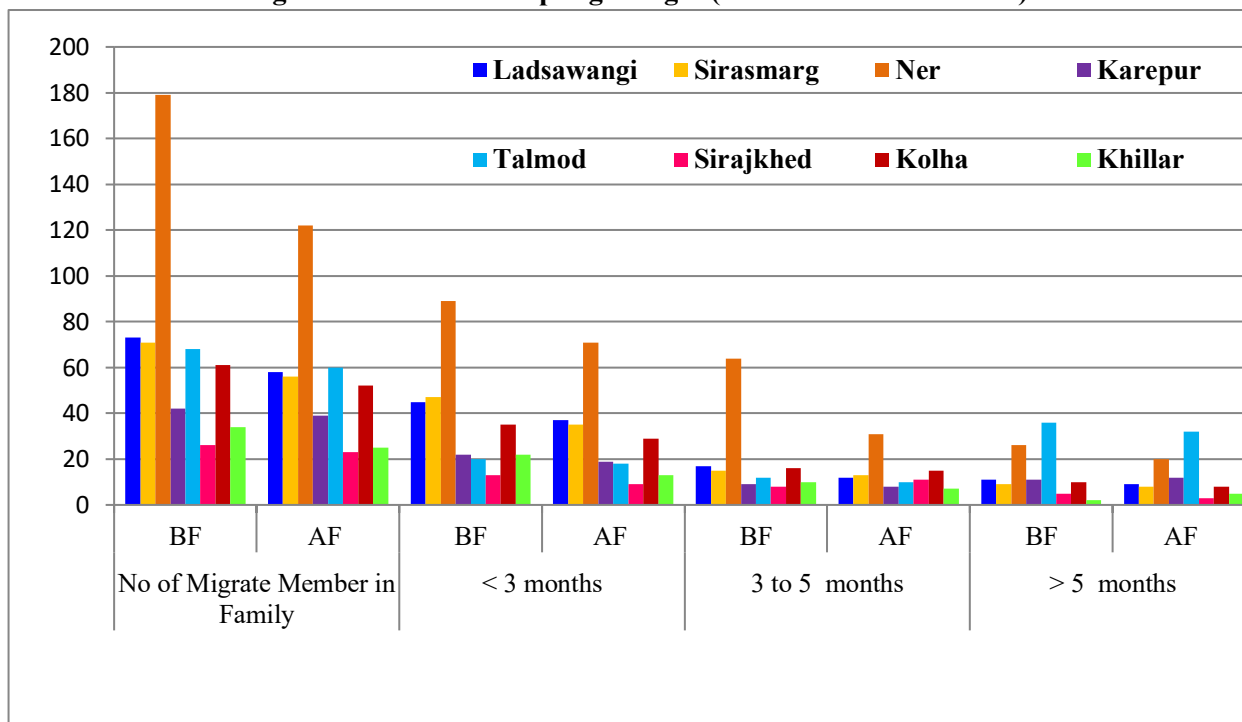
(Before and After Watershed Development work)

Sr.No.	Name of Village	No of Migrate Member in Family		< 3 months		3 to 5 months		> 5 months	
		BF	AF	BF	AF	BF	AF	BF	AF
1	Ladsawangi	73	58	45	37	17	12	11	9
2	Sirasmarg	71	56	47	35	15	13	9	8
3	Ner	179	122	89	71	64	31	26	20
4	Karepur	42	39	22	19	9	8	11	12
5	Talmod	68	60	20	18	12	10	36	32
6	Sirajkhed	26	23	13	9	8	11	5	3
7	Kolha	61	52	35	29	16	15	10	8
8	Khillar	34	25	22	13	10	7	2	5
Total		554	435	293	231	151	107	110	97

Source: Primary Survey (Computed by Researcher)

Migration Status of sampling villages (Before and After WDW)

In before watershed area development period there were 545 persons migrated for Sugar cane Cutting, Agricultural Labor, and Industry Labor in neighboring Village and city. The average migration period of these persons was almost 3 to 5 month in a year. After watershed area development period there is reduction in migration up to 435 persons and also their migration period reduced up to 4 month averagely.

The number of migrated persons has highest in Ner village in pre watershed area development period, while it was lowest in Sirajkhed village. The decrease in migration has highest in Ner (31.84 percent) village and, while in Karepur village it is lowest 7.14 percent.

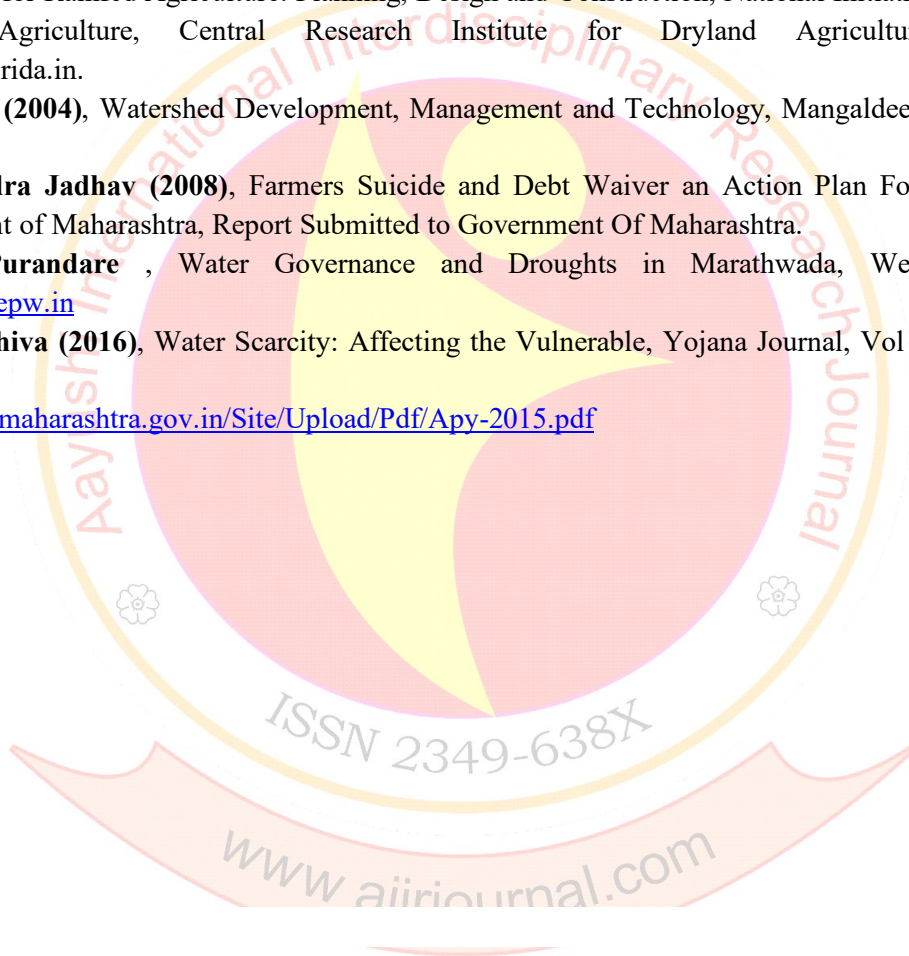
Conclusion:

Due to Various treatment methods in the village for watershed development, the population migration of the selected villages has decreased by 21.48 percent. The migration between different villages from three to five months decline to 29.14 percent to less than three months, while as migration to more than five months has declined by 11.82 percent. This means that the number of migrations in the villages has declined during the aftermath of the watershed area development.

References:

1. **Annual Report (2015-16)**, Department of Agriculture, Cooperation and Farmers Welfare, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Government of India
2. **B. M. Sule, A. J. Barakade (2014)**, An Impact of Irrigation on Agricultural Productivity in Solapur District with References to Case Studies in Selected Villages: A Geographical Analysis, European Academic Research Vol. II, Issue 3/ June 2014.
3. **Dr. B.P. Lahane and Shivanand Jadhav (2014)**, A Case Study of Watershed Development Area of Kadwanchi Village, Power of Knowledge an International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal Vol-I, Issue-IX, Oct-Dec- 2014 pp 134-140
4. **Dr. B.P. Lahane and Shivanand Jadhav**, Increase in Area Irrigated by the Farm Pond of Aurangabad District
5. **B.R.K. Ramesh (2008)**, Watershed Development Programme and Its Impact on Community Development: A Micro-Level Study in Tamil Nadu, Gandhigram Rural University, Gandhigram.
6. **Central Ground Water Board (2000)**, Guide on Artificial Recharge To Ground Water, Ministry of Water Resources, Government of India.

7. **Department of Land Resources (2001)**, Guidelines for Watershed Development (Revised-2001), Ministry of Rural Development, Government of India.
8. **Dilip Pokharkar (2013)**, A Study of Watershed Development Programme in Sangamner Taluka: A Geographical Analysis, Tilak Maharashtra Vidyapeeth Pune.
9. **D. K. Sonowal and K. K. Satapathy ()**, Integrated Watershed Development – A Sustainable Approach for Resource Conservation and Management, ICAR Research Complex, Meghalaya.
10. **Kalptaru Research Foundation (2001)**, Study Report on Watershed Development- Karnataka and Andra Pradesh, Kalptaru Research Foundation.
11. **Khan M.A. (2005)**, Watershed Management for Drought Proofing, International Water Management Institute, Indian Council of Agricultural Research and the International Crops Research Institute for Semi-Arid Tropic, New Delhi.
12. **Dr. K. Prabhakaran (2014)**, E-Research Methodology, Mark Publishers, Jaipur.
13. **K.S. Reddy, Manoranjan Kumar, K.V. Rao and Other (2012)**, Farm Ponds : A Climate Resilient Technology for Rainfed Agriculture: Planning, Design and Construction, National Initiative on Climate Resilient Agriculture, Central Research Institute for Dryland Agriculture,Hyderabad- Web:www.crida.in.
14. **Lal Suresh (2004)**, Watershed Development, Management and Technology, Mangaldeep Publication, Jaypur.
15. **Dr. Narendra Jadhav (2008)**, Farmers Suicide and Debt Waiver an Action Plan For Agricultural Development of Maharashtra, Report Submitted to Government Of Maharashtra.
16. **Pradeep Purandare** , Water Governance and Droughts in Marathwada, Web Exclusives <http://www.epw.in>
17. **Vandana Shiva (2016)**, Water Scarcity: Affecting the Vulnerable, Yojana Journal, Vol 60, July 2016 pp-67-72
18. <http://krishi.maharashtra.gov.in/Site/Upload/Pdf/Apy-2015.pdf>

न्यायालयीन सक्रियतेचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा.बंडू थावरा पवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

कालिकादेवी कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

शिरूर का. जि.बीड

ई मेल pawarbt02@gmail.com

प्रस्तावना :

न्यायालयीन निर्णय प्रक्रियेचा एक आवश्यक भाग म्हणजे न्यायालयीन व्यवस्थेची क्रियाशिलता होय "जेव्हा एखादे न्यायालय संविधानातील कायद्यांना बदलत्या परिस्थितीत सातत्या देण्याचा प्रयत्न करते तेव्हा न्यायालयीन सक्रियतेचा प्रत्यय येतो." सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीच्या संदर्भात जेव्हा कायद्यातील तरतुदीचे अर्थ बदलतात तेव्हा सामाजिक सर्वसामान्य जनतेच्या हक्काची व्याप्ती वाढते. आणि न्यायालयीन सक्रिय बनून सामाजिक न्यायांच्या दृष्टिने, सामाजिक हितांचे दृष्टीने न्याय संस्थेला सक्रिय भूमिका स्विकारावी लागते.

न्याय संस्थेला संविधानाने आखून दिलेल्या चौकटीत करण्यात आलेल्या कायद्यांचा अर्थ लावणे आणि अशा कायद्यांचे उल्लंघन होत असल्यास त्यासंबंधी न्याय निवाडा देणे ही मुख्य कामे करावी लागतात. आज असे दिसून येते की राज्यकर्ते आपले व आपल्या गटातील लोकांचे हितसंबंध जोपासण्यासाठी सक्रिय राहतात आणि बहुजनावर अन्याय करणारे निर्णय घेतात तेव्हा त्यांच्या निष्क्रियतेवर उपाय म्हणून न्यायालयाने सक्रिय होणे आवश्यक बनलेले आहे.

उद्दिष्ट्ये :

1. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थितीत जेव्हा बदलते तेव्हा कायद्यातील तरतुदीचे अर्थ बदलतात सर्व सामान्यांचे हक्क वाढतात यांचा अभ्यास करणे.
2. कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ या दोन्ही संस्था आपल्या मर्यादांचे उल्लंघन करते काय हे पाहण्याचे काम न्याय मंडळाला करावे लागते. यांचा अभ्यास करणे.
3. मुलभूत हक्कांचे संरक्षण न्यायालय करते यांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

1. न्याय संस्थेला संविधानाने आखून दिलेल्या चौकटीत राहून कायद्यांचा अर्थ लावणे.
2. कायद्यांचे उल्लंघन होत असल्यास त्यांचा न्याय निवाडा करणे.
3. न्याय संस्थेची सक्रियता काळाची गरज आहे.

संशोधन पध्दती :

सामाजिकशास्त्रात अनेक संशोधन पध्दतीचा वापर केला जातो. त्यापैकी न्यायालयीन सक्रियतेचा कृतीवाद, क्रियाशिलता या विषयांचे संशोधन करित असतांना वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला आहे.

आजची वस्तुस्थिती अशी आहे की, संविधानांचा वापर सामाजिक हितांच्या दृष्टीने होतांना दिसत नाही. तेव्हा समता सामाजिक न्याय, सामाजिक हित या दृष्टीने विचार केल्यास केवळ कायदेमंडळ व सरकार यांच्यावर अवलंबून न राहता न्याय संस्थेने सक्रिय भूमिका स्विकारणे ही काळाची गरज आहे.

इंग्लंडमध्ये रूढी, संकेत, परंपरा यातून आणि संसदेने केलेल्या कायद्यातून कायदायुची निर्मिती होते. कायदायुचा अर्थ लावण्याचे कार्य न्यायधिश करीत असतात. इंग्लंडमध्ये सामान्य कायदा हा न्यायालयीन क्रियाशिलतेतून निर्माण झालेला आहे. बदलत्या परिस्थितीत न्यायधिश जेव्हा या कायदायुचा अर्थ स्पष्ट करतात. तेव्हा न्यायधिशांच्या सामाजिक आर्थिक, राजकीय विचारांचा प्रभाव त्यांच्या निर्णयावर पडत असतो असे निर्णय ज्यांना स्वागताह वाटतात ते न्यायालयीन सक्रियतेचा स्विकार करतात. मात्र निर्णय मान्य नसणारे लोक न्यायालयाने अधिकारांचे उल्लंघन केले म्हणून टिका करतात. भारताने स्विकारलेली संविधान पध्दती इंग्लंड, अमेरिका देशातील अँग्लो सेक्शन पध्दतीच्या धर्तीवर आधारित आहे. भारतीय संविधानाने संसदीय लोकशाही व्यवस्थेचा स्विकार करून कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्याय मंडळ या तिन्ही विभागांना स्वायत्ता आणि स्वातंत्र देण्यात आले आहे. कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ या दोन्ही संस्था आपल्या मर्यादांचे उल्लंघन करतात काय हे पाहण्याचे कार्य न्यायमंडळाला करावे लागते. संविधानातील नियमानुसार त्याचे कार्य चालले आहे की, नाही हे पाहण्याची जबाबदारी संविधानाने न्यायालयावर टाकलेली आहे. संविधानाने मुलभूत हक्कांच्या रक्षणाची जबाबदारी न्याय संस्थेवर टाकली असून संविधानांच्या कलम 32 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयास मूलभूत अधिकारांच्या रक्षणासाठी करावयांच्या उपायोजना बाबत सक्षम करण्यात आले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 32 व्या कलमांच्या तरतुदीबाबत महत्व स्पष्ट करतांना म्हणतात, संविधानाचा प्राण म्हणजे कलम 32 ची तरतुद आहे. ही तरतुद संविधानातून काढून टाकली तर संविधान अस्तित्वहीन होईल. 32 व्या कलमात असे स्पष्ट केले आहे की, भारतातील एखादा समाज घटकावर अन्याय झाला असेल किंवा मुलभूत अधिकारांचे उल्लंघन होत असेल तर त्या विरुद्ध न्यायालयात रिट अर्ज करता येतो. जर देशातील शासन, कायदेमंडळ आणि प्रशासन व्यवस्था मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करण्याचे नाकारत असेल तर त्यांना अंमलबजावणी करण्याचे आदेश देण्याचा अधिकार संविधानाने न्यायालयाला दिलेला आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने स्टेटची (शासनाची) जी व्याख्या केली ती अशी की स्टेट म्हणजे केवळ राज्य नव्हे तर सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्था, सर्व सेवा संस्था व इतर संस्था यांचा समावेश स्टेट (शासन) मध्ये गृहित धरला जातो. अशा प्रकारे सर्वोच्च न्यायालयाकडून पहिला न्यायालयीन सक्रियता ही 'स्टेट' च्या व्याख्येतून प्रकट झाली.

सर्वोच्च न्यायालयाने 1962 साली 'सकाळ' वृत्तपत्राच्या खटल्यात संविधानांच्या शब्दाचा अर्थ लावतांना असे मत मांडले आहे की, व्यापार किंवा व्यवसाय करण्याच्या अधिकारावर लोकहितासाठी मर्यादा घालता येणार नाही. भाषण अभिव्यक्तीच्या किंवा मुद्रण स्वातंत्र यावर संविधानात कायदा व सुव्यवस्था, सभ्यता, नैतिकता या कारणांसाठी आणि बदनामी तसेच न्यायालयांचा अवमान थांबविण्यासाठी मर्यादा घालता येतील. केवळ लोकहितासाठी मर्यादा घालता येणार नाहीत. असा निर्णय देऊन सर्वोच्च न्यायालयाने आपल्या सक्रियतेची जाणीव करून दिली. संविधानांच्या कलम 341 व 342 मध्ये अशी तरतुद करण्यात आलेली आहे की, अनुसूचित जाती, जमाती तसेच शैक्षणिक व सामाजिक दृष्ट्या मागासलेल्या जमातीसाठी शिक्षण संस्था व सार्वजनिक सेवामध्ये राखीव जागा ठेवण्यात याव्यात एकीकडे कायदासमोर सर्व समान, सर्वाना कायदायुचे समान संरक्षण

व वागणुक हे व्यक्तीचे मूलभूत हक्क आहेत. तर दुसरीकडे राखील जागाची तरतुद संविधानाने केलेली आहे. तेव्हा सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेले कोण ? हे कसे ठरवायचे ? जातीच निकषांवर राखीव जागा भरल्या जातील. तसेच राजकीय सोयीसाठी राज्यकर्ते या तरतुदींचा गैरफायदा घेतील असे होऊ नये म्हणून 1973 साली सर्वोच्च न्यायालयाने सक्रियतेच्या भूमिकेतून या तरतुदी संबंधी नियम केले. मागासलेले कोण हे ठरवितांना जात हा अनेक पैकी एक निकष असला तरी केवळ जात हा निकष असता कामा नये. राखीव जागा या एकूण जागांच्या अर्ध्याहून अधिक असू नयेत की, ज्यामुळे समतेचे तत्व डावल्या जाईल. 1963 साली सर्वोच्च न्यायालयाने केलेल्या नियमांवर 1992 साली पुन्हा शिक्कामोर्तब केले आणि मंडल आयोगाच्या शिफारशी अंमलात आणण्याच्या निर्णयास आक्षेप घेणाऱ्या याचिकांच्या संदर्भातील इंद्रासहानी विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यातील निर्णयाद्वारे ही तत्वे पुन्हा एकदा स्पष्ट झाली. अशा रितीने राखीव जागांच्या आरक्षणाबाबतील निर्णयातून न्यायालयीन सक्रियता दिसून आली.

1978 नंतरच्या काळात भारतीय न्यायालयीन व्यवस्था जास्त सक्रिय झाल्याचे आढळते. जीवीतांचा हक्क आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा हक्क यांची पुनर्बांधणी करण्याचे कार्य न्यायालय करीत आहे. आज अनेक निरनिराळ्या प्रश्नाबाबत लोक न्यायालयाकडे धाव घेतांना दिसतात. उदा. तुरुंगातील कैदी, वेठबिगार, लहान मुले, प्रदूषण, पर्यावरणाचे प्रश्न विविध सरकारी खात्यातील भ्रष्टाचार, शिक्षण, आरोग्य, दलितांवरील अन्याय, वाढती गुन्हेगारी, काळाबाजार, स्त्रियांवरील अन्याय अत्याचार, आर्थिक, घोटाळे, खंडणी वसुली अशा अनेकविध प्रश्नासंबंधी न्यायसंस्थेकडून आपल्याला न्याय मिळेल या विषयी लोकांना आता विश्वास वाटू लागला आहे. तर राजकीय व्यवस्थेवरील विश्वास कमी होऊ लागला आहे. कारण कायदे मंडळ, कार्यकारी मंडळ यांच्याकडून संविधानातील तरतुदींची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होत नाही. समाजातील दुष्ट प्रवृत्तींचा प्रभाव शासन यंत्रणेवर होत असल्यामुळे तिच्यात निष्क्रियता आलेली आहे. कायद्याची निर्मिती, अंमलबजावणी, कार्यवाही शासन व्यवस्थेकडून योग्य रितीने होत नसल्यामुळे न्यायालयाला त्यांच्या कार्यात हस्तक्षेप करावा लागत आहे.

काही प्रश्नांच्या बाबतीत नैसर्गिक न्यायालयांचा वापर करून न्याय देणे गरजेचे ठरते जसे हवाई सुंदरीला नोकरी लागल्यावर चार वर्षे लग्न करावयाचे नाही किंवा आधीच लग्न झाले असेल तर चार वर्षे मुले होऊ द्याचे नाही. असे लावलेले बंधन पुरुषाला लावता येत नाही. अशा खटल्यांच्या संदर्भात स्त्री पुरुष समानता हे तत्व मान्य करूनच न्यायालयाने निवाडा केला. म्हणजेच न्यायालयाला सक्रियतेची भूमिका घेऊनच न्याय दावा.

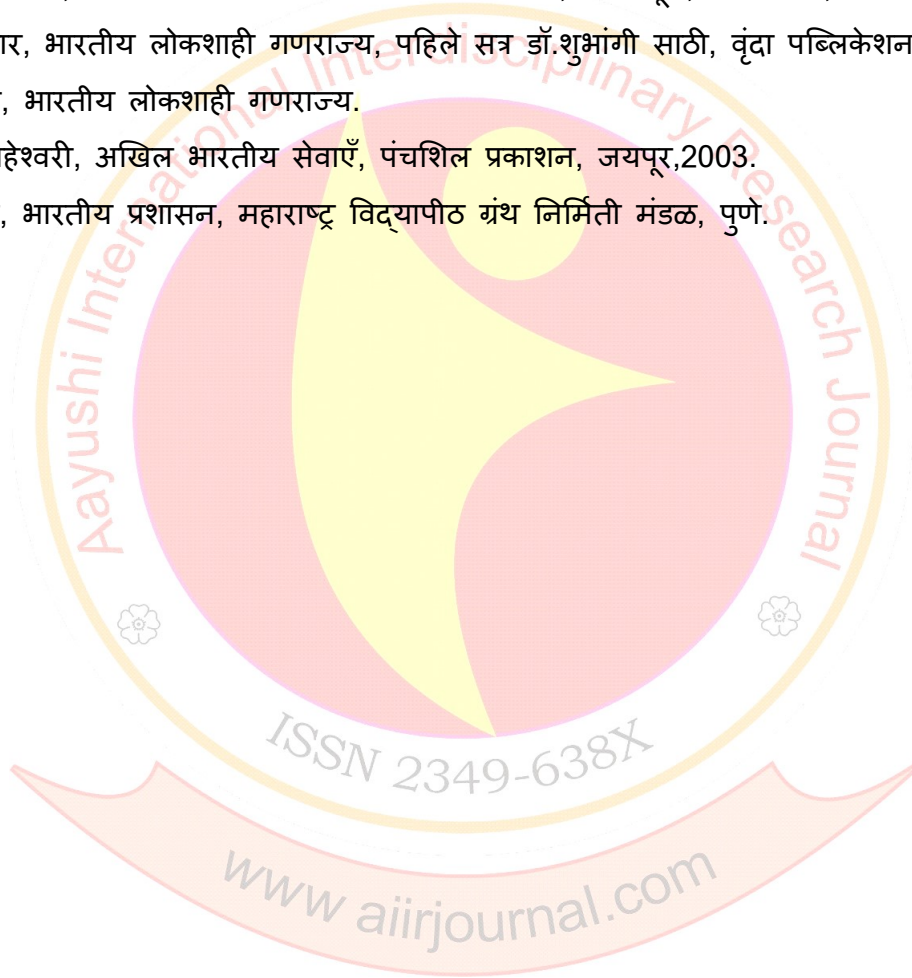
निष्कर्ष :

- 1) न्यायालयीन सक्रियतेमुळे अशाप्रकारे जनतेला दिलासा मिळत असेल तरी ती अंतिम न्याय देणारी यंत्रणा ठरू शकत नाही.
- 2) हे एक विविध उपायापैकी एक प्रभावी उपाय आहे, साधन आहे यांचा उपयोग ठराविक मर्यादेत योग्य आहे.
- 3) जनतेची जागरूकता आणि जनतेची क्रियाशीलता ही देखील न्यायालयीन सक्रियतेसाठी आवश्यक आहे. त्यासाठी जनआंदोलनाची आज गरज निर्माण झाली आहे.

- 4) सामाजिक शोषण अन्याय, भ्रष्टाचार या विरुद्ध संघर्षाच्या भावनेतून आंदोलनाद्वारे जनजागृती निर्माण करता येईल. शासनांच्या सर्वांगीण लोकशक्तीची जरब बसेल आणि नव समाजाची निर्मितीचे स्वप्न साकार होईल.
- 5) न्यायालयीन सक्रियतेला मर्यादा आहेत. भारतात संसद ही सार्वभौम असल्यामुळे संसदेचे सार्वभौम अधिकार कोणते ही न्यायालय स्वतःकडे घेऊ शकत नाही असे सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले आहे.

संदर्भग्रंथ :

- 1) डॉ.अलका देशमुख, भारताचे शासन आणि राजकारण , श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर जून 2017.
- 2) प्रा.डॉ.सुधाकर जोशी, भारतीय शासन आणि राजकारण, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगपूर, औरंगाबाद, जून 2002.
- 3) प्रा.डॉ.शुभांगी राठी, भारतीय राज्यघटना कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगपूर, औरंगाबाद, जाने 2018.
- 4) डॉ.प्रमोद पवार, भारतीय लोकशाही गणराज्य, पहिले सत्र डॉ.शुभांगी साठी, वृंदा पब्लिकेशन, जळगांव.
- 5) डॉ.पी.डी.देवरे, भारतीय लोकशाही गणराज्य.
- 6) प्रा.श्रीराम माहेश्वरी, अखिल भारतीय सेवाएँ, पंचशिल प्रकाशन, जयपूर, 2003.
- 7) डॉ.पा.श्री.धारे, भारतीय प्रशासन, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, पुणे.

भारतातील प्रादेशिक पक्षाची भूमिका

डॉ.महादेव मुंडे

विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग

वसंतदादा पाटील महाविद्यालय पाटोदा

प्रस्तावना :

भारतीय राजकीय व्यवस्थेत प्रादेशिक पक्षास महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. प्रादेशिक पक्ष कार्यक्षेत्र हे एखाद्या विशिष्ट घटकराज्यपुरते मर्यादित असले ती देश पातळीवर 1996 पासून त्यांच्या मदतीशिवाय सत्ता प्रस्थापित करणे कठीण आहे. 1996 ते 1998 या कालखंडात दैवेगौडा व इंद्रकुमार गुजरात यांचे सरकार प्रादेशिक पक्षाचे संघ सरकार होते हे प्रत्यक्षात पाहावयास मिळाले.

राष्ट्रीय पातळीवर स्वातंत्र्यानंतर काही अपवाद सोडला 1990 पर्यंत राष्ट्रीय काँग्रेसचीच प्रभावी राजवट होती. 1990 पासून राष्ट्रीय स्तरावरील एकपक्ष प्रभावी काँग्रेस पक्षाचा शेवट झाला. या प्रभावी पक्ष वर्चस्वात आघाडीच्या राजकारणाच्या युगाला प्रारंभ झाला. अशी परिस्थिती निर्माण होण्यास राज्या- राज्यामधील प्रादेशिक प्रश्नावरून, नवीन उदयास आलेल्या नेतृत्व इतर मागासवर्गीयासाठी स्थापन करण्यात आलेला मंडळ आयोग, काँग्रेस पक्षातील घटबाजीचे राजकारण इत्यादी कारणातून प्रत्येक घटक राज्यात नवनेतृत्व व प्रादेशिक राजकीय पक्ष उदयास आले. या प्रादेशिक पक्षाचे राजकारणातील स्थान आजच्या स्थितीत कसे आहे. व प्रादेशिक पक्षाची राजकारणातील भूमिका कसे आहे हे या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून संशोधनात्मक मांडणी करण्यात आलेली आहे. या अभ्यासासाठी खालील उद्दिष्टे व गृहितके समोर ठेवून त्या अनुषंगाने हा शोधनिबंध पूर्ण केला आहे.

उद्दिष्टे :

- 1) प्रादेशिक पक्षाच्या उदयाचा अभ्यास करणे.
- 2) भारतातील प्रादेशिक पक्षाचे महत्त्व का वाढत आहे याचा अभ्यास करणे.
- 3) राष्ट्रीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षाचे आवश्यकता कशी निर्माण झाली याचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

- 1) भारतात 1990 पर्यंत राष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचे प्रभुत्व प्रस्थापित होते.
- 2) प्रादेशिक पक्षामध्ये राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाच्या मताचे विभाजन झालेले आहे.
- 3) राष्ट्रीय राजकारणात आघाडीच्या राजकारणाची व्यवस्था प्रस्थापित झालेली आहे.
- 4) राष्ट्रीय स्तरावर द्विधुवीय आघाडीचे राजकारण प्रस्थापित झालेले आहे.

1. राजकारणाचे प्रादेशिकीकरण :

भारतीय संस्कृतीचे विविध रंगी दर्शन जातीवाद, भाषावाद, संप्रदायवाद आणि प्रादेशिक तावाद यात दिसून येते. प्रादेशिकतावाद भारतीय राजकारणाचे एक प्रमुख निर्धारक तत्व आहे. प्रादेशिक वादाची निश्चित अशी व्याख्या करता येत नाही. या बाबतीत " डॉ.इकबाल नारारण म्हणतात की, भारतीय राजकारणाचे एक प्रमुख निर्धारक तत्व म्हणजे प्रादेशिकतावाद होय, ज्यामुळे भारतीय संघराज्यापेक्षा लोक आपले वास्तव्य असलेल्या प्रदेशाला किंवा राज्याला विशेष महत्त्व व प्रेम देतात."1 या प्रांतीयतेच्या व प्रादेशिकवादाच्या प्रवृत्तीवर

अंकुश ठेवण्यासाठी व सर्वांना राष्ट्रनिष्ठा बनविण्याच्या हेतूनेच घटनाकारांनी संविधानात एकेरी नागरिकांची तरतुद केलेली आहे. परंतू अनेक लोकांची प्रवृत्ती भारतीय नागरीक असण्यापेक्षा आम्ही बंगाली बिहिरी, महाराष्ट्रीयन, गुजराथी, पंजाबी, राजस्थानी व तामिळी अशी मानसिकता अधिक दिसून येते. यातून राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात आणण्याचा प्रयत्न होतो. "डेनियल लर्नर यांच्या मते भारतातील प्रादेशिकवादाने सामाजिक व राजकीय तणाव निर्माण केले आहेत. या राजकारणाच्या प्रादेशिकरणातून प्रादेशिकतावाद उदयाला आला."² प्रादेशिकतावाद ही वास्तविक पाहात संविधानाचीच देण आहे. अनेकतेत एकता निर्माण करणे हा खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय एकात्मतेचा आशय आहे.

भारताच्या संदर्भात प्रांतीय प्रादेशिकतावाद म्हणजे संकुचित प्रादेशिक स्वार्थाना साध्य करण्याच्या उद्दिष्टाला प्राधान्य देणे होय. ही प्रवृत्ती भाष, धर्म व प्रदेश यावर आधारित असून ती राष्ट्रीय एकात्मतेला घातक ठरून कुटील प्रवृत्तींना प्रोत्साहन देणारी आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात प्रादेशिकवादाच्या विकासाला तीन घटक कारणीभूत ठरले आहेत. यातील प्रमुख कारण म्हणजे "आर्थिक आणि औद्योगिक विकासाचे लाभ अतिशय अल्पप्रमाणात सामान्य माणसांना मिळणे हे होय. ब्रिटिशांच्या विरोधात ज्या जनतेने राष्ट्रीय आंदोलनात भाग घेतला तेव्हा स्वातंत्र्यानंतर समृद्ध भारताचे आश्वासन देण्यात आले होते. परंतू हे आश्वासन पूर्ण होणे तर दूरच राहिले परंतू जनतेच्या पदरी निराशा, कष्ट व शोषणच आले. दुसरी बाब म्हणजे मागासलेल्या प्रदेशातील लोकांची अशी धारणा वाढीस लागली की त्यांच्याकडे नव्या योजना व उद्योगांचे कारखाने देण्याबाबत दुर्लक्ष केले आहे. तसेच धरणे, पुलबांधणी या क्षेत्रात रोजगार मिळण्याच्या संधीच्या निर्मिती बाबत केंद्र शासनाकडून मिळणाऱ्या आर्थिक मदतीत पक्षपात व अन्याय केला जात आहे. तिसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे काँग्रेस पक्षातीलच विविध गटांच्या नेत्यांनी सत्ता व पक्ष लालसेच्या लोभामुळे राष्ट्रीय हिताकडे दुर्लक्ष करून प्रादेशिकतावादाच्या प्रचारात पुढाकार घेतला. या नेत्यांच्या दुष्ट प्रवृत्तींचा इतर राजकीय पक्षांवर सुध्दा प्रभाव पडला."³

आलीकडच्या काळात प्रादेशिकतावाद ही भारतीय राजकीय व्यवस्थेसमोर जटील समस्या ठरली आहे. प्रादेशिकवादात उदयास कारणीभूत घटक म्हणजे भारतातून फुटून निघण्याची मागणी, स्वतंत्र राज्याची मागणी, केंद्रशासित प्रदेशांची पूर्ण राज्याचा दर्जा देण्याची मागणी, आंतरराज्यीय संघर्ष, प्रादेशिक आर्थिक असंतुलनामुळे संघर्ष, स्थानिक लोकांसाठी विशेष सुविधा व केंद्र शासनाची पक्षपाती भूमिका, राजकीय नेतृत्व इत्यादी कारणांचा प्रभाव निश्चितच पडलेला आहे.

2) प्रादेशिक पक्षाचा उदय :

एखाद्या विशिष्ट राज्यापुरते मर्यादित ध्येय बाळगून त्या प्रदेशात प्रभावी राजकारण करण्याच्या पक्षाला प्रादेशिक पक्ष मानले जाते. काही वेळेस प्रादेशिक पक्षाचा आधार भौगोलिक अस्मिता असतो. तर काही वेळेस भाषा व सांप्रदायिक आधार ही घेतला जातो. राज्यातील उदयास आलेल्या नवीन नेतृत्व, पक्षांतर्गत गटबाजी आणि राज्यातील पक्षात झालेले विभाजन इत्यादी कारणातून प्रादेशिक पक्षांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. याची विस्ताराने मांडणी खालील प्रमाणे पाहता येईल.

1. भारतात काँग्रेस पक्ष सर्व स्तरांवर प्रभावी होता. तेव्हा प्रादेशिकता प्रभावी होत नव्हती. कारण काँग्रेस पक्षच प्रादेशिकतेचे प्रतिनिधित्व करीत होता.

II. काँग्रेस पक्षाचा पराभव झाला व प्रत्येक राज्यात पक्षाची जागा प्रादेशिक पक्षांनी घेतली त्याचा परिणाम प्रादेशिक पक्षाचा विस्तार होत राहिला.

III. प्रादेशिक नेतृत्वाने असंतुलित विकासाची आकडेवारी मांडली व संकिर्ण प्रादेशिकता विकसित केली. अनेक वेळेस प्रादेशिक नेतृत्वाने केंद्र सरकारला त्यांच्या मागासलेपणासाठी जबाबदार धरले.

IV. प्रादेशिक पक्ष केवळ प्रादेशिक नसतो तर तो जातीय व सांप्रदायिकदेखील असतो.

त्या विशिष्ट प्रदेशातील जात, जमात यासाठी तो काम करीत असतो. परिणामतः तो भक्कम होतो. याच कारणामुळे प्रादेशिक पक्ष जेव्हा राष्ट्रीय राजकारणात येण्यासाठी धडपडतो तेव्हा तो यशस्वी होऊ शकत नाही. कारण तो राज्याच्या जातीमुळे तो संकीर्ण झालेला असतो. आंध्रप्रदेशाचे एन.टी. रामाराव तेलगू देसम करण्यात यशस्वी झालेच पण जेव्हा त्यांनी तेलगू देसमला भारत देसम बनविण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा त्यात त्यांना यश आले नाही."⁴

4.स्वातंत्र्यानंतर भारतात उदयास आलेले प्रादेशिक पक्ष :

राष्ट्रीय पक्षाकडून स्थानिक प्रश्न सुटणे कठीण असल्यामुळे प्रादेशिक पक्षाची गरज निर्माण झाली. यातूनच प्रादेशिक पक्ष उदयास आले स्थानिक प्रश्न समोर ठेवून सत्ता मिळवण्यात ही काही प्रादेशिक पक्षाना यश प्राप्त झाले तर काही पक्षाना फारसे यश मिळवता आले नाही पण केंद्रीय राजकारणात जेव्हा 1990 पासून कोणताच पक्ष स्वबळावर सत्ता स्थापन करण्यास प्रभावित ठरला त्यावेळी अशा प्रादेशिक पक्षास महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येत आहे. राष्ट्रीय काँग्रेस बहुमतापासून दूर जाऊ लागली आणि स्पर्धक म्हणून भारतीय जनता पक्ष समोर आला पण याही पक्षा स्पष्ट बहुमत मिळवता आलेले नव्हते. म्हणून नव्वदच्या नंतरच्या प्रारंभीच्या कालखंडात निवडणुकीनंतर आघाडी करून सत्ता स्थापनेचे प्रयोग सुरु झाले. म्हणून भारतातील प्रमुख प्रादेशिक पक्षाचा ऊहापोह करणे क्रम प्राप्त ठरते.

I.द्रविड मुन्नेत्र कळघम (D.M.K.)

"1949 साली अन्नादुराई यांनी द्रविड मुन्नेत्र कळघम या पक्षाची स्थापना केली"⁵ या पक्षाने द्रविड संस्कृती आणि स्वाभिमान संरक्षण करणे हिंदी राष्ट्रभाषेला विरोध व इंग्रजीचा पुरस्कार केला होता. त्याचबरोबर स्वतंत्र "द्रविड स्थान" ची मागणी करणारा पक्ष होता. तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश व केरक मिळून 'द्रविडस्थान' भारतापासून स्वतंत्र निर्माण करण्याची मागणी होती पण ही मागणी सोडून या पक्षाने राष्ट्रवादी पवित्रा घेऊन एम करुनानिधी यांनी प्रादेशिक सरकारला अधिक स्वायत्ता दिली पाहिजे अशी भूमिका घेतली. 1967 मध्ये हा पक्ष सत्तेवर आला.

II.अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम (ADMK) :

अण्णादुराईच्या निधनानंतर डी.एम.के.पक्षातील एक गट एम.जी.रामचंद्रन यांच्या नेतृत्वाखाली बाहेर पडला. त्याने 1969 मध्ये अण्णा मुन्नेत्र कळघम हे नाव धारण केले हा पक्ष राष्ट्रीय दृष्टीकोण समोर ठेवून सर्व राज्यात सुसंवादी भूमिका आहे असे म्हटले होते. डी.एम.के. हा पक्ष काँग्रेस विरोधी राहिला पण ए.डि.एम.के. एम.जी. रामचंद्रन असे पर्यंत काँग्रेस पक्षाशी सहकार्य राहिला. पण एम.जी.रामचंद्रन यांच्या निधनानंतर या पक्षात जानकी गट व जयललिता गट पडले. निवडणूका दोघानाही यश आले नाही. ए.डी.एम.के. हा पक्ष प्रादेशिक पातळीवर सु.श्री.जयललिता यांच्या नेतृत्वामध्ये तामिळनाडूमध्ये सत्तेवर राहिलेली आहे.

III. अकाली दल :

पंजाबमध्ये शिख धर्माची संघटना म्हणून अकाली दलाचे स्वरूप आहे. पंजाबमध्ये शिखांचे स्वतंत्र अस्तित्वा हे धोरण ठेवलेले होते. 1952 च्या लोकसभा व विधानसभेच्या निवडणूका स्वतंत्रपणे लढवल्या या निवडणूकीत या पक्षास "पंजाबच्या विधानसभेत 54 पैकी 33 जागा मिळाल्या व 14.7 टक्के मते मिळाली. 1957 च्या निवडणूकीत अकाली दलात केवळ 26 जागा मिळाल्या. पण अकाली दलाचे नेते संत फत्तेसिंग, तारासिंग यांच्या आक्रमक भूमिकेतून पंजाबचे विभाजन होऊन हरीयाना वेगळे करण्यात आले. "1967 च्या विधानसभा निवडणूकीत हा पक्ष पंजाबमध्ये सत्तेवर येवून गुरुनामसिंग मुख्यमंत्री झाले. 1977 निवडणूकीत अकाली दलात केवळ 26 जागा मिळाल्या."⁶ पण अकाली दलाचे नेते संत फत्तेसिंग, तारासिंग यांच्या आक्रमक भूमिकेतून पंजाबचे विभाजन होऊन हरीयाना वेगळे करण्यात आले. "1967 च्या विधानसभा निवडणूकीत हा पक्ष पंजाबमध्ये सत्तेवर येवून गुरुनामसिंग मुख्यमंत्री झाले. 1977 मध्ये केंद्रातील जनता पक्षात ही हा पक्ष सहभागी होता."अकाली दलाचे सभासद केवळ शिखांनाच होता येते."⁷ आजही अकाली दल पंजाबमध्ये सत्तेवर आहे.

IV. नॅशनल कॉन्फरन्स :

नॅशनल कॉन्फरन्स हा पक्ष कश्मीर मधील प्रादेशिक पक्ष आहे. हया पक्षाचा स्थापना स्वातंत्र्यपूर्वीच जम्मू काश्मिर मधील सुप्रसिद्ध नेते शेख मोहम्मद अब्दुला यांनी केली. भारतामध्ये काश्मिरचे विलीनीकरण झाले त्यानंतर शेख अब्दुलला तेथील प्रधानमंत्री बनले. त्यांनी भारतीय संविधान सभेवर अनुच्छेद 370 स्विकारण्यासाठी दबाव टाकला. जम्मू आणि काश्मिर हे राज्य विशेष दर्जाने भारतात सामील झाले. या पक्षाच्या नेत्यांना राजकारणातील इतिहास हा बऱ्याच प्रमाणात परिवर्तनानी भरलेला आहे. 1977 मध्ये तत्कालीन प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी आणि त्यांच्यामध्ये एक करार झाला. व शेख अब्दुला राज्याचे मुख्यमंत्री झाले. काँग्रेस आणि मुख्यमंत्री यांच्या संघर्षातून शेख फारुक अब्दुला यांना राजीनामा द्यावा लागला. पुन्हा निवडणूका होऊन नॅशनल कॉन्फरन्स या पक्षाची एकछत्री सत्ता प्रस्थापित झाली. काँग्रेस पक्षास पुन्हा एक हाती सत्ता प्रस्थापित करता आलेली नाही. भारतीय जनता पक्षास ही एक छत्री सत्ता प्रस्थापित करता आली नाही. पण भाजपाने सन 2019 मध्ये भारतीय राज्यघटनेतील कलम 370 रद्द करून विशेष दर्जा काढून घेण्यात आला. सध्या काश्मिर मध्ये राष्ट्रपती राजवट आहे.

V. आसाम गण परिषद :

आसाम गणपरिषदेचा उदय आसाम आंदोलनातून झाला आहे. सिमापार घुसखोरीमुळे असामी जनता अल्पसंख्या व परकीय बनते की काय? यातून 1979 साली विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वाखाली एक विशाल आंदोलन होऊन 1985 मध्ये एक करार होऊन निवडणूका घेतल्या गेल्या आणि आसाम गण परिषदेचे नेते प्रफुल्ल कुमार महंत मुख्यमंत्री झाले. पुढे या पक्षात भ्रष्टाचार व फुट पडली. राष्ट्रीय राजकारणात भाजप बरोबरच पक्षाने नेहमी सहकार्य केलेले आहे.

VI. शेतकरी कामगार पक्ष :

केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे, क्रांतीवीर नाना पाटील, भाऊसाहेब राऊत, कर्मवीर भाऊराव पाटील या नेत्यांच्या सहकार्याने या पक्षाची निर्मिती झाली."¹³ जून 1949 रोजी शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना झाली."⁸ महाराष्ट्रातील शेतकरी, कामगार, शेतमजूर या बहुजनांचा विचार करणार हा पक्ष आहे. या पक्षाने मार्क्सवादाचा

स्विवार केला. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागामध्ये या पक्षाने चांगलाच ठसा उमटविला. या पक्षाची पाळेमुळे सत्यशोधक चळवळ आणि ब्राम्हणेतर चळवळीत सापडतात.

शेतकरी कामगार पक्षाने संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमध्ये फार मोठे योगदान दिले. हा पक्ष महाराष्ट्रामध्ये काँग्रेसला पर्यायी पक्ष होईल असे वाटत होते. कलांतराने या पक्षातील अंतर्गत गटबाजीमुळे काही नेतृत्व पक्ष सोडून गेले. उरलेल्या नेतृत्वाचा महाराष्ट्राच्या राजकारणावर फारसा प्रभाव राहिला नाही.

VII. शिवसेना :

शिवसेना हा पक्ष महाराष्ट्रातील महत्वाचा पक्ष आहे. शिवसेनेचा उदय मराठी माणसाचे हितसंबंध जोपासणारी एक चळवळ म्हणूनच झाला आहे. या चळवळीचे रूपांतर राजकीय पक्षात झाले. "18 ऑक्टोबर 1966 ला विजयादशमीच्या शुभमुहूर्तावर श्री बाळासाहेब ठाकरे यांनी शिवसेनेची स्थापना केली."⁹ सन 1971 पासून शिवसेनेने लोकसभा व विधानसभेसाठी होणाऱ्या निवडणूकीत भाग घेतला 1990 पूर्वी शिवसेनेचा प्रभाव मुंबई पुरताच मर्यादित होता नंतर पक्ष मराठवाडा, विदर्भात पसरला व 1995 मध्ये भारतीय जनता पक्षाच्या मदतीने महाराष्ट्रात सत्तेवर आला. 2019 मध्ये राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष, राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाच्या मदतीने पुन्हा सत्तेत आलेला आहे. राष्ट्रीय राजकारणात ही भारतीय जनता पक्षाबरोबर राहिलेला आहे.

वरील सर्व प्रादेशिक पक्ष जे सत्तेत आले ते स्थानिक पातळीवर राष्ट्रीय पक्षाबरोबर युती करून किंवा दुसऱ्या प्रादेशिक पक्षाबरोबर युती करून सत्तेत आलेले दिसून येतात.

5. प्रादेशिक पक्षाचा राष्ट्रीय राजकारणातील वाढता सहभाग :

भारतीय राजकीय व्यवस्थेत प्रादेशिक पक्षाचे स्थान महत्वाचे ठरत आहे."प्रादेशिक पक्ष प्रामुख्याने एकाराज्यापुरतेच मर्यादित असतात. त्यामुळे त्यांना एक राज्य एक पक्ष मॉरिस जोन्स म्हणणे पसंत करतो."¹⁰ पण प्रादेशिक पक्षाचे कार्यक्षेत्र जरी एका विशिष्ट राज्यापुरते मर्यादित असले तरी 1996 च्या अकराव्या लोकसभा निवडणूकीतून या पक्षाचे क्षेत्र राज्यापुरते मर्यादित न राहता राष्ट्रीय स्तरावर विस्तार झालेले आहे. हया कालखंडापासून प्रादेशिक पक्षाने राष्ट्रीय काँग्रेसच्या परंपरागत मतांचा मोठा हिस्सा बळकावलेला आहे. सन 1989 च्या नवव्या लोकसभा निवडणुकीपासूनच 2014 च्या निवडणूकीपर्यंत कोणत्याही एक पक्षाला लोकांनी बहुमत दिलेले नाही. 2019 च्या निवडणूकीत भारतीय जनता पक्षास बहुमत प्राप्त करता आले पण ते ही निवडणूक पूर्व आघाडीच्या माध्यमातून विशेषतः गेल्या 25 वर्षांच्या कालावधीत प्रादेशिक राजकीय शक्तींचा केंद्राच्या राजकारणातला सहभाग निर्णायक होऊ लागला आहे. त्यामुळे काँग्रेस व भारतीय जनता पक्षास आघाडीच्या राजकारणावाचून पर्याय उरला नाही. त्यामुळे भाजप आणि काँग्रेस या दोन्ही राष्ट्रीय पक्षाने निवडणूक पूर्व आघाडी स्थापन केलेले आहे.

नव्वदीच्या दशकात काँग्रेसचे एकपक्षीय वर्चस्व संपुष्टात येऊन भारतात प्रामुख्याने बहुपक्षीय स्पर्धा आकारास आली. बहुपक्षीय स्पर्धेमुळे कोणत्याही एका राजकीय पक्षाला लोकसभेत स्पष्ट बहुमत मिळेनासे झाले याच कालखंडात काँग्रेसने आपला राष्ट्रीय जनाधार गमवला तर भारतीय जनता पक्ष विशिष्ट संख्या बळाच्या पुढे जात नाही. कम्युनिष्ट, जनता दल हा प्रादेशिक पक्ष याचीही ताकत मर्यादितच होती. म्हणून आघाडी हाच पर्याय समोर आला.

6. भारतातील आघाडी सरकारे :

सन 1989 साली केंद्रात व्ही.पी.सिंगाचे आघाडी सत्तेवर आली.1996 मध्ये तेरा दिवसाचे अल्पजीवी अटल बिहारी वाजपेयी सरकार त्यानंतरचे एच.डी. देवेगौडा व इंद्रकुमार गुजराल सरकार आणि तेरा महिन्याचे वाजपेयी सरकार या आघाड्याचा प्रयोग हा अस्थिर सरकारचा होता. पण 1999 पासून काँग्रेस प्रणीत संयुक्त पुरोगामी लोकशाही आघाडी आणि भाजपप्रणीत राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी या दोन आघाड्यांच्या नेतृत्वाखाली अटलबिहारी वाजपेयी, मनमोहन सिंग आणि नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली आघाडी सरकारने आपला पाचवर्षाचा कालावधी पूर्ण केला आहे. पूर्ण भरतभर आघाडी सरकारचे प्रभाव स्पष्ट झाला आहे. आघाडी मध्ये सहभागी होताना प्रादेशिक व राष्ट्रीय पक्षांना तडजोडी करून आप-आपल्या पक्षाच्या ध्येय धोरणात परिवर्तन करून घेतलेले दिसून येते.

सारांश :

भारतीय राजकारणात स्वातंत्र्यानंतर राज्यात व केंद्रात राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाची 1967 पर्यंत एकाधिकारशाही प्रस्तापित होती. पण 1967 नंतर विधानसभेच्या निवडणुकीतून राज्यातील एकाधिकारशाहीस छेद मिळाला. जवळ जवळ नऊ घटकराज्यात बिगर काँग्रेस सत्तेवर आली. या प्रादेशिक पक्षच सत्तेत आली. तेव्हा पासून कमी अधिक स्वरूपात भारतात अनेक घटक राज्यात विविध कारणातून प्रादेशिक पक्ष उदयास येऊ लागले होते. पण सर्व प्रादेशिक पक्षांना सत्ताधिश होता आले नाही.

राष्ट्रीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षाचे महत्त्व 1989 पासून उतरो-उत्तर वाढत गेले. 1996 पासून 1999 पर्यंत अशा विविध प्रादेशिक पक्षांच्या सहकार्यने अस्थिर सरकारे सत्तेवर आली. पण 1999 पासून राष्ट्रीय स्तरावर दोन राष्ट्रीय पक्षांच्या नेतृत्वाखाली दोन वेगवेगळ्या आघाड्याची निर्मिती होऊन स्थिरावला. प्रादेशिक पक्षाचे कार्यक्षेत्र प्रदेशापुरते मर्यादित असले तरी या आघाडीच्या राजकारणामुळे राष्ट्रीय राजकारणात सहभागी होता आले. तसेच असा पक्षांना केंद्रीय सत्तेत सहभागी होण्याची संधी प्राप्त झाली. राष्ट्रीय पक्षांना सत्तेमध्ये येण्यासाठी प्रादेशिक पक्षाबरोबर तडजोडी कराव्या लागल्या. आघाडीच्या राजकारणामुळे केंद्र राज्य जे संघर्षाचे स्वरूप पहाव्यास मिळत होते ते ही मित्रत्वाचे प्रस्थापित झालेले दिसून येते.

संदर्भ :

- 1) डॉ.मोहन दिवाण व इतर,भारतातील राज्यांचे राजकारण, विद्या प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती डिसेंबर2004,पृष्ठ क्र.116.
- 2) कित्ता पृष्ठ क्र.116.
- 3) कित्ता पृष्ठ क्र.117.
- 4) डॉ.बी.वाय.कुलकर्णी, भारतीय संविधान, शासन व राजकीय प्रक्रिया,एज्युकेशनल पब्लिशर्स औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती जून 2013, पृष्ठ क्र.327,328.
- 5) प्रा.सुधाकर कुलकर्णी, भारतीय संविधान शासन आणि राजकारण, अभिजित पब्लिकेशन लातूर, प्रथमावृत्ती जून 2003, पृष्ठ क्र.119.
- 6) उपरोक्त क्र.4 ,पृष्ठ क्र.334.
- 7) कित्ता पृष्ठ क्र.335.
- 8)भोळे भास्कर, शेतकरी कामगार पक्ष प्रकाशित पीएच.डी.प्रबंध, पृष्ठ क्र.6.
- 9) उपरोक्त क्र.5 ,पृष्ठ क्र.192.
- 10) उपरोक्त क्र.4 ,पृष्ठ क्र.327.

पाणी फाउंडेशन वॉटर कप स्पर्धेमुळे कोळपिंपरी गावातील परिवर्तनाचा अभ्यास

नवनाथ विश्वनाथ खेत्री

डॉ. सुधीर आ. येवले

समाजशास्त्र विभाग,

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

डॉ. बा. आं. म. विद्यापीठ, औरंगाबाद.

कालिकादेवी कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,

शिरूर (का).

प्रस्तावना

सर्वसामान्य माणसांच्या समूहाची ताकद ही नेहमीच मोठी असते. सामूहिक बळ, चिकाटी, श्रमदान यांच्या आधारे पाणीटंचाईला तोंड देऊन, त्यावर प्रयत्नपूर्वक नियोजनाने मात करून, आपल्या गावाला जलसमृद्धीच्या दिशेने नेणारी काही गावे आपल्याच महाराष्ट्रात आहेत. आपल्यालाही त्या यशोमार्गावर चालण्यासाठी प्रवृत्त करणाऱ्या पाणी फाउंडेशनमधील सहभागी असणाऱ्या अनेक गावांपैकी आदर्श ठरणाऱ्या कोळपिंपरी गावची ही यशोगाथा.

महाराष्ट्र लढा देतोय एका महाशत्रूशी तो म्हणजे दुष्काळ, अन् गावागावातून त्याला हद्दपार करण्यासाठी जलयोद्धे रणरणत्या उन्हात एकजूतीने रान पेटवत आहेत. लोक मोठ्या संख्येने एकत्र येऊन गावागावात जलसंधारणाचे काम करत आहेत. आता महाराष्ट्रात एक तुफान आलय, नव्हे तर ते आणलय ते म्हणजे जलसंधारणाचे त्यामध्ये श्रमदानाच्या माध्यमातून एक महाजलचळवळ उभी राहिली ती म्हणजे जलचळवळ.

पाणी फाउंडेशन म्हणजे काय ? मानवाची, एकूणच प्राणीमात्रांची तहान भागवते ते पाणी फाउंडेशन, पर्यवरणाचे संवर्धन करून आपल्याला आपल्या हक्काचे पाणी मिळवून देते ते पाणी फाउंडेशन, जात -पात, गट - तट, वैमनस्य विसरून सर्वांना लोककल्याणासाठी एकत्र आणते ते पाणी फाउंडेशन, दुष्काळाला मारते शेतकऱ्यांला तारते ते पाणी फाउंडेशन, पाणी फाउंडेशन (वॉटर कप स्पर्धा) ही केवळ जलसंधारण करत नाही तर ती सामाजिक ऐक्य, सामाजिक हित जपणारी व त्यामाध्यामातून एकमेकांना सहकार्य करणारी पिढी तयार करणे इत्यादी हेतू पण साध्य करते. खर्च पाणी फाउंडेशन हे समाजाला लाभलेले एक वरदान आहे.

पाणी फाउंडेशन ही महाराष्ट्र राज्यातील पाणी टंचाईवर दीर्घकालीन उपाययोजना करून राज्य दुष्काळमुक्त करण्यासाठी आमिर खान आणि किरण राव यांनी 2016 साली स्थापन केलेली ना नफा तत्वावर काम करणारी संस्था आहे. पाणी फाउंडेशनचे कार्यकारी संचालक सत्यजित भटकळ असून, पाणी फाउंडेशनतर्फे महाराष्ट्रात अनेक जिल्ह्यांमध्ये काम चालू आहे. संवाद माध्यमाचे सामर्थ्य वापरून महाराष्ट्राला दुष्काळमुक्त करायचे असे ध्येय निश्चित करूनच पाणी फाउंडेशनची निर्मिती झाली. पाणी फाउंडेशन ही एकजूटीवर 100 टक्के विश्वास ठेवणारी संस्था आहे. लोकांनीच एकत्र येऊन ही चळवळ हाती घेतली पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत आहे. म्हणूनच या चळवळीला पाठबळ देण्यासाठी ते प्रयत्नशील आहेत.

'सत्यमेव जयते वॉटर कप' ही पाणी फाउंडेशन तर्फे आयोजित केली जाणारी एक वार्षिक स्पर्धा आहे. या स्पर्धेत जलसंधारण आहे. पाणलोट व्यवस्थापन याबाबतीत सर्वोत्तम कामगिरी करण्याची चुरस गावकऱ्यांमध्ये लागलेली असते. 'सत्यमेव जयते वॉटर कप' ही मुळात गावागावांमध्ये होणारी एक निराळी स्पर्धा आहे. स्पर्धेच्या ठराविक कालावधीत कोणते गाव पाणलोट व्यवस्थापन आणि जलसंधारणाचे सर्वाधिक काम करू शकते हे पाहणे, हा या स्पर्धेचा मुख्य हेतू आहे. 2016 पासून महाराष्ट्रातील तीन तालुक्यातून ही स्पर्धा सुरू केली गेली होती. ती 2019 मध्ये 76 तालुक्यापर्यंत पोहचली.

वॉटर कप स्पर्धेत शास्त्रशुद्ध पाणलोट व्यवस्थापनाबरोबरच सांडपाण्याचा वापर, वृक्षसंवर्धन, श्रमदान, यंत्राचा वापर, माथा ते पायथा उपचार पध्दती, कामाची गुणवत्ता, माती परीक्षण, आगपेटीमुक्त शिवार, पाणी बचत तंत्रज्ञान, वॉटर बजेट आणि जुन्या रचनाची दुरूस्ती करणे अशा कामाला यामध्ये प्राधान्य आहे. पाणी फाउंडेशन वॉटर कप स्पर्धेत राज्यातील पहिल्या तीन गावांना अनुक्रमे 75, 50, आणि 40 लाख रूपये अशी बक्षिसे दिली जातात. तर तालुक्यातील पहिल्या तीन गावांना अनुक्रमे 10, 5 आणि 3 लाख रूपये बक्षिसे दिले जाते.

'सत्यमेव जयते वॉटर कप' स्पर्धा ही एक लोकचळवळ बनली आहे. गावातील जलसैनिकांनी आपले गाव पाणीदार करण्यासाठी श्रमदान केले. दुष्काळी कलंक पुसण्यासाठी गावकऱ्यांनी तन, मन, धन अर्पण करून योगदान दिले. या

स्पर्धेच्या माध्यमातून लोकांनी आपल्या दोन हातांनी दुष्काळ मिटविण्याचा विडा उचलला. प्रत्येकाने आपले कर्तव्य समजून काम केले.

संशोधन क्षेत्राविषयी माहिती :

कोळपिंपरी गाव महाराष्ट्रातील बीड जिल्ह्यातील धारूर तहसीलमध्ये आहे. हे उपजिल्हा मुख्यालय धारूरपासून 11 कि. मी. अंतरावर आहे. गावचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र 847 हेक्टर आहे. गावात जवळपास 394 घरे आहेत. गावची लोकसंख्या 1886 आहे. त्यामध्ये पुरुष लोकसंख्या 992 तर स्त्री लोकसंख्या 894 आहे.

तपशील	एकूण	पुरुष	स्त्री
एकूण घर	394		
लोकसंख्या	1886	992	894
बाल 0-6	231	120	111
अनुसूचित जात	588	303	285
अनुसूचित जमात	5	1	4
साक्षरता	77.46	85.21	68.84
एकूण कामगार	1,204	634	570
मार्जीनल वर्ककर	137	71	66

(स्रोत : census2011.com.in/data/village/kolpimpri – bid)

मराठवाड्यातील दुष्काळाच भयावह वास्तव आजही नाकारता येत नाही. मात्र यावर मात करून बीड जिल्ह्यातील कोळपिंपरी गावाने वॉटर कप स्पर्धेत तालुक्यात प्रथम क्रमांक मिळवला. धारूर तालुक्यात अव्वल स्थान पटकवल्यानंतर गावाला 18 लाखांच पारितोषिक मिळाले. या यशामुळे पंचक्रोशीत गावचा नावलौकिक झाला, पण या यशानं नागरिक समाधानी नाहीत. कारण दुष्काळमुक्त गावाचा त्यांनी ठाम संकल्प केलाय. यासाठी ते कष्ट घेत आहेत. स्पर्धेनंतर देखील गावातील नागरिकांनी परिसरात वृक्षारोपण केले तसेच कामही केले आहे.

गेल्या कित्येक वर्षांपासून या गावात उन्हाळ्यात टँकरने पाणीपुरवठा केला जात होता. एवढंच नाही तर पिण्याच्या पाण्यासाठी येथील नागरिकांना दीड ते दोन किलोमीटरचा पल्ला गाठावा लागत होता. मात्र यात बदल घडवण्यासाठी धमक दाखवत तरूणाई एकत्र आली. वॉटर कप स्पर्धेत भाग घेतला आणि तालुक्यात प्रथम क्रमांक पटकावला. त्यामुळे गावात नवचैतन्याच वातावरण निर्माण झाल्याच आज पाहायला मिळते. गावाला 18 लाखांच पारितोषिक मिळूनसुद्धा येथील नागरिकांचे पाय जमिनीवर आहेत. या मिळालेल्या रक्कमेचे नियोजन गावातील जाणकार मंडळींनी आणि ग्रामसेवकांनी केले. त्यामाध्यमातून गावाच्या परिसरात झाडे लावायचं ठरवलं आणि वृक्षारोपण केले. आणि राहिलेल्या रक्कमेतून जुन्या जलसंधारणाच्या उपचाराचे दुरुस्तीकरण केले. गावातील प्रत्येक गल्लीत फुलांची झाडे लावलेली आहेत. गावातील परीसर चकाचक ठेवला जातो. त्यामुळे गाव सुंदर दिसत आहे. वॉटर कपच्या माध्यमातून 20 हजार घनमीटर जलसंधारणाची कामे झाली आहेत. समाधानकारक पाऊस झाल्याने गावाशेजारील जलसंधारणाच्या उपचारामध्ये मोठ्या प्रमाणावर पाण्याच्या पातळीत वाढ झाली असून आदर्श गाव म्हणून कोळपिंपरी गावांची ओळख निर्माण झाली आहे.

वॉटर कप स्पर्धेच्या प्रशिक्षणासाठी गावांतील सविता संदीपान गायकवाड, मंदाकिनी काशिनाथ साळवे, हनुमंत विठ्ठल यादव, तुषार विजयकुमार खुळे हे प्रशिक्षणार्थी होते.

स्पर्धेत भाग घेतल्यानंतर सर्व गावकरी तसेच सरपंच, ग्रामसेवक यांनी मिळून गावचा विकास आराखडा तयार केला आणि गावाच्या ज्या प्रमुख महत्वाच्या गरजा आहेत त्यावर सर्वांनी मिळून काम केले. त्यामध्ये सर्व प्रथम पिण्याच्या पाण्याच्या समस्येवर तोडगा काढला. गावात डीप सी. सी. टी., समतलचर, लुज बोल्डर स्ट्रक्चर, माती बांध, शेततळे, वृक्ष लागवड, नाला रुंदीकरण व खोलीकरण, बांधबंदीस्ती, जुन्या पाझर तलावाची दुरुस्ती ही कामे केली गेली.

गावात मानवलोक, ज्ञानप्रबोधनी या संस्थेच्या सहाय्याने मशिनरी दिली. मशिनरी कामासाठी लागणाऱ्या डिझेलसाठी लोकसहभागातून नागरिक, राजकीय मंडळी, उद्योजक यांच्याकडून आर्थिक मदत मिळाली. त्यातून गावात जलसंधारणाची कामे झाली असल्याने गाव दुष्काळमुक्त झाले आहे.

पाणी फाउंडेशन तालुका समन्वयक सुरेश सोळंके व त्यांचे सहकारी यांनी योग्य मार्गदर्शन केल्याने गावक-यांनी जलसंधारणाची कामे केली. गावातील युवकांनी, नागरिकांनी व महिलांनी पुढाकार घेत 2017 मध्ये गावाने 'सत्यमेव जयते

वॉटर कप' या स्पर्धेत सहभाग घेतला. या गावाची भौगोलिक रचना पाहिली असता काही बाजूने डोंगर आहेत. या स्पर्धेत त्यांनी खूप मोठ्या प्रमाणात जलसंधारणाच्या रचना तयार केल्या. यामध्ये पावसाळ्यात मुबलक पाणी मुरल्यामुळे गावातील विहिरी व बोअरला मुबलक पाणी आले. त्यातून गावातील शेतीला बागायती शेतीचे स्वरूप प्राप्त झाल्याचे दिसत आहे. त्यामुळे गावातील काही शेतकऱ्यांनी शेतामध्ये पालेभाज्या केलेल्या आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

पाणी फाउंडेशनच्या वॉटर कप स्पर्धेमुळे कोळपिंपरी गावात झालेला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक तसेच इतर बदल जाणून घेणे.

अभ्यासाची व्याप्ती व मर्यादा :

प्रस्तुत अभ्यासाची व्याप्ती ही धारूर तालुक्यातील कोळपिंपरी गावापुरतीच आणि वरील उद्दिष्टांच्या अभ्यासापुरती मर्यादित आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत अध्ययनाच्या उद्देशांना अनुसरून अभ्यास करताना समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. कोळपिंपरी गावाचा अभ्यास करताना, माहिती मिळवितांना अन्वेषणात्मक संशोधन व परिचयात्मक संशोधन पध्दतींच्या सहाय्याने अभ्यास केला. प्रस्तुत संशोधन हे प्राथमिक माहितीवर आधारित असले तरी पूरक अशी द्वितीय माहिती गावासंदर्भात आलेल्या दैनिक वृत्तपत्रांचा आधार घेतला आहे. प्राथमिक माहिती मिळविण्यासाठी सहेतूक किंवा उद्देशपूर्ण नमुना निवडीच्या आधारे या गावातील सरपंच, उपसरपंच, ग्रामसेवक व ग्रामस्थांकडून मुलाखत अनुसूचीच्या आधारे व निरीक्षणाच्या साहाय्याने प्राथमिक माहिती मिळविली आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण :

28 व 29 जून 2021 रोजी मुलाखत अनुसूचीच्या साहाय्याने घेतलेल्या मुलाखती व निरीक्षणाच्या आधारे गोळा केलेली माहिती. प्रस्तुत विषयांशी संबंधित केलेल्या तथ्यांच्या संकलनानंतर त्यांचे वर्गीकरण करण्यात आले. त्यांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे.

पाण्यामुळे घडला बदल : गेल्या पाच - सहा वर्षांपूर्वी कोळपिंपरी या भागातील पाणीपातळी खोल गेल्याने बागायती शेतीचे रूपांतर कोरडवाहू होण्याची वेळ आली होती. त्याचबरोबर पिण्याच्या पाण्याची जटील समस्या निर्माण झाली होती. पाणी नसल्याने गावाची दशा झाली. पण सन 2017 मध्ये पाणी फाउंडेशनच्या 'सत्यमेव जयते वॉटर कप' स्पर्धेमध्ये भाग घेऊन गावात श्रमदान आणि मशीनच्या साहाय्याने जलसंधारणाचे वेगवेगळे उपचार बनवण्यात आले होते. पावसाळ्यात या उपचारामध्ये पाणी साठले आणि ते जमिनीत मोठ्या प्रमाणात मुरले. परिणामी गावातील भूजल पातळी वाढली. असल्यामुळे पाऊस कमी पडूनही गावात पिण्याच्या पाण्याची समस्या निर्माण होत नाही. शेतीसाठीही बऱ्यापैकी पाणी उपलब्ध झाले. त्यामुळे शेतीसह संपूर्ण शिवरात हिरवळ निर्माण झाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या त्यांची आर्थिक स्थितीतही सुधारणा झाली.

बदलती पीक पध्दती : गावाचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. कापूस आणि सोयबीन हे गावातील मुख्य पिके आहेत. जवळपास 80 टक्के लोक शेती करतात. पाण्याअभावी एकेकाळी केवळ खरीप पिकेच व्हायची. ज्वारी, बाजरी, कापूस, सोयबीन व इतर थोडे उत्पादन मिळायचे. परंतु पाणी फाउंडेशनच्या माध्यमातून झालेल्या जलसंधारणाच्या कामामुळे पाण्याचा एकही थेंब वाया जात नाही तो जमिनीत मुरवला जातो. पाणी उपलब्ध झाल्याने 70 ते 80 टक्के शेती बागायती झाली. आज लोक नगदीपिकाकडे वळले आहेत. गावात स्वामी विवेकानंद बचत गटाच्या मार्फत लोकांना पिकांच्या संदर्भात मार्गदर्शन केले जाते. पूर्वी शेतकऱ्यांचे वार्षिक उत्पन्न कमी होते. आज शेती बागायती आणि पाण्याखाली आल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या वार्षिक उत्पन्नामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. गावचे अर्थकारण बदलत आहे.

ज्या गावात रब्बीची पेरणीच होत नव्हती, नव्या वर्षात सर्वात आधी टॅकरसाठी अर्ज करावा लागायचा त्याच गावात आता शेतशिवार हिरवेगार झाले आहे. विहिरी तुडुंब भरल्या असून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उत्पन्नात वाढ झाली आहे. ही किमया वॉटर कप स्पर्धेच्या माध्यमातून केलेल्या जलसंधारणाच्या कामांमुळेच झाली असून कोळपिंपरीतील या कामाचा आदर्श घेत आता इतर गावेही जलसंधारणाकडे वळली आहेत. गावात पाणी फाउंडेशनच्यामार्फत मोठ्या प्रमाणात 'पाणी आडवा पाणी जिरवा' ही कामे झाली यातून झालेला बदल आता पाहण्यास मिळत आहे. त्यामुळे गावात 70 टक्के शिवारात रब्बीची पेरणी होत आहे. शिवरात गहू, हरभरा, ज्वारी आणि इतर रब्बीची पिके जोमात घेतली जातात. येत्या काळामध्येसुद्धा पाण्याची कसलीही टंचाई भासणार नाही. गावकऱ्यांनी घाम गाळला व दुष्काळ पळविला.

वृक्षारोपण : वृक्षमित्र प्रकाश खुळे दरवर्षी शेतकऱ्यांना फळाचे झाडे लावण्यासाठी स्वर्खनि झाडे देऊन वृक्षारोपण करण्यासाठी प्रेरित करत असतात. त्यामुळे गावकऱ्यांनी स्वतःही अनेक झाडे आणून लागवड केली आहे. त्या झाडांना ठिबक करून व कुंपण करून उत्तम जोपसना करत आहेत. या वृक्षाची जोपासना करणाऱ्यांला बक्षिस देण्यात येते.

गाव हे टँकरमुक्त झाले. पहिल्या वर्षी झालेले काम पाहून दुसऱ्या वर्षी या गावांने अधिक जोमात झोकून देऊन काम केले. ही स्पर्धा नसून आपण आपलं पाणी मुरवून आपला विकास करू शकतो हे या लोकांना पटले. यामुळे हजारो लिटर पाणी या माध्यमातून जमिनीमध्ये मुरले गेले. गेल्या दोन - तीन वर्षांमध्ये या पध्दतीने कामे केली आहेत. या पाणीदार गावांमध्ये इतर अनेक गावांनी अशी कामे केली. या कामाला तन, मन, धनाने लोकांनी मदत केली. शहरातील लोकांनीही यात उत्स्फूर्त सहभाग घेऊन या कामाला मदत केली. अनेक संस्था मदतीला धावून आल्या.

गावच्या एकीचे बळ काय असते हे कोळपिंपरी गावातील ग्रामस्थांनी दाखवून दिले आहे. लोकसहभागाने जलसंधारणाबरोबर मनसंधारणाचे केलेले काम अत्यंत कौतुकास्पद आहे.

पाणी फाउंडेशनचे सी ई ओ. सत्यजित भटकळ यांनी गावाला भेट दिली तसेच वॉटर कपच्या माध्यमातून केलेल्या कामांची पाहणी केली. कोळपिंपरीला वॉटर कपच्या प्रशिक्षण केंद्राचा मान मिळाला. येथे अनेक गावांनी तज्ज्ञांकडून, प्रात्यक्षिकांतून प्रशिक्षण घेतले आहे. कोळपिंपरीत झालेली दर्जेदार जलसंधारणाची कामे पाहता, पाणी फाउंडेशनने या गावाची प्रशिक्षण केंद्र म्हणून निवड केली होती.

गावातील तरुण हर्षल, तुषार, गोविंद व त्याचे सगळे मित्र यांनी या वॉटर कप स्पर्धेत भाग घ्यायचे ठरवले. प्रशिक्षण घेऊन परतल्यावर श्रमदानाला सुरुवात केली. सुरुवातीला शाळेतील दहा पंधरा मूलं आणि हे तरुण मित्र काम करत होती. पण काही काळातच गावातील स्वामी विवेकानंद शेतकरी बचत गटाची जोड पण त्यांना मिळाली. रोज गावकरी सकाळी व सायंकाळी श्रमदान करत होते. गावातील नवविवाहित जोडप्यांनीपण श्रमदानात सहभाग घेतला होता. सिनेअभिनेते गिरीश कुलकर्णी व सिनेअभिनेत्री प्रतीक्षा लोणकर यांनी गावात येवून श्रमदान करणाऱ्या गावकऱ्यांचे प्रोत्साहन वाढविले होते. महिला व युवतींचा सहभाग मोठा होता.

पाणी फाउंडेशनमुळे गावात झालेला बदल :

- गावातील पावसाची नोंद गावाच घेता येऊ लागली.
- उपलब्ध पाण्यात वाढ करण्यासाठी उपाययोजना करणे शक्य झाले.
- पिण्याचे पाणी राखून ठेवण्यासंदर्भात जागृती झाल्याने पाणी टंचाई दूर झाली. पाण्याचा बेसुमार उपसा पूर्णपणे थांबला. दांडाने पाणी देण्याची पध्दती बंद झाली. त्याऐवजी ठिबक सिंचन आणि तुषार सिंचनाचा वापर केला जाऊ लागला आहे.
- जास्त पाणी लागणारी पिके ऊस, केळी गावात घेतले जात नाहीत. बदलत्या पीकपध्दतीमुळे किंवा भाजीपाला पिकांमुळे गावातील नागरिकांच्या अर्थव्यवस्थेला बळकटी आली.
- गावच्या परिसरात झालेल्या खोदकामामुळे वाहते पाणी थांबते झाले व ते जमिनीत मुरते झाले. त्यामुळे भूगर्भात पाण्याचा चांगला साठा निर्माण झाला.
- पिण्याच्या पाण्याची समस्या सुटली असून पाणी आणण्यासाठीचे महिलांचे कष्ट पूर्णपणे वाचले आहेत.
- खरिपाबरोबर रब्बीत गहू, हरभरा, भाजीपाला व उन्हाळी पिके घेणे शेतकऱ्यांना शक्य झाले.
- गावात दोन मंदिरे आहेत. महादेव मंदिर, हनुमान मंदिर आणि एक मज्जिद आहे. गावात ईद साजरी केली जाते त्याचबरोबर हनुमानाचा सप्ताहही गावात मोठ्या उत्साहाने सर्वजण एकत्र येऊन साजरा करतात. या स्पर्धेमुळे गावात एकता निर्माण झाली आहे.
- स्पर्धेमुळे महिला नेतृत्व निर्माण झाले आहेत. आज गावातील महिला बचत गटांच्या माध्यमातून आपला व्यवसाय करत आहेत.
- गावात स्वामी विवेकानंद शेतकरी बचत गट आहे. या गटाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आर्थिक साहाय्य दिले जाते. त्यामुळे आज गाव सावकारमुक्त झालेले आहे.
- विहिर व बोअरवेल्सची पाणी पातळी वाढली आहे. त्यामुळे बागायती क्षेत्रात वाढ झाली आहे. बागायती क्षेत्र वाढल्यामुळे गावकऱ्यांचे उत्पन्नात वाढ झाली आहे.
- गावकऱ्यांनी पीकपध्दतीमध्ये बदल केल्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढले आहे.

- प्रत्येक घरोघरी शोषखड्डे झाल्यामुळे सांडपाण्याची विल्हेवाट लावणे शक्य झाले.
- गाव पाणीदार झाल्यामुळे पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न मिटला आहे. तसेच जनावरांच्या चा-याचा पण प्रश्न मिटला आहे. त्यामुळे गावात दुग्ध व्यवसाय करणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे.
- गावात सर्व शेतकरी जवळपास ठिबक किंवा तुषार सिंचनाचा वापर करत आहेत.
- जवळपास आज 50 ते 60 टक्के शेतकरी माती परीक्षण करून पिके घेत आहेत.
- मनसंधारणाच्या माध्यमातून गावात सामाजिक समानता निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. मनसंधारणामुळे सार्वजनिक कामात लोकसहभाग वाढत आहे. मनसंधारणामुळे गावातील ग्रामस्थांनी गाव दुष्काळमुक्त करण्यासाठी राजकीय व वैयक्तिक मतभेद बाजूला ठेवून अहोरात्र एकत्र येवून कामे केली आहेत. ग्रामस्थांना दुष्काळाच्या फिल्ड दाखवण्यात आल्यामुळे त्यांचे मनसंधारण झाले आहे.
- जलसंधारणामुळे गावातील शेती बागायती झाल्यामुळे लोकांना गावातच रोजगार उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे बाहेर इतर ठिकाणी होणारे स्थलांतर आता थांबले आहे.
- या स्पर्धेत सहभाग घेतल्यामुळे गावकऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढला, सुप्तगुणांना वाव मिळू लागला. तसेच त्यांना आपले मत मांडता येऊ लागले.
- स्पर्धे दरम्यान केलेल्या जलसंधारण कामामुळे शेतीच्या पाण्याची समस्या व पिण्याच्या पाण्याची समस्या कायमची सुटली आहे.
- स्पर्धे दरम्यान केलेल्या मनसंधारणामुळे गावातील सर्व जातीचे / धर्माचे लोक सार्वजनिक कामात सहभागी होत आहेत. सर्व राजकीय पक्षाचे कार्यकर्ते सार्वजनिक कामात सहभागी होत आहेत. स्पर्धेमुळे भाव - बंदकी, जुनेवाद मिटले आहेत. तसेच ग्रामपंचायतीचे गट - तट मिटण्यास मदत झाली.
- स्पर्धेमुळे पूर्वपेक्षा गावातील सार्वजनिक वातावरणात सुधारणा झाली आहे. ग्रामस्वच्छता, वृक्षरोपण, श्रमदान याविषयी जनजागृती झाली आहे. गावातील जातीयता कमी झाली.
- आगपेटीमुक्त शिवारासाठी गावात कंपोस्ट खत, गांडूळ खत तयार केला जातो.
- पाणी फाउंडेशनमुळे गावात झालेले बदल : गाव दुष्काळमुक्त झाले, कमी खर्चात पाणलोट क्षेत्राचे व्यवस्थापन झाले आहे. गावच्या विकासाची जाण असलेले नवनेतृत्व पुढे आले. गावात एकी निर्माण झाली व राजकारण कमी झाले.

सारांश :

अभ्यासलेल्या गावात सामाजिक वातावरणात सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणण्यास वॉटर कप चळवळीने महत्त्वाची भूमिका वठविलेली आहे. कारण स्पर्धेपूर्वी गावात असणारे दुषित सामाजिक वातावरण बदलण्यास वॉटर कप लोकचळवळीची मदत झालेली आहे. गावात थोडे मतभेद असले तरी सार्वजनिक कामात मात्र ते दिसून येत नाहीत. आजपर्यंत शासनाने जलसंधारणाच्या अनेक योजना आणल्या पण वॉटर कप स्पर्धेसारखा एवढा सकारात्मक परिणाम झाला नव्हता. या स्पर्धेमुळे त्यांच्यामध्ये खरोखरच एकोपा निर्माण झाला आहे. खरच ही गोष्ट कौतुकास्पद आहे. 'गाव करी ते राव काय करी' अशी एक म्हण आहे. त्यांची प्रचिती कोळपिंपरी गावात गेल्यावर येते. यामुळे अनेक गावे पाणीदार झाली. अनेक गावी सुजलाम् सुफलाम् झाली आहेत. या सपर्धेत जलसंधारणाबरोबरच मनसंधारणाचे कामही होऊन राष्ट्रीय एकात्मता जोपसली.

संदर्भ :

1. दै. लोकसत्ता. 20 जाने. 2018
2. फेसबुक. वॉटर कप कोळपिंपरी . 20 जून 2021.
3. फेसबुक. Suresh Solanke . 22 जून 2021.
4. फेसबुक. Parvin Khule . 25 जून 2021.
5. दै. पुढारी. 22 जाने. 2021
6. मुलाखत अनुसूची. 28 / 29 जुन 2021.

भारतातील पडिक जमिनीची समस्या : एक भौगोलिक अभ्यास

प्रा.डॉ. घुगे एस. पी.

भूगोल विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय गढी

ता. गेवराई जि. बीड

सारांश :-

मृदा ही बहुमुल्य अशी नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. मानवाच्या उदरनिर्वासाठी अन्न हा महत्वाचा घटक आहे. जगातील संस्कृतीचा व शेतीचा विकास हा मुख्यतः सुपीक भूमित झालेला आहे. भारत हा कृषी प्रधान देश असून भारतीय अर्थव्यवस्था ही मुख्यतः कृषीवर अवलंबून आहे. पृथ्वीचे एकूण क्षेत्रफळ 51 कोटी चौ.कि.मी. असून यापैकी 14.89 कोटी चौ.कि.मी. क्षेत्र भूभागाने व्यापले आहे व उर्वरित 36.11 कोटी चौ.कि.मी. क्षेत्र जलव्याप्त आहे. भारतात एकूण लोकसंख्येच्या 69.50 लोक पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून असून एकूण क्षेत्रफळाच्या 45% भागात शेती केली जाते. म्हणून भारतात भूमी संधारण पडीक जमिनीचा विकास व व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. भारतात कुरणे गायरान वनरायाचे क्षेत्र 13.57 लाख हेक्टर कायम पडीक जमिन 3.28 लाख, हेक्टर, चालु पडीक जमिन 4.53 हेक्टर, निकृष्ट दर्जाच्या वन जमिनीचे क्षेत्र 1295.70 लाख, हेक्टर निकृष्ट दर्जाच्या वन जमिनीचे क्षेत्र 358.50 लाख हेक्टर, निकृष्ट दर्जाच्या इतर जमिनीचे एकूण क्षेत्र 936. लाख हेक्टर खार व अल्कधामी जमीन 71.7 लाख हेक्टर वाऱ्यामुळे धूप झालेली जमीन 129.2 लाख हे आहे. पाण्याने धूप झालेली जमीन 735.8 लाख हे आहे. त्यामुळे पडीक व क्षारपड जमिनीचा विकास व व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे.

परीवर्तीत शब्द :- मृदा संधारण, मृदेची धूप, पडिक व क्षारयुक्त जमिनीचा विकास व व्यवस्थापन, जमिनीचे प्रदूषण

प्रस्तावना :-

भूपृष्ठावरील खडकापासून बाह्यकारकांमुळे वेगळा झालेला कणयुक्त भाग म्हणजे मृदा किंवा जमिन होय. मानवाच्या मूलभूत गरजा भूमीतूनच भागवल्या जातात. परंतू वाढती लोकसंख्या, औद्योगिकरण, अतिजलसिंचन, मृदा प्रदूषण अतिरिक्त खते व किटकनाशकाचा वापर यामुळे जमिनीचे प्रदूषण वाढलेले आहे. आज भारतात 3287.3 लाख हेक्टर भौगोलिक क्षेत्रापैकी सुमारे 1260 लाख हेक्टर पडीक आहेत. व क्षारपड जमिनीचे क्षेत्र 10 दश लक्ष हेक्टर आहे. अतिरिक्त जलसिंचनामुळे 70 लाख हेक्टर कृषीयोग्य जमीन खारी झाली आहे. योग्य पोषकत्व असलेला 1 से.मी. जाडीचा थर तयार करण्यास निसर्गाला 300 ते 1000 वर्षांचा कालावधी लागतो. भारतातील 600 कोटी टन माती दरवर्षी क्षरण क्रियेमुळे नष्ट होते. खाणकाम भूविनाश भू-प्रदूषण, वृक्षतोड, अतिजलसिंचन यामुळे जमीन नापीक होऊन पडीक होते. त्यामुळे पडिक व क्षारपड जमिनीचे व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे.

अभ्यासपध्दती :-

सदर शोधनिबंधांच्या अभ्यासा करीता दुय्यम स्त्रोतांचा आधार घेतलेला आहे. शासकिय अहवाल क्रमिक पुस्तके, मासिके इ. संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेवून माहितीचे संकलन करून सांख्यिकी विश्लेषण केले आहे.

गृहितके :-

1. जमिनीचे धूप वाढलेली आहे.

2. वनांचे प्रमाण कमी झालेले आहे.
3. पडिक जमीनीच्या क्षेत्रात वाढ झालेली आहे.
4. क्षारपड जमीनीच्या क्षेत्रात वाढ झालेली आहे.
5. भू-प्रदुषण वाढलेले आहे.

उद्दिष्टे :-

1. पडिक जमीनीचा अभ्यास करणे
2. क्षारयुक्त जमीनीचा अभ्यास करणे
3. मृदा संधारणाचा अभ्यास करणे
4. मृदा धुपेचा अभ्यास करणे.
5. क्षारपड व पडिक जमीन विकास व व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.

अभ्यास क्षेत्र :-

या शोधनिबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी भारतातील राज्यनिहाय पडिक क्षेत्र व त्याचे व्यवस्थापन व उपाय या घटकावर भर देण्यात आलेला आहे. राष्ट्रीय पडजमीन विकास महामंडळ पडजमीनी विकासासाठी कार्य करते. त्याचा मुख्य उद्देश वनीकरण करणे व वाळवंटीकरण रोखणे हा आहे. ज्या जमीनी पडीक आहेत. परंतु वनिकरणास योग्य आहेत. अशा जमीनीवर प्रकल्प तयार करून राबविले जातात त्यामुळे अशा जमीनीचा विकास होतो.

भारतातील पडिक जमीनीची समस्या :-

भारतामध्ये क्षारयुक्त, चिबड, पडीक जमीनीत वाढ होत आहे. त्याचप्रमाणे मृदाप्रदुषणास मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. भूमीवरील जंगले नाहीसी होत आहेत. भू-अवमुल्यन व भूमीचे क्षरण मोठ्या प्रमाणात होत आहे. वाढत्या शहरीकरणामुळे कृषी योग्य जमीनीवर उपनगरांची निर्मिती होऊ लागली आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा परिणाम भूमिवर होऊ लागला आहे. शहरातील कचरा सांडपाणी यामुळे भूमी प्रदूषण होऊन पडीक जमीनीचे प्रमाण वाढत आहे. भारतात उत्तरप्रदेश, बिहार मध्यप्रदेश ओरिसा व आंध्रप्रदेशातील जमीनी पडीक बनल्या आहेत. महाराष्ट्रात कोकणातील 18% जमीन समुद्राच्या खान्या पाण्यामुळे पडीक आहे. अतिरिक्त जलसिंचनामुळे प. महाराष्ट्रातील धरण क्षेत्रातील जमीनी क्षारयुक्त बनल्या आहेत.

भारतातील राज्यानिहाय पडीक जमीनीचे प्रमाण (2005) (जिल्ह्यातील क्षेत्र चौ.कि.मी. मध्ये)

अ.क्रं.	राज्य	पडीक जमीन असलेल्या जिल्याची संख्या	एकुण जिल्याचे भौगोलीक क्षेत्रफळ	एकुण जिल्यातील पडीक जमीनीने व्यापलेले क्षेत्रफळ	एकुण भौगोलीक क्षेत्रापैकी पडीक जमीन क्षेत्राची टक्केवारी
1	आंध्रप्रदेश	23	275068	45267.15	16.46
2	अरुणाचल प्रदेश	16	83743	18175.95	21.70
3	आसाम	23	78438	14034.08	17.89

4	बिहार	37	94171	5443.68	5.78
5	छत्तीसगढ	16	135194	7584.15	5.61
6	गोवा	2	3702	531.29	14.35
7	गुजरात	25	196024	20377.74	10.40
8	हरियाणा	19	44212	3266.45	7.39
9	हिमाचल प्रदेश	12	55673	28336.80	50.90
10	जम्मु आणि कश्मिर	14	101387	70201.99	69.24
11	झारखंड	19	79706	11165.26	14.01
12	कर्नाटक	27	191791	13536.58	7.06
13	केरळ	14	38863	1788.80	4.60
14	मध्यप्रदेश	49	308252	57134.03	18.53
15	महाराष्ट्र	33	307690	49275.41	16.01
16	मणिपूर	9	22327	13174.74	59.01
17	मेघालय	7	22429	3411.41	15.21
18	मिझोराम	8	21081	4469.88	21.20
19	नागालँड	7	16579	3709.40	22.37
20	ओरीसा	30	155707	18952.74	12.17
21	पंजाब	17	50362	1172.84	2.33
22	राजस्थान	32	342239	101453.86	29.64
23	सिक्कीम	4	7096	3808.21	53.67
24	त्रिपुरा	4	10486	1322.97	12.62
25	तामिळनाडू	29	130058	17303.29	13.30
26	उत्तरांचल	13	53483	16097.46	30.10
27	उत्तर प्रदेश	70	240928	16984.16	7.05
28	पश्चिम बंगाल	18	88752	4397.56	4.95
29	Union territories	20	10073	314.38	2.87
	भारत एकुण	597	3165514	552692.26	17.45

Source :- Department Land Resources Govt. of India

पडीक जमीनीचा विकास व व्यवस्थापन :-

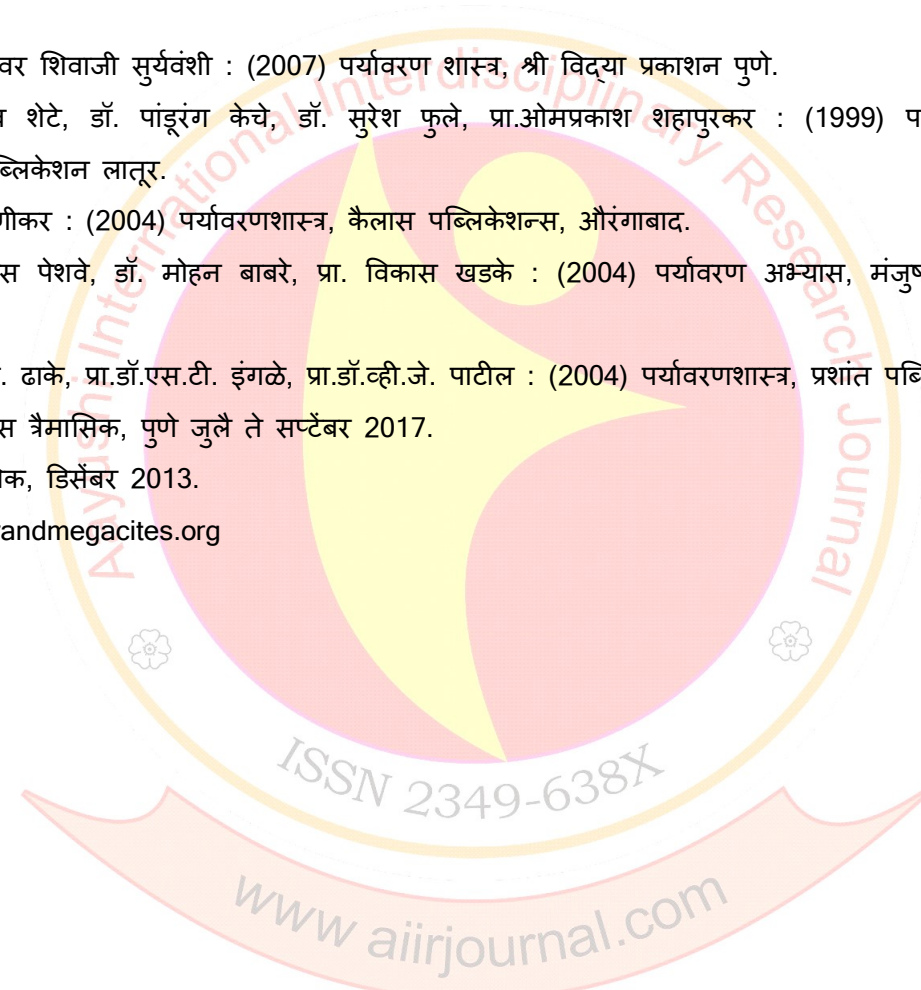
क्षारयुक्त व चोपण जमीनी सुधारण्यासाठी चर काढणे आवश्यक आहे. बांधबंदिस्ती करून जिप्समचा उपयोग करतात. क्षारप्रतिकारक पिके घेता येतात. पडीक जमीनीवर वनीकरण करणे व जमिनीची धूप कमी करणे आवश्यक आहे. जमीनीचे सपाटीकरण करणे आवश्यक आहे. भारी जमीनीत 0.05 ते 0.25 % तर मध्यम जमीनीत 0.20 ते 0.40 व हलक्या व रेटाड जमीनीत 0.25 ते 0.35 उतार करणे आवश्यक आहे. क्षारयुक्त जमीनीचे क्षेत्र कमी करण्यासाठी ठिबक सिंचनाचा वापर केला पाहिजे. भूमीसंधारणासाठी वनीकरण व कुरणविकास, वनतळी करणे आवश्यक आहे. तसेच सेंद्रिय खतांचा वापर, नैसर्गिक तणनाशके, किटकनाशकांचा वापर, जमिनीची बांधबंदिस्ती करणे व शासनाने पडीक जमीन विकास कार्यक्रम प्रभावीपणे राबवणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

वाढती लोकसंख्या त्यामुळे होणारे शहरीकरण, अन्नाची वाढती गरज दिवसेंदिवस वाढत असल्यामुळे अन्नधान्य उत्पादन वाढवण्यासाठी बेसुमार रासायनिक खते, तणनाशक, किटके नाशके यांच्यावापरामुळे जमिनीवर विपरीत परिणाम होऊन पडीक जमिनीचे प्रमाण वाढलेले आहे. खोदकाम, अणुचाचण्या, घनकचरा, किरणोत्सर्गी पदार्थ वाढता प्लॅस्टीकचा वापर कारखान्यातील दूषित पाणी यामुळे जमिनीचे प्रदूषण होऊन पडीक जमिनीचे प्रमाण वाढत आहे. कृषीयोग्य जमिनीवर शहरीकरण होऊ लागले आहे. त्यामुळे पिकाखालील क्षेत्र कमी होऊ लागले आहे. त्यामुळे भू-साधन संपत्तीचा शाश्वत विकास करणे आवश्यक आहे. यामुळे भविष्यातील समस्या कमी होऊन मानवी जीवन सुखकर होईल.

संदर्भ सूची :-

1. प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर शिवाजी सुर्यवंशी : (2007) पर्यावरण शास्त्र, श्री विद्या प्रकाशन पुणे.
2. प्रा. शंकरराव शेते, डॉ. पांडुरंग केचे, डॉ. सुरेश फुले, प्रा.ओमप्रकाश शहापुरकर : (1999) पर्यावरण भूगोल, अभिजित पब्लिकेशन लातूर.
3. डॉ.बी.पी. वांगीकर : (2004) पर्यावरणशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
4. प्राचार्य, सुहास पेशवे, डॉ. मोहन बाबरे, प्रा. विकास खडके : (2004) पर्यावरण अभ्यास, मंजुषा पब्लिकेशन्स, नळदुर्ग.
5. प्रा. एस. व्ही. ढाके, प्रा.डॉ.एस.टी. इंगळे, प्रा.डॉ.व्ही.जे. पाटील : (2004) पर्यावरणशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे.
6. सिंचन विकास त्रैमासिक, पुणे जुलै ते सप्टेंबर 2017.
7. योजना मासिक, डिसेंबर 2013.
8. www.waterandmegacities.org

न्यायालयीन सक्रियता कार्यपद्धती आणि महत्व

भास्कर देवदत्त कसोटे

बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य

महाविद्यालय, बीड (महा.)

प्रस्तावना:-

न्यायिक सक्रियता ही एक आधुनिक न्यायव्यवस्थे मधील संकल्पना आहे. १९४७ मध्ये अमेरिकेत या संकल्पनेचा प्रथम वापर करण्यात आला. भारता मध्येयाची सुरुवात आणीबाणीच्या काळात तिची सुरुवात झाली. या संकल्पनेत दोन पोट संकल्पना दडलेल्या आहेत एक म्हणजे न्याय आणि दुसरी म्हणजे सक्रियता. संशोधनातून हे लक्षात येते कि न्यायालयात खूप वेळ आणि पैसा वाया जातो. उशिराने न्याय मिळणे म्हणजे अन्याय असे समजले जाते. मात्र न्यायालयाच्या किचकट प्रक्रीये मुळे न्यायालयात वाद मिटवण्या पेक्ष्या लोक बाहेर आपापसात चर्चा करून वाद मिटवतात. मात्र या ठिकाणी न्यायालय स्वतः जनतेचे प्रश्न समस्या आणि याचिका ऐकून घेते. या मुळे न्यायालयाची सक्रियता आणि न्याय यातून दिसून येतो. न्यायालयीन सक्रियता हा आधुनिक काळातील महत्वाचे विषय आहेत. न्यायमूर्ती व्ही. आर. कृष्णा अय्यर आणि पी एन भगवती यांच्या मते न्यायालयात वंचित गटांना दिलासा मिळवून देण्यात या नवीन मार्गाचा खूप महत्वाचा वाट असेल. देशाच्या न्याय व्यवस्थेचा अभ्यास किंवा संशोधन पाहिल्यास हे लक्षात येते कि, या क्षेत्रात कमी संशोधन कार्य झाले आहे. तसेच आधुनिक काळात उदयाला आलेल्या नवनवीन न्यायिक संकल्पना यांचे देखील कमी संशोधन झाले असल्याचे दिसून येते. त्या मुळे न्यायालयीन सक्रियतेचा प्रभाव, त्याची पद्धती, महत्त्व आणि त्याचे देशावर विशेषता व्यवस्थेवर काय प्रभाव पडतो हे या शोध निबंधातून समजून घेणार आहोत.

न्यायालयीन सक्रियतेचा अर्थ :-

न्यायपालिका कोणत्याही देशातील सामान्य नागरिकांच्या हक्काचे रक्षण आणि समर्थन करण्यात महत्वाची भूमिका निभावते. नागरिकांचा हक्क टिकवून ठेवण्यासाठी आणि देशातील घटनात्मक आणि कायदेशीर व्यवस्था जपण्यात न्यायपालिकेची सक्रिय भूमिका न्यायालयीन सक्रियता म्हणून ओळखली जाते. न्यायालयीन सक्रियता हि कधी कधी कार्यकारिणीच्या कार्यात आपले मत जाहीर करते त्याचा हेतू मात्र कार्यपालिकेच्या कामात हस्तक्षेप नसून मार्गदर्शन करणे हाच असतो. न्यायालयीन मतभेद हे न्यायालयीन कामकाजाची तीव्रता आहे हे उमेदवारांना माहित असले पाहिजे. लॉच्या शब्दकोषात न्यायालयीन सक्रियतेची व्याख्या "न्यायालयीन तत्वज्ञान आहे, जे न्यायाधीशांना पुरोगामी व नवीन सामाजिक धोरणांच्या बाजूने पारंपारिक पूर्वस्थिती सोडून जाण्यास उद्युक्त करते." ब्लॅकच्या न्यायालयीन सक्रियतेवर विचारमंथन केले जाते तेव्हा नेहमीच जनहित याचिका (पीआयएल) या संकल्पनेची चर्चा केली जाते. कारण या दोनही संकल्पना परस्परांना पूरक आणि मार्गदर्शक आहेत असे पूर्व मुख्य न्यायाधीश बालकृष्णन यांचे मत आहे.

न्या.बालकृष्णन एका भाषणात न्यायालयीन सक्रियतेची संकल्पना स्पष्ट करतात. त्यांच्यामते सक्रियतेचे दोन प्रकार असतात. न्यायालयामध्ये एखादा खटला चालू असताना कोणताही हस्तक्षेप न करता दोन्ही पक्षांना आपली बाजू मांडू देणे आणि त्यावर निःपक्षपातीपणे आपले अंतिम मत देणे ही न्यायाधीशाची

जबाबदारी असते. परंतु काही न्यायाधीश बाजू मांडण्याचे काम चालू असताना भेदक प्रश्न विचारून खटल्याला दिशा देण्याचा प्रयत्न करतात आणि आपली सक्रियता दाखवतात. हे पहिल्या प्रकारच्या सक्रियतेचे उदाहरण झाले. हा न्यायालयीन सक्रियतेचा शब्दशः अर्थ होतो. सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालयांनी दिलेले निर्णय आणि त्यामुळे राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीवर होणारे व्यापक परिणाम, त्यांना मिळणारी चालना म्हणजे खऱ्या अर्थाने न्यायालयीन सक्रियता म्हणता येईल. देशातील नागरिक आणि सत्ताधारी यांच्या मध्ये कमी संवाद होत असताना तो कश्या पद्धतीने वाढवता येईल आणि सुसंवाद घडून आणता येईल आणि समस्या कशी सोडवता येईल हेच या न्यायालयीन सक्रियते मुले दिसून येते.

न्यायालयीन सक्रियतेचे विविध मार्ग:- न्यायालयीन सक्रियतेचे विविध मार्ग भारतात अवलंबले जातात.

१. न्यायालयीन पुनर्विलोकन:- कार्यकारी मंडळाने केलेले कायदे घटनेशी संबंधित आहेत कि नाही आणि त्याचा परिणाम जनतेच्या जीवनावर सकारात्मक किंवा नकारात्मक काय परिणाम होतो याचे अवलोकन करणे. तसेच त्याचा नकारात्मक परिणाम होत असेल तर ते कायदे रद्द करण्याची सूचना सरकार ला करणे.

२. जनहित याचिका:- जनहित याचिका दाखल करणाऱ्या व्यक्तीला खटल्यात कोणतेही व्यक्तिगत स्वार्थ आसत नाही. याचिका सामान्य जनतेच्या हिताची असेल असे त्यातून निदर्शनास आल्यास न्यायालय त्यावर सुनावणी करते.

३. घटनात्मक व्याख्या:- निर्माण विषयावर, संकल्पनेवर समस्या निर्माण झाल्यास त्याची व्याख्या करणे. त्याचा अर्थ घटने नुसार काय असेल हे जाहीर करणे.

न्यायालयीन सक्रियतेचे महत्त्व:-

नागरिकांचे हक्क कायम ठेवण्यासाठी आणि घटनात्मक तत्वांची अंमलबजावणी करण्यासाठी जर कार्यकारी मंडळ आणि विधिमंडळ अपयशी ठरत असेल तर न्यायालय आपली सक्रियता दाखून नागरिकांच्या हक्क साठी स्वताहून काम करते, त्या मुळे न्यायिक सक्रियता एक प्रभावी साधन आहे. सरकार ला वेळोवेळी न्यायालय प्रत्याश अथवा अप्रत्याश कायदे निर्मितीत सहाय्य करत असते. न्यायालयाची हीच कार्य पद्धती त्यांची सक्रियता दर्शवते.

नागरिकांना त्यांच्या हक्कांच्या संरक्षणाची शेवटची आशा म्हणून न्यायपालिका असते. सर्व घटनात्मक साधनाच्या शेवटी भारतीय नागरिक न्यायालयात आपला दया अर्ज करतो. कुठे ही न्याय नाही मिळाला तर तो न्यायालयात निश्चित मिळेल या आशेने भारतीय नागरिक न्यायालय कडे पाहते असतो. भारतीय न्यायव्यवस्थेला भारतीय राज्यघटनेचे पालक आणि संरक्षक मानले जाते.

भारतीय राज्यघटने मध्येच न्यायालयाच्या सक्रियतेची तरतूद करण्यात आली असून त्यांची भूमिका सुद्धा निश्चित करण्यात आली आहे. राज्यघटनेत कलम १३, कलम-३२ आणि कलम-२२६ मध्येच न्यायपालिकेला सक्रिय भूमिका स्वीकारण्याची तरतूद आहे. कोणत्याही कार्यकारी किंवा प्रशासकीय कारवाईला घटनेचे उल्लंघन करत असल्यास त्यास रद्द घोषित करण्यास न्यायपालिकेला त्या कारवाईची आढावा घेऊन आपली सक्रियता दाखवता येते, त्या मुळे न्यायालयाला या शक्ती राज्याघातानेतच प्रदान करण्यात आलेल्या आहेत.

न्यायालयीन सक्रियता हि जनहिताचे कामे लवकर मार्गी लावण्याचे काम करत आहे, सामाजिक आणि समूहाच्या साठी लवकरात लवकर न्याय मिळण्याचे काम आज न्यायालयाच्या सक्रीयते मुळे मिळत आहे. या मुळे लोकांचा आज न्यायावरचा विश्वास वाढत आहे. सामुहिक हक्क आणि सामजिक हक्क हे देशाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे असतात. त्या मुळे न्यायालयाची हि सक्रियता अत्यंत महत्वाची आहे. न्यायालयीन प्रक्रिया अधिक सहभागी आणि लोकशाही झाली असल्याचे यातून निदर्शनास येते.

न्यायालयीन सक्रीयतेचे काही खटले:-

हवाला कांड:- १९९५-९६ सालात भारतातील अनेक बड्या राजकारण्यांवर हवाला व्यवहारातून पैशांचा विशेषतः परकीय चलनाचा मोठा गैरव्यवहार केल्याचा आरोप करण्यात आला होता. त्यांच्याविरुद्ध न्यायालयात याचिका दाखल करण्यात आली होती. सी. बी. आय. या प्रकरणाची चौकशी सुरु केली होती. परंतु सर्वच राजकीय पक्षांचे मोठे नेते यामध्ये सामील असल्यामुळे हा तपास अत्यंत धीम्यागतीने चालला आहे असे पत्रकार विनीत नारायण यांच्या लक्षात आले. त्यांनी त्याविरुद्ध न्यायालयात जनहीत याचिका दाखल केली. न्यायालयाने त्याची दखल घेऊन तपास अधिक वेगवान आणि परिणामकारक रीतीने चालविण्याचे आदेश दिले. त्याचा योग्य परिणाम झाला. अनेक मंत्र्यांना राजीनामे द्यावे लागले. या जनहीत याचिकेचा परिणाम म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाने केंद्रीय गुन्हा अन्वेषण विभागावर केंद्रीय दक्षता आयोगाचे नियंत्रण असावे अशी सूचना केली.

सत्यशोधन समित्या:- भारतात थेट सर्वोच्च किंवा उच्च न्यायालयात दाखल केल्या जाणाऱ्या खटल्यांच्या बाबतीत अधिक तपशीलवार माहिती मिळवण्याच्या दृष्टीने सत्य शोधन समिती नेमण्याची प्रथा न्यायालयांनी सुरु केली आहे. यात काही प्रकरणे अनेक वर्षा पासून लटकून राहिले असल्यास त्या बद्दल लवकरात लवकर न्याय देण्याचे आदेश न्यायालय देते, तसेच पद्धीतीने मिळवलेल्या माहितीच्या आधारे अधिक अचून न्यायदान शक्य झाले आहे.

विशाखा दिशानिर्देश:- १९९० च्या दशकात राजस्थानमध्ये भंवरी देवी या महिला विकास विभागात काम करणाऱ्या आणि सरकारी कर्मचारी असलेल्या महिलेने आपल्या कामाचा एक भाग म्हणून बाल विवाह रोखण्याचा प्रयत्न केला. त्याचा सूड म्हणून तिच्यावर बलात्कार करण्यात आला. उच्च न्यायालयाने या खटल्यातील बलात्काराचा आरोप असलेल्या सर्व आरोपींना निर्दोष मुक्त केले. याचा निषेध करीत स्त्री मुक्ती साठी काम करणाऱ्या विशाखा नावाच्या स्वयंसेवी संस्थेने सर्वोच्च न्यायालयात एक जनहीत याचिका दाखल केली. १९९७ मध्ये या याचिकेवर निर्णय देताना सर्वोच्च न्यायालयाने हे दिशानिर्देश जारी केले. त्यांनाच विशाखा दिशानिर्देश असे म्हणतात. यामध्ये कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या महिलांच्या लैंगिक शोषणासंबंधी काय उपाय सरकारने केले पाहिजेत, महिलांचे काय अधिकार आहेत यासंबंधीचे मार्गदर्शन यामध्ये आहे. महिलांच्या प्रती असणाऱ्या सर्व भेदभावांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठीच्या १९७९ साली सयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने केलेल्या आंतरराष्ट्रीय करारातील तरतूदींच्या आधारावर हे दिशानिर्देश देण्यात आले आहेत. २०१३ साली केंद्र सरकारने या संबंधीचा विस्तृत कायदा तयार केला.

दिल्ली प्रदूषण:- दिल्ली मधील वाढते वायु प्रदूषण लक्षात घेऊन सर्वोच्च न्यायालयाने सर्व सरकारी बसेस मध्ये इंधन म्हणून डिझेलच्या ऐवजी सीएनजी चा वापर करण्याची सक्ती करण्याचा आदेश जारी केला. काही काळानंतर रिक्शांसाठी हा नियम लागू करण्यात आला. आज देशातील अनेक शहरात रिक्शा, टॅक्सी आणि सरकारी

बसेस सीएनजी वर चालतात. पर्यावरण रक्षणाच्या क्षेत्रात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेले हे मोठे योगदान आहे. पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी सर्वोच्च न्यायालयाने 'ग्रीन बेंचची - हरित खंडपीठाची' स्थापना केली आहे. पर्यावरणासंबंधी खटले या खंडपीठासमोर चालवले जातात. १९९६ मध्ये या खंडपीठाने आपला पहिला निर्णय दिला. आजही हे खंडपीठ कार्यरत आहे.

गंगेचे प्रदुषण रोखण्यासाठी अनेक निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिले आहेत तसेच ताजमहालावर प्रदुषणामुळे होणारे परिणाम रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना सर्वोच्च न्यायालयाने सुचविल्या.

निष्कर्ष:-

न्यायालयांनी ग्राहक संरक्षण, महिलांवरील अन्याय दूर करणे, पर्यावरण रक्षण, दुर्बल घटकांवरील अन्याय दूर करणे, बालशिक्षण अशा अनेक क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली आहे. वेळोवेळी सरकार आणि अन्याय करणाऱ्या वर्गाला त्याच्या कृती बदल समाज देण्याचे काम देखील न्यायालयाने केले आहे. जनतेचा न्यायालयांवर आणि न्यायालयीन प्रक्रियेवर अजूनही प्रचंड विश्वास आहे. संधगतीने मिळाला तरी अंतिमतः न्याय मिळतो यावर जनतेचा विश्वास आहे. न्यायालयीन सक्रियता हि एक प्रकारे न्यायालयाचे अधिकार आहेत याचा उपयोग ते जनतेच्या हित साठी करू शकतात. म्हणजे न्यायालयीन अधिकारांच्या आधारे जनतेचे अधिकतम भले करण्याचा प्रयत्न अशी व्याख्या आपण करू शकतो. भारतीय सर्वोच्च न्यायालय आज याबाबत मोठ्या प्रमाणात जागृत झाले आहे. काही वेळेस त्यांच्या समोर खोटे आणि विरोध करणारी जनहित याचिका देखील दाखल होते मात्र न्यायालय आपल्या अधिकाराचा योग्य वापर करून त्यावर तोडगा काढण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांनी कायदेमंडळावर आणि कार्यकारी मंडळावर आवश्यक तेथे अंकुश ठेवण्यात यश मिळवले आहे. अलिकडच्या काळात कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाच्या सुशासन प्रस्थापित करण्याच्या बाबतीतील वाढत्या अपयशामुळे न्यायालयीन सक्रियतेचे महत्त्व वाढले आहे. राज्यघटना कर्त्यांनी न्यायालयावर जी जबाबदारी दिली आहे ती यशस्वीपणे पार पाडण्यात आज न्यायालय यशस्वी झाले आहे, आणि होत आहे.

संदर्भ सूची :-

1. भोळे भा.ल, भारतीय राज्यव्यवस्था, पिंपळापुणे आणि प्रकाशन, नागपूर, २००३.
2. जावडेकर शं.दा,(आचार्य),आधुनिक भारत, कॉर्टिनेटल प्रकाशन, पुणे, १९९४.
3. कुमार प्रभात, न्यायपालिका के बहुआयाम, प्रभात प्रकाशन, नवी दिल्ली,२०१९
4. कांबळे सरोज (संपादक),स्त्री मुक्ती:आजचे संदर्भ,क्रांतीसिंह नाना पाटील अकादमी, नाशिक, १९९९.
5. http://www.supremecourtsofindia.nic.in/speeches/speeches_2009/judicial_ac...
6. http://www.iiap.res.in/files/VisakaVsRajasthan_1997.pdf
7. <http://vineetnarain.net/>

कोविड -१९ चा स्थलांतरीतावर झालेला परिणाम - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

श्री डाके राजाभाऊ आसाराम

संशोधक विद्यार्थी समाजशास्त्र विभाग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

प्रो.डॉ.एल.एच.साळोके

संशोधन मार्गदर्शक व समाजाशास्त्र विभागप्रमुख

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

प्रास्तावना :-

कोरोना व्हायरसचा प्रसार रोखण्यासाठी २४ मार्चला देशभर लॉकडाऊन जाहीर करण्यात आले आणि त्याच रात्रीपासून शहरामधून बाहेर पडणारे माणसाचे जथ्येच्या-जथ्ये दिसू लागले. शहरामधून जमेल जितक सामान डोक्यावर घेऊन गावाची वाट पकडणारा हा वर्ग मजुरांचा होता. लॉकडाऊनमुळे शहर बंद झाली, त्यामुळे हाताला काम नाही आणि पोटाचा प्रश्न तीव्र होताच. त्यामुळे गावच घर गाठलेल बर, अस म्हणत हि मानस रात्रीचा दिवस करून, अनवाणी आणि उपाशीपोटी वाट चालू लागली आहेत.

स्थलांतरीत कामगारांनी त्यांची घरे सोडण्यामागे पहिले कारण हे कि, त्यांना गावात पुरेश्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नव्हत्या. तसेच अनेक लोक पुन्हा शेती करण्यास उत्सुकदेखील नव्हते. आताच्या महामारीच्या काळात फक्त शहरी भागापासून ग्रामीण भागाकडे झालेले स्थलांतरच प्रकाशझोतात आल्याने ग्रामीण भागाकडे झालेले स्थलांतर आपण विसरून गेलो आहोत. स्थलांतरीत कामगारांनी गावाकडे परतत असताना अत्यंत क्लेशकारक अनुभव घेतला आहे आणि नजीकच्या काळात ते पुन्हा स्थलांतर करायला उत्सुक नाहीत एकूणच या महामारीमुळे देशाच्या ग्रामीण भागातील आर्थिक आणि सामाजिक पातळीवरील आव्हानामध्ये भर पडणार आहे, हे नक्की.

प्रत्येक जिल्हांनी आणि राज्यांनी सीमा बंद केल्याने कुणी पोलिसांच्या लाठीचा मार चुकवत पायीच जातोय, तर कोणी शककल लढवून पाण्याचे टंन्कर किंवा रुग्णवाहिका मधुण प्रवास करून आपापल गाव गाठण्याचा प्रयत्न करतोय. ध्येय एकच- आपलं घर गाठायचं आणि हे दृश फक्त महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशातील प्रत्येक मोठ्या वस्तीच्या शहरात पहायला मिळतय. त्यामुळे लॉकडाऊन जाहीर झाल्यापासून स्थलांतराचा प्रश्न अधिक तीव्र झाला आहे.

‘स्थलांतर’ हा माणसाच्या आजवरच्या इतिहासात कायमच महत्वाचा घटक राहिला आहे. आदिम काळापासून आजच्या कोरोना संकटापर्यंत माणसे सतत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जात राहिली आहेत. कधी संकटापासून दूर जाण्यासाठी तर कधी पोटाची खळगी भरण्यासाठी या स्थलांतर करणाऱ्या माणसांशी तेथील मुळच्या लोकांसोबत झालेल्या संघर्षांच्या सहकार काढण्यानी माणसाचा इतिहास नटलेला आहे.

आज एकविसाव्या शतकात वाढलेला प्रवासाचा वेग आणि संपर्काची साधने, क्रांती यामुळे स्थलांतराचे नवेनवे पैलू सामोरे येत आहेत. स्थलांतराचे हे गणित समजून घेतल्याशिवाय आता आपल्याला पुढे जाता येणेच अशक्य आहे. किमान भारताबाबत तरी याचा धोरणात्मक विचार करणे आपल्यासाठी आवश्यक ठरते आहे.

कोरोनाच्या संकटापासून वाचण्यासाठी आणि भविष्यातील आर्थिक मंदीच्या भीतीने आज लाक्षावधी लोक मुंबई-दिल्लीसारख्या शहरातून आपल्या मूळ गावाकडे परत जात आहेत. वाहतुकीच्या तुटपुंज्या व्यवस्थेमध्ये होत असलेल्या या स्थलांतराच्या कहाण्या काहीना थेट १९४७ च्या फाळणीच्या वेळी झालेल्या ऐतिहासिक स्थलांतराची आठवण करून देत आहेत.

एकीकडे कोरोनाच्या काळात झालेली स्थलांतरे आपल्या देशातील समाज रचनेला आव्हान आणि नवा आकार देतील, असे अनेकांचे म्हणणे आहे. मात्र त्याचवेळी दुसरीकडे किनारपट्टीला बसलेल्या दोन वादळांच्या ताडाक्यानंतरही माणसे नव्या ठिकाणांचा शोध घेऊ लागली आहेत. अंतराष्ट्रीय कामगार संघटनेचे प्रमुख गाय रायडर यांनी सांगितल्यानुसार 'स्थलांतर हा मुद्दा समाजातील आर्थिक व्यवस्थेला गतिमानता देणारा आणि समाजातील विविध घटकांना उपजीविकेचे साधन मिळून देणारा आहे.' हि देखील स्थलांतराची महत्वाची बाजू आहे. हि बाजू व्यवस्थेकडून नेहमीच दुर्लक्षित राहिली आहे. कोरोनाच्या काळात सुमारे ४० कोटी कामगारावरील दारिद्र्याचे संकट अधिक अधिक गडद होत जाणार आहे. अश्या वेळी मुंबई-दिल्ली सारखी शहरे सोडून कोरोनाच्या भीतीमुळे आपापल्या गावात परतलेल्या कामगारांना नवीन नोकऱ्या, छोटे उद्योग सुरु करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे किंवा आर्थिक स्वावलंबी बनवणे आवश्यक आहे.

जगभरातील स्थलांतराचे patterns हे आपल्या घरातून गावातून बाहेर पडून नव्या ध्येयांच्या, संसोधनांच्या आणि संधिविषयीच्या आशेतून आणि उपजीविकेच्या साधनाचे अन्य पर्याय सोधण्याच्या महत्वाकांक्षेतून आकाराला येत असतात. मात्र बहुतांशी भारतासारख्या विकसनशील देशात ध्येय व महत्वाकांशेच्या मानसिकता आणि अन्य पर्यायांची उणीव या कारणामुळे देशातील निम्न व मध्यमवर्गीय समाज स्थलांतर करतो हे वास्तव आहे.

नरेंद्रसिंह तोमर यांनी लॉकडाऊन जाहीर करत असताना माजुरांविषयी अपशब्द वापरले 'मजूर हा खूपच उतावीळ झाला आहे, त्यामुळे मरत आहेत. परराज्यात राहत असलेल्या मजुरांची मोठी अडचण होईल हे लक्षात आले नव्हते का, याचा कोठेतरी विचार करायला हवा होता. अनेकांना जीव गमवावा लागला यास नियोजनाचा किंवा योग्य अंमलबजावणीचा आभाव होता असे वाटत नाही का, असा सवाल बीबीसीने केला होता.

२६ मे पर्यंत घरी परतत असताना २२४ मजुरांचा विविध कारणामुळे मृत्यू झाल्याचे बीबीसीने तपासले आहे. स्थलांतरित मजुरांविषयी बोलताना पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी शनिवारी लिहले "या अभूतपूर्व संकटात कुणाचीही गैरसोय झाली नाही असा दावा करता येणार नाही. आपले स्थलांतरित मजूर छोट्या उद्योगामधले कामगार, फेरीवाले यांना प्रचंड मोठ्या त्रासातून जाव लागतंय.

२८ मे रोजी सरकारने सर्वोच्च न्यायालयामध्ये माहिती देताना सांगितले कि, एक कोटीहून अधिक मजूर एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतरित झाले आहेत. जोपर्यंत सर्व मजूर आपापल्या घरी पोहचत नाहीत तोपर्यंत स्थलांतरितांच्या प्रवासाचा अंत नाही. उदा. PTI ने दिलेल्या वृत्तानुसार उत्तरप्रदेश प्रशासनाकडून दिल्लीजवळील मजुरांना आणण्यासाठी एक हजार बसेसचे नियोजन करण्यात आले. पण त्याच दिवशी बीबीसीने

केलेल्या वृत्तानुसार या आदेशामुळे हजारो मजुरांनी बस स्थानके गाठली पण ते वेळेत पोहोचू शकले नाहीत. पण त्याच वेळेत दुसरीकडे केंद्र सरकार मजुरांना आहे तिथेच थांबण्याचे आव्हान करत होते.

२१ हजार ६४ रिलिफ कॅम्पसमध्ये ६ लाख स्थालातरीताची राहण्याची सोय, तसेच २३ लाख स्थलांतरितांना राज्याराज्यामध्ये अन्नधान्य पुरवण्यात आल्याचे ३१ मार्चला केंद्राकडून जाहीर करण्यात आले. स्थलांतरितांच्या प्रवासामुळे उडालेला गोंधळ आता नियंत्रणात असल्याचे सांगण्यात आले. सरकारने मजुरांना आर्थिक मदत केली तर मजूर आहे तिथेच सोय होईपर्यन्त थांबले असते असा विचार सरकारने का केला नाही?

कोरोनासारख्या अनेक विषाणूना किंवा अनेक नैसर्गिक आपत्तींना आपल्याला भविष्यात तोंड देण्याची तयारी आता करावीच लागणार असल्याचे भाकीत, त्या त्या क्षेत्रासाठी तज्ञ अध्यापक मंडळी करत आहेत. सामाजशास्त्रीयदृष्ट्या आपल्या संस्कृतीला देशाच्या आकृतीबंधाला संतुलित स्वरूपात जपून ठेवत विकास साधावयाचा असेल तर आपल्याला स्थलांतरे, विकासप्रक्रिया, व्यवस्थापन यांचे संतुलन साधणाऱ्या नवनव्या पद्धतीचा विचार करावाच लागेल, अन्यथा आपल्या ज्या संस्कृतीला आपण आपल्या अस्मितेच्या मानदंडाच्या अग्रस्थानी ठेवलेले आहेत. कोरोना काळातील स्थलांतरे आणि चक्री वादळातून निर्माण झालेल्या समस्या आपल्याला हेच शिकवत आहेत.

कोरोनामुळे स्थलांतरित कामगारांनी त्यांचे घरे सोडण्यामागे पहिले कारण हे की, त्यांना गावात पुरेशा रोजगारांच्या संधी उपलब्ध नव्हत्या तसेच अनेक लोक पुन्हा शेती करण्यास उत्सुक देखील नसतात. आताच्या जागतिक महामारीच्या काळात फक्त शहरी भागातून ग्रामीण भागाकडे स्थालान्तरण प्रकाशझोतात आल्याने ग्रामीण भागातून ग्रामीण भागाकडे झालेले स्थलांतर आपण विसरून गेलोत.

कोरोनाकाळातील टाळेबंदी नंतरचा पहिला टप्पा काही ठिकाणी व्यवस्थित पार पडला, तरी अनेक लहान गावामध्ये सोयी नव्हत्या अशा गावामध्ये दुसऱ्या गावातून परतलेल्या मजुरांना विलगीकरण महणून मोकळ्या शेतात १५ दिवस राहणे भाग पडले जेथे कोणत्याही सुविधा नव्हत्या.

केंद्रसरकारने जर ग्रामीण भागातील जनतेसाठी रोजगार उपलब्ध व्हावा या करिता भारतसरकारच्या अनेक योजना आहेत. त्या जर प्रभावीपणे राबवल्या तर स्थलांतर कमी होण्यास खूप मदत होईल. त्यापैकी म्हणजे एक महत्वाची योजना मनरेगा म्हणजेच 'महात्मागांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना' हि त्या पैकी एक महत्वाची योजना आहे. आताच्या परिस्थितीत केंद्रसरकारला आणि राज्य सरकारला ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी वाढवण्यासाठी विशेष करून लक्ष द्यावे लागेल जेणे करून पुढील काळासाठी तेथील जनतेला स्थलांतर करण्याची गरज पडणार नाही.

संशोधनाचे उद्दिष्ट :-

- १) कोविड-१९ आणि स्थलांतर यांचा सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.
- २) कोविड -१९ मुळे स्थलांतरावर झालेला परिणाम यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध लेखासाठी तथ्य संकलनाच्या दुर्यम सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. त्यामध्ये इंटरनेट, मिडिया, शोध निबंध, वर्तमान पत्रे आदींचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक अध्यायन पद्धतीचा आधारही घेण्यात आला आहे.

मला स्वतःला सुसंस्कृत म्हणवणाऱ्या नागरी समाजाने आणि विकासाच्या मोठमोठ्या बाता करणारे सत्ताधारी पक्षांने स्थलांतरित समूहाचा माणूस म्हणून केलेला हा अपमान वाटला.

हा परतीचा प्रवास करणाऱ्या स्थलान्तारीतामध्ये बोलण्यात हतबलता आणि अस्वस्थता जाणवत होती असे बीबीसी चे प्रतिनिधी यांच्या लक्ष्यात आले. नाशिक ते नंदुरबार असा ३०० किलोमीटरची पायपीट करून घरी परतलेल्या स्थलान्तारीताना जगण्याच्या अनिश्चिततेच ओझ डोक्यावर सांभाळत तो म्हणाला 'आता पुन्हा कधीच शहरात कामाला जाणार नाही, या पुढे गावातच उदरनिर्वाह करेन.' यावरून लक्षात येते कि कोरोनामुळे स्थलांतराची किती अवस्था वाईट झाली.

अक्राणी या दुर्गम तालुक्यामधील ७ रहिवाशी आहेत गावाकडे हाताला काम नसल्याने वर्षभरापूर्वीच यांनी नाशिक शहरात पाय ठेवला मात्र अवघ्या वर्षभरात आलेल्या या जागतिक महामारीमुळे सर्व ७ हि जनावर उपासमारीचीच वेळ ओढवली पैशाचे आभावी दोन वेळच्या जेवणाची पंचायत झाली त्यामुळे एकच निर्णय घेतला घरी परत जाऊ या. असे लक्षात घेऊन त्यांनी परतीसाठी कुठलही साधन नसल्याने अखेर गुरुवारी पहाटे ४:०० वाजता उठून या अदिवाशी मजुरांनी नंदुरबारच्या दिशेने पायी प्रवास सुरु केला. गुरुवारी रात्री देवळा तालुक्यापर्यंतचा प्रवास करून एका बिस्किटाच्या पुड्यावर ७ हि मजुरांनी गुजारा करत रात्र काढली त्यामुळ नंदुरबार मधील या मजुरांनी दोन दिवस उपाशीपोटी पायी प्रवास केला आणि नंदुरबार गाठल त्यानंतर जिल्हा सामान्य रुग्णालयात तपासणी करत असताना एक जनांनी सुटकेचा श्वास टाकला. यावरून कोरोनामुळे स्थलांतरीताचा पायपीट चालून शेवटी जीवच घेतला.

हि परिस्थिती कोरोनामुळे मेळघाटातील आदिवाशी तरुणावर ओढवली. होळी नंतर मेळघाटातील नागरिक कामाच्या शोधात मोठ्याप्रमाणावर स्थलांतर करत असतात. खर तर हे दरवर्षी उदरनिर्वाहासाठी स्थलांतर करत असतात पण यंदा नशिबात काही वेगळ लिहल होत. बीबीसी चे प्रतिनिधी निवेश राऊत यांना अमरावती मध्ये मूळ मेळघाटातले ११ तरुण भेटले जे कामाच्या शोधात वर्धा जिल्ह्यातील समुद्रपूर गावामध्ये होते. बस वा रेल्वेही बंद झाल्यामुळे अखेर यांनाही आपल्या गावी पायीच निघावं लागल कफर्यू लागल्यामुळे आम्हाला खायला काहीच मिळालं नाही हे तरुण समुद्रपुरहुन निघाले आणि जवळपास १५० किलोमिटरच अंतर कापून धामनगावामध्ये थांबले कोरोनामुळे स्थलान्तारीतेच्या रोजगाराचा प्रश्न तसाच डोक्यावर चिंतेची तलवार बनवून टांगती आहे.

कोरोनामुळे स्थलांतरिताला रुग्णवाहिकेतून प्रवास करावा लागला २७ मार्च रोजी कोल्हापूर पोलिसांनी किणी टोलनाक्यावर ३ रुग्णवाहिकांना आडवल आणि चौकशी केली तेव्हा त्यात २४ जन स्थलांतरित मजूर सापडले.

कोरोनामुळे महाराष्ट्रातून कर्नाटकच्या दिशेने जाण्यासाठी निघालेल्या या लोकांनी पोलीसापासून स्वतःला वाचवण्यासाठी रुग्णवाहिकेतून प्रवासाचा मार्ग अवलंबला होता. पोलिसांनी पकडलं तर काय, अगदी याचा विचार करून हे सगळेजण खोटी मलमपट्टी बांधून रुग्णवाहिकेत बसले होते. यांच्याकडून चालकाने प्रत्येकी ५००० रु. सोडण्यासाठी घेतले होते. एकंदरीत कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळे स्थलांतरीतावर खूपच वाईट परिस्थिती ओढवल्याची दिसून येते.

यवतमाळमध्ये नागपूर-हैद्राबाद राष्ट्रीय महामार्गावर पोलिसांनी एका कुलुपबंद कंटेनर ला थांबविल असता अशा कंटेनर मधून जनावरांची तस्करी केली जाते हे माहिती असल्यामुळे पोलिसांना जरा संशय आला.

पोलिसांनी कंटेनरच कुलूप उघडण्याच सांगितल तेव्हा आतलं दृश्य भयावह होत कुलुपबंद कंटेनर मध्ये जवळपास ३०० जणांना कोंबून भरलेले दिसले जीवनावश्यक वस्तूंची वाहने, टॅक्स, कंटेनर मधून लोकांची वाहतूक होणार नाही याची दक्षता घ्या. एखादा अपघात घडल्यास दुर्दैवी प्रसंग ओढू शकतो, असे निर्देश मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरेनी पोलिसांना दिले होते.

तात्पर्य, कोरोनामुळे स्थलांतरिताच्या जीवनाशी भयावह परिस्थिती घडत असल्याचे दिसून आले.

जागतिक महामारीमुळे अमरावतीत अश्याच ७०-८० जणांना पोलिसांनी पकडलं राजस्थानहून महाराष्ट्रात लाकडी फर्निचरच्या कामासाठी आलेल्या ७०-८० कारागिरांना मोर्शी तालुक्यातील शिरखेड पोलीस स्टेशन अंतर्गत पकडण्यात आल. हे चित्र केवळ महाराष्ट्रातच घडतंय अस नव्हे देशातील प्रत्येक राज्यात, देशात, जिल्ह्यात कामानिमित्त तर कोणी वाहतूक क्षेत्रात काम करत असल्याने वेगवेगळ्या राज्यात, अडकून पडलेल्या ज्याला-त्याला आपापल्या गावापर्यंत-घरापर्यंत पोहचायचय दिल्ली, राजस्थान, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक देशातलं एकही राज्य अस नाही जिथ वेगवेगळ्या राज्यातील मजूर, कारागीर या सगळ्यांचे पोट दिवसाच्या मेहनतीवर अवलंबून असते.

मात्र कोरोना आला आणि सर्व काही बंद असल्याने रोजच्या जगण्याची तारांबळ झाली दुसऱ्या राज्यात अडकून राहण्यापेक्षा आपल्यागावी गेलेलं बर अस म्हणत शेकडो किलोमीटर स्थलांतर पायपीट करण्यास तयार होते आणि तेही उपाशीपोटी या सारखी दुर्दैवी अवस्था कोणाचीही झाली नसेल.

सोशल मिडिया आणि विविध प्रसार माध्यमांनी रस्त्यावर रांगेत जाणाऱ्या लोकांची दृश्य (स्थलांताराची) प्रसारित केल्यानंतर विविध सरकारांनीही या मजूर आणि स्थलांतारीताची दखल घेतल्याचे दिसून आले. म्हणजे जेव्हा बाळ रडते तेव्हाच आई पाजते अश्या पद्धतीच दृश्य स्थलांतराबाबतीत पाहायला मिळाले.

देशातील सर्व रस्त्यावरील, टोलनाक्यावर स्थलांतारीतासाठी राहण्या-खाण्याची व्यवस्था करावी आणि या लोकांना त्यांच्या-त्यांच्या ठिकाणी पोहचण्यासाठीची व्यवस्थाही करावी असे आदेश केंद्रीय रस्ते वाहतूक मंत्री नितीन गडकरी यांनी दिले होते. तसेच महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांनीही इतर राज्यामधील कामगारांची काळजी घेतली जाईल अस आश्वासन दिले.

कोरोना संक्रमण थांबवण्यासाठी प्रयत्न करण्यासोबतच राज्यातून इतरत्र स्थलांतर करत असलेल्या लोकांना ते जेथे असतील तेथे थांबावे अशा सूचना राज्यपाल भगतसिंग कोश्यारी यांनी विभागीय आयुक्तांना केली होती.

कोरोनाच्या जागतिक महामारीमुळे लाखो स्थलांतरित मजूर, कामगार शेकाडो-हजारो मैल रस्ते तुडवत आपापल्या गावी परतू लागल्याचे दृश्य मीडियाने दाखवली स्थलान्तरीताची समस्या या काळात सर्वार्थाने पाहायला मिळाली. लॉकडाऊन काळात स्थलांतरीताची जी फरपट झाली त्याची शेखर देशमुख यांनी त्याच्या पुस्तकात नोंद घेतली.

आपण स्वतःला सुस्संस्कृत समाजात आणि महासत्तेच्या नावाखाली सत्ताधारी पक्षांनी स्थलांतरित समूहाचा माणूस म्हणून केलेला हा अपमान वाटला. कोरोनाचे संकट जीवघेणे होते परंतु या बाबतीत उपाययोजना करताना आपल्या धोरण कर्त्यांनी कोठ्यावधी स्थलांतरीताचा विचारच केला नाही.

पण जेव्हा मिडिया ने स्थलांतरितांची परखड दाखवली तेव्हा नाईलाजास्तव स्थलांतरित रस्त्यावर उतरले, सत्ताधार्याने प्रवचने देण्यापलीकडे त्यांची दाखल घेतली नाही. संसदेत जेव्हा प्रश्न विचारले गेले, तेव्हा चूक कबुलच करायची नाही म्हणून कोरोनाकाळात किती स्थलांतरित मरण पावले, कितींना मदत केली याची साधी आकडेवारी ही दिली गेली नाही. हे किती लज्जास्पद आहे.

आपल्याकडे धर्माचे राजकारण खुलेआम होत राहते कोरोनाकाळात स्थलांतरीतना वागणूक देतांना धर्माचे आणि जातीचे राजकारण उघड झाले. विचार करा जे काही ४०-५० कोटी स्थलांतरीत आहेत त्यातले ९०% हे बहुजन, दलित, आदिवाशी, मुस्लीम या वर्गातील लोक आहेत. कोरोनाकाळात ज्या प्रकारे वाऱ्यावर सोडले गेले त्यातून समाजाचा, सत्तेचा, प्रशासनाचा वर्चस्ववादी दृष्टीकोन उघड झाला. यात दुर्दैव हे कि, कोरोना काळात जे काही घडले ते तुमचे कर्म होते अशी भावना स्थलान्तरीतामध्ये पेरण्यास आजचे सत्ताधारी यशस्वी ठरले आहेत.

कोविड -१९ मुळे स्थलांतरितांवर झालेला परिणाम

कोरोनामुळे आज देशावर, राज्यावर खूप संकट निर्माण झाले आहे. त्यामुळे आपणाला वेगवेगळ्या परिणामांना सामोरे जावे लागत आहे. त्याचा सर्व घटकांवर व व्यवस्थेवर परिणाम झाला आहे.

- १) **शिक्षणावर झालेला परिणाम** :- शाळा बंद केल्याचा परिणाम केवळ विद्यार्थी, शिक्षक आणि कुटुंबावरच नाही तर सर्वच घटकावर होत असतात. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थी आणि शिक्षकांमध्ये संवाद नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणामध्ये उत्सुकता राहिली नाही. हातात मोबाईल आल्यामुळे शिक्षण कमी आणि इतरत्र जास्त लक्ष जाऊ लागले. त्यामुळे शिक्षण फक्त नावालाच राहिले. समाजामध्ये एक वर्ग असतो गरीब-श्रीमंत असी रचना असते शासनाने ऑनलाईन शिक्षणाने काही जणांचा बळी घेतला.
- २) **बेरोजगारी वाढली** :- पूर्वीचे स्थलांतर हे उदरनिर्वाह करण्यासाठी ग्रामीण भागातून शहराकडे होत असते. काम धंदा मोल मजुरी दारिद्र यासाठी आपला उदरनिर्वाह व्हावा या उद्देशाने स्थलांतर होत असते. पण आता जागतिक महामारीमुळे शहराकडे गेलेला मजूर वर्ग ग्रामीण भागाकडे येऊ लागला. ग्रामिण भागात उदरनिर्वाहाचे साधन काहीच नसते त्यात हा वर्ग येऊ लागला. त्यामुळे बेरोजगारी वाढली.
- ३) **अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम** :- कोरोनाचा प्रादुर्भाव अर्थव्यवस्थेवर देखील झालेला दिसून येतो कारण २४ मार्च रोजी लॉकडाऊन जाहीर झाल्यामुळे सर्वच व्यवहार ठप्प झाले त्यामुळे अर्थव्यवस्था कोलमंडली त्यामुळे उदरनिर्वाह खाणे पिणे या सर्व जीवनावश्यक गरजा भागवणे देखील अवघड झाले. बँका, दळणवळण, उद्योग धंदे, कंपन्या बंद झाल्यामुळे जीवन जगणे खूप अवघड झाले होते.
- ४) **कृषीव्यवस्थेवर झालेले परिणाम** :- लॉकडाऊन मुळे कृषी व्यवस्थेवर देखील परिणाम झाला आहे. कारण शेतकऱ्याला आपला माल कवडी मोल भावाने विकवावा लागला आणि बाजारपेठेमध्ये बी-बियाणे, खते, किराणा, पेट्रोल, डीझेल, दुध यासारख्या दैनंदिन लागणाऱ्या जीवनावश्यक वस्तू दामदुप्पट भावाने घ्याव्या लागल्या. एकंदरीत कोरोनाचा प्रादुर्भाव कृषी व्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो.
- ५) **व्यसनाधीनता वाढली** :- जागतिक महामारीचा परिणाम आपणास व्यसनाधीनता वाढण्यास देखील जबाबदार आहे. कारण ग्रामीण भागातील व्यक्ती शहरात उद्योगधंदे, कंपनी, छोटछोटे उद्योग यासारख्या माध्यमातून आपलं उदरनिर्वाह करत असतात. पण कोरोनाने सर्व चित्र पालटले लॉकडाऊन

लागल्यामुळे सर्व उध्वस्त झाले. बँकेचे लोन, किराया, यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या. त्यामुळे व्यक्तींची मानसिकता बिघडली, नैराश्य आले त्यामधूनच व्यसन लागले आणि ते वाढत गेले. एकंदरीत कोरोनामुळे आत्महत्या देखिल वाढल्या आहेत.

निष्कर्ष :- उपरोक्त शोध लेखावरून निम्नलिखित निष्कर्ष समोर आली आहेत.

- १) जागतिक महामारीमुळे स्थलांतरितांच्या मृत्यूचे प्रमाण २६ मे पर्यंत २२४ मजुरांचा विविध कारणांमुळे मृत्यू झाला.
- २) कोरोनामुळे स्थलांतरित मजुरांचे जगण्याचे संकट आ करून उभे राहिले.
- ३) कोरोनाच्यासाठीमुळे स्थलान्तारीताला रात्रीचा दिवस करून उपाशीपोटी पायपीट करावी लागली.
- ४) ग्रामीण भागात केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार यांनी आता गावात पुरेशा रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात. उदा.रोजगारहमी योजना, मनरेगा ई.
- ५) स्थलान्तारीताला पाहिजे तशी व्यवस्था करण्यात शासनस्तरावर प्रयत्न खूपच कमी पडले.
- ६) प्रसार माध्यमामुळे जेव्हा स्थलांतरित रस्त्यावर दिसले तेथून पुढे या तुटपुंज्या मदतीचा ओघ सुरु झाला.
- ७) केंद्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास मंत्री यांनी स्थलांतरितांची अवहेलना केली हे पहावयास मिळाले.
- ८) या उलट शासनाच्या नियोजन आभावी,घोषणेपायी स्थलांतरितांची जास्त फजिती पाहायला मिळाली.
- ९) कोरोनामुळे एक वास्तवता पाहायला मिळाली स्वातंत्रोत्तर भारताच्या आजवरच्या इतिहासात स्थलांतरितांची मोठी समस्या आहे कि याची किमान जाणीव इथल्या समाजाला आणि सरकारला झाली या मुद्द्याचा धोरणात्मक गंभीरपणे विचार करायला हवा.

सारांश :-

आज संपूर्ण जगासमोर कोरोनाच्या महामारीमुळे ही एक मोठी समस्या बनली आहे. याची आपल्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाबळी उपजीविकेसाठी स्थलांतर करत असतो ग्रामीण भागात उदरनिर्वाहासाठी पुरेशे साधन नसल्यामुळे स्थलांतराचे प्रमाण वाढत जात आहे.शासनाने जर ग्रामीण भागात मजुरांसाठी,गरिबांसाठी पुरेशी साधनसामग्री उपलब्ध करून द्यावेत जेणेकरून त्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी मदत होईल.

संदर्भसूची :-

- १) RFOBSERVAR RESEARCH FOUNDATION- 11 JUN 2020
- २) REF. २९ मार्च २०२० (बिबिसी न्यूज मराठी)
- ३) शेखर देशमुख: उपरे विश्व-वेध मानवी स्थलान्तारांचा मनोविकास प्रकाशन-पुणे
- ४) THE WIRE MARATHI PAPER ने घेतलेली मुलाखत.
- ५) कोरोना लॉकडाऊन: नरेंद्रसिंह तोमर
- ६) REF.जुगल पुरोहित (BBC प्रतिनिधी)

भारतीय समाजातील सामाजिक विघटन-एक सर्वांगीण दृष्टीक्षेप

डॉ.सुनंदा एकनाथराव आहेर

सहाय्यक प्राध्यापक, विभाग प्रमुख

समाजशास्त्र विभाग

महिला कला महाविद्यालय, बीड

Email - sunandaher2013@gmail.com

प्रस्तावना :

मानव हा समाजप्रिय प्राणी आहे. जीवन जगत असतांना प्रत्येकाचा परस्परांशी संबंध येत असतो. समाज कोणताही असो समाजव्यवस्था स्थायी स्वरूपाची नसते. परिवर्तनशिलता हा प्रत्येक समाजाचा गुणधर्म असतो. परिवर्तनाशिवाय समाजाची प्रगती होत नाही. जेव्हा समाज संघटित असतो तेव्हा त्या समाजातील व्यक्तित्ते परस्पर संबंध ही सुसंघटित असतात. परंतु समाजामध्ये काही प्रक्रिया अशा घडतात की त्यामुळे संघटनाला बाधा पोहचून समस्या निर्माण होतात. सामाजिक संबंध अस्थिर बनून विस्कळित होतात. त्या प्रक्रियेला सामाजिक विघटन असे म्हणतात. समाज विघटित झाला तर मानवाच्या दर्जाशी असलेल्या भूमिकेत सुद्धा फरक पडत जातो. विसंगत वर्तनामुळे समाजात आणखी विस्कळतीपणा निर्माण होत असतो. सामाजिक आदर्शाचा प्रभाव हळूहळू कमी होत जातो समाज रचनाच कोलमडून जाते. कोणत्याही समाजात संघटन आणि विघटन प्रक्रिया घडून येत असते. जेथे चांगुलपणा आहे तेथे वाईटपणा सुद्धा असतो. समाज संघटनाची कल्पना प्रत्येक समाजात रुजलेली असते. संघटित बनण्याचा प्रत्येक समाज प्रयत्न करित असतो. संघटनाची जेथे बीजे आहेत तेथेच विघटनाची सुद्धा बीजे रुजलेली असतात. फक्त याचे प्रमाण समाजानुरूप वेगवेगळे असते. वास्तविक पाहता सामाजिक विघटन हे विकृत सामाजिक घटकांच्या अस्तित्वाचे लक्षण आहे. थोडक्यात मानवी संबंधांच्या पध्दती व यंत्रणा यामधील असंतुलन म्हणजे सामाजिक विघटन होय. या विघटनाचे मानव-मानवी समाजावर विघातक परिणाम होतात.

उद्देश :

- 1) सामाजिक विघटन म्हणजे काय? याचा आढावा घेणे.
- 2) सामाजिक विघटनाचे प्रकार याची माहिती घेणे आणि त्याचे होणारे परिणाम यांचा आढावा घेणे.
- 3) सामाजिक विघटनाची प्रमुख लक्षणे आणि माहिती घेणे.

गृहितकृत्य :

- 1) सामाजिक विघटनाचे प्रमाण वाढत आहे. परिणामी समस्यांची गुंतागुंत निर्माण झाली आहे.
- 2) सामाजिक विघटनाला सामाजिक मूल्ये, सामाजिक संकटे, मनोवृत्ती, व्यक्ति, कुटूंब आणि समाज कारणीभूत आहेत.

सामुग्री संकलन :

सदरील शोध निबंधासाठी सामुग्री संकलनासाठी संशोधन पध्दतीमधील दुय्यम सामुग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. यामध्ये विविध संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट आदीचा समावेश आहे.

अभ्यास विषय निवड :

मानवी समाजामध्ये सतत काही ना काही बदल होत असतात. कारण मानव हा जसा समुहप्रिय प्राणी आहे तसाच तो परिवर्तन प्रिय देखील आहे. परंतु हे परिवर्तन जर समाजविकासासाठी असेल तर त्यामधून समस्या निर्माण होत नाहीत. परंतु बदल हा केवळ व्यक्तिकेंद्रीत, समुहकेंद्रीत असेल, यामध्ये सामाजिक नियमनांचे उल्लंघन होत असेल, वर्तन समाजविरोधी असेल, इतरांना त्रास होत असेल, थोडक्यात मानवी संबंधांच्या पध्दती आणि यंत्रणा यामध्ये असंतुलन निर्माण होत असेल तर समाजाची वाटचाल विघटनाचे दिशेने सुरु झालेली असते. यामागे नेमकी कारणे कोणती आहेत, सामाजिक विघटनाची प्रमुख लक्षणे काय आहेत, सामाजिक विघटनाचे होणारे परिणाम याची माहिती घेण्यासाठी शोध निबंधासाठी “भारतीय समाजातील सामाजिक विघटन-एक सर्वांगीन दृष्टीक्षेप” या विषयाची निवड करण्यात आलेली आहे.

सामाजिक विघटन म्हणजे काय? :

समाज कोणताही असो समाजाची व्यवस्था ही स्थायी स्वरूपाची कधीच नसते. परिवर्तनशिलता हा प्रत्येक समाजाचा गुणधर्म असतो. समाजाच्या प्रगती अथवा अधोगतीला परिवर्तन कारणीभूत असते. समाजामध्ये संघटन आणि विघटन प्रक्रिया घडून येत असतात. कोणत्याही समाजात व्यक्तित्व वर्तनाला अधिक महत्व दिलेले असते. समाजाला अनुरूप असे वर्तन व्यक्तित्व घडून होते तेव्हा समाज संघटन होते तर समाजाच्या नियमांची पायमल्ली व्यक्तित्व घडून जेव्हा होते तेव्हा सामाजिक विघटनास सुरुवात होते. सामाजिक विघटन व्यक्तित्वविकास, समाजविकास आणि राष्ट्रविकासासाठी घातक ठरत असते.

- थॉमस व झेनेकी - “समुहातील सामाजिक वर्तन नियमांच्या प्रभावातील घट म्हणजे सामाजिक विघटन होय.”
- आर.ई.एल.फॅरिस- “मानवी संबंधांच्या पध्दती व यंत्रणा यामधील असंतुलन म्हणजे सामाजिक विघटन होय.”
- एल्लिएट व मेरी- “ज्या प्रक्रियेद्वारे सामाजिक संबंधात घट होत जाऊन ते नष्ट होत जातात त्या प्रक्रियेला सामाजिक विघटन असे म्हणतात.”

सामाजिक विघटनाची लक्षणे -

सामाजिक विघटन ही एक कायमस्वरूपी सामाजिक प्रक्रिया असली तरी तिला कसे समजून घ्यावे हा सुध्दा एक कठीण प्रश्न असतो. समाजात घडून येणाऱ्या चांगल्या-वाईट क्रिया-प्रक्रियांचे स्वरूप त्यांच्या संदिग्ध अवस्थेमुळे लक्षात येत नाही. अनेकदा ही प्रक्रिया समजूनही येत नाही. त्यासाठी समाजाचे विघटन कसे होऊ लागले आहे हे समजण्यासाठी काही लक्षणांचा आशय समजून घेणे आवश्यक आहे. कोणत्याही बाबीचे निदान करावयाचे असेल तर ते आढळणाऱ्या लक्षणांवरून केले जाते. या अनुषंगाने सामाजिक विघटनाची काही प्रमुख लक्षणे खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येतील.

1) **संस्था आणि लोकरुढींचा संघर्ष** : सामाजिक संस्था आणि विशिष्ट प्रकारच्या लोकरुढीमुळे समाजाचे संघटन घडून येत असते. समाज सुसंघटित ठेवण्यासाठी या संस्था आणि लोकरुढी आपआपल्या परीने प्रयत्नशिल असतात. परंतु या प्रयत्नाला तडा गेल्यानंतर नव्या प्रकारची विचारसरणी सुरु होत असते. नव्या-जुन्याच्या मतभिन्नतेतून समाजाची विभागणी होते. समाजाची ही झालेली विभागणी विविध समुहात होत असते. काही

जुन्या मुल्यांच्या बाजूने ठाम असतात तर काहीना त्या नष्ट व्हाव्यात आणि नवीन स्विकाराव्या वाटतात आणि येथेच मग वैचारिक मतभेद निर्माण होऊन त्याची परिनिती संघर्षात होते आणि यातूनच सामाजिक विघटनाची प्रक्रिया गतीने सुरु होते.

2) **व्यक्तिवादी भूमिका** : संघटित समाजात प्रत्येक व्यक्तीची कार्ये निर्धारित केलेली असतात. परंपरागत भारतीय समाजात विवाह कुटूंब इ.बाबी निश्चित पध्दतीवर आधारलेल्या होत्या म्हणून व्यक्तिपेक्षा कुटूंबाला महत्व होते. संघटित समाजाचे हे लक्षण सामुहिक स्वरूपाचे होते. परंतु परिस्थितीत परिवर्तन घडून आल्याने व्यक्ति विकासाला चालना मिळाली आहे. कुटूंबापेक्षा व्यक्ति स्वतःकडे जास्त लक्ष देत असल्याने कुटूंबाची ओळख व्यक्तिमुळे सुरु झाली आहे. आज व्यक्ति कोणताही निर्णय स्वतःच घेत असल्याने समाजाची विघटीत अवस्था सुरु झाली आहे. विविध संस्था आणि संस्थात्मक अंतर यासंबंधात प्रचंड प्रमाणात बदल घडून आला असल्याने सामाजिक विघटन सुरु झाले आहे. एकंदरीत सामाजिक मुल्यांमधील बदल हाच या व्यक्तिवादी भूमिकेच्या मुळाशी आहे. व्यक्तिवादी दृष्टीकोन बळावल्यामुळे समाजाचे विघटन सुरु होत असते. थोडक्यात व्यक्तिवादी भूमिका सामाजिक विघटनास जबाबदार ठरतात.

3) **समुहाच्या कार्यातील बदल** : असंघटित समाजातील समुह विस्कळीत झालेले असतात. संघटित समाजात कार्यपध्दती निश्चित झालेल्या असतात. परंतु निश्चित झालेली ही समुहाची कार्ये समाजाच्या गतिशिल परिवर्तनामुळे स्थायी स्वरूपाची राहू शकत नाहीत. बदलत्या परिस्थितीत एका समुहाची कार्ये दुसऱ्या समुहाच्या स्वाधीन होत असते. कार्याची निश्चित अशी व्यवस्था न झाल्यामुळे विघटनाची प्रक्रिया सुरु होते. औद्योगिकीकरणामुळे पारंपारिक समाजव्यवस्थेतील विविध समुहांच्या कार्यामध्ये बदल झालेला दिसून होतो. या बदलाचे परिणाम आपोआपच सामाजिक विघटन प्रक्रियेत दिसून येतात.

वरील लक्षणांवरून सामाजिक विघटन व्यक्तीच्या आणि समाजजीवनाच्या कार्यपध्दतीवरून सुरु होत असते.

सामाजिक विघटनाची प्रमुख कारणे -

विघटनामुळे व्यक्तीच्या दर्जा-भूमिका आणि पर्यायाने कार्यासुध्दा बदल घडून येत असतो. सामाजिक विघटनामुळे या बदलास सुरुवात होते. यामागे काही कारणे दडलेली असतात. ती कारणे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

1) **सामाजिक मूल्य** : समाजाचे स्थैर्य आणि संघटितपणा हे त्या समाजाच्या मुल्यांवर आधारीत असते. कारण मूल्य नसतील तर व्यक्तिजीवनात आणि पर्यायाने सामाजिक जीवनात विस्कळीतपणा निर्माण होऊन सामाजिक विघटन घडून येते. सामाजिक मूल्यांमुळेच सामाजिक व्यवस्था आणि स्थिरता टिकून असते. मुल्यांवर आघात झाला तर समाजामध्ये अनेक समस्या निर्माण होतात. परिणामी विघटनाची प्रक्रिया सुरु आहे.

2) **सामाजिक स्थित्यंतर** : समाज स्थिर कधीच नसतो, पारंपरिक समाजात सुध्दा बदल घडून येत असतात. बदलाची गती कमी-अधिक तीव्र असते. परंतु परिवर्तन अपरिहार्य असते. यामुळे समाजामध्ये विविध संस्था, संघटना,घटक यामध्ये बदल घडून येण्यास सुरुवात होते. या प्रक्रियेमध्ये जुनी मुल्ये व नवीन विचार आणि जुन्या संस्था-संघटना यांच्या संघर्षात समाजाचे ऐक्य नष्ट होते. यामुळे समाजाच्या स्थिरतेला तडा जातो. परिणामी विघटनाची सुरुवात होते.

3) **सांस्कृतिक पश्चायन** : प्रत्येक समाजाला संस्कृती असते. संस्कृतीमुळे व्यक्तिगत पातळीवरून सामाजिक पातळीपर्यंतच्या संबंधाना एक विशिष्ट प्रकारची दिशा लाभलेली असते. कोणतेही वर्तन करीत असतांना ज्याला संस्कृतीचा आधार असतो. ज्याची सांस्कृतिक मुल्ये स्थिर असतात तो समाज संघटित असतो. परंतु सांस्कृतिक मुल्यांत फरक झाला तर मात्र असंघटित स्वरूपाची समाज व्यवस्था बनत असते. भौतिक आणि अभौतिक घटकांच्या बदल क्षमतेतील फरकामुळे एक घटक पुढे जातो तर दुसरा घटक मागे राहतो. त्यामुळे सांस्कृतिक पश्चायन घडून येते. सांस्कृतिक पश्चायनामुळे सामाजिक विघटन घडून येते.

4) **सामाजिक मनोवृत्ती** : सामाजिक विघटन घडून येण्यास समाजाची मानसिक अवस्थासुद्धा कारणीभूत असते. प्रत्येक व्यक्तित्वाच्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक आणि इतर व्यवहारात परिवर्तनशिलता असते. यामुळे आणि इतर व्यवहारात परिवर्तनशिलता असते. यामुळे व्यवहारात संतुलन टिकू शकत नाही. परिणामी व्यवहारातील परिवर्तन संतुलन राहू शकत नाही. जेव्हा पुर्वापार चालत आलेल्या सामाजिक आदर्श आणि मुल्यांना जेव्हा नवीन वळण लागते तेव्हा सामाजिक असंतुलन निर्माण होते याची परिणती समाज विघटनात होते.

सामाजिक मूल्ये, सामाजिक संकटे, सामाजिक मनोवृत्ती इत्यादी कारणामुळे समाजाचे विघटन घडून येत असते. विघटीत समाजात अनेक समस्या निर्माण होतात. यामधूनच समाजविघटनाला सुरुवात होत असते.

सामाजिक विघटनाचे प्रकार :

संघटित समाजात व्यक्तित्वाचे परस्परांशी असलेले संबंध सुरळीत असतात. व्यक्तिगत पातळीवरून तर कौटुंबिक पातळीपर्यंत कोणत्याही प्रकारचा अडसर निर्माण झालेला नसतो. व्यक्ति आणि कुटुंब यांच्या सुव्यवस्थित जीवन पध्दतीमुळे समाजसुद्धा स्थिर असतो. अनेकदा समाज, कुटुंब आणि व्यक्ति यांचेसुद्धा विघटन झालेले असते. सामाजिक विघटनाच्या प्रकारामध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

- 1) वैयक्तिक विघटन
- 2) कौटुंबिक विघटन
- 3) समुह विघटन

समाजाचे विघटन घडून येण्यास वैयक्तिक विघटन, कौटुंबिक विघटन आणि समुह विघटन कारणीभूत असते. समाजाच्या विघटनाला जबाबदार या तिन्ही प्रकारच्या विघटनाचा सहभाग असल्यामुळे व्यक्तिगत पातळीपासून ते सामाजिक पातळीपर्यंतचे जीवन अस्थिर, विस्कळीत आणि विघटीत बनलेले असते. सामाजिक विघटनात वैयक्तिक विघटन प्रकाराला कमालीचे महत्त्व आहे. कुटुंब विघटनामध्ये उध्दस्त अवस्थेत सर्व कुटुंब सदस्यांची वाताहत होते. जीवनाबद्दल अनिश्चिती सदैव भितीची दहशत समुहात निर्माण झालेली असल्याने विघटनाची प्रक्रिया तीव्र स्वरूपाची असते. विघटनाचे प्रकार समाजाच्या विकासासाठी अडसर निर्माण करणारे ठरतात हे वास्तव नाकारून चालणार नाही.

सामाजिक विघटन आणि त्याचे परिणाम :

सामाजिक विघटन विकासाला बाधा निर्माण करते. सामाजिक विघटनातून अनेक समस्यांना व्यक्तिला सामोरे जावे लागते. एकंदरीत सामाजिक विघटनाचे परिणाम याचा खालीलप्रमाणे आढावा घेता येईल.

1) **दारिद्र्य आणि बेकारी** : सामाजिक समस्यात दारिद्र्य आणि बेकारी या समस्यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. कारण या समस्यात जशी आर्थिक परिस्थिती कारणीभूत आहे. तशीच सामाजिक परिस्थितीसुद्धा कारणीभूत आहे. संपत्तीची विषयमता मोठ्या प्रमाणात आढळते. या भयानक आर्थिक विषमतेमुळे दारिद्र्य आणि बेकारी यामध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे. दारिद्र्य आणि बेकारीमुळे नैतिकतेचा ऱ्हास होऊन अनैतिक कृत्यांची वाढती संख्या चिंताजनक आहे.

2) **असमतोल आर्थिक विकास** : शहरामध्ये मोठ्या प्रमाणात उद्योगधंदे असल्यामुळे खेड्यातील माणुस शहराकडे आकर्षित झाला आहे. अनेकजण शहरात जाऊन राहत आहेत परिणामी गर्दी वाढत आहे. झोपडपट्ट्यांची वाढ होऊन गुन्हेगारी, वेश्याव्यवसाय, भिकारी, दारू, सट्टा इत्यादी अनैतिक प्रकार मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहेत तर असमतोल आर्थिक विकासामुळे काही लोक उपाशीपोटी राहत आहेत काही जणना पैसा कुठे आणि कसा खर्च करावा अशी विचिंचना दिसून येते.

3) **राजकीय अपप्रवृत्ती** : देशातील राजकीय वातावरणातून नवनवीन समस्या निर्माण होत आहेत. आपल्याकडेच सत्ता रहावी, म्हणून नको त्या धार्मिक, जातीय, वंशीय संघटनांना महत्व दिले जात आहे, पाठबळ दिले जात आहे. प्रत्येक संघटनेत स्वार्थ बळावल्याने नको त्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. जातीय, धार्मिक, प्रांतिक, पक्षीय, भाषिक दंगलींचे प्रमाण वाढले आहे. एवढेच नाही तर राजकीय अपप्रवृत्तींच्या विचारामुळे गुंडगिरी, भ्रष्टाचार, अनैतिकता याला उधान आले आहे. राजकीय सौदेबाजीमुळे काहीजण सुखासीन तर काही जण दुखासीन जीवन जगत आहेत. दुष्ट प्रवृत्तींना राजकीय आश्रय मिळाल्याने दिवसेंदिवस समस्यात वाढ होत आहे.

4) **धर्माधता** - कोणताही धर्म चांगले संस्कार घडविण्याचे उद्देशाने प्रेरणा देत असतो. बंधूता, समानता, त्याग, प्रेम, सहकार्य यासारख्या चांगल्या बाबी धर्माने आपल्या अनुयायांसाठी निर्माण केल्या आहेत. परंतु तरी देखील काही लोक धर्माच्या नावावर दंगली घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात. कर्मकांड, धर्माधता, धर्मवेडेपणा, परधर्मियांबद्दल तिरस्कार, स्वधर्माबद्दल अभिमान या आणि अशा अनेक बाबींमुळे समाज विभागला जाऊन समस्या निर्माण होतात. परिणामी समाज विघटनाची क्रिया सुरु होते.

निष्कर्ष :

- 1) व्यक्तिगत, कौटुंबिक आणि समुहविघटन असे सामाजिक विघटनाचे प्रमुख प्रकार आहेत.
- 2) सामाजिक विघटन म्हणजे समुहाच्या स्वीकृत कार्यात अडथळा निर्माण करणारी व्यक्ति आणि स्वाभाविक संबंधातील असंतुलन म्हणजे सामाजिक विघटन होय, सामाजिक विघटनामुळे समाजविकासाला अडथळे निर्माण होतात.
- 3) सामाजिक मूल्य, सामाजिक स्थित्यंतर, सांस्कृतिक पश्चायन, सामाजिक मनोवृत्ती ही सामाजिक विघटनाची प्रमुख कारणे आहेत.
- 4) सामाजिक विघटनाचा व्यक्ति आणि समाज विकासावर विपरीत परिणाम होतो.

उपाययोजना :

- 1) सामाजिक मूल्य आणि निगमनांचे प्रत्येक व्यक्तित्वने काटेकोर पालन करून त्याला अनुसरून वर्तन केले तर समाजामध्ये संघटन टिकून राहिल. यासाठी प्रत्येक व्यक्तित्वाचा सहभाग महत्त्वाचा आहे.

- 2) परिवर्तन घडून येतांना जुने आणि नवीन मुल्य-विचार यामध्ये समन्वय साधता आला पाहिजे तरच सामाजिक विघटनाला पायबंद बसेल.

सारांश :

सामाजिक विघटन हे समाजासाठी, व्यक्तिसाठी क्लेषदायक आहे यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात, परिवर्तनाला अडथळे निर्माण होतात याची परिणीती संघर्षात होते. सामाजिक विघटनाला व्यक्ति, समुह, आणि परिस्थिती या बाबी प्रामुख्याने कारणीभूत आहेत. सामाजिक विघटनामुळे समाज विकासाची गती मंदावते परस्पर संबंधामध्ये अडथळे निर्माण होतात. एकंदरीत सामाजिक विघटनामुळे नवनवीन समस्या निर्माण होऊन मानवी जीवन विस्कळीत होते.

संदर्भसूची :

- 1) काचोळे दां.धो. - समकालीन भारतातील सामाजिक विघटन- कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- 2) काचोळे दा.धो.- भारतीय सामाजिक समस्या-कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- 3) काचोळे दा.धो.भारतातील विघटनात्मक समस्या- कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- 4) दै.लोकमत
- 5) दै.लोकसत्ता

कोविड-१९ चा समाजजीवनावर झालेला परिणाम

प्रा.डॉ.आव्हाड भगवान भानुदास

समाजशास्त्र विभाग

आनंदराव धोंडे महाविद्यालय कडा.ता.आष्टी

गोषवारा :

कोरोना व्हायरस हा अतिसूक्ष्म घातक विषाणू आहे. या व्हायरसला कोविड-१९ म्हटले जाते. हा व्हायरस सर्वप्रथम डिसेंबर २०१९ मध्ये चीनमधील वूहान या शहरात आढळून आला होता. ११ मार्च रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने या व्हायरसला महामारी म्हणून घोषित केले आहे. हा संसर्गजन्य रोग असल्याने याचा प्रसार जगभरातील २१३ पेक्षा अधिक देशांमध्ये वेगाने झाला आहे. आजअखेर जगभरात या विषाणूच्या संसर्गामुळे लाखोंच्या संख्येने लोक मृत्युमुखी पावले आहेत. कोरोना विषाणूने संपूर्ण जगाला विळखा घातला आहे. याची उत्पत्ती, प्रभाव, फैलाव, लक्षण आणि उपायांच्या पद्धती यावरून सर्वत्र चर्चा सुरु असून या आरोग्याला घातक असलेल्या विषाणू विरुद्ध प्रत्येकजण उभा राहताना दिसतोय. तरीपण यामुळे सामान्य जनता मात्र हवालदिल झालेली दिसते. वास्तविक कोरोना व्हायरस नवा नाही. काही वर्षांपूर्वी आलेला सार्स रोगही कोरोनाचाच एक प्रकार होता. मात्र कोविड-१९ नावाच्या नव्या विषाणूने सर्वांवर मात करत सर्वत्र धुमाकूळ घातला आहे. जगाचा विचार केला तर १५.११ कोटी व्यक्तींना कोरोना झाला आहे आणि ३१.७९ लाखापेक्षा जास्त व्यक्तींचा बळी घेतला आहे. भारतातही २,४२,३६२ पेक्षा जास्त व्यक्तींचा मृत्यू झाला असून महाराष्ट्रात ७५,२७७ व्यक्तींचा मृत्यू झालेला आहे आणि लागण झालेल्या रुग्णांची संख्या सातत्याने वाढत आहे. याचा परिणाम समाजातील सर्वांवावर झालेला दिसतो.

कीवर्ड- कोविड-१९, व्यक्तीच्या सामाजिक, आर्थिक, मानसिक जीवनावर परिणाम

परिचय:

चीनमधील वुहान या शहरामधून उदयास आलेल्या कोविड-१९चा जवळजवळ प्रत्येक समाजात गंभीर परिणाम झाला आहे. आरोग्यावर होत असलेल्या विपरीत परिणामामुळे कोविड-१९ ला जागतिक आरोग्य संघटनेने जागतिक महामारी म्हणून घोषित केले आहे. मोठ्या प्रमाणात पसरलेल्या कोविड-१९ने जगाचा प्रवास थांबविण्यास भाग पाडले आहे. व्यक्तीनेही स्वतःला काही बंधने घातली आहेत. तसेच, लॉकडाऊनला जगभर पसरलेला रोग नियंत्रित करण्यासाठी एकमेव उपाय म्हणून ओळखले गेले आहे. भारतीय समाजातील लॉकडाऊन सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, कृषी, मानसिक स्तर आणि इतर बऱ्याच गोष्टींशी निगडित आहे ज्यामुळे लोकांच्या जीवनावर विनाशकारी परिणाम झाला आहे. भारतीय समाजात पूर्वी जसे उच्च जातीतील लोक अस्पृश्यांशी सामाजिक-अंतर राखत असत तसेच अंतर कोविड-१९ च्या कारणास्तव समकालीन समाजात व्यक्ती-व्यक्ती अंतर ठेवत असल्याचे दिसून येत आहे. अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीकोनातून ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही ठिकाणी विपरीत परिणाम झाला आहे. ग्रामीण भागातून शहरामध्ये रोजगारासाठी स्थलांतरित झालेला मोठा वर्ग आहे. लॉकडाऊनच्या निर्णयाचा या वर्गावरदेखील अपरिमित परिणाम झाला. सध्या जगभरात कोरोना विषाणूच्या साथीने थैमान घातले आहे. या साथीपुढे जगातील विकसित देश देखील हतबल झालेले दिसत आहेत. या विषाणूने समाजातील बहुसंख्य व्यक्तींची परिस्थिती चिंताजनक केली आहे. या रोगाच्या होत असलेल्या प्रसारामुळे 'जिवंत राहणे' हीच प्राथमिकता आहे हे अधोरेखित करायला भाग पाडले आहे. या शोधनिबंधात कोविड- १९चे समाजावर झालेले परिणाम यावर लक्ष वेधले आहे.

सामाजिक परिणाम:

भारतात मोठा प्रमाणावर कोरोनाची साथ पसरली आहे. गेल्या २४ मार्च २०२० रोजी देशाला संबोधित करताना २१ दिवसांच्या संचारबंदीची घोषणा पंतप्रधानांनी केली. त्या आधीदेखील २२ मार्च रोजी एक दिवसाचा 'जनता कर्फ्यु' पाळण्याचे आवाहन नागरिकांना केले होते. कोरोनाचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी बरेच कर्तव्यदक्ष लोक अहोरात्र आपल्या जीवाची परवा न करता सेवा करत आहेत. तर याउलट काही लोक कर्फ्युचे गांभीर्याने पालन करताना दिसत नाहीत. जेव्हा लोकांचे मनोधैर्य वाढवण्यासाठी पंतप्रधानांनी थाळी वाजवण्याचे आवाहन केले तेव्हा काही जण ढोल-ताशा, फटाके घेऊन रस्त्यावर पोहोचले. अशा अवघड परिस्थितीमध्ये सर्वांनी एकत्र येऊन कोरोनाच्या विरुद्ध लढायला पाहिजे. आता सुमारे वर्षभरानंतर देखील कोरोनाच्या स्थितीत बदल झालेला दिसत नाही. परिणामी देशभरात विविध ठिकाणी पूर्णतः किंवा अंशतः लॉकडाऊन लवण्यात आलेले आहे. या काळात प्रत्येकाने घरी बसून शासकीय यंत्रणांना सहकार्य केले पाहिजे. कोरोना रुग्णांना मिळणाऱ्या सोयींपासून ते किराणामाल आणि जीवनावश्यक गोष्टींसाठी आता विविध पातळीवर सुविधा करण्यात आल्या आहेत. परंतु आपल्या देशातील लोकसंख्या पाहता केलेल्या सुविधा फारच त्रोटक आहेत. त्यामुळे प्रत्येकाने जबाबदारीने वागणे हाच प्राधान्यक्रम आहे. या महामारीच्या सुरुवातीच्या काळात विशिष्ट धर्माच्या लोकांना कारणीभूत ठरवणे, दिलेल्या निर्देशांचे पालन न करणे, शहरातून येणाऱ्या लोकांना गावात प्रवेश न देणे, प्रवेश रोखण्यासाठी गावाच्या वेशीवर अडथळे निर्माण करणे, एखाद्या व्यक्तीला संशयावरून गावाबाहेर काढणे अशा गोष्टी निदर्शनास आल्या. सद्यस्थितीत कोरोनाविषयी मोठ्या प्रमाणात सामाजिक सजगता आली आहे परंतु त्याचबरोबर जबाबदारीचे भान येणे हेदेखील तेवढेच क्रमप्राप्त आहे. कारण सध्या भारतामध्ये एकूण उपलब्ध असणाऱ्या डॉक्टरांची संख्या, बेडची संख्या तसेच व्हेटिलेटर, मास्क आणि इतर अत्याधुनिक उपकरणे ही भारताच्या एकूण लोकसंख्येपेक्षा खूपच कमी आहेत. तसेच रुग्ण तपासाच्या वेळी लागणाऱ्या साधन सामुग्रीचा तुटवडा असल्याने डॉक्टरस, नर्स, पोलीस आणि इतर जे लोक जबाबदारीने काम करत आहेत त्यांना थेटपणे संसर्ग होण्याचा धोका आहे. समाजातील इतर घटक लक्षात घेता जे मोठे शेतकरी नाहीत त्यांच्याकडे धान्याचा साठा नाही. जे लोक स्थलांतर करून गेलेले असतात ते आर्थिकदृष्ट्या शक्य असेल तेवढे धान्य घेऊन ठेवतात परंतु तो साठा पर्याप्त नसतो. शहराकडे गेलेले कित्येक स्थलांतरित मजूर आपल्या गावी परतले. ते जिथे कामासाठी गेले होते तिथे त्यांना दिवसाला काहीतरी काम मिळून त्याचा मोबदला मिळायचा आणि त्यावर त्यांचा उदरनिर्वाह व्हायचा. परंतु ते गावी आल्यानंतर त्यांचा रोजगार बंद झाला आहे. हातावरचे पोट असल्यामुळे बहुसंख्य व्यक्तींची बँक बचत नाही. ज्याच्या शेतीला पाण्याची व्यवस्था आहे त्यांच्या घरी अन्नधान्य आहे. पण जे आदिवासी शेतकरी शेतीसाठी पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहेत त्यांच्याकडे साठा असणे अवघड आहे. एकंदरीत सामाजिक दुराव्यासोबतच माणसाच्या उदरनिर्वाहाच्या प्रश्न कोरोनाने उभा केला आहे.

अर्थव्यवस्थेवर परिणाम:

कोविड-१९ या साथीच्या आजाराचा आणि लॉकडाऊनचा फटका भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला आहे. लघुउद्योग, शेतकरी, मजूरवर्ग, लघुव्यावसायिक यांच्यासाठी हा काळ आव्हानाचा आहे यात शंका नाही आणि गेल्या वर्षभरात आपण त्याचा परिणाम देशाच्या जीडीपीवर झालेला पाहिला. परंतु सद्यस्थितीत बरेच व्यवसाय चालवण्यास सरकारने अनुमती दिलेली आहे, त्यामुळे व्यापारी वर्गाला थोडी सवलत मिळाल्याचे दिसते. दुसरीकडे

ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्था बेरोजगारीमुळे जास्तच प्रभावित होत आहे. आरोग्याच्या दृष्टीने कोरोनाकडे पाहणे महत्वाचे आहेच पण या कोविड-१९ व्हायरसचे अर्थकारणावर होणारे परिणामही अतिशय तीव्र आहेत. या आजारामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम आता स्थानिक पातळीवर ठळकपणे दिसू लागलाय. जागतिक व्यापाराची पुरवठा साखळीच विस्कळीत करून या विषाणूने जागतिक अर्थव्यवस्थेला जेरीस आणले असेच म्हणावे लागेल. काही अब्ज डॉलर्सचा फटका केवळ कोरोनामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला बसलाय आणि अजूनही तो वाढतच जात आहे. तेल उत्पादक देश, रशिया व अमेरिका यांच्यात सुरु झालेल्या तेलयुद्धाचा अन्य देशांना आणि तो ग्राहकांनाही काही फायदा मिळालेला दिसून येत नाही. इंटरनेट व तंत्रज्ञानामुळे व्यावसायिकदृष्ट्या जग हे खूप छोटे झाले आहे. विकसित देशांना सेवा पुरवणाऱ्या आयटी कंपन्यांची जागतिक पातळीवरची देवघेव इतकी वाढली आहे की एका देशातील उद्योग बंद पडताच दुसऱ्या देशाला त्याचा लगेच फटका बसतो. देशातील वाहन उद्योगही अडचणीत आहे. चीनमधून भारतात येणाऱ्या गाड्यांचे सुटे भाग व औषधांसाठी लागणारा कच्चा माल उपलब्ध होत नसल्याने त्याचा औषध व वाहन उद्योगांवर विपरीत परिणाम झाला आहे. अलीकडेच अमेरिकेने औषधासाठी लागणाऱ्या कच्च्या मालाच्या निर्यातीवरील बंदी उठवल्याने थोडा दिलासा मिळाले म्हणण्यास हरकत नाही. आपल्याकडील पर्यटन व वाहतूक क्षेत्र मंदीच्या सावटाखाली आहे. तीर्थक्षेत्रे, खाण्याच्या जागा, शॉपिंग मॉल तसेच गर्दीच्या जागा ओस पडलेल्या दिसतात. कृषी क्षेत्रालाही मोठा फटका या कोरोनामुळे बसला आहे. कांद्याला मिळणारा भाव कमी होत असताना पालेभाज्या आणि फळांची मागणीही घटलीय. देशातून मासे आणि कोळंबीचीही मोठ्या प्रमाणात निर्यात होते परंतु सध्या कृषि सोबतच मत्स्य व्यवसाय देखील मंदावलेला दिसून येत आहे. कोरोना संदर्भात पसरलेल्या अफवांचा सर्वात मोठा फटका पोल्ट्री व्यवसायाला बसला. या व्यवसायाला दरमहा हजारो कोटी रुपयांचा फटका सहन करावा लागला. खाद्य निर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांनी खरेदी थांबवल्यामुळे मका व सोयाबीन सारखी पिके घेणारे शेतकरीही अडचणीत आले आहेत. केवळ महाराष्ट्रात प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरीत्या पोल्ट्री व्यवसायावर अवलंबून असलेल्या लाखो लोकांना याची झळ सोसावी लागत आहे. कोरोनाचा पहिला फटका बसला तो निर्यातीला. अनेक देशांची निर्यात ठप्प झाली आहे. आपल्याकडील आंबा, द्राक्ष निर्यातदार शेतकऱ्यांपासून तर व्यापाऱ्यांपर्यंत आणि कामगारांपासून तर उद्योजकांपर्यंत सगळेच हवालदिल झाले आहेत. ग्लोबल इकॉनॉमीमध्ये प्रत्येक देश सध्या दुसऱ्या देशावर अवलंबून आहे. त्यामुळे या प्रश्नाची दाहकता अधिक वाढते. अनेक उद्योग बंद पडण्याच्या स्थितीत आहेत. औषध कंपन्यांचीही तीच गत आहे. कापड, यंत्रमाग, छोट्या-मोठ्या इंजिनिअरिंग इंडस्ट्रीज, आयटी सर्व्हिसेस या सर्वच उद्योगांना त्याची जबर किंमत मोजावी लागू शकते. आपल्याकडे ९० टक्के नोकऱ्या या असंघटित क्षेत्रांत आहेत. अगदी रिक्षावाला, हातगाडीवाला, टॅक्सीवाले, रस्त्यावरचे खेळणी विक्रेते यापासून तर वेटर, गॅरेजवाले, मॉल मधील तरुण-तरुणी, बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे मजूर, अर्धकुशल, अकुशल कामगार अशा हातावर पोट असलेल्या लोकांच्या रोजगारावर कोरोनामुळे संक्रांत आली आहे. नोटबंदीच्या तडाख्याने घायाळ झालेल्या अर्थव्यवस्थेतील हे घटक आता कुठेतरी कसंबसं सावरत असताना अचानक कोरोनाचे संकट कोसळले. साधे चहाचे उदाहरण घेता येईल. राज्याची लोकसंख्या बारा कोटीच्या घरात आहे. यापैकी अवघ्या एक कोटी लोकांनी जरी एका वेळेस हॉटेलमध्ये चहा घेणे सोडले आणि पाच रुपयाला एक चहा याप्रमाणे हिशेब केला तर महिन्याला काही कोटी रुपयांचा फटका केवळ चहावाल्यांना बसणार आहे. त्यातही मुळातच हातावर पोट असलेल्या या

वर्गाकडून बचत केली जात नाही. शिल्लक काही उरतच नसल्यामुळे बचत करणार तरी कशी? अशातच कोरोनाची स्थिती आणखी एक-दोन महिने कायम राहिली तर या वर्गाचं जगणं कठीण होणार आहे. अशा परिस्थितीत पोटाची खळगी भरण्यासाठी अनेक कुटुंबं सावकारांकडून अक्वाच्या सक्वा व्याज दराने पैसे घेऊन ते कर्जाच्या दुष्टचक्रात अडकण्याचीही शक्यता आहे. नाट्यक्षेत्रातील कलाकार आणि पडद्यामागे काम करणारे कामगार यांच्या उत्पन्नावरही गदा आली आहे. या सर्व बाबींकडेही लक्ष देण्याची गरज आहे. सध्या राज्यात आणि एकूणच देशभरात बेकारीने कळस गाठला आहे. त्यातच कोरोनामुळे आणखी वाढ होण्याची भीती आहे. त्यामुळे याचाही लगेचच अभ्यास करून कोणत्या उद्योगावर काय परिणाम होईल आणि त्यासाठी काय उपाययोजना कराव्या लागतील याचाही विचार करावा लागणार आहे. त्याची सुरुवात संवादापासून होऊ शकते. त्यासाठी छोटे, मध्यम व मोठ्या व्यवसायिकांशी आणि त्यांच्या संघटनांशी लगेचच चर्चा सुरु केली तर त्यावर लवकर मार्ग शोधून काढणे शक्य होईल. भारतासारख्या विकसनशील अर्थव्यवस्थेसाठी प्रगतीची दारे उघडणारा काळ म्हणूनही या रोगाकडे पाहिलं जातंय. कधी कधी वाईटातूनही चांगले घडत असते. त्याप्रमाणेच कोरोनाच्या संकटातून संधीही निर्माण होऊ शकतात. फक्त त्या शोधण्याची आणि त्याला मूर्त रूप देण्याची तत्परता राज्यकर्त्यांकडे असावी लागते. आपल्याकडील राज्यकर्ते तशी तत्परता दाखवतील, अशी आशा करायला हरकत नाही. चीनपासून धास्तावलेल्या व पर्यायी उत्पन्नाच्या शोधात असणाऱ्या उद्योगांना भारत व विशेषतः महाराष्ट्र हा एक सुरक्षित पर्याय होऊ शकतो. यामुळे गलितगात्र झालेल्या आपल्या अर्थव्यवस्थेलाही नवसंजीवनी मिळू शकेल. पण त्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने पुढाकार घेऊन करसवलती व अन्य शक्य त्या उपाययोजना त्वरेने करणे आवश्यक आहे. तसेच अर्थतज्ञांची समिती नेमून येत्या काही वर्षात कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे उद्योगांवर होणाऱ्या अल्प व दीर्घकालीन परिणामांचा अभ्यास करून वेळीच योग्य ती पावलेही उचलली पाहिजेत. एकमेकांशी येणाऱ्या जवळच्या संबंधांमुळे कोरोनाचा वेगाने प्रसार होतो. म्हणून राज्य सरकारने शाळा-महाविद्यालये, मॉल, थिएटर बंद केले आहेत. काही कंपन्यांनीही कार्यालयात न येता घरून काम करण्याची मुभा दिली आहे. यातून एक नवी कार्यप्रणालीही उदयास येऊ शकते. याचा भविष्यात काय परिणाम होईल हे आताच सांगणे कठीण असले तरी अर्थव्यवस्थेवर याचा थेट परिणाम आताच दिसून येत आहे.

कोविड-१९: मानसिक आरोग्याच्या समस्यांत वाढ:-

आत्महत्येचा विचार करणाऱ्यांच्या किंवा स्वतःला ईजा करून घेणाऱ्यांच्या संख्येत अलीकडील काळात वाढ झाली आहे. गुगलवर “सुइसाइड” हा सर्च देणाऱ्या लोकांच्या संख्येत प्रचंड वाढ दिसून येत आहे. कोरोनाशी संबंधित आत्महत्यांच्या बातम्या आल्यामुळे तसेच आत्महत्येची कल्पना व भावनिक ताणासंदर्भातील फोनकॉल्स व ईमेलसमध्ये तिपटीने वाढ झाली आहे. कोरोनाच्या साथीमुळे देशभरातील लोकांना वेगळ्या जीवनपद्धतीशी जुळवून घेणे भाग पडत आहे आणि त्यामुळे त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर मोठा ताण येत आहे. एरवीही जगात सर्वाधिक आत्महत्या होणाऱ्या देशात लॉकडाउनचा लोकांच्या मानसिक आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. “समाजाच्या वंचित घटकांमध्ये आत्महत्येचा विचार नक्कीच वाढीस लागलेला आहे.” “मानसिक आजार, आर्थिक असुरक्षितता आणि कामाचा ताण या पूर्वीपासून प्रचलित धोक्यांमध्ये लॉकडाउनमुळे आणखी वाढ झाली आहे. या समस्या लोकसंख्येच्या सर्व स्तरांमध्ये, सर्व आर्थिक व सामाजिक गटांमध्ये जाणवत आहेत, असे त्यांनी स्पष्ट केले. यातील अनेक रुग्णांना औषधे किंवा उपचार मिळवणे कठीण झाले असल्याने त्यांचे आजार पुन्हा डोके वर

काढत आहेत. हे प्रमाण ग्रामीण भागात अधिक आहे. चिंता, नोकरी जाणे, ताण, एकाकीपणा आणि आर्थिक असुरक्षितता ही मानसिक आजारांसाठी उपचार घेऊ इच्छिणाऱ्या रुग्णांनी दिलेली प्रमुख कारणे आहेत. बहुतेक प्रकरणांमध्ये चिंतेचा स्तर खूप अधिक आहे. हा बहुतेकदा कोरोनाशी थेट संबंधित नाही पण पूर्वीच्या समस्यांची तीव्रता या कालखंडात नक्कीच वाढली आहे. यामुळे दडपल्यासारखी भावना निर्माण होत आहे आणि त्यातून आत्महत्येचा विचार वाढीस लागत आहे," एकंदर देशातील मानसिक आरोग्याची स्थिती गंभीर आहे असे निरीक्षणातून दिसून येत आहे. मानसिक आरोग्यासाठी मदत मागणाऱ्यांमध्ये तरुण व्यावसायिक, विद्यार्थी आणि स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे. मानसिक आजारांचे प्रमाण मात्र लोकसंख्येच्या सर्व वर्गांमध्ये, सर्व स्तरांवर खूप आहे. सरकारनेही सामाजिक-आर्थिक सुरक्षितता जाळी वाढवणे तसेच मानसिक आजारांचा सामना करणाऱ्यांना आधार देण्यासाठी आणखी काही मार्गांचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

सामाजिक परिणामाचा विचार केला तर व्यक्ती-व्यक्ती जाणीवपूर्वक अंतर ठेवत आहेत कारण कोविड-१९ मुळे आतापर्यंत भारतात २,२६,०२,५९६ अधिक लोक बाधित झाले आहेत, तर २,४५,२७० अधिक मृत्युमुखी पडले आहेत. महाराष्ट्रात सुमारे ६,५७,०१९ बाधित असून ७४,४१३ व्यक्ती मृत्युमुखी पडले आहेत आणि अजूनही ही हानी दिवसेंदिवस वाढतच जाणार आहे, कारण अजून साथ आटोक्यात आलेली नसून ती वाढतच आहे. त्यामुळे जगातील बहुतांश देशांना जागतिक आर्थिक मंदीची झळ बसल्याचे दिसून येते. आपल्या देशात कोविड-१९ पूर्वीच आर्थिक मंदी ठाण मांडून बसली होती. त्यामुळे आणखी गंभीर आर्थिक मंदीला आपल्याला तोंड द्यावे लागत आहे. सर्वांनी सर्व व्यवहार बंद करून आहे तिथे थांबणे आणि संसर्ग टाळणे, हाच मार्ग सर्व देशांनी निवडला आहे. त्यामुळे 'न भूतो न भविष्यती' अशी परिस्थिती निर्माण झाली. बहुतांश उद्योगधंदे-व्यवसाय बंद झाले आहेत. आर्थिक व्यवहार रोडावले आहेत. यातून फक्त जीवनावश्यक गोष्टींना सूट दिली गेली-जसे की भाजी, औषधे, किराणा इत्यादी. एरवी गर्दीने ओसंडून वाहणारे रस्ते सुनसान झाले आहे. एक दिवस नाही तर अनेक दिवस, काही महिने. एवढी गंभीर वेळ येईल अशी कुणी कल्पना केलेली नव्हती. उलाढालीत घट व त्यामुळे नफ्यावर विपरीत परिणाम. विमान वाहतूक, बँकिंग, हॉटेल, बांधकाम व पर्यटन क्षेत्राचे प्रचंड नुकसान. जीडीपीमध्ये घट. क्रयशक्तीत मोठी घट व त्यामुळे अर्थव्यवस्था आकुंचन पावण्याचा धोका, लोकांमधील वाढलेले नैराश्य असे अगणित परिणाम या महामारीमुळे समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक तसेच मानसिक स्थितीवर झालेले दिसून येतात.

संदर्भ:

1. www.india.com
2. www.oneindia.com
3. indiacovid-19.in
4. www.covid-19india.org
5. www.lokmat.com
6. www.srisriravishankar.org
7. www.aksharnama.com

आदिवासी विकास आणि शासकीय योजना

प्रा.रमेश शंकरराव सोनटक्के

सहा.प्रा. व समाजशास्त्र विभागप्रमुख
स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, परळी रोड, अंबाजोगाई

प्रस्तावना-

स्वतंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात विविध विकास प्रकल्प राबविण्यात आले. शहरी भागात वसलेल्या, पूर्वीपासूनच प्रगत जीवनशैली अनुभवणाऱ्या जनसमुदायाचा काळ पाहून पारंपारिक शेतीऐवजी उद्योगधंद्याच्या विकासाला अनुकूल ठरणाऱ्या अनेक प्रकल्पांचा विस्तार ग्रामीण भागात केला गेला. या प्रक्रियेत अनेक जमातींना मोठ्या प्रमाणात स्थानांतरीत व्हावे लागले तसेच त्यांच्या हक्काच्या जमिनींनाही मुकावे लागले. शिक्षणाच्या अभावामुळे आपल्या मुलभूत हक्कांसाठी कायदेशीर लढाई देण्याइतपत जागरूकताही या समुदायात नव्हती. औद्योगिककरणामुळे देशाचा विकास तर साधत होता परंतु, मोठ्या प्रमाणात नाईलाजाने विस्थापित होणाऱ्या प्रचंड मोठ्या संख्येच्या अनुसूचित जाती व जमातींच्या पुनर्वसनाची समस्या वाढत चालली होती. आजही भारतात विकास प्रकल्पांचा सर्व फायदा केवळ मुठभर लोकांनाच मिळतो. तसेच रस्ते महामार्गांची बांधणी, खाणविकास, धरण, बंधारे इ. प्रकल्पासाठी लाखो आदिवासींना विस्थापित व्हावे लागते. देशाच्या विकासासाठी उभारण्यात आलेल्या विकास प्रकल्पांबरोबर भारतातील सर्व जाती-जमातींना त्यांच्या मालकीच्या जमिनी, वन्यक्षेत्र व मूळ परंपरांसह जगता यावे यासाठी अनुकूल कायदे करणे व त्यांची काटेकोर अंमलबजावणी करणे इ. शासनाची नैतिक जबाबदारी आहे. आज आदिवासी क्षेत्रातील वाढत्या व नियमबाह्य अतिक्रमणांवर मर्यादा घालणारे कठोर कायदे करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. वास्तविक भारतात अशा कायद्यांचा अभाव नसून केवळ कायद्यांची अमलबजावणी होत नसल्याचे विदारक वास्तव पहावयास मिळते. भारतीय संविधानातील कलम ५ व ६ अंतर्गत आदिवासींना त्यांच्या मूळ भूप्रदेशातील जमिनीची कायदेशीर मालकी देण्यात आली आहे. भारतीय पंचायत कायद्यामध्येही अनुसूचित जाती-जमातींना त्यांच्या प्रदेशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे विशेष अधिकार देण्यात आलेले आहे.

भारताच्या इतिहासात आदिवासींची अशी वेगळ्या प्रकारची राज्यसंस्था किंवा राज्यव्यवस्था निर्माण झाल्याचे दिसून येत नाही. तरीही आदिवासींना 'जंगलाचे राजे', 'गिरीराज' म्हटले जाते. कारण त्यांची स्वतंत्र अशी एक वेगळी जीवन पद्धती आहे. जंगलप्रदेशावर जमातींचा अधिकार होता; पण तो खाजगी मालकीच्या प्रकारचा नव्हता. प्राथमिक अवस्थेत शिकार करणे, वनोपज गोळा करणे आणि शेती करणे यावरच या जमातींचे उदरनिर्वाह चालत असे. त्यात खाजगी मालकीला स्थान नव्हते. सर्व स्त्री-पुरुष स्वयंनिर्भर आणि स्वतंत्र होते. आर्य, शक, हूण इत्यादी भारतात बाहेरून आलेल्या मानव समाजाच्या अगोदरपासून भारतात आदिवासी म्हणून जगत असलेल्या या आ-नागर जमातींपैकी काही प्रारंभापासूनच वनप्रदेशात स्थिरावलेल्या होत्या; तर काहीना बाहेरून येणाऱ्या नवनवीन मानव समूहांनी पर्वतमय प्रदेशात रेटले होते. त्या आदिवासींच्या जीवनाचा मूलाधार भारतातील समृद्ध वने-अरण्ये होती. तेथे ते पूर्ण स्वातंत्र्याने, अनिर्बंधपणे आणि स्वच्छंदीपणे नांदत होते.

आदिवासींच्या या एका प्रकारे स्वायत्त जीवनपद्धतीला प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन भारतीय राजांनी किंवा इस्लामी राज्यकर्त्यांनीही फारसा धक्का लावला नाही. वनप्रदेशाचे स्वामित्व हा आदिवासी लोकसमूह आणि नागरी राज्यकर्ते यामधील संघर्षाचा मुद्दा कधीच राहिला नाही. मैदानी प्रदेशात स्थिरावलेल्या राजकीय सत्तांनी आपल्या राज्यव्यवस्थेसाठी सैन्य, नौका व नागरी जीवनाच्या उभारणीसाठी इमारती लाकडासारख्या निसर्गनिर्मित वस्तू जंगलातून आवश्यकतेनुसार हस्तगत केल्या. आदिवासींचीही त्याबाबत काही हरकत नव्हती. परंतु नागर राज्याच्या राज्यकर्त्यांनी आदिवासींच्या जनस्थानावर कायम स्वरूपाच्या स्वामित्वाचा ह्यावास धरला नाही. आदिवासींच्या प्रदेशावरील त्यांचे अधिकार कायमचे नष्ट करण्याचा अट्टाहास त्यांनी करून घेणे त्यांना परवडलेही नसते. असे असले तरीही आदिवासींच्या या स्वायत्त जीवनावर जबरदस्त आघात केला तो ब्रिटीश साम्राज्यशाहीने. क्रयवस्तुवादी भांडवलशाहीचे विकसित स्वरूप असलेल्या ब्रिटीश साम्राज्यवाद्यांची नफ्यासाठी हपापलेली नजर भारताच्या घनदाट समृद्ध वनाकडे आणि वनस्पतीकडे वळली. त्यातूनच वनक्षेत्रासंबंधी निरनिराळे कायदे करून ब्रिटीश सत्तेत युगानुयुगे आदिवासींनी भोगलेल्या वनस्पतीवरील अधिकार संपुष्टात

आणण्याचा धडाका लावला. सागवानी लाकडाच्या फर्निचरला जगाच्या बाजारात खूप चांगला भाव प्राप्त होऊन अधिक मिळकत जमा व्हायला लागली आणि कमीत-कमी भांडवलात अधिकाधिक नफा मिळविता येतो; हे ध्यानात आल्यावर ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी सागाच्या झाडांना हात लावण्यास आदिवासींनाही बंदी करण्यात आली. शेवटच्या टप्प्यात हिनकस दर्जाच्या कुटील कारवायांनी जमिनीवरील आदिवासींचे स्वामित्व नष्ट करून त्या साऱ्या जमिनी वनखात्याच्या मालकीच्या करण्यात आल्या. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर नियोजनबद्ध आणि विकासाची गती वाढविण्याच्या दृष्टीने १९५१ पासून पंचवार्षिक योजनांची आखणी करून त्यानुसार विकासाची दीर्घकालीन सर्वसामान्य उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीची धडपड आजही सुरु आहे. आजपर्यंत जवळपास काही अपवाद वगळता देशाने १२ पंचवार्षिक योजना पूर्ण केल्या आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) आदिवासी विकासासंदर्भात असणाऱ्या विविध शासकीय योजनांचा अभ्यास करणे.
- २) आदिवासी विकासासंदर्भात असणाऱ्या शासकीय योजनांची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होते का ? हे तपासून पाहणे.
- ३) आदिवासींचा विकास न होण्या मागील कारणांचा शोध घेणे.

गृहीतकृत्य:

- १) आदिवासी विकासासंदर्भात असणाऱ्या विविध शासकीय योजनांची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होत नाही.
- २) आदिवासींचा विकास न होण्या मागील कारण शैक्षणिक मागासलेपण हे आहे.
- ३) आधुनिक काळातही आदिवासींच्या विकासाचे प्रश्न सुटलेले नाहीत.

तथ्य संकलन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन कार्याच्या तथ्य संकलनासाठी दुय्यम तथ्य संकलनाचा उपयोग केला आहे.

द्वितीय तथ्य संकलन पद्धती :

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनासाठी दुय्यम तथ्य संकलन सामग्री मध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, निरनिराळी पुस्तके, एम.फिल., आणि पीएच.डी.चे शोध प्रबंध, नियतकालिके, विविध मासिके, प्रकाशित शासकीय अहवाल, जनगणना अहवाल, निमशासकीय संस्थांचे अहवाल, अप्रकाशित साहित्य व लेख, आदिवासी विकासासंदर्भात विविध शासकीय योजना, वर्तमानपत्रांतील विविध तज्ञांचे विशेष लेख आणि अधिकृत संकेतस्थळावरील उपलब्ध माहितीचा वापर केला आहे.

भारतातील आदिवासी विकास कार्यक्रम

आदिवासींच्या विकास कार्यक्रमाचे साधारणतः दोन कालखंड पाडता येतील.

- १) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड
- २) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड.

१) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड-

भारतातील आपले साम्राज्य दृढ ठेवण्याच्या संदर्भात ब्रिटीश प्रशासनाचा वन्य जातींशी संबंध आलेला दिसतो. आदिम जमातींना परकीयांचे आक्रमण नविन नाही. सर्व सामर्थ्यांनी युक्त असलेल्या ब्रिटीश आक्रमणांनी आदिवासींना खऱ्या अर्थाने अनाथ करून टाकले. पराभूत समाजाचे जे शोषण होत असते, त्याच तऱ्हेचे निर्दयी शोषण आदिवासींच्या वाट्याला आले. त्यातूनच आदिवासींच्या मनात प्रचंड चीड निर्माण होऊन त्यांनी शोषितांविरुद्ध बंड पुकारले. अगदी सुरवातीला बंगाल प्रदेशातील राजमहाल टेकड्यांच्या परिसरात हिंदू जमीनदारांच्या विरुद्ध आदिवासी लोकांनी उभारलेल्या बंडाला नियंत्रित करण्याचे कार्य ब्रिटिशांनी केले. १७८२ साली या क्षेत्रातील प्रशासकीय अधिकाऱ्यास काढून घेवून स्थानिक आदिवासी नेत्यांकडे न्यायविषयक अधिकार देण्यात आले. १७९६ मध्ये ब्रिटीश सरकाराने आदिवासी क्षेत्रासाठी कायदे केले, परंतु त्यात त्यांना अपयश आले. १८२७ मध्ये नविन अधिनियम जारी करून आदिवासी समाज पंचायतींना न्यायदानाचे अंशिक अधिकार देण्यात आले. बंगालमधील 'पहाडिया' लोकांनी हिंदू जमीनदारांविरुद्ध पुन्हा बंड पुकारले. इ.स.१८३१ मध्ये सिंगभूम जिल्ह्यातील 'हो' लोकांनी प्रतिकार केला.

अशा प्रकारे बिनसरकारी पातळीवर स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आदिवासींसाठी कायम स्वरूपाचे कार्य केलेले आहे.

केंद्र व राज्य सरकार यांच्याकडून आदिवासी समाजाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी लाभाच्या विविध योजना राबविल्या जातात. त्यासाठी भारत सरकार तर्फे खास आदिवासी विकास विभाग निर्माण करण्यात आलेला आहे. या विभागाकडून राबविल्या जाणाऱ्या विविध शासकीय योजना तळागाळातील आदिवासींपर्यंत कितपत पोहचल्या आहेत? तसेच त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी या योजना कितपत लाभदायक ठरल्या आहेत? याचा शोध घेण्यात आलेला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंड-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात देश स्वतंत्र करणे हेच उद्दिष्ट असल्यामुळे भारतीयांना आदिवासी समाजाकडे पुरेसे लक्ष घालता आले नाही. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतावर आदिवासी प्रश्न हाताळण्याची फार मोठी जबाबदारी येवून पडली. आदिवासींसारख्या दीर्घकाळ उपेक्षित राहिलेल्या जमातींचे प्रश्न म्हणजे स्वतंत्र भारतासमोरील एक मोठे आव्हान होते. २० व्या शतकातील कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेप्रमाणे जनतेचे कल्याण ही राज्याची, शासनसंस्थेची जबाबदारी असते. तेव्हा स्वातंत्र्यानंतरच राज्यपातळीवर आदिवासींचे कल्याण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. त्याचबरोबर आता हेही स्पष्ट झाले की, शासकीय पातळीवर घेतल्या गेलेल्या कार्यक्रमाचे यश हे मर्यादित असते. मागासलेल्या अवस्थेत असलेल्या व अज्ञान, दारिद्र्य, व्यसनाधीनता यामध्ये खितपत पडलेल्या आदिवासी समाजाच्या कल्याणासाठी सरकारी प्रयत्न पुरेसे पडत नाहीत. म्हणून समाजसेवेचे व्रत हाती घेवून आदिवासींच्या उद्धार करण्यासाठी बिनसरकारी पातळीवर काही सामाजिक संस्थाही पुढे येवू लागल्या आहेत. म्हणूनच आपल्याला आदिवासी कल्याण कार्यक्रमाचा आढावा खालील प्रमाणे दोन पातळीवर घेता येईल.

अनुसूचित जाती-जमातींच्या लोकांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी विशेष काळजी घ्यावी आणि त्यांचे सामाजिक अन्याय व इतर पिढवणूकीपासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी राज्य शासनावर टाकण्यात आली आहे. भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्वास अनुसरून पंचवार्षिक योजनांमध्ये मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणांच्या कार्यक्रमांवर भर देण्यात आलेला आहे.

विविध आदिवासी योजना निश्चित करून आर्थिक मागासलेपण दूर करण्याच्या विविध पातळीवर प्रयत्न करण्यात आला.

अ) सरकारी पातळीवरील आदिवासी कल्याण कार्यक्रम.

१) भारतीय संविधानातील काही तरतुदी समानतेच्या तत्वावर असून सर्व भारतीय नागरिकांना समानतेची स्थिती प्राप्त करून देतात. आदिवासी हे भारतीय समाजाचे घटक असल्यामुळे या तरतुदींमुळे त्यांना संरक्षण मिळते. जसे-भारतीय राज्यघटनेच्या १५ व्या कलमाप्रमाणे धर्म, वंश, जाती, लिंगभेद व जन्मठिकाण यावरून कोणताही भेदभाव केला जात नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या १६ व्या कलमानुसार शासकीय नोकऱ्यातसुद्धा कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. म्हणजेच सर्वसामान्य नागरिकांप्रमाणे आदिवासी व्यक्तीलाही शासकीय नोकरी प्राप्त करण्याची समान संधी देण्यात आलेली आहे. १७ कलमानुसार अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली.

२) समान संधीच्या तत्वाप्रमाणेच सर्व भारतीय व्यक्तींना समान स्वातंत्र्याचे अधिकार बहाल करण्यात आलेले आहेत. ते आदिवासींनाही लागू पडतात. जसे, भारतीय राज्यघटनेच्या १९ व्या कलमान्वये आचार, विचार, उच्चार, व्यवसाय करणे, देशभर संचार करणे इ. बाबतीत सर्वांना स्वातंत्र्य आहे. म्हणजेच शिक्षण संस्था, सार्वजनिक उद्योग, दवाखाने, वसतिगृहे इत्यादी सर्व ठिकाणी भारतातील आदिवासींसह भारतातील इतर सर्व व्यक्ती समान व्यवहार करतील अशी संविधानाद्वारे हमी देण्यात आलेली आहे.

३) जमीनदार, ठेकेदार, सावकार यांच्या आर्थिक शोसनाच्या कचाट्यातून आदिवासींची पूर्णतः मुक्तता करण्यासाठी संविधानात काही खास तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. भारतीय संविधानाच्या कलम २३ नुसार एखाद्या व्यक्तीकडून सक्तीने काम करून घेणे, वेठबिगारी पद्धती, व्यक्तीचा अनैतिक व्यापार इत्यादी बाबी बेकायदेशीर ठरविण्यात आलेल्या आहेत. या तरतुदींमुळे सावकार, जमीनदार यांच्या मगरमिठीत सापडलेल्या आदिवासी व्यक्तींना व त्यांच्या कुटुंबांना वेठबिगारीतून मुक्त करणे शासनाला शक्य आहे.

४) आदिवासी हे संख्येने अल्प असले तरी त्यांच्यात भाषा, सणवार, रीतीरिवाज, संस्कृती याबाबत बरीच विविधता आहे. तरीही त्यांच्या शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्काची जपवणूक करून धार्मिक स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २५ व २९ नुसार व्यक्तींना धार्मिक स्वातंत्र्य, शैक्षणिक व सांस्कृतिक स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आलेले आहे.

५) लोकशाही शासन पद्धतीत आदिवासींना सुयोग्य प्रतिनिधित्व मिळाल्याशिवाय या जमातींचा विकास होणे शक्य नाही ही लक्षात आल्यानंतर संविधान निर्मात्यांनी यासाठी लोकसभेत व घटक राज्यांच्या विधान सभेत आदिवासींच्या प्रतिनिधीकरिता लोकसंख्येच्या प्रमाणात काही जागा राखून ठेवलेल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या १६ व्या भागातील ३२० व ३३२ कलमामध्ये ही तरतूद करण्यात आलेली आहे. लोकसभेच्या ५४५ जागांपैकी आदिवासींसाठी ४७ जागा (७.५%) अनुसूचित जमातींसाठी राखून ठेवण्यात आलेल्या आहेत; तर देशासाठी सर्व विधानसभेतील ४१२० जागांपैकी ५५४ (१३.४४%) जागा अनुसूचित जमातींसाठी राखून ठेवण्यात आलेल्या आहेत.

६) भारतीय राज्यघटनेच्या सहाव्या भागातील कलम १६४ नुसार ओरिसा, बिहार (झारखंडसह), मध्यप्रदेश (छत्तीसगडसह) या तीन घटकराज्यांमध्ये आदिवासी समुदायाची लोकसंख्या मुबलक प्रमाणात असल्यामुळे या घटकराज्यातील मंत्रिमंडळात आदिवासी कल्याण व विकासासाठी एक स्वतंत्र मंत्री नियुक्त करण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे. तसेच अशा घटकराज्यांच्या मंत्रिमंडळात व केंद्रातही एकतरी आदिवासी लोकप्रतिनिधीला मंत्रिपद दिले जाते.

७) आसाम व आसामच्या परिसरातील म्हणजेच ईशान्य भारतातील आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, नागलेंड, अरुणाचलप्रदेश, मिझोरम, मणिपूर या परिसरात आदिवासींची संख्या जास्त आहे. म्हणून त्या भागात विशेष प्रशासनिक व्यवस्था करण्यात आलेली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या सहाव्या भागातील कलम २४४ नुसार आसामच्या जनजातीय क्षेत्रास दोन भागात विभाजित करण्यात आलेले आहे. एक स्वायत्त जिल्हे व दुसरा स्वायत्त क्षेत्र. या स्वायत्त जिल्ह्यात 'जिल्हा समित्या' व स्वायत्त क्षेत्रात 'क्षेत्र समित्या' असतील. या समित्यांना भूमी, जंगल, शेती, मालमत्ता, विवाह व अन्य सामाजिक प्रश्नांबाबत कायदे करण्याचा अधिकार प्रदान करण्यात आलेला असून न्यायदानाचे कार्य देखील याच समित्यांवर सोपविण्यात आलेले आहे. कलम २४४ (१) नुसार आदिवासी जमाती असणाऱ्या राज्यात मा. राज्यापालास आदिवासी कल्याणासाठी सल्ला देण्यासाठी एक आदिवासी सल्लागार मंडळ नियुक्त करण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

८) भारतीय घटनेच्या १२ व्या भागातील कलम २७५ नुसार राज्यातील जनजातींच्या कल्याणकारी योजनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी, त्यांच्याकरिता प्रशासनाची योग्य व्यवस्था करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून राज्यांना विशेष अनुदान देण्यात येते.

९) भारतीय राज्यघटनेच्या १६ व्या भागातील कलम ३३५ नुसार आदिवासी उमेदवारांकरिता शासकीय सेवेत काही जागा सुरक्षित ठेवण्यात आलेल्या आहेत. केंद्रीय लोकसेवा आयोग, प्रादेशिक लोकसेवा आयोग, विविध निवड मंडळ यांच्यामार्फत भरल्या जाणाऱ्या एकूण जागांपैकी ७.५ % जागा आदिवासींसाठी राखीव आहेत. इतकेच नव्हे, तर शासनाचे अनुदान घेणाऱ्या शिक्षणसंस्था, जिल्हा परिषद, बँका या क्षेत्रातही आदिवासींसाठी जागा सुरक्षित असतात. वय, गुणवत्ता, सेवाज्येष्ठता, पदोन्नती या बाबतीतही आदिवासींना काही सवलती देण्यात आलेल्या आहेत.

१०) भारतीय राज्यघटनेच्या ३३८ कलमानुसार अनुसूचित जाती व जमाती यांच्याकरिता एक विशेष अधिकारी राहतील व त्यांची नियुक्ती मा. राष्ट्रपती करतील. या कलमानुसार मा.राष्ट्रपती 'अनुसूचित जमाती कमिशनर' हा अधिकारी नेमू शकतो. ३४२ कलमानुसार मा.राष्ट्रपतींना एक विशेष अधिकार देण्यात आलेला आहे की, अनुसूचित जमातीतील प्रत्येक राज्यातील कोणत्या-कोणत्या जनजातींचा समावेश करावा, याबाबत संबंधित राज्याच्या राज्यपालांशी विचार-विनिमय करून निर्णय घेतले जातील व तशी यादी तयार करतील.

११) पंचायत विस्तार (अनुसूचित क्षेत्र) अधिनियम -१९९६ (PESA: Panchayat Extension (Scheduled Areas) Act-1996).

पंचायत विस्तार (अनुसूचित क्षेत्र) अधिनियम-१९९६ (पेसा) हा कायदा २४ डिसेंबर १९९६ रोजी अस्तित्वात आला. २०१४ मध्ये त्यात सुधारणा करण्यात आली. या कायद्यांतर्गत देशातील एकूण १० राज्यांचा समावेश होतो. त्यामध्ये- महाराष्ट्र, गुजरात, आंध्र प्रदेश, मध्यप्रदेश, झारखंड, ओरिसा, छत्तीसगड, हिमाचल प्रदेश, राजस्थान, तेलंगाना या राज्यांनाच पेसा कायदा लागू आहे. तसेच महाराष्ट्रामधील केवळ १३ जिल्ह्यांना हा कायदा लागू आहे. त्यामध्ये अहमदनगर, पुणे, ठाणे, पालघर, धुळे, नंदुरबार, नाशिक, जळगाव, अमरावती, यवतमाळ, नांदेड, चंद्रपूर, गडचिरोली इत्यादी जिल्ह्यांचा समावेश होतो. वरील जिल्ह्यांमध्ये समाविष्ट आदिवासी लोकसंख्येच्या तुलनेत बुलडाणा जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायाची लोकसंख्या कमी असल्यामुळे पेसा कायद्यांतर्गत बुलडाणा जिल्ह्याचा समावेश होत नाही.

हा कायदा अनुसूचित क्षेत्राशी संबंधित असून आदिवासींची संस्कृती, प्रथा, परंपरा यांचे जतन व संवर्धन करणे व ग्रामसभेच्या माध्यमातून आदिवासींची स्वशासन व्यवस्था बळकट करणे हे पेसा या कायद्याचे प्रमुख सूत्र आहे. या कायद्यानुसार

अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामसभेस अनुसूचित क्षेत्राबाहेरील ग्रामसभेपेक्षा महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८, कलम ५४ ने विशेष अधिकार देण्यात आलेले आहे.

१) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प - (Integrated Tribal Development Project)

१९७५ - ७६ व्या वर्षी भारत सरकाराने निर्देश दिल्याप्रमाणे ज्या गावामधील आदिवासींची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या ५० टक्क्याहून अधिक असेल त्या गावांचा समावेश एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प योजनेमध्ये करण्यात आला. शासकीय मान्यता असलेले अशा प्रकारचे १६ प्रकल्प होते. नंतर ज्या गावातील आदिवासी समुदायाची लोकसंख्या ५० टक्क्याहून किंचितशी कमी आहे अशाही गावांचा एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रामध्ये समावेश करण्यात आला. त्यानंतर अशी क्षेत्रे अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना म्हणून ओळखण्यात येवू लागली. आदिवासींच्या बालमृत्यूचे प्रमाण लक्षात घेवून आणि आरोग्य व पोषण सेवायोजन याकडे बारकाईने लक्ष देता यावे यासाठी प्रकल्प अधिकाऱ्यांची संख्या वाढवून २३ वरून २४ करण्यात आली. आदिवासी लोकसंख्येचे वाढते प्रमाण व मोठे कार्यक्षेत्र पाहता सध्या एकूण प्रकल्प अधिकाऱ्यांची संख्या २९ आहे.

२) सुधारित क्षेत्र विकास मोहीम (माडा)-(Modified Area Development Agency)

दरम्यानच्या काळात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रालगतच्या प्रदेशातही काही ठिकाणी आदिवासींची वस्ती असल्याचे भारत सरकारच्या लक्षात आले म्हणून सुमारे १०,००० लोकवस्तीच्या गावांमध्ये आदिवासींची लोकसंख्या ५ टक्क्याहून अधिक असेल तर अशा गावांचा समावेश सुधारित क्षेत्र विकास (माडा) मोहिमेमध्ये करण्यात यावा.

३) छोटे सुधारित क्षेत्र विकास मोहीम (मिनीमाडा)- (MiniModified Area Development Agency)

एकूण ५,००० वस्तीच्या दोन किंवा तीन गावांमध्ये ५० टक्क्याहून अधिक आदिवासींची संख्या असेल तर, अशा गावांमध्ये समावेश छोटे सुधारित क्षेत्र विकास मोहिमेमध्ये करण्यात यावा असे निर्देश करण्यात आले आहे. महाराष्ट्रा मध्ये एकूण ४३ माडा क्षेत्र आणि २४ मिनीमाडा क्षेत्रे आहेत. तरीही एटीएसपी आणि माडा व मिनीमाडा यामधील क्षेत्राची फार मोठ्या प्रमाणात सरमिसळ झालेली आहे. जानेवारी १९९२ मध्ये आदिवासी विकास विभागाची पुनर्रचना करण्यात आल्यामुळे प्रकल्प अधिकाऱ्यांचे अधिकारक्षेत्र इतके निश्चित केले आहे की, यातील जवळजवळ सर्वच आदिवासींचा माडा किंवा मिनीमाडा तसेच राज्यामध्ये अन्यत्र विखुरलेल्या आदिवासी क्षेत्र यामध्ये कोणतेही असोत त्या आदिवासी क्षेत्रामध्ये त्यांचा समावेश होतो.

शासकीय आदिवासी आश्रमशाळा

अतिदुर्गम व डोंगराळ भागात राहणाऱ्या अनुसूचित जमातींच्या लोकांचा आर्थिक शैक्षणिक व सामाजिक विकास जलदगतीने घडवून आणण्यासाठी सन १९७२-७३ पासून शासनाने निवासी आश्रमशाळा समूह योजना कार्यान्वित केलेली आहे. ही योजना मुख्यत्वे अतिदुर्गम डोंगराळ व पाड्यातील आदिवासी, मुला/मुलींमध्ये शिक्षणाची आवड निर्माण करून शैक्षणिक दृष्ट्या त्यांना सुशिक्षित करणे व त्यायोगे त्यांचे जीवनमान उंचावण्याच्या उद्देशाने राबविण्यात येते. शिक्षणाची ज्ञानगंगा द्या-खोऱ्यात, अतिशय दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासींपर्यंत पोहचविण्याचे काम शासकीय आश्रमशाळा करित आहे. या योजनेनुसार अनुसूचित जमाती क्षेत्रात ५००० ते ७००० आदिवासी लोकसंख्या त्याठिकाणी एक शासकीय आश्रमशाळा हा सर्वसाधारण निकष ठरविण्यात आलेला आहे. काही क्षेत्रातील भाग अतिदुर्गम असून तेथे लोकवस्ती ही पाड्या-पाड्यांमध्ये विखुरलेली असल्याने अशा काही ठराविक ठिकाणी ३००० ते ५००० लोकसंख्येच्या क्षेत्रास एक आश्रमशाळा हा निकष सन १९८२ पासून ठरविण्यात आला आहे.

आदिवासींच्या नवीन पिढीला शिक्षण मिळावे व त्याचबरोबर व्यावसायिक शिक्षण उपलब्ध व्हावे, म्हणून आदिवासी भागात आश्रम शाळा काढलेल्या आहेत. आदिवासी समुदायामध्ये शैक्षणिक प्रगती घडवून आणण्यामध्ये आश्रम शाळेचे फार मोठे योगदान राहिलेले आहे. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या आदिवासी लोकसंख्येच्या निकषावर आदिवासी आश्रम शाळेची निर्मिती केली जाते. लोकमानसात आदिवासी आश्रम शाळा हे महत्वाचे शैक्षणिक केंद्र ठरत आहे. या आश्रम शाळेत शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी मुला-मुलींसाठी निशुल्क खाणे, पिणे, राहणे व शिक्षण असल्यामुळे तसेच गणवेश निर्वाह भत्ता या सारख्या सोयी सुविधा सोबत इतर सवलती असूनही आदिवासी पालक १९७५-१९८० पर्यंत आपल्या पाल्यास शाळेत पाठविण्यास उत्सुक नव्हते. एखाद्या व्यक्तीची मानसिकताही झाल्यास गावप्रमुखास विचारून पाठविल्या जात असे. परंतु आज परिस्थिती बदलल्या सारखी दिसते कारण पूर्वी आपल्या पाल्यास शाळेत पाठविण्यास सहजासहजी तयार नसणारा आदिवासी पालक आज शाळेत नियमित शिक्षक नाही म्हणून किंवा व्यवस्थित शिकविल्या जात नाही म्हणून आंदोलन करताना दिसतो आहे. हा निश्चित शिक्षणाचा परिणाम

आहे. या शाळांमध्ये प्राथमिक शिक्षणाचे धडे दिले जातात. शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना जेवण-खाणे, राहणे, कपडा एवढेच नव्हे तर शैक्षणिक साहित्यही मोफतमध्ये दिल्या जाते. भारतात ओरिसा, बिहार, राजस्थान, तामिळनाडू इत्यादी राज्यात आश्रमशाळांची संख्या बरीच आहे. महाराष्ट्रातही बऱ्याच ठिकाणी आश्रमशाळा शासकीय तसेच खाजगी संस्थांमार्फत चालविल्या जातात.

सारांश

स्वतंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात विविध विकास प्रकल्प राबविण्यात आले. शहरी भागात वसलेल्या, पूर्वीपासूनच प्रगत जीवनशैली अनुभवणाऱ्या जनसमुदायाचा काळ पाहून पारंपारिक शेतीऐवजी उद्योगधंद्याच्या विकासाला अनुकूल ठरणाऱ्या अनेक प्रकल्पांचा विस्तार ग्रामीण भागात केला गेला. या प्रक्रियेत अनेक जमातींना स्थानांतरीत व्हावे लागले तसेच त्यांच्या हक्काच्या जमिनींनाही मुकावे लागले. शिक्षणाच्या अभावामुळे आपल्या मुलभूत हक्कांसाठी कायदेशीर लढाई देण्याइतपत जागरूकताही या समुदायात नव्हती. औद्योगिकरणामुळे देशाचा विकास तर साधत होता परंतु, मोठ्या प्रमाणत नाईलाजाने विस्थापित होणाऱ्या प्रचंड मोठ्या संख्येच्या अनुसूचित जाती व जमातींच्या पुनर्वसनाची समस्या वाढत चालली होती. आजही भारतात विकास प्रकल्पांचा सर्व फायदा केवळ मुठभर लोकांनाच मिळतो. तसेच रस्ते महामार्गांची बांधणी, खानविकास, धरण, बंधारे इ. प्रकल्पासाठी लाखो आदिवासींना विस्थापित व्हावे लागते.

भारतीय वन्य कायद्यातही आदिवासी जनसमुदायांना वन्य प्रदेश व तेथील साधनसंपत्तीचा विनियोग त्यांच्या दैनंदिन गरजांसाठी करण्याची तरतूद आहे. नुकत्याच पारित करण्यात आलेल्या सुधारित भूसंपादन कायद्यातील नविन तरतुदीनुसार आदिवासींसह सर्व अनुसूचित जमातींच्या हक्काची जमीन संपादित करण्यावर कठोर निर्बंध घालण्यात आलेले आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते की, मुख्य प्रवाहातील समाजाची व सरकारची उदासीनता तसेच आदिवासींशी संबंधित कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी न झाल्यामुळे आदिवासी जमातींना आजतागायत स्वतःच्या अस्तित्वासाठी झगडावे लागत आहे.

संदर्भग्रंथ :-

1. आगलावे, प. (२०००). संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे .नागपूर : विद्या .
2. आगलावे, प. (२००४). आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र.नागपूर: साईनाथ.
3. आदिवासी विकास विभाग . (१९९७-९८). आदिवासींच्या सर्वांगीण विकास योजना. योजना.
4. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था. (२००६). आदिवासी विकासाचे पंचशील.
5. इनामदार, &पुराणिक. (१९९८). राजकीय समाजशास्त्र .पुणे : कोन्टीनेन्टल .
6. कंधारे, न. प. (जून-२०१६). कोलामआदिवासीजमातीचेसमाजशास्त्रीयअध्ययन (विशेषसंदर्भ : नांदेडजिल्हा).स्वामीरामानंदतीर्थमराठवाडाविद्यापीठ,नांदेड .
7. कऱ्हाडे, व. ए. (२००६). आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र.नागपूर: पिंपळापुरे कंपनी.

कोरोना महामारीचे भारतीय समाजावरील परिणाम-एक समाजशास्त्रीय अभ्यास.

डॉ.दत्ता एम.तंगलवाड

सहयोगी प्राध्यापक तथा समाजशास्त्र विभागप्रमुख
महिला महाविद्यालय गेवराई,
ता. गेवराई जि.बीड. Pin-431127

प्रस्तावना :-

कोरोना विषाणूचा प्रचंड वेगाने होणारा प्रसार एक जागतिक स्वरूपाची समस्या बनलेली असून कोरोनाचा संसर्ग झालेला पहिला रुग्ण 30 डिसेंबर 2019 मध्ये चीन शहर चीनमधील युवान या शहरात मध्ये सापडला त्याच्या प्रसाराचा वाढता वेग लक्षात घेऊन जागतिक आरोग्य संघटनेने 1 जानेवारी 2020 रोजी कोरोनाला जागतिक मामारी म्हणून घोषित केले. आपल्या भारतात कोरोनाचा पहिला रुग्ण केरळ राज्यात त्रिशूल या ठिकाणी 30 जानेवारी 2020 रोजी सापडला तो रुग्ण वुहाण येथून प्रवास करून भारतात आलेला होता. तर महाराष्ट्रात 9 मार्च 2020 रोजी पहिला रुग्ण आढळून आला. कोरोनाच्या आजारांमुळे पहिला मृत्यू पावलेला रुग्ण भारतामध्ये 12 मार्च 2020 रोजी सापडला आणि त्यानंतर दिवसेंदिवस या रोगाचा प्रसार प्रचंड वेगाने वाढत राहिला आणि आज त्याचे होणारे परिणाम आपल्या सर्वांच्या डोळ्यासमोर आहेत. कोरोनाची स्थिती पाहिल्यानंतर जागतिक आरोग्य संघटनेने सर्वप्रथम प्रतिबंधक उपाययोजना म्हणून सामाजिक अंतर आणि टाळेबंदीची कार्यवाही सुरू केली. भारताचे पंतप्रधान माननीय नरेंद्र मोदी यांनी 22 मार्च रोजी जनता कर्फ्यूचे आवाहन केले आणि त्यानंतर 24 मार्च रोजी रात्री बारा वाजल्यापासून 21 दिवसांच्या देशव्यापी तळेबंदीची घोषणा केली. त्यामध्ये पुन्हा पुन्हा वाढ करण्यात आली. काही राज्यांमध्ये त्या ठिकाणच्या परिस्थितीनुसार निर्णय घेण्यात आले. असले तरीही कमी-अधिक प्रमाणात आज संपूर्ण देश टाळेबंदीला समोर जात असलेला आपल्याला पाहायला भेटतो. दक्षिण कोरिया इटली इराण या सारखी इतर राष्ट्र देखील या साथीच्या रोगाची संघर्ष करत असताना आपल्याला पाहायला मिळतात. त्यामुळे रेल्वे, रस्ते, हवाई प्रवास पूर्णपणे ठप्प करण्यात आला. मॉल, बाजार, हॉटेल, चित्रपट ग्रह, शाळा, महाविद्यालय विविध शासकीय कार्यालय एवढेच, नव्हे तर सर्व प्रकारचे सार्वजनिक स्थळे, मंदिरे पूर्णपणे बंद करण्यात आली. त्यामुळे आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था क्षणात ठप्प झाली. हजारो लोकांना अनवाणी पायाने आपल्या गावाचा रस्ता धरावा लागला, हे वेळोवेळी टीव्हीवर आणि वर्तमानपत्रात छापून आलेल्या बातम्या मध्ये आपण पाहिलेले आहे. या विषाणूमुळे शोषणाचा विकार होतो. एखादा संसर्गजन्य रोग जगातील विविध भागांमध्ये व्यक्ती -व्यक्ती स्तरावर सहजरित्या पसरू शकतो, तेव्हा जागतिक साथ असे त्याला म्हटले जाते. आज जगातील जवळपास 189 देशांमध्ये या रोगाची लागण झालेली आपल्याला दिसून येते. या रोगांची भिषणता पाहता एक चिंताजनक समस्या असलेले आपणास दिसून येते. म्हणून प्रस्तुत लघुशोधनिबंध मध्ये कोरोनाचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधन विधान - कोरोनाचा भारतीय समाज व्यवस्थेवर झालेला परिणाम - एक अभ्यास.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

संशोधन एका निश्चित दिशेने वाटचाल करण्यासाठी काही ठराविक उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवावी लागतात. संशोधनातून आपणास नेमके काय साध्य करायचे आहे याची निश्चिती गरजेची असत म्हणून प्रस्तुत संशोधनात खालील उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

- 1) कोरोना महामारीचे भारतीय समाजावर झालेले वेगवेगळे परिणाम अभ्यासणे.
- 2) कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक अरिष्टाची स्वरूप समजावून घेणे.
- 3) कोरोना काळातील व्यक्तीच्या मानसिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 4) कोरोना काळातील पर्यावरणाचा अभ्यास करणे
- 5) कोरोना काळातील मजुरांचे स्थलांतर आणि रोजगारीचे स्वरूप समजून घेणे.
- 6) कोरोनाचे कृषी क्षेत्रात झालेले परिणाम अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहीतके:-

गृहीतके हे संशोधन समस्येचे एक संभाव्य उत्तर किंवा स्पष्टीकरण असते. संशोधन विषयाच्या पूर्वज्ञानाच्या आधारे गृहीतकृत्याची निर्मिती केली जाते. त्यामुळे संशोधकाचे लक्ष आपल्या संशोधन विषयावर केंद्रित होण्यास मदत होते. म्हणून प्रस्तुत संशोधनात काही गृहीतकाची मांडणी करण्यात आलेली आहे ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- 1) कोरोना महामारीमुळे भारतीय समाजाची आर्थिक स्थिती हलाखीची बनलेली आहे.
- 2) कोरोना महामारीचा व्यक्तीच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम झाला.
- 3) कोरोना महामारीमुळे दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांना अत्यंत हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या.
- 4) कोरोना महामारीमुळे गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी वाढतच गेली. श्रीमंत हे श्रीमंत होत गेले तर गरिबांना उपाशीपोटी राहण्याची वेळ आली.
- 5) कोरोना महामारीमुळे शहरी भागातून ग्रामीण भागात स्थलांतराचे प्रमाण वाढले.
- 6) रोग्याचे पुनर्वसन करण्याच्या निमित्ताने डॉक्टर लोकांनी कोट्यवधी रुपयांची माया जमवली.
- 7) कोरोना कालावधीत पर्यावरणाला पोषक वातावरण निर्माण झाले.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये तथ्ये संकलनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला

नमुना निवड तंत्र:-

देशभरातील समग्र समूहाचा अभ्यास करणे केवळ अशक्यप्राय असल्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात समग्राला लहानात लहान भाग म्हणून काही निवडक घटकांची निवड करावी लागते. समग्राला लहानात लहान घटकाचा अभ्यास केल्यास तो सूक्ष्म पद्धतीने केला जाऊ शकतो आणि प्राप्त तथ्यांचे विश्लेषण करून अचूक निष्कर्ष काढता येतात. म्हणून प्रस्तुत संशोधनामध्ये नमुना निवडीच्या सहेतुक नमुना निवड तंत्राचा वापर करण्यात आला.

तथ्य संकलनाचे साधने:-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये तथ्ये संकलनासाठी प्राथमिक स्त्रोत म्हणून मुलाखत आणि प्रश्नावली या तंत्रांचा अवलंब करण्यात आला. तर दुय्यम स्त्रोत म्हणून वेगवेगळी वर्तमानपत्रे मासिके नियतकालिके आणि वेगवेगळ्या चॅनलवरील माहिती आणि संदर्भ ग्रंथ यांचा वापर करण्यात आला.

माहितीचे विश्लेषण:-

अरिस्टोटलने म्हटल्याप्रमाणे मानव हा समाजशील प्राणी आहे. समूह करून राहणे ही त्याची सहजप्रवृत्ती आहे असे आपण नेहमी म्हणतो परंतु दुर्दैवाने आलेल्या जागतिक महामारीमुळे मानवाची उपजत असलेली समूह भावना नष्ट होती काय? अशा प्रकारचा प्रश्न आपल्या समोर उभा राहत आहे. याचे मूळ कारण म्हणजे सामाजिक अंतर आणि ताळेबंद ही होय. कोरोनाच्या वाढत्या महामारीमुळे जग अनेक समस्यांना तोंड देत आहे. जगातील बहुतांशी देश कोरोनाच्या उद्रेकापासून स्वतःचा बचाव करू शकले नाहीत. अमेरिकेसारख्या बलाढ्य देशाला देखील कोरोनाने आपल्या विळख्यात घेतलेली आहे. अनेक विचारवंतांची, संशोधकांची बुद्धिमत्ता कौशल्य यावर ताबा मिळवून स्वतःचे अधिराज्य गाजवणाऱ्यांचे काम कोरोना महामारी केलेले असल्यामुळे एक वर्ष 07 महिन्यांपासून आजही स्थित फारशी बदललेली नसलेली आपणास दिसून येते. वेगवेगळ्या प्रकारच्या आलेल्या लसी किती परिणामकारक ठरतील भविष्यकाळ ठरवेल. परंतु आज तरी या लसीची फारसी परिणामकारकता दिसून येत नाही. लस घेतलेले अनेक पेशंट कोरोना पॉझिटिव्ह निघत असल्याचे आपल्याला दिसून येत आहे. त्यामुळे फक्त भारतीय समाज नव्हे तर जगाच्या पाठीवर अस्तित्वात असलेल्या सर्व देशातील मानवी समाज हा कोरोनामुळे भयभीत झालेला आपणास दिसून येतो. भारताचे माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी वेगवेगळ्या प्रकारच्या उपचारात्मक आणि पुनर्वसनात्मक आणि प्रतिबंधात्मक उपाय योजना अमलात आणून या रोगापासून कशी आलिप्त राहता येईल, यासाठी पूर्णपणे खबरदारी घेण्याचा प्रयत्न जरी केलेला असला, तरी त्यामध्ये फारशी यश प्राप्त झालेले नाही. हे आपणास रुग्णांच्या वाढत्या संख्येवरून दिसून येत आहे. करुणा पॉझिटिव्ह लोकांचे वाढते प्रमाण आणि मृत्यूचा वाढता दर म्हणजे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानवर कोरोनाने मिळवलेला विजय म्हणावा की काय? अशा प्रकारचा प्रश्न निर्माण होत आहे. माणसाने माणसाकडून माणसाकडे पाठवलेला संसर्ग म्हणजे कोरोना होय असं मला वाटतं. जर वुहानमधून प्रवाशांची ये-जा जानेवारी 2020 मध्येच बंद केली असती तर कदाचित भारतामध्ये एकही रुग्ण कोरोना बाधित

झालेला आपणास पाहायला भेटला नसता, परंतु भारत सरकारने खास विमाने पाठवून विदेशात वास्तव्याला असलेली भारतीय लोक भारतामध्ये आणले आणि नेमके त्या ठिकाणी संकटाला आणि रोगाला आमंत्रण मिळाले. एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे पसरणारा हा संसर्गजन्य रोग व्यक्तीच्या यकृतावर ताबा मिळवतो. आणि अल्पावधीतच व्यक्तीचे आयुष्य संपवून टाकतो. असा हा महाभयानक असलेला विषाणू संपूर्ण जगभर पसरलेला असल्यामुळे त्याची दाहकता संपूर्ण जगाला अनुभवायला मिळत आहे. म्हणून प्रस्तुत संशोधनामध्ये काही ठराविक उत्तरदात्याच्या घेतलेल्या तोंडी मुलाखती बरोबर विविध टीव्ही चॅनेल्स आणि वर्तमानपत्रे या मध्ये छापून आलेल्या वेगवेगळ्या बातम्यांच्या आधारे माहिती संकलित करून समस्येचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामधून हाती आलेले मुद्दे पुढील प्रमाणे मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

1) कोरोनाचा पहिला रुग्ण

जगात कोरोनाची सर्वप्रथम सुरुवात चीनमधील वुहान या शहरा पासून झाली. पहिला पेशंट 30 डिसेंबर 2019 रोजी सापडला.

2) कोरोनाचा भारतातील पहिला रुग्ण

कोरोनाचा संसर्ग झालेला पहिला रुग्ण भारतातील केरळ या राज्यांमध्ये सापडला तो वैद्यकीय शिक्षण घेण्यासाठी चीनमधील वुहान शहरांमध्ये गेला होता त्याची चाचणी 30 जानेवारी 2020 रोजी पॉझिटिव्ह आली आणि भारतात पहिला कोरोना बाधित सापडला तो केरळ मधील त्रिशूल या ठिकाणचा आहे.

3) कोरोना बाधित महाराष्ट्रातील पहिला रुग्ण

महाराष्ट्रातील कोरोना बाधित पहिला रुग्ण 9 मार्च 2020 रोजी सापडला. दुबईला प्रवासासाठी जाऊन परत आलेल्या दोन व्यक्तींना कोरोना झालेला होता. त्या दोघांच्याही टेस्ट पुणे येथील हॉस्पिटलमध्ये तपासणी केली असता, पॉझिटिव्ह निघाले. आणि पुणे-मुंबई प्रवासामध्ये ज्या कारने त्यांनी प्रवास केलेला होता, त्या कारच्या ड्रायव्हर सह कुटुंबातील सर्व सदस्य कोरोना पॉझिटिव्ह आले आणि त्यातूनच महाराष्ट्रातील कोरोनाच्या संसर्गाला प्रचंड वेगाने सुरुवात झाली. मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी असल्यामुळे त्या ठिकाणी आंतरराष्ट्रीय व्यवहार होतात आणि त्यामुळेच मुंबई शहरातून प्रचंड वेगाने कोरोनाचा प्रसार वाढायला सुरुवात झाली.

4) भारतातील टाळेबंदी

जागतिक आरोग्य संघटनेने मार्च 2020 मध्ये कोरोना ही जागतिक महामारी म्हणून जाहीर केल्यानंतर भारत सरकारने 24 मार्च 2020 पासून ताळेबंदीची घोषणा केली. त्यामुळे विषाणूचा होणारा फैलाव रोखण्यासाठी काही प्रमाणात यश मिळाले. परंतु देश आर्थिक संकटात सापडला. ताळेबंदीमुळे संपूर्ण बाजार व्यवस्था कोलमडली आणि बेरोजगारीची समस्या भीषण रूप घेऊन समोर आली. हातावर पोट असणाऱ्या लोकांना. पायपीट करीत आपल्या घराचा रस्ता धरावा लागला. अनेक गरीब मजूर घराकडे जात असताना रस्त्यातच गतप्राण झालेले अनेक बातम्या टीव्ही आणि वर्तमानपत्रातून दिसून आल्या.

कोरोनाचे भारतीय समाजावर झालेले परिणाम:-

1) सामाजिक परिणाम:-

मानव हा समाजशील प्राणी होता, असे म्हणण्यासारखी वेळ या कोरोनाने आणून ठेवलेली आहे. व्यक्ती-व्यक्तीतील सामाजिक अंतर वाढल्यामुळे सण समारंभ, लग्नसमारंभ त्याचबरोबर विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम हे विसरलात जमा झालेले आहेत. त्यामुळे सामाजिक सुसंवाद कमी कमी होत चाललेला दिसून येतो. परस्पर सहकार्य आपलेपणाची भावना इच्छा असून देखील व्यक्तीला व्यक्त करता येत नाहीत. सहकार्य करण्याची इच्छा असेल तरी कोरोना बाधित व्यक्तीला माणूस सहकार्य करू शकत नाहीत. घरातला बंदिस्त माणूस कौटुंबिक हिंसाचार करताना दिसून येतो. स्त्रियांवर अतिरिक्त ताण पडला. घरची माणसे दिवसभर घरीच असल्यामुळे घरातील स्त्रियांवर कामाचा अतिरिक्त भार पडलेला दिसून येतो. आर्थिक अडचणींमुळे कुटुंबात पसरलेली कमालीचे नैराश्य आणि त्यामुळे वारंवार घरात होणारे कौटुंबिक संघर्ष त्यामुळे कुटुंबातील महिला या ताणतणावाला बळी पडलेल्या दिसून येतात. महिलांवर अन्याय, अत्याचार, यासारख्या अनेक घटनांमध्ये वाढ होत असलेली दिसून येत आहे.

2) धार्मिक घटकावरील परिणाम

कोरोनाच्या वाढत्या संसर्गामुळे देशातील मंदिर, मज्जित, गुरुद्वारा, चर्च यासारखे सर्व धार्मिक स्थळे त्याचबरोबर धार्मिक यात्रा, दिंडी सर्वांवर बंदी लादण्यात आली. वेगवेगळ्या प्रकारचे धार्मिक विधी पार पडल्यावर शासनाने निर्बंध लादले, यामुळे देव-देवता पासून माणूस दुरवला गेला. अखंड नामस्मरण करणाऱ्या लोकांना देखील देवाच्या मंदिरात प्रवेश करता आला नाही. याच बरोबर अनेक प्रकारच्या धार्मिक श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा दूर झाल्या हेही तेवढेच सत्य आहे. तसेच सर्व प्रकारचे सांस्कृतिक सणसमारंभ, देवदेवतांच्या यात्रा देखील बंद करण्यात आलेल्या आहेत. यामुळेच त्यामधून होणाऱ्या आर्थिक उलाढाली थांबल्यामुळे अनेक लोकांच्या पोटाचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. उदाहरणात तिरुपती, शिर्डी, पंढरपूर, काशी, जगन्नाथ, त्र्यंबकेश्वर यासारख्या सर्वच लहान मोठ्या मंदिरात प्रवेश बंद केल्यामुळे तिथे छोटे व्यापारी यांचे आर्थिक नुकसान होऊन त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली.

3) आर्थिकस्थितीवर विपरीत परिणाम

ताळेबंदीमुळे 24 मार्च 2020 पासून ते आजतागायत भारताची अर्थव्यवस्था पूर्णपणे खिळखिळ झालेली आहे. बेरोजगारी, उपासमार, वाढती महागाई यासारख्या अनेक समस्यांना भारतीय समाजात तोंड देत असलेली दिसून येतो. ताळेबंदीच्या कालखंडात देशातील हजारो कंपन्या बंद पडल्या त्यामुळे देशाचा आर्थिक विकासाचा दर घसरला. देशातील 50 कोटी श्रमिका पैकी 04 कोटी 80 लाख लोक घाऊक आणि किरकोळ श्रमिक आहेत. तर 70 लाख श्रमिक रेस्टॉरंट हॉटेल व्यवसायात काम करतात तर 05 कोटी लोक बांधकाम क्षेत्रात काम करतात तर 12 कोटी लोक लघु-मध्यम आणि सूक्ष्म उद्योगांमध्ये काम करतात. ताळेबंदीमुळे अशा अनेक क्षेत्रातील मजुरांवर बेकारीची कुऱ्हाड कोसळली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बेरोजगारीचा सर्वाधिक मोठा आकडा या ताळेबंदीच्या काळात वाढलेला दिसून येतो. देशाच्या एकूण जीडीपीच्या 30 टक्के वाटा हा शेतीक्षेत्राचा तर 40 टक्के वाटा हा निर्यात क्षेत्राचा आहे. परंतु ताळेबंदीमुळे सगळेच व्यवस्था ठप्प झाल्यामुळे देशाचा जीडीपी प्रचंड वेगाने घसरला.

A) मालाच्या आयात निर्यातीवर परिणाम :-

विमान वाहतूक, रेल्वे वाहतूक, आणि रोडवरून चालणारे वेगवेगळ्या प्रकारची वाहतूक बंद पडल्यामुळे राज्यांतर्गत व देशांतर्गत आयात निर्यातीवर निर्बंध लादण्यात आली. त्यामुळे मालाची व्यवस्थित आयात-निर्यात होऊ शकली नाही. परिणामी मालवाहतूक करणाऱ्या यंत्रणेवर प्रचंड ताण निर्माण झाला. त्याचबरोबर व्यापाऱ्यांनी उपलब्ध मालाची सट्टेबाजी करून प्रचंड नफेखोरी केली.

B) सरकारच्या महसुलावर विपरीत परिणाम

विविध प्रकारच्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारातील आवक जावकमधून मिळणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रकारचा कर आणि जीएसटी मध्ये शासनाने वेळोवेळी दिलेल्या सवलतीमुळे सरकारच्या महसुलावर विपरीत परिणाम झालेला आहे. कारण सर्वच आर्थिकक्षेत्र हे ताळेबंदीमुळे बंद आहेत. त्यामुळे उत्पादन, वितरण, विनिमय आणि उपभोग या सर्वच बाबीवर मर्यादा आलेले आहेत. पर्यायाने सरकारला प्राप्त होणाऱ्या करांमध्ये कमालीची घट झालेली आहे. याचा परिणाम म्हणून सार्वजनिक क्षेत्रातील विविध सोयी आणि सवलती सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचविण्यासाठी सरकारला तारेवरची कसरत करावी लागत आहे. कर्जाची उभारणी करून देशावर कर्जाचा डोंगर निर्माण करण्यात येत आहे

C) लघु व्यवसायिक आणि रोजगार यांचे स्थलांतर आणि उपासमारी

शहरी भागात लहान लहान व्यवसायिकांचे पोट पूर्णपणे हातावर असते परंतु ताळेबंदीमुळे अशा व्यवसायिक लोकांना आणि पुणे, मुंबई, दिल्ली, कलकत्ता, चेन्नई, हैदराबाद यासारख्या मोठ्या शहरातील असंघटित क्षेत्रातील रोजंदारीवर काम करणाऱ्या लोकांना उपासमारीला सामोरे जावे लागले. रोजगार मिळत नसल्यामुळे आपल्या गावाचा रस्ता धरावा लागला हजारो लोकांच्या स्थलांतरामुळे शासन आणि प्रशासन यंत्रणेवर यंत्रणेवर प्रचंड ताण आला. काही लोकांना पायी आपल्या गावापर्यंत जावे लागले यामध्ये अनेक लोकांचे अपघातात बळी गेल्याची अनेक उदाहरणे आहेत, या लोकांच्या समोर जीवनमरणाचा प्रश्न होता. अनेकांनी उपाशीपोटी राहण्याऐवजी आत्महत्या केलेली बरी अशा प्रकारचे निर्णय घेतलेले देखील दिसून येतात

4) शारीरिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम.

आदी-अनादी काळापासून मानवाने निसर्गाशी संघर्ष केलेला आहे. महापूर, दुष्काळ, भूकंप, प्लेग, चिकनगुनिया, डेंगू यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीना वारंवार माणसाला तोंड द्यावे लागत लागत आहे. अनेक प्रकारच्या विषाणूंनी मानवी

जीवनावर पुन्हा पुन्हा हल्ला केल्याचे आपणास दिसून येत. त्यापासून आपण कुठेही पळून जाऊ शकत नाही. तर त्यापासून सुरक्षित राहायचे असेल तर आपणास आपली रोगप्रतिकार शक्ती वाढवणे अत्यंत गरजेचे आहे. यासाठी पुढील बाबीची काळजी घेणे गरजेचे आहे.

A) सकस आहार

मानवी शरीराला अनेक घटकांची गरज असते. त्यामध्ये जीवनसत्वे. प्रथिने. धातु या सर्व बाबी ज्या-ज्या अन्नपदार्थ मधून मिळतात अशा पदार्थांचे सेवन नियमित करायला हवे. दररोज वेगवेगळ्या रंगाची फळे, ताजे अन्न, ताज्या फळभाज्या, पालेभाज्या, कडधान्य, अंडी रोजच्या आहारात असणे गरजेचे आहे. हॉटेलला जेवण करणे, जंकफूड खाणे, फास्ट फूड खाणे शक्यतो टाळावे.

B) नियमित व्यायाम

सकस आहाराबरोबरच रोगप्रतिकारशक्ती वाढवण्यासाठी योग्य व्यायामाची गरज असते. योगासनं, प्राणायाम, ध्यानधारणा, शारीरिक कवायती यातून आपली रोगप्रतिकार शक्ती वाढून मनाची एकाग्रता देखील वाढण्यास मदत होते. त्यामुळे आपण येणाऱ्या विषाणूजन्य घटकांना चांगल्या प्रकारे तोंड देऊ शकतो. यासाठी दररोज व्यायाम करणे गरजेचे आहे.

c) पुरेशी विश्रांती.

शरीरातील सर्व पेशी आणि वेगवेगळ्या अवयवांना पुरेशी विश्रांती मिळण्यासाठी शांत आणि गाढ झोपेची गरज असते. साधारणता 07-08 तासाची झोप अत्यंत अनिवार्य आहे. तरच आपल्या शरीरातील मूर्त पावलेल्या पेशींची झीज भरून निघण्यास मदत होते. त्याचबरोबर निसर्गाच्या सानिधत राहून ऊन, वारा, पाऊस त्यांच्या सहवासात राहिल्यास निसर्गतः आपल्या शरीराची रोगप्रतिकारशक्ती वाढण्यास मदत होते.

5) मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम:-

मानवी शरीराच्या आरोग्याबरोबरच मनाचे आरोग्य देखील तेवढेच महत्वाचे आहे. शारीरिक आरोग्य चांगले राहण्यासाठी मानसिक आरोग्य टिकून राहणे अत्यंत गरजेचे असते, परंतु कोरोनाच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे व्यक्तीचे शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य कमालीचे खचलेले दिसून येते. कोरोनाचा संसर्ग झालेला व्यक्ती, त्यांच्यावर इलाज करणारे डॉक्टर, नर्सचे मानसिक आरोग्य कमालीचे बिघडत चालल्याचे दिसून येते. भूतलावरील मानवजात नष्ट होणार, जगबुडी होणार, यासारख्या बातम्या प्रसार माध्यमावर फिरत असल्यामुळे नैराश्य, भीती, एकलकोंडेपणा यासारख्या समस्येतून व्यक्ती गंभीर मानसिक आजारांना तोंड देत आहेत. आपल्या आयुष्याचे नेमकी काय होणार? ही धास्ती प्रत्येक माणसाला लागलेली आहे. टाळेबंदीमुळे घराच्या बाहेर निघता येत नाही. त्यामुळे मानसिक दृष्ट्या व्यक्ती त्रस्त होत चाललेला आहे. त्यामुळे मानसिक संतुलन बिघडल्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या अनेक घटना देखील घडत असलेल्या आपणास दिसून येतात. कोरोनाच्या चाचणीतील शाशंकता, कोरोनावरील उपचाराचा अभाव, वैद्यकीय सुविधांचा अभाव, आरोग्य कर्मचाऱ्यांवरील अतिरिक्त ताण तणाव, संसर्गाची भीती या गोष्टी कायम व्यक्तीच्या मनावर ताबा ठेवून असलेल्या दिसून येतात.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार भारतात दर बारा पुरुष यापैकी एक पुरुष आणि दर पाच महिलांपैकी एक महिला मानसिक आजाराच्या बळी पडतात. शरीर मन आणि बुद्धी जर सुदृढ असेल तरच व्यक्तीच्या आरोग्याचा निकोप विकास होऊ शकतो, अन्यथा वेगवेगळ्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. भावना, विवेक, स्मृती, बुद्धी, विचार, अस्तित्वाची जाणीव या सर्वांचे एकत्रीकरण म्हणजे सुदृढ मन होय. सुदृढ शरीरात सुदृढ मन वास्तव्य करून असते. असे म्हटले जाते जर माणसाचे शारीरिक आरोग्य चांगले असेल तरच मानसिक आरोग्य चांगले राहते. जर मानसिक आरोग्य चांगले असेल तरच शारीरिक आरोग्य चांगले असते या दोन बाबी एकमेकांवर परस्परावलंबी आहेत. परंतु कोरोना कालखंडामध्ये वाढते टेन्शन, उदासीनता, चिंता, हाताला न काम मिळणे, मानसिक ताण तणावातून झोप न येणे यासारख्या अनेक कारणामुळे व्यक्तीचे मानसिक आरोग्य दिवसेंदिवस बिघडत चाललेले दिसून येते.

6) कोरोनाचा शिक्षण व्यवस्थेवर झालेला परिणाम :-

विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने ताळेबंदच्या कालावधीमध्ये ऑनलाइन शिक्षण यंत्रणा राबवण्यात आली हे जरी खरे असले, तरी ती पूर्णपणे निष्कामी ठरलेली दिसून येते कारण ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य कुटुंबातील सर्वच विद्यार्थ्यांना मोबाईल मिळणे केवळ अशक्यप्राय आहे सर्वच ग्रामीण, शहरातील विविध पालक हे विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षणासाठी

मोबाईल आणि लॅपटॉप किंवा कम्प्युटर घेऊन देऊ शकत नाहीत हे वास्तव आहे त्यामुळे मुलांचे शिक्षण पूर्णपणे विस्कळीत झालेले दिसून येते. एवढेच नव्हे तर मुलांच्या शारीरिक आणि मानसिक वाढीवर ताळेबंद तिचा विपरीत परिणाम झालेला आहे बहुतांशी मुले ही शिक्षणाच्या प्रवाहापासून दूर फेकली गेलेली आहेत.युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल 2020 मध्ये 188 देशातील 154 कोटी विद्यार्थी घरी बसले भारतातील 15 लाख शाळा बंद पडल्या त्यामुळे 26 कोटी विद्यार्थी आणि 89 लाख शिक्षक घरी बसले. तरी उच्च शिक्षणातील 5000 शिक्षण संस्था बंद करण्यात आल्या त्यातून शिक्षण घेणारे तीन कोटी 70 लाख विद्यार्थी आणि 15 लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसलेले आहेत.

दूरशिक्षण माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर युट्युब मोबाईलचा वापर गुगल मिट, झूम मिट, वेबेक्स यासारख्या विविध तांत्रिक साधनांचा वापर करून वेगवेगळ्या देशात शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला परंतु भारतात मात्र परीक्षा पुढे ढकलणे, परीक्षा रद्द करणे, परीक्षा न घेता मुलांना पुढच्या वर्गात प्रवेश देणे अशा प्रकारचे निर्णय घेण्यात आले. यामुळे भारतीय समाजातील शिक्षण व्यवस्था अतिशय वाईट अवस्थेतून जात असल्याचे दिसून येते. विद्यार्थ्यांचे होणारे शैक्षणिक नुकसान भरून काढण्यासाठी ऑनलाईन शिक्षणाचा मार्ग जरी निवडण्यात आलेला असला तरी त्यामध्ये अनेक अडचणी आहेत. आदिवासी ग्रामीण भागातील गरीब विद्यार्थ्यांना एक वेळ जेवण याचा प्रश्न असल्यामुळे मोबाईल इंटरनेट या सर्व बाबी पासून कोसो मैल दूर असलेले दिसून येतात.

ट्रायच्या अहवालानुसार 2020 मध्ये भारतात मोबाईल वापरणाऱ्यांची संख्या 48 पॉईंट 72 कोटी आहे तर इंटरनेट स्मार्टफोन वापरणाऱ्यांची संख्या 40 पॉईंट 72 कोटी आहे. अशी असली तरी देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 48% लोक जनता की इंटरनेटचा वापर करत नाही हे स्पष्ट होते त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण घ्यायचे कसे हा एक गंभीर समस्या आहे.ऑनलाईन शिक्षण हे तंत्रज्ञानाचा भाग असून इंटरनेट नेटवर्क, संगणक, मोबाईल, विजेची उपलब्धता, मोबाईलची रेंज, उपलब्ध बॅलेन्स इत्यादी गोष्टीवर अवलंबून आहे ज्यांना दोन वेळच्या जेवणाची व्यवस्था नाही असे हजारो नव्हे तर लाखो मुले ऑनलाईन शिक्षणापासून वंचित आहेत. अनुभवातून शिक्षणाचा अभाव,अस्पष्ट आवाज ऐकू न येणे मध्येच हँग होणे.महागड्या मोबाईलची खरेदी, आरोग्याची समस्या तोच तो रटाळपणा, अभ्यासापेक्षा इतर गोष्टी पाहणे मुलांचा वाढलेला एकाकीपण.नेटवर्कच्या सुविधेचा अभाव, शिस्तीचा अभाव, प्रत्यक्षिक परीक्षा, वाढलेला चिडचिडपणा इत्यादी गोष्टींना मुलांना सामोरे जावे लागत आहे. परंतु भारत सरकारच्या मनुष्यबळ विकास मंत्रालय **स्वयम् गोरमंट नावाचे पोर्टल** तयार केले असून या पोस्टवर भारतातील नामांकित संस्थांमध्ये शिक्षकांनी तयार केलेले वेगवेगळे कोर्स सर्व विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध करून दिले आहेत शिक्षकांना काळाबरोबर आणण्यासाठी शिक्षकांना देखील वेगवेगळ्या प्रकारचे FDP ऑनलाईन शिक्षण शिक्षकांना अध्यापनासाठी सक्षम बनवण्याचे कार्य वेगवेगळ्या शैक्षणिक संस्थांच्या मार्फत आले.

7) शेती व्यवसायावर विपरीत परिणाम:-

ताळेबंदीच्या काळात शेतीतून काढणीस आलेला शेतीमालाचे प्रचंड नुकसान झाले विशेषता नाशवंत फळे, भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांना मोठा प्रचंड आर्थिक फटका बसला द्राक्ष, मोसंबी कलिंगड, खजूर आदी पिके परिपक्व झाल्यानंतर देखील यांना बाजारपेठ उपलब्ध होऊ शकली नाही. कापूस, रेशीम उद्योग,आंबा मोसंबी संत्री सफरचंद द्राक्षे यासारख्या विदेशात विक्रीसाठी निर्यात होणाऱ्या मालासाठी वाहतूक व्यवस्था विस्कळीत झाल्यामुळे पाश्चात्य देशातील बाजारपेठा उपलब्ध होऊ शकले नाहीत. उद्योग आणि शेतकरी संकटात सापडले.हॉटेल व्यवसाय बंद पडल्यामुळे देखील शेतीतून उत्पादित होणारा भाजीपाला न विकल्यामुळे शेतकऱ्यांचे प्रचंड आर्थिक नुकसान झाले. तर दुसरीकडे संकरित बी बियाणे रासायनिक खते आणि जंतुनाशके यांची प्रचंड सट्टेबाजी करून व्यापाऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांना लुटले.

8) राजकीय परिणाम

भारतातील विविध राज्यात कोरोना कालावधीत विधानसभा निवडणुका पार पडल्या बिहार पश्चिम बंगाल, तामिळनाडू, केरळ, पांडेचरी, आसाम या राज्यांमध्ये निवडणुका पार पडल्या असल्या तरी त्याचे स्वरूप बऱ्याच प्रमाणात बदललेले होते सामाजिक अंतर ठेवून राजकीय नेते कार्यकर्ते आणि मतदार यांना मतदान करावे लागले. निवडणूक सभा, निवडणूक यंत्रणा यावर अनेक मर्यादा आल्या. बहुतांशी मतदारांनी मतदान करण्याचे नाकारले. काही राजकीय नेत्यांना निवडणूक काळामध्ये सहभागी सक्रिय सहभाग नोंदवला, यामुळे संसर्ग झाला. तर काही जणांना आपला जीव गमवावा लागला. याचे ताजे उदाहरण म्हणजे हिंगोली जिल्ह्यातील खासदार राजीव सातव यांचा झालेला मृत्यू ही होय.

9) भ्रष्टाचाराचे वाढते प्रमाण

कोरोना कालावधीत विविध बंधनांचा गैरफायदा घेऊन अनेक लोकांनी कोट्यवधी रुपयांची माया जमवली. ठोक व किरकोळ विक्रेत्यांनी प्रचंड नफेखोरी करून वस्तूंची विक्री केली. एकीकडे उपासमारीची लोकांवर असलेली वेळ आणि दुसरीकडे या लोकांची संधिसाधू वृत्ती यामध्ये सामान्य माणूस प्रचंड प्रमाणात भरडला गेला. कोरोनाच्या रूपाने मृत्यू डोळ्यासमोर असताना देखील शासकीय अधिकारी-कर्मचारी, पोलीस यंत्रणा, डॉक्टर यांनी प्रचंड गैरफायदा घेतलेला अनेक ठिकाणी दिसून येत आहे. 25 रुपयाची सॅनीटायझरची बाटली दोनशे ते अडीचशे रुपयाला विकला घेतल्या गेली यावरूनच वाढत्या भ्रष्टाचाराचे स्वरूप स्पष्ट होते.

10) चित्रपट सृष्टीवर विपरीत परिणाम

नवनवीन तंत्रज्ञानाच्या साह्याने तयार करण्यात येणाऱ्या विविध मनोरंजनाच्या मालिका आणि चित्रपट या क्षेत्रातील सर्व कामे पूर्णपणे बंद झालेले आहेत त्यामुळे या क्षेत्रात रोजंदारीवर काम करणाऱ्या लोकांच्या रोजीरोटीचा प्रश्न गंभीर बनलेला आहे.

11) तंत्रज्ञानाची आवड असणाऱ्यांना मोठी संधी.

तंत्रज्ञानाचे अवघड आहे आहे असे हुशार तरुण प्राप्त ज्ञानाचा फायदा घेऊन नवनवीन प्रकारचे ऑनलाईन कोर्सेस तयार करत आहेत. यामुळे त्यांना एक नवीन प्लॅटफॉर्म उत्पन्नाचे साधन म्हणून मिळालेला आहे. ZOOM MEET, गुगल मॅप अशा प्रकारच्या वेगवेगळ्या आपलिकेशनचा वापर करून विद्यार्थ्यांपर्यंत कशाप्रकारे पोहोचता येईल याची आवड असणाऱ्या शिक्षकांना आणि नवीन तरुणांना ते एक मोठी पर्वणीच उपलब्ध झालेली आहे असे मानण्यास हरकत नाही

12) पर्यावरणाचे संवर्धन

मानव हा पर्यावरणातील एक महत्त्वाचा घटक आहे परंतु मानवाने आपल्या बुद्धिमत्तेच्या बळावर पर्यावरण कडून वेगवेगळ्या गोष्टी हस्तगत केल्या. प्राणवायू, अन्न, पाणी, खनिज साधन संपत्तीचा प्रचंड वापर करून निसर्गाचा समतोल बिघडवून टाकला. औद्योगीकरण, नागरीकरण, कारखानदारी मोठमोठे उद्योग, वाहतूक आणि दळणवळण यासाठी मानवाने पर्यावरणाचा न्हास केला. जंगल संपत्तीच्या केलेल्या संहारामुळ प्राण्यांमध्ये आढळणारे विषाणू मानवापर्यंत पोहोचले. आणि संपूर्ण जगाला टाळेबंदीला तोंड द्यावे लागले. आणि निसर्गाचे मानवी जीवनातील महत्त्व प्रत्येक माणसाला समजले. तळेबंदीमुळे सर्व कारखानदारी वाहतूक व्यवस्था पूर्णपणे बंद असल्यामुळे वायू प्रदूषण, भूप्रदूषण, ध्वनि प्रदूषण, जल प्रदूषण यातून निसर्गसृष्टी मुक्त झाली. त्यामुळे शुद्ध हवा मिळण्यास मदत झाली आणि पर्यावरणाचे संवर्धन व्हायला सुरुवात झाली. आणि पर्यावरण संवर्धन ही काळाची किती गरज आहे? हे माणसाला समजले. हा एक सकारात्मक परिणाम आपणास सांगता येतो.

13) मानवतावादाचे दर्शन.

कोरोना विषाणूचा संसर्ग हा जीव घेणे प्रकोपा आसून देखील डॉक्टर, नर्स, स्वच्छता कर्मचारी पोलीस शिक्षक यांनी आपले कर्तव्य चोखपणे निभावून मानवतावादाचे दर्शन घडवून आणलेली आहे. माणसांमध्ये वाढत चाललेली अतृप्त भावना हळूहळू कमी होताना दिसून येते. पैशांनी सर्वकही आपण विकत घेऊ शकत नाही, हे आपणास कोरोना आणि दाखवून दिलेली आहे. त्यामुळे काही व्यक्तींच्या मनामध्ये इतरांबद्दल आपुलकी प्रेम भावना जागृत होऊन अनेकांनी मानवतावाद दाखवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. गोरगरिबांना अन्नदान करणे, कपडे वाटप करणे, आरोग्य वषयक किट मोफत उपलब्ध करून देणे, गरजूंना निवाऱ्याची व्यवस्था उपलब्ध करून देणे, अशा प्रकारची कार्ये आपल्या समाजातील काही लोकांनी केलेले दिसून येतात.

उपायोजना:-

चांगले पुस्तक वाचण्यात मन रमणी त्यामुळे मनाची एकाग्रता सकारात्मकता आणि सर्जनशीलता वाढते. नवनवीन कौशल्य आत्मसात करणे गाणी म्हणणे चित्र काढणे पर्यायी व्यवसायांचा शोध घेणे त्यामध्ये आपले मन रमवणे विविध स्वरूपाचे तंत्रज्ञान विषयक कौशल्य आत्मसात करणे यातून मनाचा विरंगुळा होण्यास मदत होते.

मनमोकळेपणाने संवाद साधणे

आपले मित्र हितचिंतक शेजारी-पाजारी कुटुंबातील सदस्य वरिष्ठ सहकारी सवंगडी यांच्याशी मनमोकळ्या गप्पा मारणे मनातील भावना व्यक्त करणे, सकारात्मक विचार मांडणे यामुळे मनाचा ताण हलका होतो आणि मानसिक तणावातून मुक्ती मिळण्यास मदत होते

ध्यानधारणा करणे:-

दिवसातील किमान वीस ते तीस मिनिटे तरी ध्यानधारणा करणे गरजेचे आहे स्वतःच्या मनाची काळजी घेण्यासाठी हा एकमेव पर्याय मानला जातो

संदर्भसूची

- 1) दैनिक दिव्य मराठी 17 जानेवारी 2021
- 2) दैनिक सकाळ 22 फेब्रुवारी 2021
- 3) मीनल सरकाळे, 27 जानेवारी 2021, ऑनलाइन शिक्षण पद्धती काही फायदे काही तोटे, दैनिक सामना मधील लेख
- 4) Reserve Bank of India एप्रिल 2020 चा अहवाल
- 5) दैनिक अँग्रोवन दिनांक 9 एप्रिल 2020
- 6) दैनिक लोकसत्ता दिनांक 13 जानेवारी 2021
- 7) दैनिक लोकसत्ता दिनांक 10 मार्च 2021
- 8) www.orfonline.org...
- 9) www.zeenews.india.com
- 10) bbc.matathi.com
- 11) Coronavirus from haribhoomi.com>news
- 12) Hindi.Webdunia.com
- 13) [https //m.dailynunt.in](https://m.dailynunt.in)
- 14) <https://tacknews.com>
- 15) www.loksata.com
- 16) www.esakal.com (September 5 April 2020)
- 17) www.bbc.com (BB News Marathi) 31 March 2020
- 18) www.bbc.com
- 19) www.loksata.com
- 20) www.esakal.com (September 5 April 2020)
- 21) www.bbc.com (BB News Marathi) 31 March 2020

भारतीय संघराज्य (Indian Federalism)

सुवर्णरिखा रतनलाल पहाडे,
राज्यशास्त्र (संशोधक विद्यार्थी),
मो.नं.९३७३९२०८०१
Email id-umiyajistone@gmail.com

• प्रस्तावना :

संघराज्य म्हणजे केंद्र व राज्य अशा दोन स्तरावर स्वायत्त शासन यंत्रणा अस्तित्वात असणे. अमेरिकेने आधुनिक अर्थाने संघराज्य व्यवस्थेला सुरुवात केली. अमेरिकन संघराज्य द्विगृही केंद्रीय कायदेमंडळ आहे. यातील एक सभागृह जनतेचे प्रतिनिधित्व करेल मात्र दुसरे सभागृह घटकराज्यांचे प्रतिनिधित्व करेल अशी व्यवस्था आहे. भारतीय घटनाकारांनी ही स्वतंत्र न्यायमंडळ स्थापन केले.याचे उद्दिष्ट केंद्र व राज्य किंवा राज्य व राज्य यांतील विवाद निष्पक्षपातीपणे सोडवणे लिखित व परीदृढ म्हणजे बदलण्यास कठीण असणारी राज्यघटना दोन्ही स्तरांसाठी विशिष्ट अधिकार ही अधिकार विभागणी स्पष्ट व घटनेद्वारे केलेली असावी द्विस्तरीय शासन (केंद्र व राज्य) प्रतिमानानुसार संघराज्य व्यवस्थेची ५ ठळक वैशिष्ट्ये असतात . हि पाचही वैशिष्ट्ये आपल्या राज्यघटनेत स्वीकारलीकेंद्र-राज्य यांना स्वतंत्र अस्तित्व दिले, अधिकारांची विभागणी करण्यासाठी संघसूची, राज्यसूची व समवर्ती सूची निर्माण केलीस्वतंत्र न्यायव्यवस्था निर्माण करून घटनेचा . अन्वयार्थ लावण्याची व संघ-राज्यांतील वाद सोडवण्याची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयाकडे दिली आणि राज्यसभा हे राज्यांचे प्रतिनिधिगृह म्हणून लोकसभेसोबत संसदेचा अविभाज्य भाग बनवले.

‘देशातील केंद्रीय सरकार आणि प्रादेशिक सरकारे यांच्यात संविधानाने अधिकार विभागणी करून दिलेली व्यवस्था असते तेव्हा तिला संघराज्य म्हणून ओळखले जाते.’ सरकार प्रादेशिक अर्थाने लोकांच्या जवळ असेल तर ते लोकांच्या नियंत्रणात राहण्याची शक्यता जास्त असते या अपेक्षेतून ही व्यवस्था उदयाला येतेम्हणून ., देशभरात एकच एक सरकार निर्माण करण्याच्या ऐवजी सगळ्या देशासाठी काही किमान जबाबदाऱ्या पार पाडणारे एक सरकार देशाचे सरकार), संघ शासन किंवा केंद्र सरकारआणि विविध भागांसाठी त्या- त्या प्रदेशाचा कारभार सांभाळणारे स्वतंत्र सरकार (घटकराज्यांचे सरकार किंवा प्रांतिक सरकारअशी व्यवस्था संघराज्यात सामान्यपणे केलेली असते. या (दोन्ही प्रकारच्या सरकारांना आपआपल्या कार्यक्षेत्रात पुरेसे स्वातंत्र्य असते आणि एकमेकांच्या कार्यक्षेत्रात हस्तक्षेप करण्यावर संवैधानिक निर्बंध असताखेरीज. दोन्ही प्रकारच्या सरकारांना आपले स्वतःचे आर्थिक उत्पन्नाचे मार्ग असतात.

विसाव्या शतकाच्या मध्यावर जेव्हा भारताचे संविधान तयार होत होते तेव्हा फक्त अमेरिकी पद्धतीचे सम-मिती संघराज्य हेच प्रमाणभूत मानले जात होते. पण संविधानाच्या निर्मात्यांनी सिद्धांतापेक्षा देशाच्या परिस्थितीचा, गरजांचा आणि भवितव्याचा विचार महत्त्वाचा मानला. म्हणूनच एकीकडे संविधानाने आवश्यकतेप्रमाणे संघीय (म्हणजे फेडरल) किंवा एककेंद्री (म्हणजे युनिटरी) स्वरूप धारण करू शकेल अशी लवचिक व्यवस्था निर्माण केली; तर दुसरीकडे सगळी राज्ये एकसारखी असायला पाहिजेत हे ब्रह्मवाक्य न मानता निःसंकोचपणे राज्यसभेत राज्यांचे प्रतिनिधित्व त्यांच्या लोकसंख्येनुसार कमीजास्त ठेवले, काही प्रदेशांना राज्यांचा दर्जा दिला तर काहींना ‘केंद्रशासित’ बनवले.याप्रमाणे भारतीय घटनाकारांनी अमेरिकेप्रमाणे संघराज्य पद्धती स्वीकारली.

• भारतीय संघराज्याची वैशिष्ट्ये :

- १) केंद्र व राज्यासाठी एकच संविधान आहे . अमेरिकेप्रमाणे घटक राज्याला स्वतंत्र घटना नाही.
- २) संघराज्याच्या अधिकार विभागणीमध्ये केंद्राला झुकते माप दिलेले आहे. केंद्रसूचीतील ९९ महत्त्वाच्या विषयावर कायदे करण्याचा तसेच विशेषाधिकारही केंद्रालाच आहे . शिवाय समवर्ती सूचीतील ५२ विषयावर केंद्रशासनही कायदा करू शकते.
- ३) भारतात एकेरी नागरिकत्व, एकिकृत न्यायव्यवस्था आणि एकात्म स्वरूपाचे लेखापरीक्षण व्यवस्था, एकात्म स्वरूपाचा निवडणूक आयोग इत्यादी.
- ४) राज्यपाल हा घटक राज्याचा घटनात्मक प्रमुख असतो मात्र केंद्रामार्फत नियुक्त केला जातो. राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंतच पदावर राहतो म्हणजे त्यांच्या नियुक्तीचे, बडतर्फीचे अधिकार केंद्रालाच देण्यात आले आहे. शिवाय राज्यपालांच्या

माध्यमातून केंद्रसरकारे ३५६ व्या कलमाचा गैरवापर करून राज्यसरकारे बरखास्त केली जातात. हा आतापर्यंतचा इतिहास आहे.

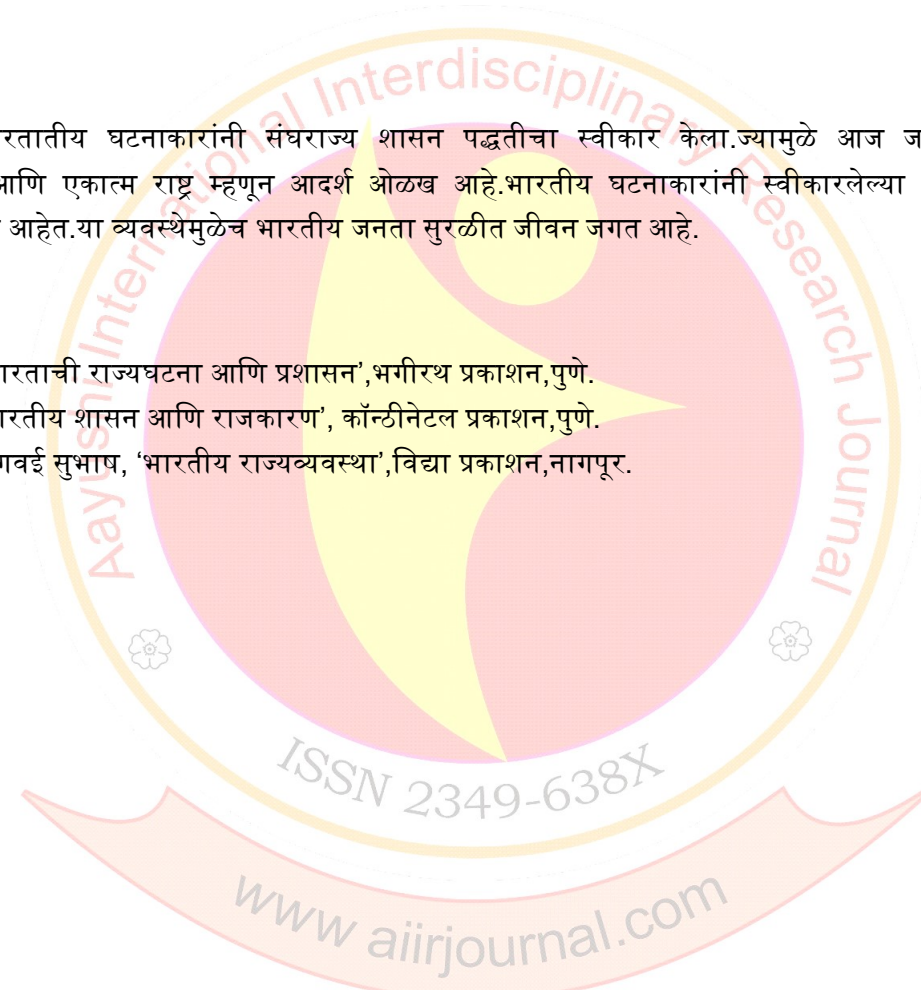
- ५) आणिबाणी विषयक तरतुदी (३५२, ३५६, व ३६०) सामान्य काळात शासनाचे स्वरूप हे संघात्मक असते. तर राष्ट्रीय आणिबाणीच्या काळात संपूर्ण देशभर केंद्रशासनाचे वर्चस्व असते तर राज्य आणिबाणीच्या काळात राज्याची कार्यकारी सत्ता केंद्राकडे जाते.
- ६) आर्थिक बाबतीत महत्त्वपूर्ण अधिकार केंद्रशासनालाच देण्यात आलेले आहेत. राज्याला दिलेला आर्थिक उत्पन्नाचा वाटा हा तोकडा आहे. त्यामुळे राज्ये ही केंद्रीय शासनावर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून राहतात सध्याच्या आघाड्यांच्या शासनात तर आर्थिक अनुदानाबाबत पक्षीय दृष्टीकोन लक्षात घेतला जातो. त्यामुळे केंद्रीय सत्तावाहेरच्या पक्षांची प्रादेशिक सरकारे असल्यास आर्थिक अनुदानाबाबत चालढकल केली जाते.
- ७) अनुच्छेद ३ नुसार संसद मोठ्या राज्यांचे विभाजन करून नवीन राज्ये निर्माण करू शकते. तसेच राज्याच्या सीमेत, नावात बदल करू शकते. यावरून राज्यांचे अस्तित्व केंद्रशासनावर अवलंबून आहे.

सारांश

याप्रकारे भारतातील घटनाकारांनी संघराज्य शासन पद्धतीचा स्वीकार केला. ज्यामुळे आज जगात भारताची सुशासनशील राज्य आणि एकात्म राष्ट्र म्हणून आदर्श ओळख आहे. भारतीय घटनाकारांनी स्वीकारलेल्या शासन पद्धतीचे वैशिष्ट्ये वरील प्रमाणे आहेत. या व्यवस्थेमुळेच भारतीय जनता सुरळीत जीवन जगत आहे.

संदर्भ :

- १) कोळंबे रंजन, 'भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन', भगीरथ प्रकाशन, पुणे.
- २) भोळे भा.ल., 'भारतीय शासन आणि राजकारण', कॉन्टीनेटल प्रकाशन, पुणे.
- ३) जरारे व्ही.एल., गवई सुभाष, 'भारतीय राज्यव्यवस्था', विद्या प्रकाशन, नागपूर.

कृषी विषयक समस्या व उपाय

संशोधक विद्यार्थी
किशोर कैलास बांबर्डे

मार्गदर्शक
डॉ. आघाव एन.बी.

प्रस्तावना,

भारत हा नैसर्गिक दृष्ट्या विविधतेने नटलेला समृद्ध स्वरूपाचा देश आहे.जगातील एकूण भागापैकी 2.4% भूभाग भारतात आहे. जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी 16 टक्के लोकसंख्या भारतात राहत आहे.भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी 55% लोकसंख्या उपजीविकेसाठी शेती या व्यवसायावर अवलंबून आहे.भारतात ब्रिटिश कालखंडात शेतीचा फारसा विकास झाला नाही,स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने आर्थिक नियोजन व पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून शेती क्षेत्राच्या विकासाला प्राधान्य देण्यात आले आहे देशात सन 1965-66 मध्ये हरितक्रांती चा प्रयोग करून देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला,देशात विविध क्षेत्रात कृषी क्रांती झाली.

कृषी विषयक समस्या -

1) निसर्गावर आधारित शेती -

आजही भारतातील शेती पूर्णतः निसर्गावर आधारित आहे. दुष्काळी भागातील शेती पावसाच्या वेळेवर होणाऱ्या आगमनावर अवलंबून आहे.योग्य वेळी व योग्य प्रमाणात पाऊस झाला तरच शेतकरी आपल्या शेतात पिके घेऊ शकतात. पाऊस पडलाच नाही तर दुष्काळाला शेतकऱ्याला सामोरे जावे लागते,फार उशिरा पाऊस पडला तर काही प्रमाणात खरीप व रब्बी पिकांचे उत्पादन शेतकरी घेऊ शकतो.

2) वाढती लोकसंख्या-

भारताची लोकसंख्या ही सातत्याने वाढत आहे कृषी क्षेत्राशी निगडित लोकसंख्या जास्त असल्या कारणाने त्यावर उपजीविकेचे साधन असल्यामुळे कृषी क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या अवलंबून आहे,त्यामुळे शेतीचे तुकडीकरण झाले व अल्पभूधारकांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झाली यातून वाट्याला आलेल्या या शेतीच्या मिळणाऱ्या उत्पन्नातून कुटुंबाच्या गरजांची पूर्तता होणे अशक्य झाले.

3) नगदी पिके घेण्याकडे शेतकऱ्यांचा वाढलेला कल -

कमी कष्ट आणि जास्त उत्पादन मिळविण्याच्या हव्यासापोटी शेतकऱ्यांचा ओढा एकच पीक घेण्याचा या शेतकऱ्यांच्या प्रवृत्तीमुळे ज्या ठिकाणी नगदी पिकांच्या वाढीसाठी योग्य परिस्थिती आहे अशा ठिकाणच्या शेतकऱ्यांनी अशी पिके घ्यायला सुरवात केली. एकच पीक सातत्याने घेतल्या गेल्यामुळे मिळणाऱ्या शेती उत्पादनात घट होऊ लागली.

4) रासायनिक खतांचा आणि कीटकनाशकांचा अती वापर -

शेतीच्या उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात वाढ व्हावी म्हणून शेतकरी शेतात जास्त प्रमाणात रासायनिक खतांचा आणि कीटकनाशकांचा वापर करतात. जैविक खताचा वापर हा फारच अत्यल्प स्वरूपाचा आहे. रासायनिक खतामुळे जमिनीचा पोत बिघडतो व कालांतराने उत्पादनही कमी कमी होत जाते तसेच मानवी आरोग्यावर ही रासायनिक खतांचा व कीटकनाशकांचा मोठ्या प्रमाणात विपरीत परिणाम होतो.

5) जलसिंचन सुविधांचा अभाव -

सिंचनासाठी शासकीय स्तरावरून खूप प्रयत्न झालेत परंतु आजही सिंचनाच्या सुविधा हव्या त्या प्रमाणात शेतकऱ्यांना मिळत नाही, आजही बहुतांश शेतकरी पारंपरिक पद्धतीने आपल्या पिकास उपलब्ध असलेले पाणी देतात. शेतकऱ्यांकडे जलसिंचनाच्या सुविधेचा मोठ्या प्रमाणात अभाव असल्याचे दिसून येते.

6) शेती व्यतिरिक्त इतर उत्पन्नाच्या साधनांचा अभाव -

पिढ्यान-पिढ्या केवळ शेतीवर अवलंबून असलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण आजही भारतात मोठ्या प्रमाणात आढळते. शेतीसोबतच जोड व्यवसाय फारसे शेतकरी करत नाही, त्यामुळे सर्व कुटुंबाचा आर्थिक भार हा केवळ आणि केवळ शेतीवरच येतो. त्यामुळे देखील कृषी व्यवस्थेत आर्थिक अडचण भासते म्हणून शेतीसोबतच इतर जोडव्यवसाय देखिल शेतकऱ्यांनी करायला हवे.

7) बाजारपेठांच्या योग्य ज्ञानाचा अभाव -

विशिष्ट मालासाठी कोणती निश्चित बाजारपेठ उपलब्ध आहे, आपल्याला आपल्या शेतमालाची योग्य बाजारपेठ कुठे मिळेल? याबाबतचे ज्ञान शेतकऱ्यांना त्यांच्या अज्ञानामुळे माहित नसते. विशिष्ट बाजारपेठ, सरकारी गोदाम, मालाची राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दर निश्चिती नेमकी कशी केली जाते? याबाबत शेतकरी अज्ञानीच असतात पुरेपूर माहिती असलेले व्यापारी दलाल व मध्यस्थ यांच्यावरच शेतीमालाचा दर अवलंबून असतो. परिणामी शेतकऱ्याला उत्पादित केलेल्या शेतीमालाला योग्य दर मिळत नाही.

8) जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम -

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा स्वीकार केल्यामुळे श्रीमंत राष्ट्रात त्यांच्या गरजेपेक्षा ज्यादा उत्पादित झालेला शेतीमाल सहजरीत्या अत्यंत कमी किमतीला भारतीय बाजारपेठांमध्ये उपलब्ध होऊ लागला आहे. परिणामी अप्रगत तंत्रज्ञानाचा व परंपरागत पद्धतीचा अवलंब करून भारतीय शेतकरी जो शेतमाल आपल्या शेतात उत्पादित करतो त्याला मात्र त्यांनी शेतमालाचे उत्पादनासाठी केलेला खर्च भरून निघेल इतकाही दर मिळत नाही, परिणामी शेती उत्पादन तोट्यात जाऊन दारिद्र्याची समस्या निर्माण होते.

कृषिविषयक समस्येवर उपाय -

- 1) शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतात सेंद्रिय खतांचा वापर करावा, रासायनिक खत अल्प प्रमाणात वापरावे.
- 2) सिंचनासाठी शेतात शेततळी बांधावी व त्याद्वारे ठिबक व तुषार सिंचनाद्वारे पाण्याचा पिकासाठी योग्य प्रमाणात वापर करावा.
- 3) शेतकरी कुटुंबातील सदस्यांनी शेती व्यवसायावर अवलंबून राहू नये, उत्पन्नाचे इतर मार्ग शोधावेत.
- 4) शेतीबरोबरच शेतीला जोड व्यवसाय करावा. (कुकुट पालन, शेळीपालन, गाय-म्हैस पालन, मधुमकखी पालन, रेशीम उद्योग इत्यादी.)
- 5) पारंपरिक शेतीला आधुनिकतेची जोड द्यावी.
- 6) कमीत कमी पाण्यात जास्तीत जास्त उत्पन्न देणाऱ्या वाणांची लागवड करावी.
- 7) कीटकनाशकांचा वापर अत्यल्प स्वरूपात करावा.

- 8) शेतात उत्पादित झालेल्या शेतमालाची योग्य साठवणूक करावी व त्याची योग्य किंमत मिळाल्यावर माल विक्री करावा.
- 9) शेतकऱ्यांना जमिनीचे किमान वर्षातून एकदा माती परीक्षण करावे.
- 10) शासनाने पिक विमा योजनेची व्याप्ती वाढवून त्यामध्ये सर्व पिकांचा समावेश करावा.
- 11) केंद्र व राज्य सरकारने वाढती महागाई उत्पादन खर्चाचा विचार करून शेतकऱ्यांच्या कृषी मालाला हमीभाव द्यावा.
- 12) कृषी विषयक नवनवीन माहिती-तंत्रज्ञानाची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचेल अशी व्यवस्था शासनाने करावी.
- 13) शेतकऱ्यांना कृषी विषयक कर्ज मे महिन्यात वितरित होईल अशी व्यवस्था करावी.

संदर्भ -

- 1) Singh H.P and Premnath, state of Indian farmer (27 volumes), ministry of agriculture, Government of India, Delhi.
- 2) दास्ताने संतोष, 'महाराष्ट्र 11' दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी.
- 3) OECD, 'अग्रिकल्चर पोलिसीज इन इंडिया', OECD फूड अँड एग्रीकल्चर रिव्ह्यूज OECD पब्लिशिंग पॅरीस
- 4) देव महिंद्र, 'वॉटर मॅनेजमेंट अँड रिलायन्स इन अग्रिकल्चर', इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली (अंक 8)

महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी करण्यात येणाऱ्या उपाययोजना

प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.

गोपीनाथ मुंडे अँकडमी

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, माधवबाग, परळी वै.

नवगण कला व वाणिज्य महाविद्यालय

परळी-वै. जि.बीड

मो.9423716114

प्रस्तावणा -

देशात महिलांच्या कारकिर्दीने अनोखा इतिहास रचला आहे. आज महिलांच्या कर्तृत्वाची दखल सर्वच स्तरावर आता घेतली जात आहे. मात्र समाजात आजही स्त्रीला सन्मानाची वागणूक मिळत नाही. 'स्त्री' त्वाला पूर्णाकार अजूनही प्राप्त झालेला नाही.

महिला स्वातंत्र्य झाल्या पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून सर्व क्षेत्रात त्या अग्रेसर झाल्या. पण त्याच बरोबर महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण हि वाढले किंवा ते प्रकाशात येऊ लागले असे म्हणावे लागेल. आजही स्त्री स्वातंत्र्य आहे पण ती सुरक्षित नाही.

महिला सबलीकरणाचा एकीकडे गवगवा केला जात असताना गेल्या काही वर्षांपासून महिलांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. त्यांच्यावर लैंगिक असो की कौटुंबिक अत्याचाराचे प्रमाण वाढत राहिले असून त्यास प्रतिबंध करण्यासाठी शासकीय पातळीवरून प्रयत्न करणे महत्त्वाचे आहे.

महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी शासनाने केलेल्या उपाय योजना:-

1. महिला अत्याचार प्रतिबंधक विभाग :-

महाराष्ट्र गृह विभाग शासन निर्णय क्र. पी. पी. ए.-1394 / 5 / पोल-8 दिनांक 29/09/1995 अन्वये महाराष्ट्र राज्य पोलीस मुख्यालय या ठिकाणी महिला अत्याचार प्रतिबंधक विभागाची प्रथमतः स्थापना करण्यात आली. सध्या हा विभाग राज्य गुन्हे अन्वेषण विभाग संगम ब्रिज पुणे या ठिकाणी कार्यरत आहे. विशेष पोलीस महानिरीक्षक दर्जाचे अधिकारी या विभागाचे प्रमुख आहेत.

2. महिला पोलीस कक्ष :-

महाराष्ट्र राज्यामध्ये महिलांविरुद्ध गुन्ह्यास प्रतिबंध करणे, गुन्हे उघडकीस आणणे व गुन्ह्यांचा तपास करणे इत्यादी कामे संबंधित पोलीस ठाण्याकडून केले जातात. महिलांविरुद्ध प्रकरणे हाताळण्यासाठी सर्व पोलीस ठाण्यांमध्ये महिला पोलीस कक्षाची निर्मिती करण्या बाबत पोलीस महासंचालक महाराष्ट्र राज्य यांनी परिपत्रक पारित केले आहे. महिला पोलीस अधिकारी आणि महिला पोलीस कर्मचारी यांची उपलब्धते नुसार या कक्षांमध्ये नेमणूक करण्यात आली आहे. आज पावेतो 1975 महिला पोलीस कक्ष स्थापन करण्यात आले आहेत.

3. महिला सुरक्षा समिती :-

राज्यातील सर्व पोलीस ठाण्यात व 45 पोलीस घटकांच्या मुख्यालयात महिला सुरक्षा समिती स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या समितीद्वारे संघर्षग्रस्त महिलांना कायदे विषयक सहाय्य मिळवून देण्याकरिता

पोलिसांच्या मध्यस्थीने पूर्ण सहकार्य करण्यात येते. या समितीमध्ये महिला डॉक्टर, महिला वकील, महिला प्राध्यापक, सामाजिक कार्यकर्त्या इत्यादींचा समावेश करण्यात येतो.

4. सामाजिक सुरक्षा विभाग :-

पोलीस मुख्यालयामध्ये सामाजिक सुरक्षा विभाग कार्यरत असून या विभागाकडून महिलांवरील अत्याचार संबंधी गुन्ह्याचा तपास करण्यात येतो. सध्या अशा प्रकारचे 33 विभाग कार्यरत आहेत.

5. विशेष समुपदेशन केंद्र :-

महाराष्ट्र राज्यात आज पावेतो एकूण 90 विशेष समुपदेशन केंद्र पोलीस ठाण्याच्या आवारात कार्यरत आहेत. अशा केंद्रांना स्वातंत्र्य कार्यालय, प्रसाधनगृह, फर्निचर दुरुस्ती इ. सर्व सुविधा पोलीस खात्यांकडून पुरवण्यात आल्या आहेत. उच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार हे केंद्र महिला व बालकल्याण विभागांशी समन्वय साधून काम करते. हे केंद्र विशेष कौटुंबिक वादा संबंधी संघर्षग्रस्त महिलांना सहकार्य करते. शासनाने 54 नवीन केंद्रास मान्यता दिली आहे.

6. बसस्थानकातील मदत केंद्र :-

न्यायाधीश धर्माधिकारी समितीच्या शिफारशीनुसार महिला व बालकांच्या अनैतिक व्यापारास आळा घालण्यासाठी बसस्थानकामध्ये मदत केंद्र स्थापन करण्यात आली आहेत.

7. स्त्री भ्रूणहत्या प्रतिबंधक उपाय योजना :-

गर्भ धारणा पूर्व व प्रसूतिपूर्व लिंग निदान तंत्र प्रतिबंधक अधिनियम 1994 वैद्यकीय गर्भपात अधिनियम 1971 कायद्याची परिणामकारक अंमलबजावणी करण्याकरिता पोलीस उपाधीक्षक / उपविभागीय पोलीस अधिकारी या दर्जाच्या अधिकाऱ्याची समन्वय अधिकारी म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे.

8. हेल्पलाईन :-

संकटात असणाऱ्या महिलांना मदत करण्यासाठी मुंबई, ठाणे आणि नवी मुंबई पोलीस घटकांमध्ये टोल फ्री हेल्पलाईन क्रमांक 103 व उर्वरित महाराष्ट्रासाठी टोल फ्री हेल्पलाईन क्रमांक 1091 सुरू करण्यात आली आहे.

9. विशेष बाल सहाय्यक पोलीस पथक आणि बालकल्याण अधिकारी:-

संघर्षग्रस्त मुलांची काळजी घेण्यासाठी व त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये बालकल्याण समिती आणि बाल न्यायमंडळ स्थापन करण्यात आले आहेत. राज्यातील सर्व 45 पोलीस घटकांमध्ये विशेष सहाय्यक पोलीस पथक स्थापन करण्यात आले असून 1028 पोलीस ठाण्यांमध्ये बालकल्याण अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

10. लैंगिक अपघातापासून मुलांचे संरक्षण अधिनियम 2012 :-

या कायदयाने गुन्हे दाखल करण्याचे प्रशिक्षण पोलीस अधिकाऱ्यांना देण्यात आले असून - 152 कार्यशाळा आयोजित करून - 1705 पोलीस अधिकारी व - 4548 पोलीस कर्मचाऱ्यांना या कायद्याची परिणामकारक अंमलबजावणी करण्याबाबत प्रशिक्षण देण्यात आले.

11. कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम 2005 :-

महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण करण्यासाठी हा कायदा अमलात आणण्यात आला आहे. महिला व बालकल्याण विभागाने नियुक्ती केलेले संरक्षण अधिकारी या कायद्याची अंमलबजावणी करतात.

12. विशेष आणि जलदगती न्यायालय :-

महिला अत्याचार संबंधी गुन्ह्यांचा जलदगतीने निपटारा करण्यासाठी अहमदनगर, अकोला, अमरावती, औरंगाबाद, बुलढाणा, बीड, जळगाव, नागपूर, यवतमाळ, ठाणे, पुणे, आणि कोल्हापूर या ठिकाणी विशेष न्यायालय कार्यरत आहेत. महिला आणि मानसिक विकलांग मुलीवरील अत्याचारासंबंधी गुन्ह्याचा निपटारा करण्यासाठी 25 जलदगती न्यायालय प्रस्तावित आहेत.

13. हुंडाबळी प्रतिबंधक कारवाई :-

महाराष्ट्र शासन निर्णय क्र. डी. पी. ए. 1083 / 80519 / सी. ए.-3 दिनांक 29/01/1985 अन्वये महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये जिल्हा दक्षता कक्ष स्थापन करण्यात आले आहेत. जिल्हाधिकारी या कक्षाचे अध्यक्ष असून पोलिस अधीक्षक, समाज कल्याण अधिकारी, वकील, महिला वैद्यकीय अधिकारी, स्थानिक महाविद्यालयाचे प्राचार्य, सामाजिक कार्यकर्ते, आणि महिला संघटनांचे सभासद त्या कक्षामध्ये काम करतात या कक्षाची मीटिंग दर तीन महिन्यांनी जिल्हाधिकारी आयोजित करतात.

14. कामाच्या ठिकाणी तक्रार कमिटी :- (तक्रार निवारण समिती)

सर्वोच्च न्यायालय नवी दिल्ली यांच्या न्याय निर्णयातील मार्गदर्शक तत्त्वे विचारात घेऊन - 45 पोलिस घटकांच्या मुख्यालयात व राज्य गुन्हे अन्वेषण विभाग पुणे येथे या समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत. महिला पोलिस अधिकारी, कर्मचारी व पोलीस कार्यालयात कार्यरत असणाऱ्या मंत्रालयीन महिला कर्मचारी यांच्या कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाची प्रकरणे या समितीकडून हाताळण्यात येतात.

15. महिलांच्या तक्रारी बाबत पोलिसांची संवेदनशीलता :-

महाराष्ट्र पोलीस अकादमी नाशिक याठिकाणी पोलिसांच्या पायाभूत अभ्यासक्रमांमध्ये महिला व मुलांवरील अत्याचार व लैंगिक गुन्हे याबाबतच्या कायद्याचा समावेश करण्यात आला आहे.

16. न्यायाधीश धर्माधिकारी समिती :-

महिलांवरील अत्याचाराच्या गुन्ह्यास आळा घालण्यासाठी शासनाने निवृत्त न्यायाधीश श्री. चंद्रशेखर धर्माधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली आहे. या समितीने तीन अंतरिम अहवाल सादर केले असून पहिल्या दोन अहवालातील सूचनांची अंमलबजावणी पोलीस खात्याकडून करण्यात येते आणि तिसरे अहवालातील सूचनांची अंमलबजावणी विचाराधीन आहे.

17. अनैतिक व्यापार विरोधी कक्ष :-

अनैतिक व्यापाराच्या विविध समस्या तत्परतेने परिणामकारक व जलदगतीने सोडवण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने राज्य गुन्हे अन्वेषण विभागाच्या अधिपत्याखाली अनैतिक व्यापार विरोधी कक्ष दिनांक - 31/03/2008 रोजी स्थापन केला आहे. तसेच विशेष पोलीस महानिरीक्षक गुन्हे अन्वेषण विभाग महाराष्ट्र राज्य पुणे यांची महाराष्ट्र राज्य समन्वय अधिकारी म्हणून नियुक्ती केली आहे.

महाराष्ट्र राज्यामध्ये 12 अनैतिक व्यापार विरोधी पथक स्थापन करण्यात आले असून मुंबई, ठाणे शहर, ठाणे ग्रामीण, पुणे, सांगली, नागपूर, अहमदनगर, नवी मुंबई, सोलापूर शहर, बीड, कोल्हापूर आणि यवतमाळ या जिल्ह्यांमध्ये ही पथके पूर्णतः कार्यरत आहेत. प्रत्येक पथक 2 अशासकीय संघटना आणि महिला व बालकल्याण अधिकारी यांच्याशी निगडित ठेवण्यात आले असल्याने ते अनैतिक व्यापाराचा बिमोड करण्यास कटिबद्ध आहेत.

त्यांना पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. ही पथके स्थापन झाल्यापासून वेगवेगळी रेस्क्यू ऑपरेशन घडवून आणली आहेत. व पीडितांची सुटका करून तस्करांना अटक करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रात पोलिस आयुक्तालयातील समाजसेवा शाखेमध्ये व जिल्ह्यातील गुन्हे शाखेमध्ये कार्यरत असणारे पोलीस निरीक्षक अनैतिक व्यापार विरोधी विशेष पोलीस अधिकारी म्हणून जाहीर करण्यात आले आहेत.

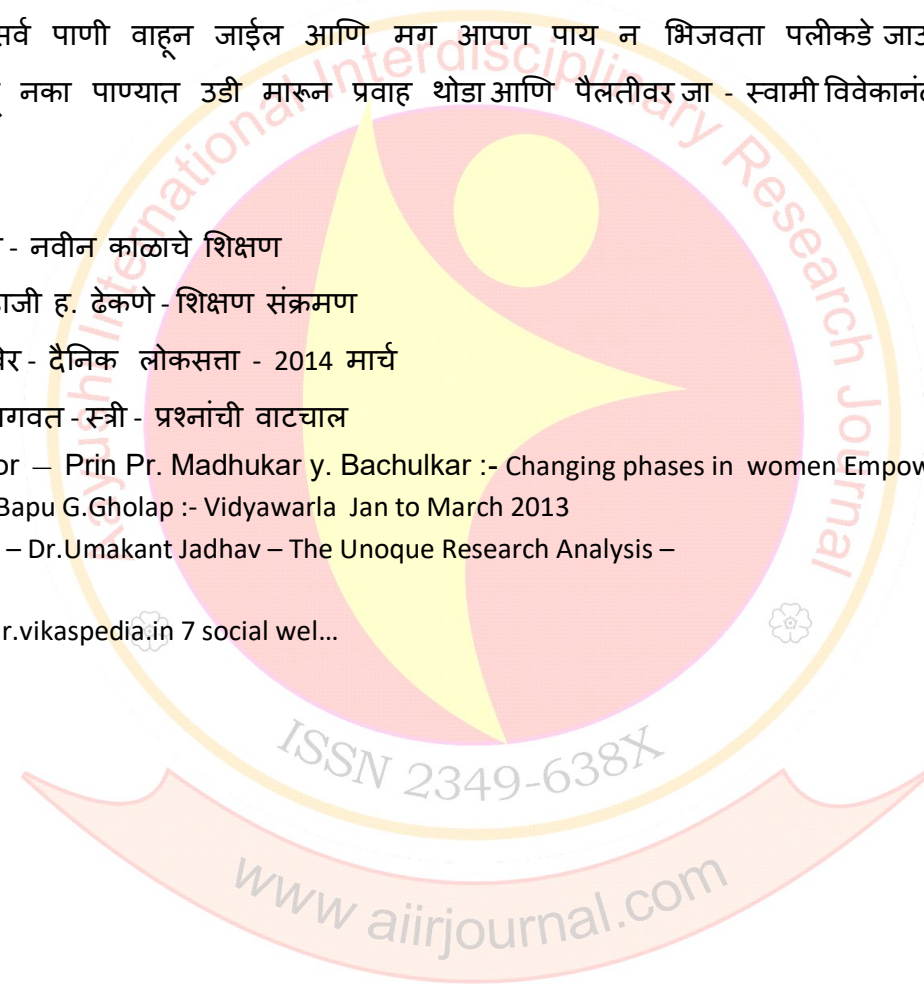
समारोप:-

महिलांनी आता संघटित होऊनच समाजास ताकद दाखविण्याची गरज आहे तसेच शिक्षणातून खऱ्या अर्थाने परिवर्तन होऊ शकेल हेही तितकेच खरे आहे त्यासाठी प्रत्येक घरातील मुलगी आणि महिलेला शिक्षित करण्याचे आव्हान आपल्यापुढे आहे महिलांवरील हिंसाचार आजही वाढत आहे. परंतु आता महिला स्वतःची ताकद ओळखण्यास त्यांना कोणी अडवू शकणार नाही.

नदीतील सर्व पाणी वाहून जाईल आणि मग आपण पाय न भिजवता पलीकडे जाऊ अशा वेड्या आशेवर थांबून राहू नका पाण्यात उडी मारून प्रवाह थोडा आणि पैलतीवर जा - स्वामी विवेकानंद

संदर्भ सूची -

1. के.के. जाधव - नवीन काळाचे शिक्षण
2. संपादक शहाजी ह. ढेकणे - शिक्षण संक्रमण
3. गिरीश कूबेर - दैनिक लोकसत्ता - 2014 मार्च
4. विद्युत भागवत - स्त्री - प्रश्नांची वाटचाल
5. Chief Editor — Prin Pr. Madhukar y. Bachulkar :- Changing phases in women Empowerment.
6. Editor – Dr.Bapu G.Gholap :- Vidyawarla Jan to March 2013
7. Chief Editor – Dr.Umakant Jadhav – The Unoque Research Analysis – August – 2012
8. <https://mr.vikaspedia.in> 7 social wel...

स्त्रियांचे आरोग्य आणि रजोनिवृत्ती

डॉ.वंदना बनकर

गृहविज्ञान विभागप्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय,

चिंचोली(लिंबाजी) ता.कन्नड जि.औरंगाबाद

सारांश :

स्त्रियांच्या जीवनामध्ये मुलांचे संगोपन कौटूंबिक जबाबदाऱ्या यांना सर्वात जास्त महत्त्व असते. मात्र मध्य जीवनामध्ये मुले मोठी होऊन शिक्षण-नोकरीच्या निमित्ताने बाहेर जातात व विस्तारित कुटुंब पुन्हा रिकामे होते. नेमके याच कालावधी मध्ये महिलांच्या शारीरिक परिवर्तनाची देखील सुरवात होत असते. महिलांच्या वयाच्या बाराव्या वर्षापासून सुरु झालेल्या मासिक पाळीच्या बंद होण्याचा हा कालखंड म्हणजेच रजोनिवृत्ती होय. या काळात शरीरामध्ये महत्त्वाचे बदल होत असतात. हॉट फ्लॅश, लठ्ठपणा, हाडांची दुखणी, हार्मोन्स कमी होतात. नैराश्य, चिडचिडेपणा, मानसिक कुचंबना होते. इस्ट्रोजन आणि प्रोजेस्टेरॉन मुळे शरीरामध्ये विविध आजार तक्रारी निर्माण होतात. त्यामुळे सदर विषयावर सविस्तर शोध निबंध लिहिला आहे. यावर उपाय योजना सुचविण्यात आलेल्या आहेत. ज्यामुळे प्रोटीन, कॅल्शियम, मॅग्नेशियम, फॉस्फरस, कॉपर, जीवनसत्त्वे ही पोषक तत्त्वे योग्य प्रमाणात शरीरात मिळत गेल्यास निर्माण होणाऱ्या समस्यांची तीव्रता निश्चितच कमी होऊ शकेल व यासोबतच सकारात्मक दृष्टीकोन, व्यायाम, प्राणायाम, नियमित झोप यामुळे शरीर व मन ही प्रफुल्लित होऊ शकेल.

प्रस्तावना :-

मध्यजीवन हा व्यक्तीच्या जीवनातील महत्त्वाचा टप्पा असतो. या वयात कौटूंबिक जबाबदाऱ्या कमी झालेल्या असतात व शारीरिक परिवर्तने सु डिग्री होतात. त्यामुळे वेगवेगळ्या प्रकारची समायोजने करावी लागतात. यामध्ये जर अडथळे निर्माण झाले तर ते प्रचंड त्रासदायक होऊ शकतात. स्त्रियांच्या बाबतीतील शारीरिक बदल अधिकच त्रासदायक होऊ शकतात. कारण त्यांचे शारीरिक बदल हे वेगळ्या स्वरूपाचे असतात. ते म्हणजे स्त्रियांची रजोनिवृत्ती म्हणजे मासिक पाळी बंद होणे.

सामान्यतः 45-50 या वयात मनोपॉज होतो. परंतु आजकालच्या लाईफस्टाईलमुळे खूप लवकरच म्हणजे 1 ते 2 टक्के भारतीय महिलांमध्ये 30-40 या वयात मनोपॉजची लक्षणे आढळतात. तर 8 टक्के महिलांमध्ये 35-39 या वयात ही लक्षणे आढळतात. असे संशोधन झालेले आहे. मेनोपॉजनंतर महिलांमध्ये अनेक आजार उदभवू शकतात. त्याचबरोबर त्यांची मानसिक स्थितीही बिघडू शकते. खर तर हा विषय खूप गंभीर आहे मात्र या वर फारसे लिखाण होत नाही. म्हणूनच मी “ महिलांचे आरोग्य आणि रजोनिवृत्ती” या विषयावर शोध निबंध लिहिण्याचे योजिले आहे हा शोध निबंध पूर्णतः दुय्यम स्रोतावर आधारित आहे.

उद्दिष्ट्ये :-

- 1) स्त्रियांच्या आरोग्याविषयी माहिती जाणून घेणे
- 2) ‘मेनोपॉज’ विषयी सवितस्तर माहिती घेणे.
- 3) ‘मेनोपॉज’ या समस्येवर उपाय सुचविणे.

कार्यपद्धती :-

सदर शोध निबंध हा पूर्णतः दुय्यम स्त्रोतावर आधारित आहे. यासाठी पुस्तके,जर्नल्स व इंटरनेट वरील माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.

मध्यमवयातील अडथळे:

मध्यम वय म्हणजे ४० ते ६० वय वर्षे असे समजले जाते. या काळाची सुरुवात आणि शेवट हा विविध शारीरिक व मानसिक बदलांनी होत असतो. खर तर भारतीय स्त्रियांच्या आयुष्यातला हा सर्वात कठीण काळ आहे असेच म्हणावे लागेल. चाळीशी नंतर स्त्रियांच्या शरीरातर्गत अनेक बदल होऊ लागतात. त्यातच मुले ही मोठी झालेली असतात. अशा वेळी स्त्री ही एकटी पडायला लागते. नोकरी-व्यवसायातील स्त्री असेल तर थोडा फरक पडतो. यामुळे तिची काहीशी चिडचिड वाढते. हा काळ देखील अतिशय दीर्घ आहे. या स्त्रियांमध्ये दुःख, उदासिनाता आणि चिंता निर्माण होतात. या अगदी शारीरिक,मानसिक, भावनिक देखील असू शकतात.

एकतर या वयात शारीरिक बदल मोठ्या प्रमाणात घडतात. हे शारीरिक बदल स्वीकारणे त्यांना कठीण जातात. त्याशिवाय कधी काही कौटूंबिक समस्या, जवळच्या व्यक्तीचा मृत्यु किंवा आर्थिक अडचणी या संबंधीच्या चिंता स्त्रियांना भेडसावत असतात. मुलांचे शिक्षण करणे, कुटूंबातील सदस्यांचा दर्जा वाढविणे इत्यादीमुळे त्यांना मानसिक,आर्थिक ताणाला देखील सामोरे जावे लागते.

मध्यवयात तिचे भरलेले घर अचानक रिकामे होते, मुली सासरी,मुले नोकरी,शिक्षण निमित्त दुसरीकडे राहतात. त्यामुळे “रिकाम्या घराचा काळ” असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. त्यामुळे स्त्रिया मानसिकदृष्ट्या खचतात. कारण त्यांनी महत्वाची वर्षे मुलांच्या संगोपनात खर्च केलेली असतात. त्यांचे जग तेवढेच असते. जसे पुरुषांना निवृत्तीचा काळ अवघड जातो. तितकाच स्त्रियांना हा काळ नकोसा वाटतो. त्यामुळे त्यांना चिंता व नैराश्याला सामोरे जावे लागते.

शारीरिक व शरीरातर्गत बदल :

वयामुळे चेहऱ्याची ठेवण बदलते, शरीर देखील पूर्वीसारखे काम करू शकत नाही. वजन वाढते,केस पांढरे होऊ लागतात. त्वचेमध्ये बदल होतो,चेहरा,मान,बाहू,हात ह्यांची त्वचा सुरकुतल्यासारखी आणि खरखरीत होऊ लागते. शरीराचा वाक वाढतो. पोट पुढे होते,खांदे गोलाकार होऊ लागतात. स्नायू, सांधे,दात,डोळे,गर्भाशय या सर्व अवयवाचे कार्य कमी होऊ लागते.

मध्यम वयात शरीरांतर्गत देखील बदल व्हायला लागतो. पचनेद्रियांच्या क्षमता,डोळे व कानाच्या क्षमता,निद्रानाश,आतड्यांचे विकार इ.बदल होऊन काही ना काही आजार ही सुरु होतात. जसे हृदयविकार, मधुमेह,उच्च रक्तदाब या सर्व बदलांसोबत जुळवून घेणे स्त्रियांना अवघड जाते.

मध्यवयीन स्त्रियांमधील मेनोपॉज समस्या :-

मध्य वयात आल्यानंतर सर्वच क्षमता कमी होऊ लागतात, त्यामध्ये लैंगिक क्षमता देखील कमी होते. म्हणजेच मासिक पाळी बंद होते व प्रजनन क्षमता संपते. हा त्यांच्या जीवनात एक मोठ्या परिवर्तनाचा काळ असतो. रजो निवृत्ती काळामध्ये काही शारीरिक आणि मानसिक बदल होतात. सर्वसाधारणपणे वयाच्या ४५ ते ५० दरम्यान मासिक पाळी बंद होण्याचा काळ असतो. यात बरीच व्यक्ती भिन्नता दिसते. जी अनुवंशीकता,हवामान,आरोग्य,आहार-विहार या सर्वांवर अवलंबून असते.

रजो निवृत्ती चे परिणाम :-

अ) मासिक पाळी बंद होणे :- मध्यावस्थेत स्त्रियांची मासिक पाळी अचानक बंद होते, कधी दोन-तीन महिन्यांच्या अंतराने येते, कधी नियमित येते परंतु प्रमाण खूप कमी असते. असे होत-होत, पाळीचा काळ हळूहळू लांबत जातो. साधारणतः अशी स्थिती पाळी पूर्णतः जाण्यापूर्वी दोन ते पाच वर्षांपर्यंत ही राहू शकते.

ब) प्रजोत्पादक यंत्रणेचा हास :-

मासिक पाळीची अनियमितता सोबतच हार्मोन्सचे देखील असंतुलन निर्माण होते. जे लैंगिक स्त्राव इस्ट्रोजन आणि प्रोजेस्टीन निर्माण होत नाहीत त्यामुळे पक्व अंडपेशी निर्माण होत नाहीत.

क) शारीरिक वेदना :-

रजो निवृत्तीच्या काळामध्ये सर्वाधिक शारीरिक वेदनांमध्ये डोळे, मान, आणि छातीच्या वरच्या भागात अचानक गरम झाल्यासारखे वाटते. घाम येऊन नंतर लगेच शरीर गरम होऊन लाल होते, ताप येऊन संबंध शरीराला झिणझिण्या सारखे होते, डोळे दुखी, चिडचिडेपणा, थकवा आणि खिन्नता हृदयाची गती तीव्र होते, अस्वस्थ वाटते.

ड) वजनात वाढ :-

या काळात स्त्रियांच्या पोटाजवळचा भाग आणि मागील भागात चरबीचे प्रमाण वाढते. त्यामुळे स्त्रिया प्रत्यक्षापेक्षा अधिक जाड वाटतात.

इ) सांधे दुखी :-

सांध्यावर व हाडावर मेनोपॉजमुळे परिणाम होतो मेनोपॉजमुळे इस्ट्रोजन व प्रोजेस्ट्रॉनची कमतरता होते व त्याचा परिणाम शरीरातील कॅल्शियम व हाडांच्या घनतेवर होतो. म्हणून या स्त्रियांची हाडे ठिसूळ व्हायला लागतात. पुढे अॅस्टियोपोटॅसिस सुद्धा होऊ शकतो. शरीरातील सर्व सांधे प्रचंड दुखायला लागतात.

ई) हृदय विकार :-

स्त्रियांना सहसा हृदयविकार होत नाहीत असे म्हटले जाते. याचे खरे शास्त्रीय कारण म्हणजे स्त्रियांची मासिक पाळी. परंतु मासिक पाळी गेल्यानंतर मात्र स्त्रियांना ही पुरुषांइतकेच हृदयविकाराचा धोका संभवतो. कारण इस्ट्रोजन या हार्मोन्सची कमतरता होते व त्यामुळे कोलेस्ट्रॉलचे प्रमाण वाढू लागते व जे कतक्स् हे चांगले कोलेस्ट्रॉल आहे ते कमी होऊ लागते. म्हणजेच इस्ट्रोजन हे हार्मोन्स स्त्रियांच्या हृदयाला हितकारक असते.

अमेरिकन हार्ट असोशिएशन देखील स्त्रियांनी चाळीशीनंतर हृदयविकारासाठीच्या चाचण्या करायला हव्यात असे सांगितले आहे.

उपाययोजना :-

अ) रजोनिवृत्ती काळातील आहार

१) तंतूमय आहार: या स्त्रियांनी दररोजच्या तंतूमय आहाराचा उपयोग करावा. -हृदयविकारात तंतूमय पदार्थां ला अत्यंत महत्त्व आहे. यामुळे रक्तातील कोलेस्ट्रॉलचे प्रमाण निश्चितपणे कमी होते. म्हणजे मोड आलेली कडधान्ये, राजमा, अखखे मसूर, हिरवे मूग, चवळी, कुळीथ, मटकी यांना जास्त प्राधान्य द्यावे. फळभाज्यामध्ये चवळी, शेवगा, तुर, फरसबीच्या शेंगा, ओले वाटाणे, लाल भोपळा, भेंडी यांचा वापर वाढवला पाहिजे. पालेभाज्या सर्व

प्रकारच्या व त्यासोबतच मुळ्याची बीटची पाने, अळू, शेवग्याची पाने,शैपू पालक इ.या सोबतच धने,जिरे,मेथी,वाणे याचा देखील वापर वाढवावा. या सर्वातून तंतुमय पदार्था सोबत कॅल्शियम देखील भरपूर मिळेल.

२) **प्रथिनयुक्त आहार:**

फळे, दूध,दही,डाळ, पनीर,अंडी,चिकन अशा वस्तूंचा आपल्या आहारामध्ये वापर करावा.

३) **अँटिऑक्सीडेंट घटक रोज वापरा :**

अँटिऑक्सीडेंट घटक रोज शरीरात घेतल्यामुळे रक्तवाहिन्यांत चरबी साचण्याचा धोका कमी करता येतो. यासाठी जीवनसत्त्व 'क' असणारे घटक जसे संत्रि,बोरे,पेरू,मोसंबी,आवळा पपई तसेच जीवनसत्त्व 'ई' साठी सोयाबीन तेल,मोड आलेली कडधान्ये,जीवनसत्त्व 'अ' साठी गाजर,शेवगा, बीट यांची पाने यामुळे रक्तवाहिन्या सक्षम होऊन रक्ताच्या गाठी होण्याचे प्रमाण कमी होते.

4) **फायटो एस्ट्रोजेनिक फुड :**

आपल्या आहारामध्ये फायरोएस्ट्रोजेनिक फुड देखील असणे गरजेचे आहे. अळशी,तीळ,मेथी दालचिनी,टोफु,बीन्स,सोयाबीन,अळीव सोया दूध बडीसोफ सोया प्रोटीन पावडर हे पदार्थ इस्ट्रोजेनची पातळी वाढवते व मेनोपॉज संबंधी जे काही त्रास असतात ते कमी करण्यास उपयोगी ठरतात. या व्यतिरिक्त जेवणात कडिपत्ता,तीळ यांची चटणी लसणाची चटणी,कच्चा कांदा यासारख्या पदार्थांचाही वापर करावा.

पथ्यकर पदार्थ :

मेनोपॉजच्या काळात जास्त कॅफिनयुक्त पदार्थ घेऊ नयेत. सॉफ्ट ड्रिंक्स,चॉकलेट मिल्क एनर्जी ड्रिंक्स, चहा, कॉफी यांचे कमी प्रमाण घ्यावे. यासोबतच सोडियमयुक्त, खारावलेले पदार्थ, प्रिझरव्हेटिव्ह फुड इत्यादी पदार्थ टाळणे आवश्यक आहे. या पदार्थांमुळे शरीराला अपाय होतो.

ब) **हार्मोन्स रिप्लेसमेंट थेरपी :** यामध्ये तीव्र स्वरूपाचे हॉट फ्लॅशेस,अँस्टियोपोरॅसिस अधिक प्रमाणात असेल तर प्रयोगशाळेत तयार केलेली संप्रेषक,गोळ्या, इंजेक्शन दिली जातात. परंतू याचेही काही प्रमाणात दुष्परिणाम आढळतात.

क) **व्यायाम :** या काळात मध्यवयाचे सर्व प्रकारच्या अडचणीसाठी (Crisis) व्यायाम अत्यंत गरजेचा आहे.योगासने,प्राणायाम रोज 30-40 मिनिटे चालण्याचा व्यायाम यामुळे शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या व्यक्ती सुदृढ बनते. ज्यामुळे ताणतणावाचा ही सामना सकारात्मकतेने करता येतो व शांत झोपही लागते. शरीराच्या इतर काही तक्रारी असतील तर त्याही दूर होतात. उत्साह वाटतो.

ड) **मानसिकदृष्ट्या सक्षम :**

अनेक वेळा स्त्रियांचा वेगवेगळ्या जबाबदा-या पार पाडतांना स्वतःचे छंद,आवड याकडे दुर्लक्ष होते म्हणून मध्यवयात स्वतःचे छंद जोपासावेत आपल्या आवडी-निवडी जपाव्यात. सोशल मिडियाचा वापर सुद्धा शिकून घ्यावा म्हणजे जुने मित्र-मैत्रिणी भेटतात. ज्यामुळे जे समदुःखी,समवयस्क आहेत.त्यांच्या सोबत मन मोकळे करता येईल. जास्तच मानसिक त्रास वाटत असेल तर मानसोपचार तज्ञांची भेट घ्यावी. त्यांच्याशी केलेल्या चर्चेतूनही बरे वाटते. हिमोग्लोबीन वगैरे जर कमी असेल तर त्यामुळे ही चिडचिड वाढते. त्यामुळे या तपासण्याही वेळोवेळी करून द्याव्यात आणि जास्तीत जास्त शांत राहण्याचा प्रयत्न करावा.

समारोप :

मध्यवयीन स्त्रियांमध्ये शारीरिकदृष्ट्या अनेक अंतर्गत बदल होत असतात. परंतु त्यांना मानसिक बदल ही ब-याच प्रमाणात सोसावे लागतात. स्त्रियांच्या जीवनातील परिवर्तनाचा हा काळ असतो. त्यामुळे घरच्यांनी देखील त्यांना समजून घेणे गरजेचे असते. मेनोपॉज ही समस्या देखील खूप गुंतागुंतीची असते. यावर जर योग्य वेळी योग्य मार्गदर्शन व उपाय योजले तरच ती सुसह्य होऊ शकते. अन्यथा यातून स्त्रियांना -हृदयरोग,हाडांचे विकार मुत्रमार्गातील असंयम वजन वाढणे या शारीरिक तक्रारी सोबतच मानसिक आरोग्यही प्रचंड प्रमाणात बिघडते म्हणून मेनोपॉज या विषयाकडे लक्ष देणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :

- १.अलका कर्णिक (२०१२) : 'आरोग्यदिप,रेणूका प्रकाशन,परभणी.
- २.रा.र.बोराडे (२००५): वैकासिक मानसशास्त्र,पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन,पुणे.
- ३.त्रिवेणी फरकोड: पोषण आणि आहारशास्त्र, पिंपळापूरे प्रकाशन,नागपूर
- ४.जी.पद्मा विजय,अनुवाद-डॉ.अरुण मांडे (२०१५) हृदय स्वास्थ्य-आहार व आरोग्य, रोहन प्रकाशन,पुणे
५. www.loksatta.com
६. <https://marathi.popxo.com>

जागतिकीकरण आणि कृषी क्षेत्र एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.पोकळे एस.एम.

समाजशास्त्र विभाग

लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वडवणी.

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. आज भारताने औद्योगिक क्षेत्रात खुप प्रगती केली असली, तरी शेती हाच भारताचा मुख्य विषय आहे. कारण आजही भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या 60 टक्के लोकसंख्या ही शेती व शेतीपूरक व्यवसायावर अवलंबून आहे. भारतीय शेतकरी आपल्या शेतीला काळी आई (माता) समजतो आणि तिची सेवा करतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतीसाठी खूप सोयी सवलतीच्या माध्यमातून धरणे बांधली,कालवे काढले,त्यामुळे जिरायीत जमिन बागायत झाली.त्यामुळे शेतक-यांच्या जीवना मध्ये एक विकासाचे पर्व सुरु झाले. आज आपण अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झालो असलो तरीही शेतक-या पुढील आव्हाने संपली आहेत का? नाहीत.नित्य नवी आव्हाने

शेतक-यांपुढे उभी असतात आणि शेतकरी त्यामध्ये पिसला जात आहे. हे सत्य कोणी नाकारू शकत नाही.

बदलत्या युगात जगात शेतीवर खुप प्रयोग केले जात आहेत आपल्याकडे ही यासाठी कृषी संस्था, कृषी विद्यापीठे निर्माण करून त्याठिकाणी पिके,खते,माती, औषधे, रोगराई या बाबत संशोधन चालू असते. त्यामुळे नवीन हायब्रीड पिकाची उत्पत्ती, शेतीला लागणारे अवजारे यांचे संशोधन करून निर्मिती केली जाते. परंतु अनेकदा ही नवीन अवजारे लहान शेतक-या पर्यंत पोहचत नाहीत आणि ते जून्याच पध्दतीने शेती करतात, त्यांना मिळणारे उत्पादन कमी प्रमाणात मिळते तसेच शासनाकडून आलेल्या सवलती ही त्यांना मिळत नाहीत. याचा परिणाम तो कर्जाच्या विळख्यात आडकतो आणि आत्महत्यासारखा किलष्ट मार्ग अवलंबितो. एकंदरीत, शेतीच्या व्यवस्थापनाच्या दृष्टीकोणातून विचार व्हायला पाहिजे पण तो होतांनी दिसत नाही. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे.

भारतातील शेती व्यवसाय म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असून गेल्या 70 वर्षांच्या काळात जागतिकरणाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकरण करण्याचे प्रयत्न झाले असले तरी आखिल भारतीय पातळीवर कृषीचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान 17.4 टक्के (2014-2015 नुसार) पर्यंत घटत गेले असले तरीही भारतातील शेती व्यवसायाचे महत्व आजही कायम टिकून आहे. कारण शेती व्यवसाय हा औद्योगिकरणाचा कणा आहे. शेती सुधारली व उत्पन्न वाढले तरच कारखान्यात तयार होणा-या मालांना मोठी बाजारपेठ मिळू शकते. म्हणून औद्योगिकरण जसे वाढत जाते. तशी अन्नाच्या मागणीत सध्दा वाढ होत जाते. त्यामुळे औद्योगिकरणाबरोबरच अन्नोत्पादन वाढविण्यासाठी शेतीत सुधारणा करण्यास संधी असते. म्हणून जागतिकरण आणि कृषीक्षेत्र याचा अभ्यास होणे महत्वाचे आहे.

जागतिकीरणाची संकल्पना *

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तुंची किंवा घडामोडीची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थे बरोबर एकत्रीकरण करणे. त्यामध्ये व्यपार,विदेशी थेट

गुंतवणूक, भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमातून राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेसाठी दारे खुली करून देणे. भारतात 1990 च्या दशकामध्ये जागतिकरणाला सुरुवात झाली. ह्या काळात देशावरचे विदेशी कर्जामध्ये मोठी वाढ झाली होती. जागतिक बँक (Word Bank) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (International monetary fund) ह्या खाजगी जागतिक संघटनांनी भारताला आणखी कर्ज देणे नाकारले व कर्ज मिळविण्यासाठी काही अटी लादल्या या अटीमुळे भारताला आपल्या आर्थिक धोरणामध्ये बदल करून विदेशी कंपन्यांना व्यापार करण्यास परवानगी द्यावी लागली. या अर्थव्यवस्थेतील बदलाना आर्थिक सुधारणा म्हंटले गेले. जागतिकीकरण बरोबरच उदारीकरण व खाजगीकरण याचाही स्विकार भारताने केला. म्हणजे मुख्यतः व्यापारासाठी विविध देशांनी एकमेकांना जोडून घेत एकमेकांच्या भूमीत खुलेपणाने व्यापार करण्यासाठीची व्यवस्था म्हणजे जागतिकरण होय. जागतिकरणात फक्त उत्पन्नाचे वितरणच नाही. तर त्या सोबत बाजार, नियत, कर रचना, आयात शुल्क, साहाय्यक विक्री, व्यापार संघटना, तोडगा अशा बाबींचा समावेश होतो. तसेच आंतरराष्ट्रीय करणात राष्ट्र एकक मानून उत्पादनांची देवाण घेवाण होते. जागतिकीकरणात व्यापाराच्या दृष्टीने राष्ट्रांच्या सीमा फिकट होतात. त्या व्यापाराच्या दृष्टीने रूपांतर आणि भांडवलाचे मुक्त वहन होऊ लागल्यामुळे जागतिकरणाची प्रक्रिया अधिक तीव्र गतीने वाढते आणि तिला रोखणे कठीण असते.

जागतिकरणाची व्याख्या -

- 1) हेराड, हाथेल आणि रॉबर्ट “जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे एक काल्पनिक विश्व अर्थव्यवस्थेकडे होणारे संक्रमण दर्शिवणारी संकल्पना आहे.”
- 2) एडवर्ड हार्मन- “जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने भांडवल सेवा आणि आर्थिक क्रिया प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे.”
- 3) स्मिथ- “आंतरराष्ट्रीय आणि सर्वासाठी स्वातंत्र्य या मुल्यांचा समावेश असणारी आणि मुक्त व्यापार आणि अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळवून देणारी सर्वसमावेशक प्रक्रिया आहे.”
- 4) जागतिक बँक - “जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय.”

संशोधनाची उद्दिष्टे *

- 1) सन 1991 च्या आर्थिक धोरणांचा आढावा घेणे.
- 2) जागतिकीकरणानंतर कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे.
- 3) जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेती क्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती *

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी उपलब्ध असलेल्या द्वितीय साधनसामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. त्यामध्ये ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटवरील माहितीचा समावेश आहे.

जागतिकीकरणानंतर भारतीय कृषीक्षेत्र *

सन 1991 मध्ये भारताने नवीन आर्थिक धोरणाचा म्हणजे जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण या संकल्पनांचा स्वीकार केला. भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिकरणाकडे खेचली गेली जागतिकीकरण

भारतीय शेतीला वरदान ठरेल. जागतिकीकरणामुळे कृषी उत्पानात वाढ होईल.भारताच्या एकूण निर्यातीत कृषी व कृषीशी संबंधित क्षेत्राचा वाटा वाढेल अशी अपेक्षा होती पण ही अपेक्षा फोल ठरली. भारतीय अर्थव्यवस्थेने जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्या नंतर आपल्या अर्थव्यवस्थेत बदल करून आयातीवरील संस्थात्मक निर्बंध दूर करण्यासाठी भारताने सन 1996 पासून आयातीवरील निर्बंध उठविण्यात आले. सन 1996-97 ते 1998-99 पर्यंत 1763 वस्तुंचा आयातीवरील निर्बंध उठविण्यात येवून या वस्तुंची आयात खुली करण्यात आली. परकीय भांडवलात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना मुक्त प्रवेश देण्यात आला. त्यातच शेती अनुदानात सातत्याने होणारी कपात या बदलाचा कृषीक्षेत्रावर विपरीत परिणाम होऊन शेती क्षेत्र जागतिकीकरणानंतर संकटात सापडले आहे.

जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेतीची स्थिती *

1) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा शिरकाव - जागतिकीकरणामुळे अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतीय बाजारपेठेत उतरल्या आहेत. अमेरिकेतील कॉन्टिनेन्टाम ग्रेन आणि युरोपातील मोठ्या कंपन्या अशा एकूण पाच कंपन्यांच्या हाती जगातील 80 टक्के धान्यबाजार आहे. या कंपन्यांची आर्थिक ताकद प्रचंड आहे. या बहुराष्ट्रीय कंपन्या शेतकऱ्यांशी करार करून कंत्राटी पध्दतीने शेती करत असल्यामुळे स्वदेशी कंपन्यांना परदेशी कंपनीशी स्पर्धा करावी लागत आहे. विदेशी कंपन्यांचा शेतीक्षेत्रामध्ये प्रवेश घातक ठरत आहे. कारण बियाण्यांचे उत्पादन आणि विक्री बहुराष्ट्रीय कंपन्या करत आहेत. यामुळे शेतकऱ्यांना बी, बीयांच्यावर फारमोठा खर्च करावा लागत आहे. त्यांची परिस्थिती गंभीर बनत आहे.

2) शेतकरी अनुदानातील कपात - अनुदान कपात करत असतांनी डंकेल प्रस्तावा नुसार विकसित देशांनी अनुदान 20 टक्के तर विकसनीशल देशांनी 13.33 टक्के कपात करावयाची असते. त्यानुसार भारताने अनुदान कपात केली. पुढे केंद्र सरकारनी सन 1991 नंतर पाणी,खते,वीज इ. करिता शेतकऱ्यांना दिली जाणारे अनुदाने कमी केली. परंतु विकसित देश जागतिक व्यापार संघटनेच्या नियमांचे पालन न करता अनेक मार्गांनी शेती क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणावर कर्जपुरवठा करत आहेत.

विकसित देशां तर्फे देण्यात येणारी शेतीसाठी अनुदाने

अ.क्र.	देश	एकूण कृषी उत्पादनाच्या प्रमाणात टक्के
1	जपान	72.5%
2	कोलंबिया	54.0%
3	दक्षिण कोरीया	61.0%
4	युरोप	37.0%
5	चीन	34.0%
6	अमेरिका	29.0%
7	भारत	03.0%

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, जगातील इतर देश शेतीला देत असलेली अनुदाने व भारत देत असलेली अनुदाने या मध्ये मोठी तफावत आहे.

भारतातील जवळजवळ 62%लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असून त्यामध्ये 80% शेतकरी छोटे व मध्यम आहेत. त्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते आपल्या शेती मध्ये सुधारणा करू शकत नाहीत. तशातच भारत देश फक्त 3% अनुदान देतो. यामुळे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत छोटे व मध्यम शेतकरी कोलमडून पडले आहेत.

3) भारतीय शेती विकासाच्या सरासरी वार्षिक वाढीचा दर

जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेतीच्या विकासाचा सर्वसाधारण दरात वेगाने घट झालेली दिसून येते.

भारतीय शेतीचा विकासाचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर

अ.क्र.	पंचवार्षिक योजना	सरासरी वार्षिक वाढीचा दर
1	पाचवी योजना (1974-79)	2.6%
2	सातवी योजना (1985-90)	3.2%
3	वार्षिक योजना (1990-92)	1.3%
4	आठवी योजना (1992-97)	4.7%
5	नववी योजना (1997-2002)	2.1%

वरील तक्त्यावरून हे दिसून येते की, जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेतीचा विकासदरा मध्ये सातत्याने घट झालेली आहे. फक्त 1992-97 या आठव्या पंचवार्षिक योजनेत वाढ दिसून येते. त्या नंतरच्या काळात व अगोदर सातत्याने घट झालेली दिसते.

4) अन्न सुरक्षिततेचा प्रश्न *

जागतिकीकरणामुळे पीक रचनेमध्ये बदल होऊन अन्नधान्याचे उत्पादन घटत आहे आणि व्यापारी पिक,नगदी पिकांचे उत्पादन वाढत आहे. यामुळे भारताची वाढती लोकसंख्या आणि अन्नधान्याचे कमी उत्पादन यांचा ताळमेळ बसत नाही. यातून असंतुलन निर्माण होऊन भाववाढीची परिस्थिती निर्माण होत आहे. अन्नधान्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी त्याची आयात करावी लागते. याचा व्यवहारतोलावर ताण पडतो.

जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषीक्षेत्रावरील परिणाम -

1) शेतीचा उत्पन्न खर्चात वाढ:

जागतिकीकरणामुळे शेती करण्याच्या पध्दतीमध्ये बदल होऊन नवनवीन सुधारीत बियाणे, सिंचन,रासायनिक खते, किटकनाशके, आधुनिक आवजारे हे शेती करण्यासाठी आवश्यक घटक बनले. त्याचा खर्च सतत वाढत आहे.या घटकाचे उत्पादन किंवा तंत्रज्ञान हे विदेशी कंपन्यांच्या मालकीचे आहे. त्याचा भाव जास्तीचा असल्यामुळे सुरवातीच्या काळामध्ये शेतक-यांनी ती विकत घेऊन त्याचा वापर केला. त्यांच्या उत्पादनात वाढ झाली परंतु पुढे याचा सातत्याने वापर झाल्यामुळे शेतीचा पोत खराब झाला आणि उत्पादन क्षमता घटली. याचवेळी नैसर्गिक प्रकोप आणि अनिश्चित उत्पादन आणि वाढता खर्च याचा असमतोल झाल्यामुळे शेतक-यांची आर्थिक परिस्थिती खालावली आहे.

2) दारिद्र्यात वाढ :

जागतिकीकरणामुळे दारिद्र्यात वाढ होण्याची शक्ता निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरण म्हणजे विकसनशील देशांचा जलदगतिने विकास होय. परंतु ही संकल्पना शहरासाठी लागू होते. कारण यामुळे शहरी भागात चंगळवाद, उच्चशिक्षित मध्यम वर्गाला आकर्षक पॅकेज चा रोजगार मिळून त्याची राहणी उंचावली

नवश्रीमंत मध्यम वर्गासाठी संधीचे नवी दालने निर्माण झाली. परंतु बहुसंख्य शेतकरी व सामान्य वर्गाला काय दिले असा प्रश्न पडतो. सन 1983 ते 1993 याकाळात दारिद्र्यरेषे खालील लोकांचे प्रमाण 36% वरून 26% वर आले. मात्र प्रत्यक्षत इ.स.2000 मध्ये अनुसूचित जातीचे 36% लोक, तर अनुसूचित जमातीचे 44% लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते.

3) बौद्धिक संपदा आणि शेती:

वेगवेगळ्या देशामध्ये जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारानुसार बौद्धिक संपदा अधिकाराचे कायदे अस्तित्वात आले. त्याचा संबंध मुख्यतः औषध निर्माण व शेती क्षेत्राशी संबंधित आहे. या क्षेत्रामध्ये संशोधन करून एखादा पेटंट प्राप्त केल्यानंतर त्याचे संपूर्ण अधिकार त्या व्यक्तिकडे जातात आणि ती वस्तु जर इतरांना वापरावयाची असेल तर त्या एकस्वधारकाला स्वामित्वधन द्यावे लागते. शेती किंवा औषध निर्माण क्षेत्रातील संशोधन हे अतिशय खर्चिक असल्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्याच ते करू लागल्या व त्याचा वापर करण्यासाठी किंमतीच्या रूपाने करोडो रुपये द्यावे लागतात. विकसनशील देशा मध्ये शेतकरी हा आपल्या पारंपारीक पध्दतीने शेती करीत आहे.सर्वसाधारण पणे शेतक-यांना कायद्याची जाणीव नल्यामुळे ते या वाणाची नोंदणी करण्याच्या भानगडीत पडत नाहीत.पण हेच वाण मोठ्या कंपन्यानी घेऊन त्याचे पेटंट घेतले तर शेतक-यांच्या अधिकारावर गदा येत आहे.त्यामुळे शेतक-यांना कंपनीचे असलेले वाण वापरल्या शिवाय पर्याय न राहिल्यामुळे ते पुर्णपणे परावलंबी झालेले आहेत.

4) परकीय कृषी मालाबरोबर भारतीय मालाची स्पर्धा:

भारतीय बहुतांश शेती ही निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे केवळ अनुकूल हवामानातच कृषी क्षेत्रातून चांगले उत्पादन होण्याची शक्यता असते. उत्पादनासाठी पारंपारीक तंत्राचा जास्त वापर होत असल्यामुळे उत्पादन खर्च ही मोठा येतो. अशा स्थितीत परदेशातील आधुनिक तंत्राचा वापर करून कमी उत्पादन खर्चात तयार होणा-या उत्पादनाशी स्पर्धा करत असतानी भारतीय मालाची पिछेहाट होण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

5) जागतिकीकरण व शेतक-यांच्या आत्महत्या:

भारतात विशेष जागतिकीकरणाच्या काळात भारतीय शेतक-यांच्या आत्महत्येत वाढ झालेली दिसून येते. कारण नैसर्गिक सुखसुविधामध्ये मोठा बदल झाला.परंतु दुस-या बाजुने शेतक-यांच्या उत्पादनातील किंमतीतील अस्थिरता. वित्त पुरवठ्यातील अडचणी, अनियमित विद्युत पुरवठा,महागडी खते,बियाणे, जल सिंचनाचा अभाव, यामुळे शेती करणे कठीण झाले.त्यातच जागतिकीकरणातून उदभवलेली जीवघेणी स्पर्धा,कर्जबाजारीपणा यामुळे शेतक-यांच्या जीवनात वैफल्याची नैराश्याची स्थिती निर्माण होऊन आत्महत्येच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते.

6) सार्वजनिक वितरण प्रणालीवर प्रतिकूल परिणाम :

जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून डंकल प्रस्तावार्गत कृषी व्यापाराच्या मुक्त धोरणासाठी सहमती झाली आहे. शेतीतून तयार होणा-या अन्नधान्याची विक्री किंमत ही त्यांच्या मागणी पुरवठ्यावरून निश्चित होईल विशेषतः सार्वजनिक वितरण प्रणालीसाठी खरेदी केले जाणारे अन्नधान्य बाजारभावाप्रमाणे

त्याची विक्री ही बाजार भावाप्रमाणेच करणे यात अपेक्षित आहे. सार्वजनिक वितरण प्रणालीसाठी मिळणारे आर्थिक साह्य तुलनेने कमी झाल्यामुळे स्वस्त धान्य दुकानांतील धान्याचे भाव ही वाढत आहेत.

भारतीय शेती क्षेत्राच्या विकासासाठी उपाययोजना*

- 1) शेतक-यांना सुधारीत बी-बीयाणे अनुदानावर देण्याची व्यवस्था निर्माण करावी.
- 2) विकसित देशात शेतीला दिली जाणारी अनुदाने तेथील शेती क्षेत्राची स्थिती यांची तुलना करून जागतिक व्यापार संघटनेकडे प्रस्ताव सादर करावा.
- 3) अन्नधान्य उत्पादनाला विशेष अनुदान देवून शेतमालाला भाव देण्यासाठी धोरण आखून त्याची काटेकोरपणे अमलबजावणी करावी.
- 4) प्रमुख पिकांच्या उत्पादन वाढीचा दर वाढविण्यासाठी शेतक-यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी योजना आखावी.
- 5) कृषी क्षेत्रात निर्माण झालेली बेरोजगारी कमी करण्यासाठी विशेष धोरण आखावे.
- 6) शेतकरी आत्महत्येचे सत्र थांबविण्यासाठी शेतीसाठी सुलभ कर्जपुरवठा व उत्पादीत मालाची खरेदी करण्याची जबाबदारी शासनाने घ्यावी.
- 7) बुद्धिमत्ता हक्कासाठीच्या पेटंट कायद्यात सुधारणा करण्याची शिफारस जागतिक व्यापार संघटनेकडे करावी.

सारांश *

जागतिकीकरणानंतर भारतीय कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हानामध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. त्यामुळे भारतीय कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असलेले शेतकरी, शेतमजूर आणि इतर घटक यांच्या प्रश्नामध्ये वाढ होते. या अडचणीत आलेल्या घटकांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी शासनाने वरील उपाययोजनांची अमलबजावणी करण्यासाठी विशेष धोरणे आखून त्यांच्या कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्या लहानातल्या लहान घटका पर्यंत त्यांची अमलबजावणी करावी.

संदर्भसूची *

- 1) डॉ.मुंकुंद गायकवाड- 'जागतिकीकरण शाप नव्हे वरदान' कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयनगर पुणे आवृत्ती ऑक्टोबर 2001
- 2) डॉ. जयंत पाटील- 'कृषी साधन' राजहंस प्रकाशन पुणे आवृत्ती ऑगस्ट 2006
- 3) डॉ. रामचंद्र साबळे - 'शेती आणि हवामान बदल' सकाळ मिडिया प्रा.लि. 595 बुधवार पेठ पुणे आवृत्ती ऑगस्ट 2018
- 4) जी एस. भल्ला- 'भारतीय शेतीची अवस्था' संचालक नॅशनल बुक ट्रस्ट,इंडिया नेहरु भवन 5 इन्स्टिट्यूशनसल एरिया क्षेत्र II वसंत कुंज नवी दिल्ली.
- 5) मासिके - सप्टेंबर 2016 'बळीराजा योजना'
- 6) डॉ. दत्तात्रय भुतेकर- 'कृषी अर्थशास्त्र' कैलास पब्लिकेशन शहागंज, औरंगाबाद
- 7) राजन कोळंबे - 'कृषीशास्त्र आणि कृषी विकास' भगिरथ प्रकाशन (एप्रिल 2012)
- 8) कृषी विज्ञान- अग्रोटेक पब्लिकेशन पुणे
- 9) योजना- माहिती व जनसंपर्क संचालनालय डिसेंबर 2018
- 10) मुख्यस्रोत- इंटरनेट

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि विषयक समस्यांचे भौगोलिक विश्लेषण

डॉ. जयदीप रामकृष्ण सोळुंके
संशोधक मार्गदर्शक व सहा. प्राध्यापक
भूगोल विभाग
श्री. पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय,
सिरसाळा ता. परळी वै. जि.बीड
jaideepsolunke@gmail.com

सारांश (Abstract):-

संपूर्ण भारत देशातच शेती व शेती संबंधी समस्या व प्रश्नांची गुंतागुंत दिवसेंदिवस वाढत आहे. उद्योग व सेवाक्षेत्रांच्या तुलनेत कृषि व्यवसायाची घसरण होत चालली आहे. उद्योग व सेवाक्षेत्रांचा विकास दर शेती उत्पादनाच्या तुलनेत घटत चालला आहे. महाराष्ट्र राज्यातील 2/3 क्षेत्र दुष्काळी व पर्जन्यछायेखाली येते त्यामुळे महाराष्ट्रातील 83 टक्के शेती पावसाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. याचा सर्वात जास्त परिणाम शेतीवर उपजीविका असणाऱ्या 55 ते 60 टक्के लोकसंख्येला बसत आहे. महाराष्ट्र राज्यात सर्वाधिक धरणे व जलप्रकल्प असूनही महाराष्ट्रातील केवळ 17 टक्के क्षेत्र जलसिंचनाखाली आहे. उर्वरित 83 टक्के क्षेत्र मानसूनाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. महाराष्ट्रात नापिकी, नैसर्गिक आपत्ती, कर्जबाजारीपणा यामुळे ग्रामीण जनतेचा जीवनस्तर खालावत आहे. मराठवाडा व विदर्भातील शेतकऱ्यांना आत्महत्येचा रोग जडला आहे. महाराष्ट्र राज्यात कृषि विषयक अनेक समस्या दिसून येतात. नैसर्गिक समस्या, सामाजिक समस्या, तांत्रिक समस्या, आर्थिक समस्या या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी व महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादन वाढविण्यासाठी शास्वत उपाय करण्याची आवश्यकता आहे.

बीज संज्ञा (Keyword):- नैसर्गिक समस्या, तांत्रिक समस्या, सामाजिक व आर्थिक समस्या इत्यादी.

प्रस्तावना (Introduction):-

शेती हा भारताप्रमाणेच महाराष्ट्र राज्यातील ग्रामीण जीवनाचा पाया किंवा अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेतीचा विकास करणे आणि शेतमालाच्या उत्पादनात वाढ करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रातील शेती व्यवसाय मुख्यत्वेकरून मानसूनवर अवलंबून आहे. पर्जन्याचे अपूरे प्रमाण तसेच मानसूनच्या उशिरा आगमनामुळे पिकांचे नुकसान होते. महाराष्ट्रात निश्चित पाऊस पडणाऱ्या प्रदेशात कोकणातील सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड व ठाणे जिल्हयांचा समावेश होतो. विदर्भातील बुलढाणा वगळता सर्व जिल्हे व मराठवाड्यातील परभणी व नांदेड यांच्या निश्चित पाऊस पडणाऱ्या प्रदेशात समावेश होतो. तर आवर्षण प्रवण क्षेत्रात पश्चिम महाराष्ट्रातील सोलापूर, अहमदनगर, सांगली, सातारा, पुणे जिल्हांचा समावेश होतो. नाशिक, धुळे नंदूरबार व जळगावचा काही भाग तर मराठवाड्यातील औरंगाबाद उस्मानाबाद, बीड व लातूर यांचा समावेश होतो.

उद्दिष्टे (Objective):-

- 1) महाराष्ट्रातील कृषि विषयक समस्यांचा अभ्यास करणे.
- 2) कृषि विषयक समस्यांमागील नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक कारणाची माहिती घेणे.
- 3) कृषि विषयक समस्यांकडे कृषि अभ्यासकांचे लक्ष वेधणे.

● माहिती स्रोत व संशोधन पध्दती (Data Base and Methodology):-

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरीता प्राथमिक व द्वितीय साधनाद्वारे माहिती गोळा करण्यात आली असून विविध ग्रंथ, संदर्भ पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्र इत्यादी साधनाद्वारे माहिती घेण्यात आली आहे. निरीक्षण पध्दतीचा वापर करून व मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमातून माहिती गोळा करण्यात आली असून उपलब्ध माहितीचे सविस्तर शास्त्रीयपध्दतीने विश्लेषण करण्यात आले आहे.

• अभ्यासक्षेत्र (Study Region) :-

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना 1 मे 1960 रोजी झाली. महाराष्ट्रात एकूण 36 जिल्हे व 6 प्रशासकीय विभाग आहेत. महाराष्ट्र राज्याचा आक्षांस विस्तार 15° 44' उत्तर अक्षवृत्त ते 22° 6' उत्तर अक्षवृत्त आहे तर रेखांस विस्तार 72° 36' पूर्व रेखावृत्त 80° 54' पूर्व रेखावृत्त आहे. महाराष्ट्र राज्याचा आकार त्रिकोणाकृती असून पूर्व-पश्चिम लांबी 800 कि.मी. तर दक्षिण-उत्तर रूंदी 720 कि.मी. आहे. तर एकूण क्षेत्रफळ 3,07,713 चौ.कि.मी असून क्षेत्र फळाच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्याचा देशात तिसरा क्रमांक लागतो.

विश्लेषण (Discussion) :-

अ) नैसर्गिक / प्राकृतिक समस्या :-

1) मान्सून हवामान :-

महाराष्ट्रातील 83 टक्के शेती ही मान्सून पर्जन्यावर अवलंबून आहे. महाराष्ट्राचे जीवनमान कृषि व्यवसायावर अवलंबून आहे. नैऋत्य मान्सून वाऱ्यावर महाराष्ट्राची आर्थिक परिस्थिती अवलंबून असते. महाराष्ट्रात एका वर्षी पर्जन्य योग्य प्रमाणात आढळते तर दुसऱ्या वर्षी पर्जन्य अतिशय विरळ पडते. आवर्षण व दुष्काळामुळे शेतातील पिके करपून जातात. महाराष्ट्रात बहुतांश वेळा जून महिन्यात पाऊस पडत नाही. त्यामुळे जून-जुलै महिन्यात पेरणी होत नाही. त्यामुळे संपूर्ण खरीप हंगाम वाया जातो. गेल्या 10 वर्षात महाराष्ट्रात नैऋत्य मान्सून वाऱ्यामुळे पाऊस पडत नाही. परिणामी शेतातील सर्व पिके वाया जातात, जनावरांच्या चाऱ्याचा प्रश्न निर्माण होतो. पावसाचे विषम वितरण, अपुरा पाऊस, अति पर्जन्य, प्रतिकूल हवामान स्थिती यामुळे कृषि उत्पादनावर परिणाम होतो. महाराष्ट्र राज्यातील शेतकरी दैवाधीन आहे.

2) आवर्षण व पूर या नैसर्गिक आपत्तीचा परिणाम :-

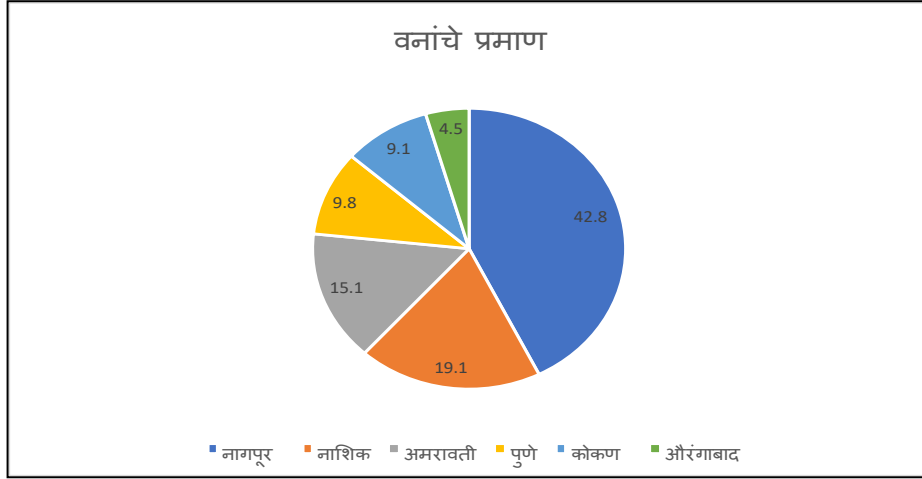
भारतात दरवर्षी एका भागात आवर्षण व दुसऱ्या भागात पूरस्थिती असते. महाराष्ट्रातील शेती प्रामुख्याने मान्सून पर्जन्यावर अवलंबून आहे. पाऊस वेळेवर पडत नाही किंवा अतिशय अपुरा पडतो. मराठवाडा, विदर्भ, पश्चिम महाराष्ट्र व उत्तर महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यात नेहमी आवर्षण व दुष्काळी स्थिती असते. 2019-20 या वर्षी पश्चिम घाटात प्रचंड पर्जन्यामुळे पूरस्थिती निर्माण झाली. कोल्हापूर, सांगली, सातारा, पुणे, नाशिक या जिल्ह्यात पूरामुळे शेतीचे प्रचंड नुकसान झाले. त्याचवेळी मराठवाडा व विदर्भातील पश्चिम भागात आवर्षण स्थिती होती. जून 2021 मध्ये कोल्हापूर सांगली, संपूर्ण कोकण या भागात जुलै महिन्यातच अतिवृष्टी झाली. अशा प्रकारे महाराष्ट्रात आवर्षण, पूर, दरड कोसळणे अशा अनेक नैसर्गिक आपत्तीचा सामना करावा लागत आहे.

3) बेसुमार जंगलतोड :-

विविध कारणामुळे महाराष्ट्रातील वनांखालील क्षेत्रात मोठी घट होत आहे. महाराष्ट्रात फक्त 21 टक्के क्षेत्रात वने आहेत. गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वाधिक वने आहेत. तर लातूर जिल्ह्यात सर्वात कमी वने आहे. नागपूर विभागात एकूण 42 टक्के वने आहेत. तर औरंगाबाद विभागात केवळ 4.5 टक्के क्षेत्र वनांखाली आहे. औरंगाबाद विभागातील लातूर, बीड, उस्मानाबाद, परभणी व जालना या पाच जिल्ह्यात 2.5 टक्के पेक्षा कमी क्षेत्र वनांखाली आहे.

तक्ता क्र. 01 : प्रशासकिय विभागानुसार वनांखालील क्षेत्र

अ.क्र.	प्रशासकिय विभाग	वनांखालील क्षेत्र	वनांचे प्रमाण
1	नागपूर	27560	42.8
2	नाशिक	118821	19.1
3	अमरावती	9722	15.1
4	पुणे	6237	9.8
5	कोकण	6182	9.1
6	औरंगाबाद	2913	4.5
	एकूण	64435	100

महाराष्ट्रातील आरण्यामधील 41 ते 50 टक्के वृक्षांची रांगा, सातमाळा व अजिंठ्याचे डोंगर, शंभू महादेव डोंगररांगा या भागात मोठ्या प्रामणात जंगलतोड झालेली आहे. सर्व डोंगर उघडे बोडके झाले आहेत. त्यामुळे भूजल पातळी खलावते आहे.

4) मृदाधूप :-

महाराष्ट्रातील कृषि समस्येत मृदा धूप ही गंभीर समस्या बनली आहे. मृदाधूपेमुळे जमीनीची सुपीकता हळू-हळू कमी होत आहे. मृदाधूप या समस्येबाबत शेतकऱ्यांत उदासिनता दिसून येते. शेतीला बांध ठेवलेले नाहीत वृक्षांची तोड झाली आहे. पडीक क्षेत्र लागवडीखाली आणले जात आहेत. परिणामी मृदा धूप मोठ्या प्रमाणात होत आहेत. महाराष्ट्रातील एकूण लागवडी खालील क्षेत्राच्या 60 टक्के प्रदेशात 20 ते 22 से.मी. मातीचा थर वाहून गेलेला आहे. डोंगर उतारावरील, पडीक प्रदेशामधील माती वाहून जाऊन धरणे गाळाने भरून जातात. याचा परिणाम जलसिंचन कालवे व नद्यांच्या प्रवाह मार्गात होतो.

5) हवामान बदल :-

जागतिक तापमानवाढीमुळे हवामान बदल होत असून त्याचा परिणाम महाराष्ट्रातील कृषि क्षेत्रावर होत आहे. हवामान बदलाचा परिणाम पर्जन्यावर होताना दिसून येतो. आवर्षण व अतिवृष्टी ही समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. 2021 जून महिन्यात परभाणी जिल्ह्यात एका दिवसात 350 मी.मी. पर्जन्य झाले. महाबळेश्वर सातारा येथे 450 मी.मी. पर्जन्याची नोंद झाली. रायगड, रत्नागिरी, चिपळून, कोल्हापूर सांगली या शहरांना अतिवृष्टीचा मोठा तडाखा बसला. हवामान बदलामुळे दरडी कोसळणे ही समस्या मोठ्या प्रमाणात वारंवार जाणवत आहे. जुलै 2021 रायगड जिल्ह्यात तळीये गावात दरड कोसळून व पुरात महाराष्ट्र राज्यात एकूण 150 लोकांचा मृत्यू झाला. हजारो हेक्टर शेतातील ऊस, भाजीपाला, पिकांचे नुकसान झाले.

ब) तांत्रिक समस्या :-

1) जलसिंचन :-

महाराष्ट्रातील बहूांश प्रदेशात अपुरे पर्जन्य व मान्सूनचा अनिश्चितपणाचा कृषिवर परिणाम दिसून येतो. महाराष्ट्रात केवळ 17 टक्के क्षेत्र जलचिंनाखाली आहे. 83 टक्के क्षेत्र हे कोरडवाडू आहे. जलसिंचनाचा उपयोग ऊस, कापूस, तंबाखू व भाजीपाला पिकांसाठी केला जातो. अन्नधान्य पिकांसाठी अल्पप्रमाणात जलसिंचनाचा वापर केला जातो. ज्या प्रदेशात जलसिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध आहेत तेथे शेतकरी अतिरिक्त पाणी पिकांना देतात. त्यामुळे जमिनी नापिकी, क्षारयुक्त बनतात. अतिरिक्त जलसिंचनाचे गंभीर परिणाम अहमदनगर, नाशिक, सातारा व कोल्हापूर या जिल्ह्यात खाऱ्या जमिनी दिसून येतात.

2) सुधारित बियाणे व पीक संरक्षणाचा आभाव:-

सुधारित बियाणे व पीक संरक्षण साधने खरेदी करण्याची ऐपत महाराष्ट्रातील बहुतांश शेतकऱ्यांची नाही. पेरणीच्या वेळेला सुधारित बियाणांची उपलब्धता बाजारात होत नाही. बाजारपेठेत नामांकित कंपनीचे बियाणे चढया दराने विक्री केले जाते. सामान्य व गरिब शेतकरी ते खरेदी करू शकत नाही. त्यामुळे उपलब्ध असेल ते बियाणे यांची पेरणी केली जाते. ते रोगाला लवकर बळी पडतात. रोग प्रतिबंधात्मक औषधांची फवारणी सामान्य शेतकऱ्यांना परवडत नाही. त्यामुळे उत्पादनात मोठी घट होते.

3) रासायनिक व सेंद्रीय खतांचा आभाव :-

योग्य त्या खतांचा प्रमाणशीर वापर केल्यास पिके भरघोस येतात. जमिनीचा कस वाढण्यासाठी सेंद्रीय खते व नैसर्गिक व कृत्रिम खतांची आवश्यकता असते. शेतकऱ्यांना सेंद्रीय खते परवडत नाहीत. त्याबद्दल मोठया प्रमाणात अज्ञान त्यांच्यात असते. शेणाचा वापर जळण म्हणून केला जातो. ग्रामिण भागात शेतकऱ्यांकडे जनावरेच राहिली नाहीत त्यामुळे शेणखताचा वापर कमी प्रमाणात होत आहे. महाराष्ट्रात दर हेक्टरी खतांचा वापर 75 कि.ग्रॅम आहे. देशात खत वापरात राज्याचा आठवा क्रमांक लागतो. पंजाब 175 कि.ग्रॅ. तामिळनाडू 136 कि.ग्रॅ., हरियाणा 99 कि.ग्रॅ. असा केला जातो.

4) अकार्यक्षम औजारे, यंत्राचा कमी वापर :-

महाराष्ट्रातील बहुतांश शेतकरी पारंपारिक व अकार्यक्षमपणे शेती करतात. शेतकरी गरिब असतात. शेतीचा आकार लहान असतो. कर्जबाजारी शेतकरी यामुळे बैलगाडी व लाकडी नांगराच्या सहाय्याने शेती केली जाते. अल्प प्रमाणात लोखंडी नांगर, ट्रॅक्टर, पाण्याचे पंप, कापणी व मळणी यंत्र इत्यादी यंत्राचा वापर होवू लागला आहे.

क) सामाजिक समस्या व आर्थिक समस्या :-

1) शेतीचे तुकडीकरण :-

महाराष्ट्रात शेतजमिनीचे विभाजन झाले. शेतीचे तुकडीकरण हा शेतीला मिळालेला एक शाप आहे. एखादया शेतकऱ्याची जमीन वारसा हक्कामुळे किंवा खरेदी, विक्री, गहाण इत्यादी कारणांमुळे अनेक लोकांत वाटली जाते. जमिनीचे विभाजन किंवा तुकडीकरण झाल्यामुळे जमिन कसने जिकरीचे होते. जमिनी सलग नसल्यामुळे पाणीपुरवठा करण्यास अडथळा येतो. शेतीला बांध असत नाही. गुरांमुळे नुकसान होते. गुरे ठेवणे परवडत नाही. शेतकऱ्यांत झगडे तंटे निर्माण होतात. यातून कोर्ट कचेरीत प्रकरणे जातात. मोठया प्रमाणात संघर्ष होऊन शेतकऱ्यांचा वेळ, पैसा व श्रम वाया जातो. शेतकरी कर्जबाजारी होतात. शेतकरी सावकारांकडे शेत जमिनी गहाण ठेवतात. परिणामी शेती शेतकऱ्यांच्या घशात जाते.

2) शेतकऱ्यांचे अज्ञान व दारिद्र्य :-

महाराष्ट्रातील अनेक शेतकरी हे निरक्षर व आडाणी असतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य पिच्छा सोडत नाही. शेतकऱ्यांचा जन्मच दारिद्र्यात होतो व मृत्यू ही दारिद्र्यात होतो. शेतकऱ्यांची व्यापारी, सावकार यांच्याकडून फसवणूक होत असते. शेतीचा वाढता उत्पादन खर्च व उत्पादन यांचा मेळ बसत नाही. परिणामी शेतकऱ्यांना आपल्या अनेक पिढया दारिद्र्यात कष्टात घालाव्या लागतात.

3) कर्जबाजारीपणा :-

महाराष्ट्रातील शेतकरी कर्जात वाढतो कर्जात जगतो व कर्जात मृत्यू पावतो. शेतकऱ्यांना पेरणीसाठी कर्ज घ्यावे लागते. त्यासाठी विविध बँक, खाजगी सावकार यांच्याकडून कर्ज घेवून खते, बियाणे खरेदी करावी लागतात. परंतू शेतात पेरणी केलेले पीक त्याच्या पदरात पडेपर्यंत शास्वती देता येत नाही. त्यामुळे यावर्षी घेतलेले कर्ज पुढच्या वर्षी तो फेडू शकत नाही. परिणामी त्याच्या डोक्यावर कर्जाचा बोजा होतो व कर्ज न फेडल्यास खाजगी सावकार त्याच्या जमिनीवर कब्जा करतो. अशा प्रकारे महाराष्ट्रातील अनेक शेतकरी कर्जबाजारीपणामुळे आत्महत्येचा मार्ग स्विकारतात.

4) शेतकऱ्याची मनोवृत्ती व आर्थिक स्थिती :-

महाराष्ट्रातील शेतकरी आडाणी, दुर्बल जुन्या वळणाचा चालिरीतींना बिलगून राहणार येडगळ समजूती व नशिबावर हावाला ठेवून शेतकरी निर्वाह शेतीवर समाधान माननारा आहे. शेतकरी मागासलेला असल्यामुळे शेतीही मागास राहते.

शेतकरी वर्गात अनेक गैरसमजुती जातीयवाद, गटबाजी, भांडण-तंटे, बांधाची फोडाफोडी यातून वाद होतात. यामध्ये शेतकऱ्यांचा बराच वेळ वाया जातो. गावात शेतकऱ्यांमध्ये व्यसनाधिनतेचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. याचा परिणाम कृषि व्यवसायावर होतो. शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती खालावते.

5) शेतीवरील वाढता भार :-

महाराष्ट्रात शेतीची उत्पादकता, मजुरांचे दर, दर हेक्टरी उत्पादकता व दर मानसी अल्प उत्पादन असण्याचे कारण म्हणजे आवश्यकतेपेक्षा जास्त लोकांच्या मदतीने होणारी मशागत. औद्योगिक क्षेत्राचा किंवा बिगर शेती क्षेत्राचा विकास झाला नाही. ग्रामीण भागात लघु व कुटीर उद्योगांचा होणारा न्हास यामुळे कृषि क्षेत्रावरील अवलंबीता भार वाढत आहे. शेतजमिनीवर ताण पडत असल्याने बेकारीचे प्रमाण वाढत आहे.

6) मजुरांची समस्या :-

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांसमोर मजुरांचा तुटवडा ही गंभीर समस्या जाणवत आहे. ग्रामिण भागात उन्हात श्रमाचे व कष्टाचे काम करण्याची कोणाचीही तयारी नाही. मजुरांनाही रोजगाराची शास्वती असत नाही. त्यामुळे तरूण वर्ग मोठ्या प्रमाणात शहरांकडे स्थलांतरित होत आहे. त्यामुळे ग्रामिण भागात कृषि क्षेत्रात मजुरांचा तुटवडा जाणवतो. बऱ्याच वेळेला मजुरांच्या आभावामुळे शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान होते. मजुरांच्या समस्यांमुळे शेती व्यवसाय करणे जिकरीचे झाले आहे.

7) इतर समस्या :-

1. शेती व्यवसाय हा असंगठीत व्यवसाय आहे. प्रतिकूल हवामान , किंमतीतील चढ-उतार, कालबाह्य यंत्र व औजारे यामुळे कृषि क्षेत्राकडे दुर्लक्ष झाले आहे.
2. शेतकऱ्यांना धान्याची साठवणूक करण्यासाठी गोदामांची उपलब्धता नाही. त्याचबरोबर शेतमालाला योग्य भाव मिळत नाही.
3. शेतकऱ्यांना आपली उत्पादने बाजारपेठेपर्यंत पोहचवण्यासाठी वाहतूक साधनांचा व रस्त्यांचा आभाव आहे. तसेच बाजारपेठही उपलब्ध असत नाही.

8) निष्कर्ष (Conclusion) :-

1. महाराष्ट्रातील 83 टक्के शेती ही कोरडवाहू व मानसून पर्जन्यावर अवलंबून आहे. महाराष्ट्रातील कृषि क्षेत्रावर नैसर्गिक आपत्तीचा परिणाम होतो.
2. महाराष्ट्रात वनांचे क्षेत्र फक्त 21 टक्के आहे. प्रादेशिक विभागानुसार वनांचा वितरणात विषमता दिसून येते. औरंगाबाद विभागात 4.5 टक्के वने आहे.
3. हवामान बदलांचा अनिष्ट परिणाम कृषि क्षेत्रावर होत आहे. त्यामुळे उत्पादकता कमी झाली आहे.
4. महाराष्ट्रात जलसिंचनाखालील क्षेत्र फक्त 17 टक्के इतके आहे. तर 83 टक्के क्षेत्र कोरडवाहू आहे.
5. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना सामाजिक, तांत्रिक, आर्थिक व नैसर्गिक समस्यांचा सामना करावा लागतो.
6. शेतीच्या तुकडीकरणामुळे कृषि उत्पादनावर अनिष्ट परिणाम झाला आहे.
7. शेतीतील भांडण तंटे कोर्ट कचेरी यामुळे शेती करणे अशक्य झाले आहे.

9) संदर्भ ग्रंथ (References) :-

1. डॉ. सुरेश फुले (2009) "महाराष्ट्राचा भूगोल" विद्याबुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
2. डॉ. एस.डी. कौशिक (2000) "मावन तथा आर्थिक भूगोल" रस्तोगी पब्लिकेशन, मेरठ
3. डॉ. प्रकाश सावंत (1997) "मानवी भूगोल", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
4. प्रा. प्र.र. करमरकर, प्रा. प्रकाश सावंत (1997) "मानवी भूगोल" कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
5. डॉ. शेते, डॉ. फुले, डॉ. शहापूरकर (1997) "लोकसंख्या भूगोल", अभिजीत पब्लिकेशन, लातूर
6. ए.बी. सवदी (2011) "महाराष्ट्राचा भूगोल" निराली प्रकाशन, पुणे.

कोरोना : समाज व्यवस्थेवरील परिणाम

गांगर्डे गोपाळ मदन

सहा. प्राध्यापक

विवेकानंद महाविद्यालय,

समाजशास्त्र विभाग,

विवेकानंद महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

कोरोना विषाणू हा विषाणूचा एक मोठा गट आहे. या विषाणूमूळे श्वसनमार्गावरील भागात संसर्गाने सौम्य स्वरूपाचा प्रादुर्भाव घडवून आणणारे अनेक प्रकारचे कोरोना विषाणू मानवी शरीरात आढळतात. त्यामुळे श्वसनलिका, सायनस, घषाचा वरचा भाग, स्वरयंत्रात असलेली कंठातील पोकळी अशा ठिकाणी या विषाणूचा संसर्ग होऊन किरकोळ स्वरूपाच्या सध्या सर्दी-पडषापासून ते मिडल ईस्ट रेस्पिटेटरी सिंड्रोम (MERS) आणि सिव्हीअर अॅक्युट रेस्पिटेटरी सिंड्रोम (SARS) अशा अधिक गंभीर स्वरूपाचे अनेक आजार होऊ शकतात. 2019 साली नवीन अशा कोरोना विषाणूमूळे पसरणारा COVID-19 अशा नव्याने देखील ओळखले जाते. COVID-19 या शब्दात CO ही अक्षरे कोरोना या शब्दाचे लघुरूप आहेत. VI ही अक्षरे म्हणजे व्हायरस किंवा विषाणू तर D म्हणजे डिसीज किंवा आजार आणि 19 हा आकडा 2019 या वर्षाचा निर्देश करतो. कोरोना आजार प्रथमच मानव जातीत आढळून आल्यामुळे या रोगासाठी लागणारी प्रतिकार शक्ती मानवी शरीरात तयार झालेली नाही. या आजारावर निश्चित असे औषध सध्या उपलब्ध नाही. दष्टोत्पत्तीस आलेल्या लक्षणांवर लाक्षणिक उपाययोजना केवळ केल्या जातात. तर गंभीर अवस्थेत रूग्णाला जीवनरक्षक प्रणालीवर ठेवण्याची गरज पडू शकते.

कोरोना आजारामुळे जागतिक अर्थव्यवस्था मंदावली आहे. सर्वच अर्थव्यवस्थांवर यांचे गंभीर परिणाम दिसून येत आहेत. कोरोना विषाणूचा संसर्ग रोखण्यासाठी अनेक देशांनी कठोर दडपशाही करणाऱ्या उपाययोजना अंमलात आणल्या आहेत. यामध्ये सर्वांनीच स्वीकारलेल्या एक पर्याय म्हणजे लॉकडाऊन होय. लॉकडाऊन हा पर्याय सर्वांसाठी एकच माप या न्यायाने स्वीकारण्यात आलेला आहे. मात्र याचे विविध अर्थव्यवस्थांवर वेगवेगळे परिणाम झाल्याचे दिसून येत आहे.

कोविड-19 मुळे मृत्यू होणाऱ्यांमध्ये वयोवृद्ध आणि ज्यांना आधीपासूनच काही शारीरिक व्याधींनी जखडले आहे. अशा लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. म्हणजेच ज्या देशात वृद्ध आणि शारीरिक व्याधी असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण कमी आहे. त्या देशात कोविडमुळे मृत्यूंचे प्रमाणही तुलनेने कमी आहे. खालील आकृतीवरून ते अधिक स्पष्ट होईल.

कोरोना विषाणूमूळे संपूर्ण जग एका वेगळ्याच वळणावर येऊन ठेपले आहे. या विषाणूच्या उद्रेकाने आणि त्यापासून होणाऱ्या आजारामुळे सर्व नागरिक, राज्यकर्ते आणि धोरणकर्त्यांचीही चिंता वाढली आहे. संपूर्ण जगालाच कोरोना विषाणूने विळखा घातला असून त्यांची उत्पत्ती, प्रभाव, फैलाव, लक्षणे आणि बचावाच्या पध्दती यावरून सर्वत्रा चर्चा आणि वादविवाद सुरू आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) ताज्या अहवालानुसार

9 जानेवारी 2021 पर्यंत कोरोना बाधितांची संख्या 8,75,89,206 इतकी होती तर कोरोना आजारामूळे 19,06,606 इतके लोक मृत्यूमुखी पडले होते. भारतात 1,04,13,417 एकूण कोरोना बाधितांची संख्या होती तर 1,50,570 इतके मृत्यू झालेले आहेत.² हा आकडा सातत्याने वाढत जात आहे.

कोरोनाची सर्वात सामान्य लक्षणे म्हणजे ताप, थकवा आणि कोरडा खोकला होय. काही रूग्णांना वेदना, अनुनासिक, रक्तसंचय, वाहणारे नाक, घसा खवखवणे किंवा अतिसार होऊ शकतो. ही लक्षणे सहसा सौम्य असतात आणि हळूहळू सुरु होतात. काही लोकात संसर्ग होतो पण त्यांच्यात कोणतीही लक्षणे दिसत नाहीत आणि त्यांना बरे वाटते. बहुतेक म्हणजे सुमारे 80 टक्के लोक कोणतेही विशेष उपचार न घेता या आजारातून बरे होतात. कोरोना होणाऱ्या प्रत्येक 6 पैकी 1 व्यक्ति गंभीर आजारावर बळी पडते आणि तिला श्वास घेण्यास त्रास होतो. वृद्ध लोक आणि उच्च रक्तदाब, हृदयरोग किंवा मधुमेह यासारख्या मूलभूत वैद्यकीय समस्या असलेल्या लोकांना गंभीर आजार होण्याची शक्यता असते.

कोरोना विषाणूचे अनेक सामाजिक आणि आर्थिक परिणाम झाल्याचे दिसून येत आहे. कोविड -19 या रोगाचे भारतावरील सामाजिक आणि आर्थिक परिणामांची चिकित्सक चर्चा करणे हा या शोध निबंधाचा प्रमुख उद्देश आहे.

कोरोना रोगात मृत्यूमुखी पडणाऱ्यांमध्ये वयोवृद्ध लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामूळे मृत्यूदर घटविण्यासाठी इटली, अमेरिका व इंग्लंड सारख्या देशांनी कडक लॉकडाऊनचा पर्याय स्वीकारलेला दिसतो. भारतात मात्र वयोवृद्ध लोकसंख्येचे प्रमाण कमी असल्यामुळे युरोपीयन देशांना कोरोनाचे जे परिणाम भोगावे लागत आहेत त्या तुलनेने भारतातील कोरोनाचे परिणाम चिंताजनक असतीलच असे नाही. त्यामुळे या देशांनी स्वीकारलेला लॉकडाऊनचा पर्याय भारताच्या दृष्टीने अव्यवहार्य वाटतो. कोविड-19 या रोगातील मृत्यूदर लक्षात घेता सरसकट सर्वच देशांनी लॉकडाऊन बरेच सामाजिक व आर्थिक परिणाम भारताला सोसावे लागते आहेत.

भारताची अर्थसंरचना व कोविडचा परिणाम :

भारतात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता आहे. The Oxford Committee for Famine Relief (OXFAM) ने भारतातील आर्थिक विषमतेवर आपला अहवाल 2019 मध्ये प्रसिध्द केला. या अहवालात स्पष्ट नमूद आहे की सन 2017-18 या वर्षात देशातील 1 टक्का श्रीमंत वर्गाकडे 73 टक्के साधनसंपत्तीची मालकी आहे.⁵ यावरून 99 टक्के लोकांकडे देशाची 27 टक्केच साधन संपत्ती आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता आहे. की, बहुतांश लोकांना दोनवेळच्या जेवणाची देखील भारंत्त आहे. बहुतांश लोकांना निवासासाठी योग्य निवारा नाही. बहुतांश लोक उदरनिर्वाहासाठी शहरामध्ये जीवनावश्यक सुविधांचा अभाव असलेल्या छोट्या झोपड्यामध्ये दाटीवाटीने राहताना दिसून येतात. यात असंघटीत क्षेत्रात काम करणारा मजूर वर्ग मोठ्या प्रमाणात आहे. शासनाने केलेल्या कडक लॉकडाऊनमुळे सर्व उद्योगधंदे, बाजारपेठा, कन्स्ट्रक्शन साईट्स बंद झाल्या होत्या. त्यामूळे असंघटीत क्षेत्रात काम करणारे लाखो मजूरांवर उपासमारीची वेळ आली. तसेच सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था देखील बंद असल्याने या लोकांना आपल्या मूळ गावी देखील परतने अवघड झाले. त्यामूळे लॉकडाऊनच्या काळात हजारांच्या संख्येने मजूरांचे जेथे शहरांकडून गावाकडे पायी चालत असल्याचे आपण पाहिलेले आहेत. देशाच्या सामाजिक परिस्थितीचा परिपूर्ण आढावा न घेता लॉकडाऊनचा अव्यवहार्य निर्णय

भारताने स्वीकारला होता. या काळात देशातील गरीब जनता, छोटे व्यावसायिक यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले.

कोरोना आजारचे सामाजिक परिणाम :

कोरोना आजाराने जगभरात भीती आणि क्लेशदायक परिस्थिती निर्माण झाली आहे. संपूर्ण मानवी जीवनामध्ये एक प्रकारची गतिशून्यता निर्माण झाली आहे. कोरोनाग्रस्त रुग्णाकडे दया भावनेने पाहणे अपेक्षित होते मात्र त्याऐवजी भारतीय समाजात तिटकारा अधिक प्रकर्षाने जाणवतो. कोरोना रुग्णांचा तिरस्कार केला जातो त्यामुळे भारतीय समाजाचे सार्वजनिक क्षेत्र विवेकशून्य बनत चालले आहे. कोरोनामुळे व्यक्ति-व्यक्तिमधील नातेसंबंध क्षीण होत चालले आहेत.

कोरोनाची लागण झालेल्यांची संख्या एका बाजूला वाढत असतांना दुसऱ्या बाजूला त्यांच्या प्रती त्यांचेच शेजारी व नातेवाईक असंवेदनशील होतांना दिसतात. कोरोनाची लागण झालेल्या व्यक्तीकडे कुत्सित दृष्टीने पाहिले जाते. अनेक ठिकाणी त्या व्यक्तीला अक्षरशः वाळीत टाकण्याच्या घटना घडत आहेत. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. समाजामध्ये राहूनच त्याला मनुष्यत्व प्राप्त होते असे अँरिस्टॉटलने सांगितले आहे. मात्र कोरोनामुळे मनुष्याची वाटचाल साहकार्यतेतून तुटकपणाकडे होत असलेली दिसून येते. कोरोना विरुद्ध लढणाऱ्या डॉक्टर, पोलीस व सामाजिक बहिष्कारांच्या वाढत्या घटनांमुळे, पोलीसांना अनेक हाऊसिंग सोसायट्यांना कायदेशीर नोटीसा पाठवाव्या लागल्या आहेत. ही अत्यंत क्लेशदायक बाब असून त्यामुळे भारतीय समाजातील मूल्यात्मक सार्वजनिक विवेकच धोक्यात आला आहे असे वाटते.⁶

कोविड - 19 चे आर्थिक परिणाम :

जागतिकीकरणामुळे जगातील सर्व अर्थव्यवस्था जवळ आलेल्या आहेत. त्यामुळे जगातील एका देशातील अर्थव्यवस्थेत बदल झाल्यानंतर इतर देशातील अर्थव्यवस्था प्रभावित होतात. कोरोना संसर्गामुळे भारत व चीन मधील अर्थव्यवस्था प्रभावित झाली आहे. 13.6 मिलियन किंमत असलेली चीनची अर्थव्यवस्था अमेरिकेनंतर जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आहे. जगातील एकूण जीडीपीमध्ये चीनचा वाटा 16 टक्के इतका आहे. तर जीडीपीच्या दृष्टीने भारताची अर्थव्यवस्था जगात पाचव्या स्थानावर येते. तर क्रयशक्तीच्या दृष्टीने जगात भारताचा तिसरा क्रमांक लागतो. कोरोना संक्रमण काळात भारत आणि चीनमधील कारखाने बंद झाल्यामुळे अनेक कंपनीमधील उत्पादन थांबले आहे. भारत व चीन केवळ वस्तु आणि सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीनेच महत्वाचे राष्ट्रे नसून प्रचंड ग्राहक असलेल्या दोन मोठ्या बाजारपेक्षाही आहेत. मात्र कोरोना संकमनाच्या भीतीमुळे लोक घराबाहेर पडत नाहीत आणि खरेदीही करीत त्यामुळे दोन्ही देशातील अनेक आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांचे मोठे आर्थिक नुकसान झाले आहे.

निष्कर्ष :

1. कोविड - 19 हा आजार श्वासनलिका, सायनस, घशाचा वरचा भाग, स्वरयंत्रात असलेली कंठातील पोकळी अशा ठिकाणी या विषाणूच्या संसर्गातून उदभवतो.
2. चीनमधील वुहान प्रांतमध्ये हा विषाणू सर्वप्रथम मानवी शरीरात आढळून आला. या विषाणूच्या संसर्गामुळे सध्य सर्दी-पडषापासून ते गंभीर स्वरूपाचे आजार व्यक्तिला होतात.
3. कोरोनाची सर्वात सामान्य लक्षणे म्हणजे ताप, थकवा आणि कोरडा खोकला असून काही रुग्णांना वेदना, अनुनासिक, रक्तसंचय, वाहणारे नाक, घसा खवखवणे किंवा अतिसार होऊ शकतो.

4. सुमारे 80 टक्के लोक कोणतेही विशेष उपचार न घेता या आजारातून बरे होतात. कोरोना होणाऱ्या प्रत्येक 6 पैकी 1 व्यक्ति गंभीर आजाराला बळी पडते आणि तिला श्वास घेण्यास त्रास होतो.
5. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या जानेवारी 2021 च्या आकडेवरीनुसार जगातील कोरोना बाधितांची संख्या 8 कोटीच्यावर गेली आहे. तर मृत्यूंची संख्या 18 लाखापेक्षा अधिक आहे.
6. भारतात कोरोना बाधितांची संख्या 1 कोटीच्या वर असून दीड लाखाच्यावर लोकांचा कोरोनामुळे मृत्यू झाला आहे.
7. वयोवृद्ध आणि ज्यांना आधीपासूनच काही शारीरिक व्याधींनी जखडले आहे. अशा लोकांचाच कोरोनामुळे मृत्यू होण्याची शक्यता अधिक असते.
8. भारतात निम्ह्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या 29 वर्षांपेक्षा खालच्या वयोगटातील आहे तर लोकसंख्येचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे युरोपियन देशाप्रमाणे कडक लॉकडाऊन हा कोरोना प्रतिबंधासाठीचा उपाय भारतासाठी अव्यवहार्य वाटतो.
9. कोविडमुळे भारतावर अनेक गंभीर सामाजिक व आर्थिक दुष्परीणाम झालेले आहेत.
10. सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था लॉकडाऊन काळात बंद असल्याने अनेकांनी पायी चालतच आपल्या गावी परतावे लागले.
11. देशाच्या सामाजिक परिस्थितीचा परिपूर्ण आढावा न घेता लॉकडाऊनचा अव्यवहार्य निर्णय भारताने स्वीकारला होता. या काळात देशातील गरीब जनता, छोटे व्यावसायिक यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले.
12. भारतात भीतीपोटी कोरोना रूग्णांचा तिरस्कार केला जातो. त्याला तुसडेपणाची वागणूक दिली जाते. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रा विवेकशून्य बनत चालले असून व्यक्ति-व्यक्तिमधील नातेसंबंध क्षीण होत चालले आहेत.
13. कोरोना विरुद्ध लढणाऱ्या डॉक्टर, पोलीस व निमवेदयकीय सेवा देणारे कर्मचारी यांच्या प्रतीही द्रवेषपूर्ण व्यवहार व त्यांना वाळीत टाकण्याच्या घटना भारतात वाढत आहेत.
14. कोरोनाबाधित रूग्णांवरील सामाजिक बहिष्कारांच्या वाढत्या घटनांमुळे, पोलीसांना अनेक हाऊसिंग सोसायट्यांना कायदेशील नोटीसा पाठवाव्या लागल्या आहेत.
15. लॉकडाऊन व अनलॉकच्या नियमावलीची अंमलबजावणी पोलीस यंत्रणेमार्फत कडकपणे केली जात असून नियम मोडणाऱ्या लोकांना पोलीसांनी निर्दयीपणे मारहाण व दंडात्मक कारवाही देखील केली जात आहे. त्यामुळे ही आरोग्याशी संबंधित समस्या नसून ती एक कायदा आणि सुव्यवस्थेचा भाग असल्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.
16. कोरोना संक्रमण काळात भारत आणि चीनमधील कारखाने बंद झाल्यामुळे अनेक कंपनीमधील उत्पादन थांबले आहे. शिवाय कोरोना संक्रमणाच्या भीतीमुळे लोक घराबाहेर पडत नाहीत आणि खरेदीही करीत नाहीत त्यामुळे दोन्ही देशातील अनेक आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांचे मोठे आर्थिक नुकसान झाले आहे.
17. लॉकडाऊन काळात सर्वच उद्योगधंदे पूर्णपणे बंद असल्यामुळे सर्वच प्रकारचे औद्योगिक उत्पादन थांबले होते. त्यामुळे औद्योगिक उत्पादनात प्रचंड घट नोंदविली गेली होती.
18. कोरोना काळात 30 ते 70 टक्के कामगार त्यांच्या गावी परतले होते. त्यामुळे उद्योग सुरू करण्यासाठीचे पुरेसे मनुष्यबळ आता उद्योगांकडे नाही अशा वेळी नवीन मनुष्यबळ तयार करणे, त्यांना चांगले पगार देऊन आकर्षित करणे हे उद्योगांपुढील नवीन आव्हान उभे राहिले आहे.

19. कोरोना आजारामुळे जी - 20 देशातील अर्थव्यवस्थांमध्ये रोजगारातही अभूतपूर्व घट झालेली आहे. यात भारताचा देखील समावेश असून या काळात अनेक उद्योगांनी मोठ्या प्रमाणात नोकर कपात केली किंवा करारांची नूतनीकरण केलेले नव्हते.
20. डिसेंबर 2019 ते एप्रिल 2020 या काळात मेक्सिकोमध्ये सर्वाधिक 40 टक्के तर जपान व कोरीयामध्ये ते 8 ते 9 टक्के नोकर कपात झाल्याचे दिसून येते.

समारोप :

कोरोना हा आजार संसर्गजन्य आजार असून चीनमधील वुहान प्रांतांमध्ये हा विषाणू सर्वप्रथम मानवी शरीरात आढळून आला. हा विषाणू प्रथमच मानवी शरीरात आढळल्याने त्याविरुद्ध लढण्यासाठीची रोगप्रतिकारक शक्ती मानवी शरीरात विकसित झालेली नाही. त्यामुळे या आजाराने आज गंभीर स्वरूप धारण केले आहे. संपूर्ण जग या विषाणूमुळे त्रस्त असून त्यांचे अनेक सामाजिक व आर्थिक परिणाम समोर येत आहेत. जागतिकीकरणाच्या काळात सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्था परस्परांवर अवलंबून आहेत. कोविडमुळे सर्वच देशांच्या अर्थव्यवस्था प्रभावित झालेल्या असून भारतातही त्याचे विविध सामाजिक व आर्थिक दुष्परिणाम झालेले आहेत.

संदर्भसूची :

1. WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard (2021, Jan. 5, <https://covid19.who.int/>)
2. WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard (2021, Jan. 5). Situation by Country, Territory & Area, <https://covid19.who.int/table>
3. <https://mr.wikipedia.org/wiki/कोरोनाव्हायरस>
4. Population Pyramids of the world from 1950 to 2100 – <https://www.populationpyramid.net/>
5. Chaudhary, Monika, Sodani, P.R. and Das, Shankar (2020). 'Effect of COVID-19 on Economy in India: Some Reflections for Policy and Programme', Journal of Health Management, First Published August 11, 2020 Research Article, <https://doi.org/10.1177/0972063420935541>
6. भोसले, हर्षद. (2020, 26 जून) 'कोरोना' चा सामाजिक दुष्परिणाम' <https://maharastartimes.com/editorial/article/the-social-ill-effects-of-corona/articleshow/76626565.cms>
7. Mahmud, Sakib. (2020). 'Impact of Corona Virus on the Global Economy' Research Gate, https://www.researchgate.net/publication/339435164_Impact_of_Corona_Virus_on_the_Global_Economy
8. Economy of India- https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_India
9. ILO-OECD (2020), 'The impact of the COVID-19 Pandemic on jobs and incomes in G-20 economies' ILO-OECD paper prepared at the request of G20 Leaders Saudi Arabia's G20 economies'. 09, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_756331.pdf
10. कित्ता पृ.क्र. 09
11. The Hindu Data Team (2020, 7, May) – An estimated 12.2 Crore Indian lost their jobs during the coronavirus lockdown in April: CMIE, <https://www.thehindu.com/data-over-12-crore-indians-lost-their-jobs-during-the-coronavirus-lockdown-in-april/article31520715.ece>
12. The Unorganized Workforce of India – 2018, <https://geographyandyou.com/the-unorganised-workforce-of-india/>
13. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC162753/>
14. Sharath A. M., S. N. Yogish. (2020). Impact of Covid-19 on Indian Agriculture Sector. AGRICULTURE & FOOD E-NEWSLETTER, Volume 2 : Issue 11 November 2020, https://www.researchgate.net/publication/345060064_Impact_of_Covid_19_on_Indian_Agriculture_Sector
15. Kulshreshtha, Ruchika and seth, Kunal (2020/07/19). The effect of COVID-19 on the Indian tourism Industry. Journal of Xidian University, Vol. 14, Issue 7, 2020, Page – 1068 to 1077, DOI 10.37869/jxu14.7/119

भारतीय धर्मनिरपेक्षता व समान नागरी कायदा

डॉ. भालेराव जे. के.

(लोकप्रशासन विभाग प्रमुख)

स्वा.सावरकर महाविद्यालया, बीड

bhalerao.jkb1973@gmail.com

प्रास्ताविक :

प्राचीन भारतीय गौरवशाली सर्वधर्मसमभावाची संस्कृती आपल्या संविधानातील "धर्मनिरपेक्षता" या तत्वात प्रतिबिंबित होते. राज्याचा कोणताही धर्म असणार नाही. धार्मिक आधारावर व्यक्ती- व्यक्ती मध्ये कोणत्याही सामाजिक ठिकाणी, सार्वजनिक स्थळी व शासकीय कार्यात भेदभाव केला जाऊ शकत नाही. धर्मनिरपेक्ष राज्य म्हणजे धर्माला विरोध करणे नाही. धर्म ही प्रत्येक व्यक्तीची वैयक्तिक बाब आहे. धर्मभेदामुळे नागरिकांमध्ये फूट पडून राष्ट्राच्या अखंडतेला, एकात्मतेला व स्थैर्याला धोका निर्माण होऊ शकतो. भारतात समान नागरी कायदा नसल्यामुळे नागरिकात अलगाववादी व फुटीरतावादी भावना बळावत असून स्वतंत्र अस्मिता जपली जात आहे. परिणामी देशाच्या धर्मनिरपेक्ष तत्वाला छेद दिला जात आहे. भारतात विवाह, वारसा, दत्तक, पोटगी व घटस्फोट इत्यादी बाबतीत व्यक्ती आपल्या धर्मात असलेले नियम, रूढी, परंपरा व कायद्याचे पालन करतो. त्यामुळे भारतीय संविधानाला अपेक्षित असलेल्या कायद्याच्या समोर "सर्व नागरिक समान" या तत्वाला न्याय देण्यासाठी समान नागरी कायदा असणे भारतात आवश्यक झाले आहे. तसेच देशातील लोकांच्या सुरक्षेसाठी आणि कल्याणासाठी समान नागरी कायदा अंमलात आणणे आवश्यक आहे.

समान नागरी कायद्याची संकल्पना :

संविधानाने गुन्हेगारी कायदा आणि नागरी कायदा असे विभाजन केले आहे. गुन्हेगारी कायदे सर्व धर्मियांसाठी समान आहेत परंतु नागरी कायदे धर्मातील रूढी, परंपरा व प्रथा यावर आधारित आहेत. नागरी कायद्यात विवाह, घटस्फोट, पोटगी, वारसा हक्क व कुटुंब अशा व्यक्तीच्या व्यक्तिगत जीवनाशी निगडित असणाऱ्या बाबींचा त्यात समावेश होतो. समान नागरी कायदा म्हणजे सर्व भारतीय नागरिकासाठी सारखा कायदा होय. या कायद्याचा कोणत्याही धर्माशी संबंध असणार नाही. सर्व धर्मियांसाठी एकच कायदा असेल याचा अर्थ समान नागरी कायद्याच्या आशयात भारतातील सर्व धर्माच्या नागरिकासाठी एकच कायदा असेल असा अर्थ अभिप्रेत आहे. भारतीय संविधानात धर्म, जात, पंथ, भाषा, लिंग व प्रदेश या सर्वांना छेद देऊन समान नागरिकत्व सर्वांना बहाल केलेले आहे. कायद्याचे अधिराज्य (Rule of Law) हे भारतीय लोकशाहीचे अधिष्ठान मानलेले आहे. सर्व नागरिक धर्माने अथवा रूढी, परंपरेने नसून समान कायद्याने बांधलेले आहेत. या भारतीय भूमीवर राहणाऱ्या सर्वांना एकच कायदा या कल्पनेतून समान नागरी कायद्याच्या संकल्पनेचा उदय झाला आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

ब्रिटिशपूर्व भारतात हिंदूना हिंदू चा कायदा व मुस्लिमांना मुस्लीम कायदा लागू होत असे. इंग्रज शासन प्रस्थापित झाल्यानंतर इंग्रज राज्यकर्त्यांना भारतीय कायदे पद्धती कालबाह्य वाटू लागली. हिंदू कायद्यात जातीप्रमाणे शिक्षाही वेगवेगळ्या होत्या. कायदा व सुव्यवस्था निर्माण करणे आणि व्यापाराकरिता शाश्वती निर्माण करणे हे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे उद्दिष्ट होते. म्हणून त्यांनी इंग्लिश कॉमन ला वर आधारलेले कायद्याचा मसुदा तयार करून ते भारतात लागू केले. कॉमन ला हा न्यायालयीन निर्णय मधून निर्माण झालेला होता. त्याच कायद्याचे भारतीय परिस्थितीनुसार बदल करून संहितीकरण करण्यात आले. परंतु त्यातून विवाह, वारसा व दत्तक हे विषय वगळण्यात आले होते. १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामातून इंग्रजांनी एक धडा घेतला आणि तो म्हणजे भारतीयांच्या धर्मांमध्ये शक्यतो हस्तक्षेप करावयाचा नाही. १८५८च्या राणीचा जाहीरनामा यामध्ये ही बाब स्पष्ट करण्यात आली होती. त्यानुसार हिंदूना हिंदू व मुसलमानांना मुस्लिम व्यक्ती कायदा लागू करण्याचे धोरण अंमलात आले. इ. स. १९५८ ते १९४७ या ९० वर्षांच्या कालखंडात धार्मिक कायदे होते. त्यानुसार त्या त्या समाजाच्या वारसा, विवाह, दत्तक याबाबतच्या व्यवहाराचे नियमन केले जात होते. त्यामध्ये १८७२ चा इंडियन ख्रिश्चन डायव्हर्स कायदा, शीख धर्मियांसाठी आनंद मंरेज कायदा १९०९, पारसी विवाह कायदा १९३९ आणि १९३७ हिंदू विवाह कायदा इत्यादीचा समावेश होतो.

संविधानातील मार्गदर्शक तत्वे :

भारताच्या राज्यघटनेत नागरिकांच्या मूलभूत हक्काची नोंद करण्यात आलेली आहे. त्याप्रमाणेच राज्याची मार्गदर्शक तत्वे अंतर्भूत केली आहेत. कलम ३८ ते ५१ मध्ये राज्यांनी राज्यकारभार कशा प्रकारे करावा याबाबतच्या तरतुदी आहेत. मार्गदर्शक तत्वांविरोधात कोणत्याही न्यायालयात दाद मागता येत नाही. तरी ही मार्गदर्शक तत्वे ही मौलिक व मूलभूत स्वरूपाची आहेत. कलम ४४ मध्ये The shall endeavor to secure for the citizens a uniform civil code throughout the territory of India. असा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. परंतु मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केलेच पाहिजे असे कायदेशीर बंधन शासनावर नाही. राज्यकर्त्यांच्या इच्छेवर त्याची अंमलबजावणी अवलंबून आहे. म्हणूनच मार्गदर्शक तत्वे ही केवळ नैतिक उपदेश करतात. त्यांना संविधानिकदृष्ट्या काहीच महत्त्व नाही तसेच बँकेच्या सोयीनुसार वटणारा चेक असे म्हटले जाते. (A cheque payable by the Bank concerned at its convenience)

एक देश एक कायदा: एकाच भारत देशात राहात असताना वेगवेगळे कायदे असणे ही बाब राष्ट्रीय भावना निर्माण करण्यासाठी पूरक ठरत नाही. म्हणूनच घटनाकारांनी "एक देश एक कायदा" हासंकल्प केला होता. परंतु संविधान सभे पासूनच समान नागरी कायद्याला मुस्लिम बांधवांचा विरोध होता. २३ नोव्हेंबर १९४८ रोजी या विषयावर सदस्यांत मतभिन्नता झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले, "भारतातील कायदे धर्मावर आधारलेले आहेत. भारतात धर्माबद्दलच्या भावना खूप व्यापक आहेत. त्यामधून जीवनाचे कोणतेही अंग जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत सुटू शकत नाही. या कायद्यात बदल केला नाही तर भारतीय लोकांचे समाज जीवन निव्वळ कोंडीत पकडल्या सारखे बनेल." यावरून ते वेगवेगळ्या धार्मिक कायद्यांच्या विरोधात होते हे स्पष्ट होते. भारत एक राष्ट्र असल्याने देशातील सर्व नागरिकांसाठी एकच कायदा असावा त्याला समान नागरी कायदा असे म्हणतात असे मत डॉ. आंबेडकरांचे होते. देशातील एकता, अखंडता व राष्ट्रीय भावना देशवासियांमध्ये त्यांना निर्माण करून बंधुभाव करावयाचा होता. धर्म आधी की देश आधी? याचा विचार सुजाण व सुसंस्कृत नागरिकांनी केला पाहिजे असे ते म्हणत. जगातील इतर कोणत्याही देशात मुस्लिमांसाठी वेगळा कायदा नसताना भारतात मात्र त्यांच्यासाठी वेगळा कायदा आहे. आजही समान नागरी कायद्याचा मुख्यतः विरोध केला जातो तो धर्मनिष्ठ मुसलमानांकडून. मुस्लिम मौल्ला-मौलवीना समान नागरी कायदा झाल्यास आपल्या धर्माचे उच्चाटन होईल "ईस्लाम खतरे मे है" अशी भीती त्यांना आहे. म्हणूनच मुस्लिम समुदाय गेल्या अनेक दशकांपासून समान नागरी कायद्याचा विरोध करीत आहे

ज्ञानयुग आणि भारतातील नवसमाज:

एकविसावे शतक ज्ञान युग म्हणून ओळखले जाते. गेल्या दोन दशकात भारतात ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञान क्रांतीने एक नवा टेकनो समाज उदयाला आला आहे. तो जात, धर्म, पंथ, विचारपद्धती, संस्कृती यापेक्षा ज्ञानाला अधिक महत्त्व देतो. असा समुदाय ज्ञानी समाज (नॉलेज सोसायटी) म्हणून ओळखला जातो. मानवाने आपल्या स्वार्थासाठी धर्म निर्माण केले आहेत असे तो मानतो. या सृष्टी वरील सर्व मानव एकसमान आहेत त्याचा माणुसकी हाच धर्म आहे, असा हा समुदाय मानतो. भारतीय समाजाने केलेला आधुनिकतेचा स्वीकार, शिक्षण क्रांतीने उदयास आलेला नवसमाज, जात व धर्मातील परंपरा व प्रथांना नवतरूणाईने दिलेला छेद, वैचारिक प्रगल्भता, मानवतावादी दृष्टीकोणाचा केलेल्या स्वीकार आणि विज्ञानवादाचा केलेला अंगीकार इत्यादी बाबींमुळे भारतातील उच्च शिक्षित नवसमाज जाती-धर्माच्या सीमारेषा पुसून टाकण्याचा व जातीअंताची लढाई संपविण्यासाठी पुढाकार घेत आहे. यातूनच अलीकडे आंतरधर्मीय, आंतरजातीय प्रेमविवाह होत आहेत. त्यास समाज मान्यता सुद्धा मिळत आहे. आजच्या इंटरनेटच्या युगात समाज माध्यमावर ओळखीतून मैत्री आणि मैत्रीतून प्रेम अशी एक शृंखला तयार होत असून धर्माच्या विरोधात जाऊन दोन मनांचं मीलन घडून येत आहे. धार्मिक परंपरा व प्रथांना तिलांजली देऊन सात जन्म सोबत राहण्याच्या आणाभाका घेऊन कोर्ट मॅरेज करण्यात येत आहे त्यामुळे भारतात संमिश्र नवी धर्म संस्कृती उदयास येत आहे. हे धर्मनिरपेक्षतावादी विचार प्रणाली स्वीकारणाऱ्या समुदायासाठी अभिमानास्पद बाब आहे परंतु अशा विवाहाद्वारे झालेल्या अपत्याना पुढे अनेक प्रकारच्या समस्या व अडचणी निर्माण होत आहेत. एवढेच नाही तर असे प्रकरण न्यायालयात गेल्यानंतर एका धर्माची आई व दुसऱ्या धर्माचे वडील असल्याकारणाने न्याय पालिकेला नाही न्यायदान करणे सुद्धा गुंतागुंतीचे बनत चालले आहे. त्यामुळे समान नागरी कायदा अंमलात आणला जावा. त्यामुळे अशा प्रकारच्या प्रकरणात न्यायदान करणे सुकर होऊ शकेल.

न्यायपालिकेची भूमिका :

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने १९८५, १९९५ व २००३ मध्ये निरनिराळ्या प्रकरणात न्यायदान करताना समान नागरी कायदा अंमलात आणावा यासंबंधी केंद्र सरकारला निर्देश दिले होते. भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी व सामाजिक अभिसरणासाठी असा कायदा

अंमलात आणणे आवश्यक आहे असे न्यायालयाने नमूद केले आहे. अलीकडे एका खटल्याच्या सुनावणीच्या वेळी दिल्ली उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीश प्रतिभा एम. सिंग यांनी ९ जुलै २०२१ रोजी भारतीय लोक जाती-धर्माच्या पलीकडे जात आहेत. त्यामुळे पारंपारिक बंधने रूढी, प्रथा कमी होताना दिसत आहेत. अशा वेळी लग्नानंतर घटस्फोट घेण्यासारखे काही प्रकरणात तरुणांना अडचणी येऊ शकतात. त्यातून मार्ग काढण्यासाठी समान नागरी कायदा लागू करणे गरजेचे आहे असे त्यांनी प्रतिपादन केलेले आहे. जून २०१२ मध्ये हिंदू रितीरिवाजाप्रमाणे विवाह झालेल्या जोडप्यांचे घटस्फोटाचे एक प्रकरण होते. या महिलेच्या पतीने घटस्फोटासाठी फॅमिली कोर्टात अर्ज केला होता. नवऱ्याच्या अर्जाला पत्नीने विरोध केला. मी राजस्थान मधील मीना जातीची असून आमची जात अनुसूचित जमातीत येते. त्यामुळे आम्हाला हिंदू कायदा लागू होत नाही असं या महिलेचं म्हणणं होतं. त्यामुळे फॅमिली कोर्टाने हा अर्ज फेटाळून लावला परंतु महिलेच्या पतीने यास दिल्ली उच्च न्यायालयात आव्हान दिलं होत. या जोडप्याला हिंदू विवाह कायदा अंतर्गत घटस्फोट द्यावयाचा किंवा जमातीच्या नियमानुसार घटस्फोट द्यावा असा पेच प्रसंग कोर्टासमोर उभा राहिला होता? त्यामुळेच कोर्टाने समान नागरी कायदा लागू करण्यासंदर्भात भाष्य केले आहे

निष्कर्ष :

भारताची जगात ओळख केवळ एक राष्ट्र म्हणून नव्हे तर विविधतेने नटलेले राष्ट्र अशी आहे. प अनेक जाती, जमाती, संस्कृती, धर्म, भाषा, प्रांत असूनही आपण एक राष्ट्र आहोत ही आपली खरी ओळख आहे. धर्मनिरपेक्षता आणि समान नागरी कायदा या दोन्ही गोष्टी एकमेकांच्या विरोधात आहेत. कारण वैयक्तिक क्षेत्रात धर्माचे स्वातंत्र्य हा धर्मनिरपेक्षतेचा मौलिक सिद्धांत आहे. नागरिकांच्या वैयक्तिक जीवनात शासन हस्तक्षेप करणार असेल तर हुकूमशाही अथवा बेबंदशाही देशात निर्माण होईल. भारत एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र असून भारतात धर्माच्या आधारावर कायदे निर्मिती होऊ शकत नाही. दुसरीकडे धर्माची आणि संस्कृतीची आपल्या अनुयायांसाठी असलेले कायदे ही संपुष्टात आणले जाऊ शकत नाहीत. जर एखादे नष्ट केले तर भारत धर्माधिष्ठित किंवा निधर्मी राष्ट्र बनेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) फडके य. दी. (२००६) समान नागरी कायदा, अक्षर प्रकाशन, मुंबई.
- २) हुसैन, मुजफ्फर (२०१३) समान नागरी कायदा चंद्रकला प्रकाशन, मुंबई.
- ३) कुरेशी, अब्दुल जब्बार (२०१६) समान नागरी कायदा, इस्लामिक मराठी पब्लिकेशन ट्रस्ट, मुंबई.
- ४) देव, वि. रा. (१९९६) समान नागरी कायदा का, केव्हा कसा? साधना साप्ताहिक, मुंबई.
- ५) तांबोळी, शमशुद्दीन (२०२०) समान नागरी कायद्याचे अस्तित्व, अक्षरनामा, इंटरनेट ब्लॉग

महिला आणि आरोग्याच्या समस्या

प्रा. सय्यद अफरोज अहमद

(गृहशास्त्र विभाग)

कालिकादेवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

शिरूर (का.) जिल्हा बीड.

ई-मेल – afroj.beed@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतात कुपोषण ही एक ज्वलंत गंभीर सामाजिक समस्या आहे . कुपोषण हे सर्व वयोगटातील व्यक्तीमध्ये दिसून येते पण त्यातल्या त्यात 0 ते 5 वर्षे हा संवेदनात्मक/विकारक्षम गट (**vulnerable group**) कुपोषणाची शिकार म्हणता येईल. या वयोगटा मध्ये किशोरी, गर्भावस्था, स्तनदा माता, आणि एक ते पाच वर्षे वयोगटातील घटकांचा समावेश होतो. कुठल्याही देशाच्या आरोग्याच्या स्थितीचे म्हणजेच विकासाचे मोजमाप करताना त्या देशातील माता मृत्यू दर किंवा अन्नक मृत्यूदराचा दाखला दिला जातो. “माता मृत्यू म्हणजे स्त्रीचा गरोदरपणात, प्रसूतीच्या वेळी अगर प्रसूती किंवा गर्भपातानंतर 42 दिवसात होणारा मृत्यू ” गर्भवती व बाळंतीणीच्या जगातील मृत्यू पैकी सर्वाधिक 22 टक्के अंदाजे 01 लाख 186 मृत्यू हे भारतात झाले असल्याची नोंद युनिसेफच्या 2009 च्या अहवालात करण्यात आली आहे. महिला हा समाजाचा आवश्यक घटक आहे महिलांच्या आयुष्यात येणारी प्रत्येक अवस्था तिच्यासाठी आव्हान असते अनेक मानसिक व शारीरिक जवाबदाऱ्यातून जात असताना या प्रत्येक व्यवस्थेसाठी सत्वयुक्त संतुलित सर्व पोषक घटकांनी परिपूर्ण अशा आहाराची गरज ही महिलांना असते. परंतु बहुतांशी महिलांमध्ये पोषक तत्वांची कमतरता दिसून येते यालाच कुपोषण म्हटले जाते. व ही आपली एक सामाजिक समस्या मानली जाते. याचे कारण पोषकतेच्या भ्रामक कल्पना व आहारशास्त्र विषयीचे अज्ञान व महिलांचे स्वतःकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ती होय.

महिलांमध्ये पोषण स्तर हा त्यांच्या आहारानुसार निर्माण होतो. व्यक्तीचा आहार व्यवस्थित संतुलित असेल तर त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढते . परंतु अस्वस्थ व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी दिसून येते . महिलांमधील अशा अवस्थेचे दुष्परिणाम केवळ तिच्या वर न होता तिच्या कुटुंबावर होतो व परिणामी समाज व देशाला त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागता. कारण महिलांचे कुपोषण कमी झाले तर कुटुंबातील कुपोषणाचे प्रमाण घटेल व कुपोषण समस्येवर मात करता येईल. त्याचबरोबर महिलांमध्ये समतोल आहाराचे महत्त्व सांगून या समस्येवर उपाययोजना करणे आवश्यक असल्या मुळे या विषयाची निवड करण्यात आली आहे .

कुपोषण :- “ पोषक घटकांचा अभाव, आधिक्य किंवा असमतोल निर्माण होणाऱ्या स्थितीस कुपोषण असे म्हणतात ”.

अभावाचे कुपोषण :- “ ज्या वेळी एक किंवा अधिक पोषक घटके शारीरिक आवश्यकते पेक्षा कमी प्रमाणात शरीरात मिळतात त्यास अभावाचे कुपोषण असे म्हणतात ”.

उद्देश :-

- महिलांच्या आरोग्याची व आहाराची माहिती घेणे.
- महिलांना समतोल आहाराविषयी माहिती देणे .
- महिलांमधील आहारा विषयीचे अज्ञान दूर करणे.

मर्यादा :-

हा अभ्यास शिरूर (का.)गावा पुरता व 50 महिलांपुरताच मर्यादित होता.

कार्य पध्दती :-

प्रश्नावली व मुलाखत पध्दतीचा वापर करण्यात आला तसेच सहेतुक नमुन्याचा वापर करून समतोल आहाराचे महत्त्व सांगण्यात आले तथ्यांचे विश्लेषण हे वर्गीकरण सारणीयन, टक्केवारी, आलेखाच्या सहाय्याने करण्यात आले.

प्रश्नावली व मुलाखती द्वारा नमुन्याची कौटुंबिक आर्थिक वैयक्तिक माहिती घेण्यात आली. सोबतच रोजच्या आहारात घेतल्या जाणाऱ्या पदार्थांची यादी केली याद्वारे तथ्यांचे संकलन केले व नंतर त्याचे विश्लेषण केले असता पुढील प्रमाणे निष्कर्ष प्राप्त झाले.

निष्कर्ष :-

- तृणधान्य व कडधान्य रोजच्या आहारात वापरणाऱ्या महिलांचे प्रमाण १०० टक्के तर आहाराविषयी गैरसमज व अज्ञान आढळून आले.
- दूध व दुधाचे पदार्थ वापरणारा गट कमी प्रमाणात आहे तसेच दुधाचा चहासाठी जास्त वापर करताना दिसून आले. अंडी व मांस मासे या गटाचा वापर करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण १० टक्के तर . शाकाहाराचे प्रमाण जास्त दिसले.
- रोजच्या आहारात समतोल आहाराचे प्रमाण कमी दिसले व दुर्मिळ भाज्या व फळांचे आहारातील प्रमाण ४० टक्के दिसले.

कुपोषणाची कारणे व परिणाम

संशोधनामध्ये कुपोषणाची काही कारणे सांगता येतील. बालवयातील पोषणामुळे व्यक्तीची वाढ व विकास परिणामीत होते. तसेच प्रथिनांची कमतरता, प्रथिने कॅलरी कुपोषणामुळे झुरणी, मरास्मस सारखे विकार, रक्तशय, रातांधळेपणा, स्कर्व्ही, बेरीबेरी, पेलाग्रा, अस्थिमृदुता व अस्थिभंग, मुडदूस ग्वायटर, दातांचे विकार उद्भवतात.

प्रथिने उष्मांक जीवनसत्व 'अ', 'ड', लोह, कॅल्शियम व समूहातील जीवनसत्वांच्या अभावाचे कुपोषण जास्त प्रमाणात दिसून येते. आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती अज्ञान अंधश्रद्धा, पोषक घटकांचे असंतुलन यामुळे सकस आहाराचा अभाव असणे. आहाराच्या चुकीच्या सवयी, बदलती जीवनशैली यांचादेखील परिणाम आरोग्यावर होतो.

कुपोषणामुळे निर्माण होणारे आजार

प्रथिने, उष्मांक, जीवनसत्व 'अ', 'ड', लोह, कॅल्शियम 'ब' समूहातील जीवनसत्वांच्या च्या अभावाचे कुपोषण जास्त प्रमाणात दिसून येते. सर्व सजीवांना कार्य करण्यासाठी उष्णता/उष्मांकाची गरज असते व ती भागविण्यासाठी कर्बोदके अत्यंत आवश्यकता आहे. आवश्यक स्निग्धाम्लांच्या अभावामुळे फ्रायनोडर्मा नावाचा आजार होतो. त्वचा बेडकाच्या कातडी सारखी होते. प्रौढांना 10 ते 20 टक्के, लहान मुलांपासून ते तरुणांना पर्यंत 15 ते 20 टक्के तर अभर्कासाठी 25 ते 30 टक्के स्निग्धा ची गरज असते.

- **प्रथिने कॅलरी** - प्रथिनांच्या कमतरतेमुळे क्वाँशिआँरकर व मॅरस्मस (सुकटी) रोग होतो. पेशींची झीज भरून काढण्यासाठी व पेशींच्या वाढीसाठी प्रथिने महत्त्वाची आहेत. रक्तातील रक्तविकार तसेच अंतःस्त्रावी अँटीबॉडीज तयार करण्यासाठी तितकामले पुरविणे, जखमा भरून काढणे व रक्त गोठविण्यासाठी चे कार्य या द्वारे केले जाते.
- **जीवनसत्व 'अ'** - जीवनसत्व 'अ' च्या अभावामुळे अंधत्व, रातांधळेपणा, डोळ्यांचे अनेक विकार होतात कॉर्निया हा पारदर्शक भाग अपारदर्शक बनतो.
- **कॅल्शियम व जीवनसत्व 'ड'** - च्या अभावाने मुडदूस रोग होतो. हाडे ठिसूळ होतात. अस्थिमृदुता होऊन हाडे तुटण्याचे प्रमाण वाढते.
- **रक्तक्षय किंवा लोहाचा अभाव** - लोहाच्या कमतरतेने रक्तक्षय होतो गरोदर स्त्रिया मध्ये गंभीर रक्तक्षयामुळे अकाली प्रसूती कमी वजनाचे मूलजन्मास येणे या सारखे परिणाम दिसतात.
- **जीवनसत्व क चा अभाव** - जीवनसत्व 'क' च्या कमतरतेने स्कर्व्ही हा रोग होतो. थकवा जाणवतो निरुत्साही पणा हिरड्यांमध्ये सूज, रक्त येणे अस्वस्थ वाटणे अस्थीच्या जोडामध्ये सूज येणे, दुखणे, श्वासोश्वासाची लांबी कमी होणे व त्वचा परिणामीत होते.
- **'ब' समूहाची कमतरता** - 'ब२' किंवा थायमिनच्या अभावी बेरीबेरी व पेलाग्रा रोग होतो. ज्यात पचनक्षमताकमी होते स्नायू शिथिल व कमजोर होतात. अतिसार, मांसपेशी व हार्ड वर परिणाम होतो.

आहार विषयक समस्यावर उपाययोजना करण्यासाठी कार्यरत संस्था

आंतरराष्ट्रीय

- संयुक्त राष्ट्र बाल निधी (UNICEF)
- जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)
- अन्न कृषी संघटना (FAO)

राष्ट्रीय

- भारतीय वैद्यकीय संशोधन मंडळ(ICMR)
- केंद्रीय खाद्य तंत्रज्ञान संशोधन संस्था संशोधन संस्था (CFTRI)
- भारतीय कृषी संशोधन संस्था (ICAR)
- राष्ट्रीय खाद्य संस्था (NIN)

शिफारशी /सूचना

- विस्तार शिक्षणाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागापर्यंत लोकांना आहार व आरोग्याचे महत्त्व सांगावे.
- लहान वयापासून मुलांना अन्न हे पूर्ण ब्रह्म हे शिक्षण द्यावे.
- अंगणवाडी बालवाडी तसेच पालक भेटी द्वारे पालक सभा व शाळेमार्फत लोकांना संतुलित आहाराचे महत्त्व पटवून सांगावे.
- आरोग्यावरील शासनाच्या कार्यक्रमांची सक्तीने अंमलबजावणी व्हावी.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- 1) डॉ. मंजूषा सुभाष मोळवणे (2001): पोषणशास्त्र ; कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद .
- 2) प्रा. डॉ. स्नेहा महाजनी (1994): आहार शास्त्राची मूलतत्त्वे ; श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर .
- 3) प्रा. सौ. शोभा वाघमारे (नाईक) (2008): पोषण आणि आहार ; विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद .
- 4) डॉ. शोभा वाघमारे (नाईक) (2010): आहारोपचार आणि सामुदायिक पोषण ; विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद .
- 5) शोभा राव मेघा गोखले (2006): आपल्या आहारातील जीवनसत्त्वे भाग दुसरा; प्रकाशन - डॉ. व्ही. एस. राव आघरकार संशोधन संस्था, गो.ग आगरकर रोड पुणे.

वृद्धावस्थेतील आव्हाने आणि उपाययोजना

डॉ. उषा एम. खंडाळे

गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

Ushakhandale75@gmail.com

सारांश :

आयुष्यातील सरता काळ म्हणजे वृद्धत्व होय. पूर्वीच्या काळापासून दूर जाण्याचा काळ. वृद्धत्व मानवी जिवनातील अविभाज्य घटक आहे. मनुष्याच्या जिवनातील ही परिपूर्णतेची अवस्था आहे. परंतु तेवढीच संवेदनशील आहे. कारण तारुण्यावस्थेतील ऊर्जा आणि उमेद संपलेली असते. अलीकडच्या काळात विज्ञानाच्या प्रचंड विकासा बरोबर अनेक संशोधने झालीत आणि वृद्धांचे आयुर्मान वाढले. परंतु त्याबरोबरच अनेक समस्या आणि आव्हाने सुद्धा वाढली. प्राचीन काळी भारतीय संस्कृतीमध्ये संयुक्त कुटूंबात वृद्धांना सन्मानाची वागणूक मिळत होती. परंतु २१ व्या शतकात विभक्त कुटूंबात मात्र वृद्ध व्यक्तींचा मान राहिलेला नाही, त्यांच्याकडे लक्ष दिल्या जात नाही वृद्धांच्या समस्या दिवसेंदिवस वाढत चालल्या त्यातूनच वृद्धांश्रम, वृद्धांची दिनकेंद्रे, गृहसेवा व्यवस्था यासारख्या संस्थांची निर्मिती झाली.

वृद्ध व्यक्ती कुटूंबाचा, समाजाचा एक महत्वाचा आणि अनिवार्य घटक असून त्यांचे मार्गदर्शन नेहमीच कुटूंबासाठी, समाजासाठी पर्यायाने देशाच्या विकासासाठी मोलाचे आहे परंतु त्यासाठी तरुणांनी (आजच्या पिढीनी) मानसिकता बदलण्याची गरज आहे.

बिजशब्द :- वृद्धावस्था, आयुर्मान, विभक्त कुटूंब, वृद्धांची दिनकेंद्रे.

प्रस्तावना :-

मानवी जिवनाची सुरुवात जन्मापासून होते. जन्म, बाल्यावस्था, प्रौढावस्था, वृद्धावस्था, मृत्यू अशा अवस्थांमधून मानवी जिवन संक्रमित होते. प्रौढावस्थे पर्यंत उक्रांतीचा काळ असतो नंतर परागती येते. या परागतीच्या कालखंडालाच वृद्धावस्था म्हणतात. वृद्धावस्था हा मानवी जिवनातील शेवटचा टप्पा आहे. हि अवस्था बहुतेक सर्वांच्याच (अपघात आणि बालमृत्यू सोडून) वाटयला येते. जिवनाच्या अंतापर्यंत हि अवस्था साधारणतः ६० नंतरचा कालखंड म्हणजे वृद्धावस्था. ६० वे वर्ष कर्तृत्व आणि वृद्धत्व यातील सिमारेषा ठरवणारे वर्ष आहे म्हणूनच हे निवृत्तीचे वय समजले जाते. व्यक्तीच्या वृद्धत्वाचा काळ हा अल्प किंवा दिर्घ असू शकतो. तो मृत्यूपर्यंत मर्यादीत काळ असतो.

हिपोक्रेटसने वृद्धत्वाची तुलना शिशिर ऋतूशी केली आहे. वृद्धत्व ही व्याधी नसून ती जैविक नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. वृद्धत्व म्हणजे दुसरे बालपण आहे. कारण शरीर शिथिल झाल्याने ते परावलंबी झालेले असतात. आजारपणामुळे स्नायू, पेशींची झीज होऊन बदल होतो. वृद्धावस्थेत आयुष्याचा लेखाजोखा द्यावा लागतो. म्हणजेच इतर अवस्थांमध्ये यश प्राप्त झाले असेल तर वृद्धावस्था देखील सुस्थितीत आणि समायोजन चांगले होईल परंतु आधीच्या अवस्था जर समाधानकारक पार पडल्या नसतील तर मात्र वृद्धावस्था चिंताजनक ठरणार.

शेतकरी पावसाळ्यात पेरणी करीता उन्हाळ्यात जमीनीची मशागत करतो तसेच मानवी जिवनात वृद्धपकाळालाही तेच लागू पडते. या अवस्थेत जे आर्थिक आणि मानसिकदृष्ट्या तयारीत असतात त्यांनाहा काळ विश्रांतीचा आणि शांततेचा जातो तर इतरांना दुःखद ठरतो. अलीकडे विज्ञानाच्या विकासामुळे आरोग्यासंबंधी संशोधने झालीत, औषधोपचार आणि आहार, व्यायाम, वृद्धांचा स्वतःकडे बघण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोण यामुळे वृद्धावस्थेचा कालखंड वाढला असला तरी त्याबरोबर आव्हाने देखील वाढली आहेत. यामध्ये व्यक्तीपरत्वे भिन्नता दिसते. संपूर्ण जिवनकाळ आर्थिक, कौटूंबिक, व्यावसायिक समस्यांनी ग्रासलेल्या व्यक्ती अकाली वृद्ध होतात आणि अनेक समस्यांनी ते ग्रासलेले असतात. जसे मानसिक, शारीरिक, बौद्धिक, भावनीक, सामाजिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक.

वृद्धांच्या या समस्यांना दूर करायचे असेल तर ठोस कायदे किंवा त्यांना अधिकार दिले गेले पाहिजे. या अधिकारां शिवाय मानवी जिवन योग्यप्रकारे व्यथित केले जाऊ शकत नाही परंतु त्यांची अमलबजावणी सुध्दा योग्य प्रकारे झाली पाहिजे तरच वृद्धाश्रमांची संख्या कमी होईल सोबतच शासनाने वेगवेगळ्या योजनां द्वारे वृद्धांना मदतीचा हात दिला तर त्यांचे आयुष्य सुखकर होण्यास मदत होईल. परंतु सोबतच तरुणांनी आपली मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. तरच वृद्धांसाठी असलेले वृद्धाश्रम नाममात्र ठरतील.

उद्दीष्टे :-

- (१) वृद्धांच्या समस्या जाणून घेणे.
- (२) वृद्धांचे समायोजनातील अडथळे अभ्यासने.
- (३) वृद्धांसाठी असलेल्या सोयी सुविधा अभ्यासने.
- (४) वृद्धांकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोण बाळगण्यासंबंधी तरुणांमध्ये जाणीव जागरूकता निर्माण करणे.

गृहीतके :-

- (१) वृद्धांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.
- (२) वृद्धांचे समायोजन होण्यास अडथळे निर्माण होतात.
- (३) शासन तसेच सेवाभावी संस्था वृद्धांसाठी कार्य करतात.
- (४) वृद्धांकडे पाहण्याचा तरुणांचा (आजच्या पिढीचा) दृष्टीकोण नकारात्मक आहे.

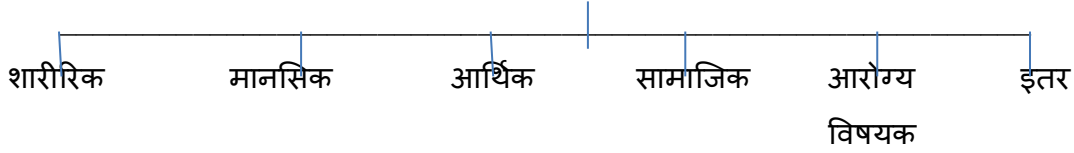
वृद्धावस्थेची व्याख्या :-

- हेनरी आणि क्युर्मिंग यांच्या मते "जिवनातील महत्वपूर्ण तसेच पूर्णतया उपयोगी आणि ज्या विषयी अभिलाषा असते अशा आरंभीच्या काळापासून दूर जाण्याच्या प्रक्रियेला वृद्धावस्था म्हणतात."
- एलिझाबेथ हरलॉक यांच्या मते "वृद्धावस्था म्हणजे जिवनातील शेवटचा मावळणारा कालखंड होय." वृद्धत्व ही जैविक नैसर्गिक प्रक्रीया असली तरी ही समस्या सामाजिक आहे. मागील शतकात वृद्धांचा प्रश्न उद्भवला नव्हता. परंतु २० व्या शतकात मात्र वृद्धांचा प्रश्न चिंतनिय झाला आहे. हा प्रश्न सामाजिक असल्यामुळे प्रस्तुत समस्येची कारणे समाज जिवनात शोधणे आवश्यक आहे. कौटूंबिक जिवन आणि वृद्धांचा प्रश्न ह्यांची तपासणी करणे महत्वाचे वाटते.

वृद्धांच्या समस्याची कारणे :-

(१) संयुक्त कुटूंबाचे विघटन	(४) बदललेली सामाजिक मुल्यव्यवस्था
(२) जाती प्रथेचा -हास	(५) औद्योगीकरण आणि नागरीकरण
(३) ग्रामीण समुदायातील बदल	(६) नोकरी करणा-या महिलांचे वाढते प्रमाण

वृद्धावस्थेतील आव्हाने

१) शारीरिक आव्हाने :-

वृद्धांच्या वर्तमान काळातील एक ज्वलंत प्रश्न आहे. वृद्धावस्थेत कार्यक्षमतेचा -हास होतो आणि मानवी शरीरावर असंख्य परिणाम दिसून येतात. हे परिणाम अंतर्गत तसेच बाह्य स्वरूपाचे राहू शकते. जसे दात पडणे, केस पांढरे होणे, अंगावर सुरकुत्या पडणे, खांदे खाली झुकणे, हातापायांना कंप सुटणे इ. अंतर्गत मध्ये अस्थि ढिसूळ होणे, रोगप्रतीकारण शक्ती कमी होणे, स्मरण शक्ती कमी होणे, ब्लडप्रेसर, मधुमेह अशा सारख्या रोगाचे शिकार होतात. जास्त थंडी किंवा गरमी सहन करू शकत नाही. मलमुत्र विसर्जनावर परिणाम होतो, पचन संस्था निट कार्य करित नाही, श्रवण दोष, दृष्टीदोष यासारखे दोष आढळतात. व्यक्तीच्या लैंगिक संबंधावर परिणाम होतो, अति संवेदन क्षमता, अति परावलंबीत्व दिसते तर काही लोक अपंगत्वाने ग्रासले असतात अशा मनोदशेमुळे वृद्ध प्राथमिक गटापासून दुरावतात.

(२) मानसिक आव्हाने :-

पारंपारीक विचारप्रणाली म्हातारपणातील जोखीमा वाढविण्यास मदत करतात. म्हातारी व्यक्ती नविन कौशल्य शिकू शकत नाही. शारीरिक अकार्यक्षमता वृद्धामध्ये कमीपणाची भावना निर्माण करते. स्त्री किंवा पुरुषात आकर्षक शरीररयष्टी नसल्याने समाज आपल्याला नाकारतो अशी भावना त्यांच्यात निर्माण होते. ऐकण्यात व बोलण्यात अडथळे निर्माण झाल्यामुळे विचार विनिमयात अडथळे येतात. जिवन पध्दतीत बदल होतो. आपले व्यक्तीत्व क्षीण होत जावून शुन्य झाल्याची दुःखद वेदना असते. आपण विसराळू आहोत. आपल्यात नविन कला शिकण्याची योग्यता राहिली नाही त्यांना स्वतःची बौद्धिक, मानसिक क्षमता नष्ट झाली असे वाटल्यामुळे ते तरुणांत मिसळत नाही.

(३) आर्थिक आव्हाने :-

वृद्धावस्था हा निवृत्तीचा काळ त्यामुळे आर्थिक चणचण भासते. त्यामुळे अभिरुची जोपासण्यावर मर्यादा येतात. वृद्धावस्थेत आर्थिक उत्पन्न कमी झालेले असते आणि गरजा वाढलेल्या असतात. प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे डॉक्टरचे बील वाढतात. जे नोकरीवर असतात त्यांना पेन्शन, भविष्य, निर्वाह निधी, ग्रॅज्युईटी आणि थोडीफार केलेली बचत याचा आधार असतो. परंतु अकुशल मजुर दैनंदिन रोजीवर जातात अशा वृद्धावस्थेतील लोकांना आर्थिक बाबींशी अधिक संघर्ष करावा लागतो. महागाईमुळे तुटपुंज्या पैशात वृद्धांच्या गरजा कर्ता पुरुष पूर्ण

करु शकत नाही याची जाणीव वृध्दाला असते त्यामुळे वृध्दाच्या ठिकाणी अपराधीपणाची भावना वाढीस लागते अशा बिकट परिस्थितीचा परिणाम क्वचित प्रसंगी आत्महत्येतही दिसून येतो.

(४) सामाजिक आव्हाने :-

वृध्दावस्थेत सामाजिक विषमसमायोजन हे गंभीर आव्हान आहे. वृध्दाला शरीर थकल्यामुळे समाजात मिसळता येत नाही, लांब जाता येत नाही, प्रवास जमत नाही, समाजाशील प्राण्याला समाजाशिवाय एकाकी जीवन जगण्याची वेळ वृध्दावस्थेत ब-याच वृध्दांना येते. सामाजिक समस्येचे प्रमुख कारण भूमिका बदल ठरते. ज्या व्यक्तीने आयुष्यभर एक अधिकारी म्हणून काम केले असेल तो ६० व्या वर्षी निवृत्त झाल्यानंतर त्याला सामान्य नागरिका सारखे वागावे लागते. दर्जामध्ये निम्नस्तरीय बदल स्विकारावा लागत असेल तर वृध्द अंतर्मुख होतो. त्याला जिवन कंटाळवाणे वाटते. मानसीक नैराश्य निर्माण होते, वैफल्य येते. वृध्दाला असुरक्षितता जाणवते. वृध्द पारंपारीक मूल्य जोपासणारे, त्या संदर्भात "आम्ही एकेकाळी असे केले होते असे वेळोवेळी कुटुंबियांना ऐकवतात त्यामुळे नवी पिढी, जुनी पिढी संघर्ष अटळ ठरतो. सामाजिक असमायोजन घडून येतो. वृध्दांना समाजात सामाजिक सुरक्षा प्रदान केली नाही तर अनाथांचा प्रश्न, भिक्षावृत्तीचा प्रश्न, आत्महत्या, वेडसर, कर्ज बाजारीपणा, गुन्हेगारी" अशा कितीतरी समस्या निर्माण होतात.

(५) आरोग्य विषयक :-

वयोमानानुसार आजार देखील वाढत जातात, मधुमेह, रक्तदाब, किडनी, क्षय, हार्ट डिसीज, अस्थमा, अर्धांगवायू यासारखे अनेक आजार सोबत असतात. त्यामुळे आजार आणि काळजी घेणा-यांना होणारा त्रास तसेच शारीरिक दुर्बलता, झोप न येणे यासारखे आजार वृध्दांमध्ये दिसून येतात.

(६) इतर - निवासस्थान :-

जॉन डोकेन म्हणतात मनुष्याचे घर त्याच्याकरीता एक किल्लाच असते व जर घरामध्ये त्याने आपले बहुतेक जीवन व्यतीत केले आहे त्या घराशी तो घनिष्ठ संबंधच संवेगात्मक आकर्षण निर्माण करतो.

वृध्दावस्थेत आरामशिर जीवन व्यतीत करण्याकरीता योग्य घराची व्यक्तीला गरज असते. आपल्या देशात वृध्दांना संपूर्ण संपत्ती प्राप्त होणे अशक्यच आहे. निर्धन लोकांना एकतर गलीच्छ वस्तीत रस्त्यावर किंवा फुटपाथवर जीवन जगावे लागते. वृध्दांना स्वतःच्या घराबद्दलची जास्त ओढ असते. त्यांनी बांधलेल्या घरातच पूर्ण आयुष्य घालविण्याची इच्छा असते.

वैयक्तीक व सामाजिक समायोजनाची आव्हाने :-

वृध्दावस्थेत अनेक प्रश्न व अनेक समस्या असतात व वैयक्तीक व सामाजिक समायोजन हे अशक्य होते. मुख्यतः शारीरिक व मानसिक कार्यक्षमतेत घट झाल्यामुळे या वयात जोखमीची जाणीव समाजाला नसल्यामुळे त्या जोखीमा वाढतात. जसे आकस्मिक दुर्घटना होण्याची शक्यता असूनही ते कसे टाळावे त्याबद्दल सांगण्यात येत नाही. रिकाम्या वेळेचा सदुपयोग शारीरिक अधिक शक्तीशी मेळ कसा घालावा ह्याचे समाजाद्वारे शिक्षण दिले जात नाही. ज्यांना आधीपासून होणा-या गोष्टींची जाणिव असते त्यांना तेवढा त्रास होत नाही.

वृद्धावस्थेतील समस्येवर उपाय :-

वृद्धावस्थेतील समस्यांचे निराकरण व्यक्तीगत करणे फारच कठीण आहे म्हणूनच सामाजिक जिवनात उपाय सुचविले पाहिजे.

१) वृद्ध पेन्शन योजना :- सरकारने सन १९८०-८१ मध्ये ज्यांना मूले नाहीत व जे अपंग, वृद्ध तसेच शारीरिक व मानसिक रुपाने वृद्ध झालेले आहे अशासाठी ६०/- रुपये महीना वृद्धांसाठी पेन्शनच्या स्वरूपात दिला जातो. आता ती रक्कम वाढविण्यात आलेली आहे. १००/- रुपये करण्यात आली.

२) वृद्धाश्रम :- वृद्धांसाठी वृद्धाश्रम करून त्यात त्यांचे संचालन करणारे कर्मचारी असले पाहिजेत की जे सेवानिष्ठ आहेत. तेच वृद्धांची मनोभावे सेवा करू शकतात.

आरोग्याने चांगले असलेल्या वृद्धांना लहान लहान मूलांना शिकविण्याचे काम दिल्याने त्यांना समाधान प्राप्त होऊन आर्थिक मोबदलाही मिळेल. खरे पाहता म्हातारपणी त्यांना गरजेच्या किंवा मानसिक तणावाच्या वेळी सहाय्य हवे असते. वृद्धाश्रमाच्या संख्या विविध स्तरावर आहेत.

(१) ग्रामीण (२) शहरी

वृद्धांची समस्या लक्षात घेऊन भारत सरकारने विविध प्रकारच्या कायद्याची तरतूद केली. भारतीय राज्य घटनेच्या कलम ४१ नुसार राज्ये आणि केंद्र शासित प्रदेशांनी वयोवृद्ध, विकलांग आणि आजारी व्यक्तींना मदत पुरविण्याची तरतूद आहे.

३) वृद्धांची मित्र मंडळे :- उद्याने, मंदिरे, चौपाटी, ठराविक चौक, ग्रामीण भागात पारावर, पिंपळाच्या झाडाखाली इ. ठिकाणी नियमितपणे भेटणारी सकाळी किंवा सायंकाळी आपण आसपास नेहमीच पाहतो. वृद्धाश्रम किंवा ज्येष्ठ नागरीक संघाशी काहीही संबंध नसतांना कळत नकळत तयार झालेला हे वृद्धांचे अनौपचारिक मित्र मंडळ एकमेकांना कमालीचा मानसिक आधार आणि स्वस्थता देतात म्हणूनच प्रामुख्याने सायंकाळी एकत्र येण्याची अनामीक ओढ या वृद्धांना असते.

कधी सुख दुःखाची कधी अनुभवाची आणि विचारांची देवाण-घेवाण होते, कधी एकमेकांजवळ मन मोकळे करतात तर कधी एकमेकांची थट्टाही करतात.

घरात एकलकोंडे झालेले वृद्ध अतिशय चिडचिडे होतात, आत्मकेंद्री, हट्टी छळवादी बनतात तर कधी लाचार दुबळे केविलवाने बनतात. चार लोकात बोलावं, बसावं असे वाटते अशा वेळी ही अनौपचारिक मित्र मंडळे खरोखरच धावून आल्यासारखी वाटतात.

४) वृद्धांसाठी दिन केंद्रे (Day Care Centres) :- सर्वेक्षणावरून हे स्पष्ट झाले की, वृद्धाश्रमात राहणारे आनंदी नव्हते. वृद्धाश्रमात वृद्धांना, सामाजिक, आर्थिक सुरक्षा प्रदान करण्यात येते, वैद्यकीय मदत पुरविण्यात येते परंतु आवश्यक असलेले प्रेम, सहानुभूती, आपलेपणा, भावनेचा ओलावा याची कमतरता जाणवते. वृद्धांना आपल्या कुटूंबात जावेसे वाटते, कुटूंबात तणाव निर्माण झाला की, वृद्धाश्रमात यावेसे वाटते. अशा परिस्थितीत वृद्धांसाठी "दिन केंद्रे" हे उत्तम ठरतात. इथे वृद्ध व्यक्ती दिवसभर राहतात. तेथे मनोरंजन, खेळ, वाचनालय, परस्परामध्ये गप्पा गोष्टी यामुळे वृद्धांना निश्चीतच आनंद वाटेल याशिवाय अनेक वृद्ध सोबतीला असतात. त्यामुळे मानसिकता सुधारण्याच्या दृष्टीने उपकारक ठरतो. दिवसभर वृद्ध बाहेर राहिल्याने घरातील

हस्तक्षेप कमी होतो, मुलांना अभ्यासाकरीता सवड मिळते, झालेले ताणतणाव विसरण्याची भूमीका दोन्हीही पक्षात निर्माण होते.

अन्य सवलती :-

- (१) महाराष्ट्र शासनाने १ जानेवारी १९९६ पासून ६५ वर्षे पूर्ण झालेल्या वृद्धांना एस. टी. प्रवास भाड्यात ५०% सुट दिली आहे.
- (२) शासकीय रुग्णालयात वृद्धांना मोफत औषधीच्या सोयी सवलती असतात.
- (३) इन्कम टॅक्समध्ये सवलत देण्यात आली आहे.

निष्कर्ष व सुचना :-

वृद्धावस्था ही एकदम अचानक येणारी अवस्था नाही, ती सर्वांच्याच आयुष्यात येणार याची माहिती प्रत्येकालाच हवी. म्हातारपण म्हणजे दुसरे बालपण होय. हे तरुण पिढीने लक्षात ठेवावे. बाल वयात त्यांनी आपल्याला सांभाळले. आता त्यांना आपल्याला सांभाळण्याची पाळी आहे. त्यांना मानसिक शांती, भावनिक सुरक्षितता आणि प्राथमिक गरजा पुरविण्याची गरज हा दृष्टीकोण तरुणांनी स्विकारला तर वृद्धांच्या समस्या सुटण्यास मोठ्या प्रमाणात हातभार लागू शकतो तसेच वृद्धा विषयीचा सामाजिक दृष्टीकोण बदलण्याची गरज आहे. वृद्धांची जमात समाजापासून वेगळी पडता कामा नये. तरुणांनी स्वतः विधायक विचार स्विकारणे आणि वृद्धांनी मुलगामी बदल डोळसपणे स्विकारले तर समाजात वृद्धाश्रमाची दिन केंद्राची गरज भासणार नाही.

वृद्धांचे उत्तर आयुष्य सुखद व्हावे म्हणून विविध योजना सुरु केल्या आहे. परंतु योजनेची अमलबजावणी कशी होते यावर याची सफलता असते.

- सुशिक्षित शिक्षित लोक शासकीय योजनांचा प्रामुख्याने लाभ घेतात, अज्ञानामुळे किंवा एखाद्या गोष्टीतील त्रुटीची पुर्तता करण्यात पाठपुरावा न करता आल्यामुळे अनेक गरजू लोकांना मिळत नाही.
- गरीब, निराधार, वृद्धा विषयी काळजी घेतल्या जात नाही. ते उपेक्षित जीवन जगतात म्हणून शेत मजुर, अल्पभूधारक असलेल्या वृद्धांना सामाजिक सुरक्षा देण्याच्या दृष्टीने शासन आणि सेवाभावी संस्थांनी पूढे येवून जाणीवपूर्वक काम केले पाहिजे.
- राष्ट्रीय सेवा योजना पथका द्वारे गावातील वृद्धांच्या याद्या तयार करणे, पेंशन मिळाले की नाही ते पाहणे त्यामुळे वृद्धांची सोय होईलच आणि जुनी पिढी आणि नविन पिढी यातील अंतर कमी होईल. वृद्धांच्या जिवनात आशेचा किरण निर्माण होऊन सुखद जिवन जगण्याचा अनुभव घेऊ शकतात.

संदर्भ सूची :-

- (१) विवाह व कौटूंबिक संबंध-लेखिका - सौ. सुनिता रवि शेंडेश्री गजानन प्रकाशन, अमरावती
- (२) विवाद आणि कौटूंबिक संबंध- त्रिवेणी फरकाडे - विद्या प्रकाशन
- (३) मानसशास्त्र (मानवी वाढ व विकास) - डॉ. पुरुषोत्तम बोरकर पिंपळापुरे प्रकाशन, महाल, नागपूर

डॉ.भीमराव आम्बेडकर एवम् समान नागरिक संहिता

प्रा.डॉ.पोटभरे एस.डी.

राजनीतिशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिवछत्रपती कला महाविद्यालय पाचोड,
ता.पैठण, जि.औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

हाल ही में दिल्ली उच्च न्यायालयने देश में समान नागरिक संहिता लागू करने के जरूरत पर जोर दिया है। समान नागरिक संहिता में देश के विभिन्न धर्मों के लोगों को एकसमान नागरिक कानून के दायरों में लाने का प्रावधान है। भारत में विभिन्न जाति, धर्म, पंथ के लोग निवास करते हैं। यहाँ की धार्मिक विविधताही समान नागरिक संहिता को लागू करने में मुश्किल पैदा करती है। धार्मिक कट्टरतावाद, साम्प्रदायिकता की भावना देश को विभाजित कर सकती है। भारत इसका उत्तम उदाहरण है। धर्म अथवा जाति के आधारपर एक-दूसरे के विरुद्ध भेदभाव की भावना रखना, ऐसी भावना राष्ट्र की एकता को नष्ट कर देती हैं और देश की उन्नति में रुकावट डालती है।

धार्मिक कट्टरतावाद, साम्प्रदायिकता, जातियता के कारण आजादी के 75 वर्ष के बाद भी हम समान नागरिक संहिता देश में लागू नहीं कर सके। यदि समान नागरिक संहिता को लागू करने का प्रश्न आता है, तो देश में भूचाल आ जाता है। संविधान सभा में समान नागरिक संहिता के मसले पर घमासान चर्चा हुई लेकिन यह तय हुआ कि संविधान के नितिनिर्देशक तत्वों में अनुच्छेद-44 में समान नागरिक संहिता को समाविष्ट किया जाएगा। देश का विभाजन, जातिय, धार्मिक दंगे, निरक्षरता, दारिद्रता ऐसे अनेक समस्याओं का भांडार विरासत में ब्रिटीश सरकार छोड़कर चली गयी थी। देश को और अशान्त करना संविधान सभा को उचित नहीं लगता और देश में शिक्षा की वृद्धि के बाद नागरिकों का दृष्टिकोण विशाल हो जाएगा तब उस वक्त कार्यरत शासन इस कानून को लागू करने का निर्णय लेगी। डॉ.भीमराव आम्बेडकर देश में समान नागरिक संहिता लागू करना चाहते थे। प्रस्तुत शोध पत्र का उद्देश समान नागरिक संहिता के के संदर्भ में डॉ.भीमराव आम्बेडकर के विचारों का अध्ययन करना है।

शोध पत्र के उद्देश :-

इस शोधपत्र के उद्देश निम्नलिखित है।

- 1) डॉ.भीमराव आम्बेडकर का संक्षिप्त जीवन परिचय का अध्ययन करना।
- 2) समान नागरिक संहिता का अर्थ समझना।
- 3) भारतीय समाज व्यवस्था का अध्ययन करना।
- 4) समान नागरिक संहिता के संदर्भ में डॉ.भीमराव आम्बेडकर के विचारों का अध्ययन करना।

शोधपत्र के गृहितक :-

डॉ.भीमराव आम्बेडकर एवम् समान नागरिक संहिता इस शोध पत्र के गृहितक इसप्रकार है।

- 1) एक प्रखर राष्ट्र निर्माता के रूप में डॉ.भीमराव आम्बेडकर को जाना जाता है।
- 2) समान नागरिक संहिता का अर्थ देश में समान नागरिक कानून कार्यान्वित करना है।
- 3) भारतीय समाज व्यवस्था विभिन्न जाति, धर्म, पंथों में विभाजित है।
- 4) डॉ.भीमराव आम्बेडकर समान नागरिक संहिता के समर्थक थे।

शोधपत्र का महत्व :-

राजनीतिक विज्ञान में स्वतंत्रता, समानता एवम् भ्रातृभाव को अनन्यसाधारण महत्व दिया जाता है। संविधान, कानून का शासन-अनुशासन के लिए अत्यंत आवश्यक है। संविधानिक शासन प्रणाली तानाशाही को ठुकराती है। यदि किसी देश में धार्मिक, जातिय, पंथीय भिन्नता हो तो प्रत्येक व्यक्ती ने अपने संकिर्ण विचारों को ठुकराकर व्यापक दृष्टिकोण को अपनाना चाहिए। भारत में विभिन्न धर्म के अनुयायी पाये जाते हैं। यहाँ हिन्दु, मुस्लिम, सिख, ईसाई, बौद्ध, जैन धर्म के अनुयायी पाये जाते हैं। सभी धर्मों के धर्माचरण भिन्न-भिन्न है। यह भिन्नताही

समान नागरिक संहिता कार्यान्वित करने में बाधक है। डॉ. भीमराव आम्बेडकर ने राष्ट्रीय एकात्मता के लिए 'हम सब भारतीय है' यह नारा दिया था। उनके समान नागरिक संहिता के संदर्भ में क्या विचार थे, इस जिज्ञासा कि वजह से मुझे यह शोध पत्र विशेष महत्वपूर्ण लगता है।

डॉ. भीमराव आम्बेडकर का संक्षिप्त जीवन परिचय :-

डॉ. भीमराव आम्बेडकर को (14 अप्रैल 1891 - 6 दिसम्बर 1956) एक समाज सुधारक, विधिवेत्ता, संविधान के निर्माते, प्रथम विधीमन्त्री, एक कुशल राजनीतिज्ञ, अर्थशास्त्र प्रोफेसर, धर्मसुधारक के रूप में देखा जाता है। 'शिक्षित बनो, संघर्ष करो और संघटीत रहो' का नारा देनेवाले, नारी अधिकारों के समर्थक, छुत-अछुत के कड़े आलोचक ऐसे अनेक पहलूवाले व्यक्तित्व रह चुके डॉ. आम्बेडकर एक सच्चे राष्ट्रनिर्माता थे। वे विशाल प्रतिभाशाली व्यक्तित्ववाले थे। समानता एवं सामाजिक न्याय के बड़े समर्थक थे। वे देश में सामाजिक सुधार एवं सामाजिक, धार्मिक एकता देखना चाहते थे। देश-विदेश से उन्होंने शिक्षा प्राप्त की थी। जाति प्रथा का विनाश, दि प्राबलम ऑफ दि रुपी, पाकिस्तान और द पार्टिशन ऑफ इंडिया, रानडे, गांधी एण्ड जिन्हा, हू वेअर दी शुद्राज? स्टेट एण्ड माइनोरीटीज आदि जाने-माने ग्रंथों के वे निर्माता थे। बहिष्कृत भारत, मूकनायक, समता, जनता, प्रबुध्द भारत डॉ. आम्बेडकर द्वारा संपादित पत्र-पत्रिकाएँ हैं। जिसमें उन्होंने देश में सामाजिक, राजनीतिक एवं आर्थिक मुद्दों पर अपने विचार व्यक्त किये हैं। भारतरत्न से उन्हें सन्मानित किया है। उनका जन्मदिवस 'ज्ञान दिवस' के रूप में मनाया जाता है। विश्व उन्हें 'ज्ञान का प्रतिक' (Symbol of Knowledge) के रूप में देखता है। देश में सामाजिक समानता देखना उनका स्वप्न था। सामाजिक समानता के कई अवसर उन्होंने संविधान में लिखित रूप में दिये हैं। मौलिक अधिकार एवं राज्य के नितिनिर्देशक तत्वों में वे देश की भावी तस्वीर देखते हैं।

समान नागरिक संहिता :-

समान नागरिक संहिता का अर्थ एक पंथनिरपेक्ष कानून है जो सभी पंथ के लोगों के लिए समान रूप से लागू होता है। दुसरे शब्दों में अलग-अलग पंथों के लिए अलग अलग नागरिक कानून न होता ही समान नागरिक संहिता की मूल भावना है। यह संहिता किसी भी पंथ, जाति के सभी निजी कानूनों से उपर है। संक्षेप में समान नागरिक संहिता सभी धर्मों के लोगों को एकही कानून के दायरे में लाने का प्रावधान है।

भारतीय संविधान धर्मनिरपेक्ष तत्व का स्वीकार करता है। संविधान धर्मनिरपेक्ष होने के बावजूद भी भारत में अधिकतर निजी कानून धर्म के आधार पर तय किये जाते हैं। हिन्दु, सिख, जैन और बौद्ध हिन्दु विधी के अंतर्गत आते हैं, जबकि मुस्लिम और ईसाई के लिए अपने अपने कानून हैं। मुस्लिमों का कानून शरीअत पर आधारित है; ईसाई और पारसी समुदाय का पर्सनल लॉ है।

भारतीय समाज व्यवस्था :-

भारतीय समाज व्यवस्था विभिन्न धर्म, पंथ, जाति में विभाजित है, यहाँ की समाज व्यवस्था श्रेणीबद्ध है। धर्म, बोली भाषा, रहन-सहन, खान-पान की आदते, अलग अलग धर्मों के अलग अलग त्यौहार इतनाही नहीं प्रत्येक धर्म, जाती के आयकॉन अलग अलग है। धार्मिक रितीरिवाज के अनुसार प्रत्येक समाज प्रतिबद्ध है। ब्रिटीशपूर्व काल में स्मृतीकारों और मनु लिखित मनुस्मृतीपर आधारित समाज व्यवस्था आधारित थी। ब्रिटीश उपनिवेश में सर्वप्रथम ब्रिटीशोंने इस देश के विभिन्न कानूनों का संहितीकरण किया लेकिन विभिन्न धर्मों के रितीरिवाज को एक सूत्र में बाँधने का धाडस ब्रिटीश सरकार भी नहीं कर सकी। इसलिए उन्होंने हिन्दु धर्म के व्यक्तिगत कानून अलग (हिन्दु उत्तराधिकार अधिनियम) वैसेही मुस्लिम, ईसाई और पारसी लोगों के लिए अलग-अलग व्यक्तिगत कानून धर्मग्रंथ के अनुसार बने थे, उसमें जादा बदलाव नहीं किया।

स्वतंत्रता के बाद संविधान सभा द्वारा निर्मित संविधान के भाग-3 में समान नागरिक संहिता को समाविष्ट करने का प्रयास किया था, लेकिन प्रखर विरोध के कारण भारतीय संविधान के भाग-4 में राज्य के नितिनिर्देशक तत्व के अन्तर्गत अनुच्छेद-44 में समान नागरिक संहिता का समावेश किया गया। भारत का संविधान राज्य के नितिनिर्देशक तत्व में सभी नागरिकों को समान नागरिकता कानून सुनिश्चित करने के प्रति प्रतिबद्धता व्यक्त करता है, ऐसा निर्देश नितिनिर्देशक तत्वों में राज्य को दिया गया है। किन्तु देश में केवल गोवा राज्य ने ही समान नागरिक कानून लागू किया है। केंद्र सरकार एवं राज्य सरकारें वोट की राजनीति के दायरे में इस महत्वपूर्ण पहलू को देखते हैं।

डॉ. भीमराव आम्बेडकर एवं समान नागरिक संहिता :-

समान नागरिक संहिता में देश के प्रत्येक नागरिक के लिए एक समान कानून होता है, चाहे वह किसी भी धर्म या जाति का क्यों न हो। समान नागरिक संहिता में शादी, तलाक और जमीन, जायदाद के बटवारे आदि में सभी धर्मों के लिए एक ही कानून होता है। अभी देश में जो स्थिती है उसमें सभी धर्मों के लिए अलग-अलग नियम हैं। संपत्ती, विवाह और तलाक के नियम (हाल ही में तीन तलाक के सम्बंध में बदलाव

किया है।) हिन्दुओं, मुस्लिमों और ईसाईयों के लिए अलग-अलग है। डॉ.भीमराव आम्बेडकर देश में समान नागरिक संहिता के समर्थक थे। उन्होंने संविधान सभा में समान नागरिक संहिता का जोरदार समर्थन किया था। देश एक और धर्म के अलग अलग कानून डॉ.आम्बेडकर को मंजूर नहीं थे। देश की एकता एवं अखंडता के लिए सभी धर्मों के अनुयायीयोंने प्रथम देश को प्राधान्य देना चाहिए ऐसा उनका मत था। राष्ट्रीय भावना निर्माण करने के लिए देश में सभी धर्मों के लिए एकही नागरिक कानून होना चाहिए ऐसा उनका मत था। संविधान सभा में समान नागरिक संहिता के बारे में डॉ.आम्बेडकर ने कहा था, "मुस्लिमों के मुस्लिम कानून और हिन्दुओं के हिन्दु कानून है। उन्हें पर्सनल लॉ कहते हैं। यह पर्सनल लॉ जैसे है वैसेही रखने है क्या? यह एक महत्वपूर्ण प्रश्न है। यह कानून धर्म के आधार पर बने है। भारत में धर्म के बारे में भावनाएँ इतनी व्यापक है कि उनमेंसे जीवन के कोई भी अंग जन्म से लेकर मृत्यु तक नहीं छूट सकते। यह कानून अगर ऐसे ही रहे, उसमें कोई भी बदलाव नहीं किये गये तो भारतीय लोगों का जीवन सिर्फ कैची में पकड़ने जैसा होता। ऐसी बातों को कोई भी मान्यता देना असंभव है। इससे डॉ.आम्बेडकर अलग अलग धर्मों के कानून के खिलाफ थे, यह स्पष्ट होता है। वे कहते हैं, इस देश में समान नागरिक संहिता लागू हो यह मेरी इच्छा है। भारत एक राष्ट्र होने के कारण देश के सभी नागरिकों के लिए एकही कानून होना चाहिए।

हिन्दु कोड बिल समान नागरिक संहिता का पहला कदम है, ऐसा उनका मत था। सिध्दार्थ कॉलेज में अपने भाषण में उन्होंने कहा था, 'सारे देश के लिए एक सिव्हील कोड होना चाहिए' ऐसा हमें लगता है। इस प्रकार की तजबीज अपने संविधान में है और वैसे उसमें दिग्दर्शन है। परंतु यह सिव्हील कोड कैसे होगा? यह स्वर्ग से आयेगा की, दूर देशों से आयात करना पड़ेगा? कानून खूद से उन्नत होना चाहिए। हिन्दु कोड बिल यह नए सिव्हील कोड का पहला कदम है। इसलिए आज हिन्दु कानून का संहिताकरण आवश्यक है। उसमें से हम महत्तम समाप्रवर्तक निकाल सकते हैं। बादमें हम मुसलमान आदी अल्पसंख्याओं की ओर जाकर उन्हें इस नये बदलाव की दिशा दिखा सकते हैं।' हिन्दु कोड बिल के जो विरोधक हैं उन्हें विचार करना चाहिए। हिन्दुओं से पक्षपात करना मेरा उद्देश्य नहीं है। इसमें सिर्फ अपने सिव्हील कोड को आवश्यक वातावरण तयार कराना है। डॉ.आम्बेडकर के वक्तव्य से यह स्पष्ट होता है कि हिन्दु कोड बिल समान नागरिक संहिता की नींव रखने के लिए पहला कदम है।

समान नागरिक संहिता देश में राष्ट्रीय भावना और समानता प्राप्त करने के लिए उपयोगी है। यही व्यापक दृष्टिकोण से इसका उल्लेख नीतिनिर्देशक तत्त्वों में किया गया है। डॉ.आम्बेडकर प्रखर देशप्रेमी थे। वे कहते थे कि देश को मिली हुई स्वतंत्रता की कायम रखना यही प्रत्येक व्यक्ति की सोच होनी चाहिए। डॉ.आम्बेडकर हिन्दु कोड बिल पर सदन में चर्चा करते वक्त कहते हैं, 'कोई ईश्वर पर विश्वास कर सकता है तो कोई आत्मा पर, प्रत्येक व्यक्ति का यह निजी और अध्यात्मिक मामला है। लेकिन मेरे निर्णयानुसार हम सब किसी भी हालत में और किसी भी किमत पर एकजुट होने के लिए इमानदारी से प्रयत्न करना चाहिए। हमारा धर्म, श्रद्धा, उपासना अलग अलग होते हुए भी हमें एक सूत्र में बाँधकर रखने के लिए हमें संहिता की एकही पद्धति विकसित करनी चाहिए।

संविधान सभा में दि. 23 नवम्बर 1948 में समान नागरिक संहिता को विरोध करनेवाले को डॉ.आम्बेडकर ने करारा जवाब दिया था। उन्होंने कहा था, 'हमारे देश में अनेक कानून हैं, जैसे की फौजदारी कानून, संपत्ती के बारे में ट्रान्सफर ऑफ प्रॉपर्टी कानून, निगोशिएबल कानून ऐसे असंख्य कानून यही सिध्द करते हैं की, इस देश में वास्तविकता से समान नागरिक संहिता मौजूद है। सिर्फ शादी, तलाक, गोद लेना इस विषयपरही दिक्कत आती है, इसलिए समान नागरिक संहिता की आवश्यकता है।'

इसप्रकार डॉ.आम्बेडकर समान नागरिक संहिता को देश की अखंडता एवं एकता के लिए आवश्यक मानते थे। एक देश एक नागरिकत्व कि तरह एक देश एक नागरिक कानून संहिता देश में आवश्यक है। देश को एक सूत्र में बाँधने के लिए समान नागरिक संहिता मैल का पत्थर बनेगी। हमें नाज होना चाहिए सिर्फ और सिर्फ भारतीय होने का।

संदर्भ :-

- 1) समान नागरिक संहिता - चुनौतियाँ और समाधान, अनुप बरनवाल, लोकभारती प्रकाशन, नई दिल्ली.
- 2) समान नागरिक संहिता - एक परिचर्चा (संकलित), सुरुचि प्रकाशन, नई दिल्ली.
- 3) डॉ.बाबासाहेब आम्बेडकर लेखन व भाषण, खंड-18, डॉ.बाबासाहेब आम्बेडकर चरित्र-साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन.
- 4) भारतीय संविधान - डॉ.उर्मिला शर्मा / डॉ.एस.के.शर्मा, एटलान्टिक पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नई दिल्ली.
- 5) www.uniform-civil-code

गुजर समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास: बीड जिल्हयाच्या संदर्भात

डॉ. शहादेव शिवाजी डोंगर

समाजशास्त्र विभाग

कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर कासार,

जि. बीड

E-mail : dongarss79@gmail.com

❖ प्रस्तावना (Introduction) :

भारतीय समाजरचनेचा जातीव्यवस्था हा पाया मानला जातो. भारतीय समाज हा वेगवेगळी जातीत विभागलेला आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेतील गुजर हा समाज प्राचीन आणि प्रतिष्ठित समाजापैकी एक आहे. हा समाज प्रत्येक भागामध्ये वेगवेगळ्या नावाने ओळखला जातो. उदा. गुज्जर, गुजर, गुर्जर, गोजार, बडगुजर, राजपुत, जाट व वीर गुर्जर अशा विविध नावाने त्यांची समाजामध्ये ओळख आहे.

गुजर समाज भारतातील विविध राज्यांमध्ये आढळून येतो. त्यामध्ये प्रामुख्याने राजस्थान, गुजरात, हरियाणा, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, दिल्ली, हिमाचलप्रदेश, जम्मू काश्मीर, महाराष्ट्र अशा अनेक राज्यांमध्ये गुजर समाजाचे वास्तव्य आढळून येते. सर्वसाधारणपणे गुर्जर हिंदू, शीख, मुस्लीम, धर्मांमध्ये आणि आदिवासी जमातीतही आढळतो. तसेच भारतातील इतर राज्यातील गुजर समाजाच्या अभ्यासाबरोबर महाराष्ट्रातील बीड जिल्हयातील स्थायीक असणारा गुजर समाजाचा अभ्यास सदर संशोधनामध्ये केलेला आहे.

❖ गुजर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

गुजर शब्दाविषयी व समाजाविषयी अनेक विचारवंतांनी मत व्यक्त केले आहे, ते पुढील प्रमाणे. " गुर्जर शब्द क्षत्रियासाठी आलेल्या 'गुरूत्तर' शब्दापासून तयार झालेला आहे. ज्यावेळी गुर्जर जातीचे क्षत्रिय मोठमोठ्या शत्रूंचा पराभव करत होते. तेव्हा त्यांना महान, शक्तिशाली (गुरूत्तर) असे संबोधले जात होते."

राजस्थानातील गुजर समाजाचा पद्मपुराणामध्ये देखील उल्लेख केलेला आढळतो. महाकवी राजशेखर यांनी "प्राचीन काळातील गुजर अभिलेखात गुजर हे 'सूर्यवंशी' व 'रघुवंशी' व गुजरांना 'रघुकुलतिलक' आणि 'रघुग्रामिणी' असे म्हटले आहे." काही इतिहासकारांच्यामते "सातव्या व दहाव्या शतकातील गुजर शिलालेखावरून व सूर्यदेवाच्या कलाकृतीवरून गुजर हे सूर्यवंशी असल्याची पुष्टी देत आहेत." राजस्थानामध्ये आज सुद्धा गुजरांना सन्मानाने 'मिहीर' म्हटले जाते. ज्याचा अर्थ सूर्य असा आहे. यावरून गुजरांचा मुख्यतः धर्म मिहीर सूर्य होता. म्हणून गुजर साम्राज्याच्या ध्वजावर सूर्यचित्र (सूर्यदेवाचे) होते. हे संशोधनावरून दिसून येते."

गुजर प्रतिहार अभिलेखामध्ये गुजर प्रतिहार राजा हा श्रीरामाचा भाऊ लक्ष्मणाचा वंशज असल्याचे सांगतात. म्हणजेच गुजर सूर्यवंशी राजा इक्ष्वाकू हे राजा दशरथाचे वंशज आहेत. भगवान विष्णूचा अवतार पुरूष श्रीप्रभुरामचंद्राचे गुर्जर हे वंशज आहेत. त्यामुळे श्रीरामाच्या जीवनावर आधारित 'रामायण' आणि कृष्णावतारावर आधारित 'महाभारत' हे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील महत्त्वाचे ग्रंथ मानले जातात."

महाराष्ट्रातील गुजर समाज/बीड जिल्हयातील गुजर समाज:

राजस्थानमधील दुष्काळी प्रदेश व वाळवंट, जमीनीची नापिकी व पावसाची अनिश्चीतता यामुळे आपल्या चरितार्थासाठी गुजर समाजाने भारताच्या विविध प्रांतांमध्ये, शहरामध्य व छोट्या खेड्यांमध्ये रोजगार व व्यवसायासाठी स्थलांतर केलेले असल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे बीड जिल्हयातील गुजर समाजाने या ठिकाणी स्थलांतर केले असल्याचे अभ्यासावरून दिसून येते.

बीड जिल्हयातील गुजर हा राजस्थानातील १५७६ च्या हळदी घाटीच्या युध्दानंतर देवगिरी, औरंगाबाद नंतर वाशीम जिल्हयातील लाडकारंजा तालुक्यातून बीड जिल्हयात वास्तव्यास आला असल्याचे मानले जाते. गुजर समाज शिक्षणापासून, राजकीय क्षेत्रापासून आणि शासकीय सुविधांपासून वंचित असून व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला आहे. त्यामुळे प्रस्तूत संशोधनासाठी हा अभ्यास विषय निवडलेला आहे.

❖ संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of Study):

- 1) बीड जिल्हयातील गुजर समाजाच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 2) बीड जिल्हयातील गुजर समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

❖ संशोधनाची गृहितकृत्ये (Hypothesis of Research) :

- 1) बीड जिल्हयातील गुजर समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा झालेली नाही.
- 2) बीड जिल्हयातील गुजर समाजाच्या मागासलेपणास त्यांच्यातील स्थलांतर आणि एकजूटीचा अभाव ही कारणं दिसून आली.

❖ संशोधन पध्दती (Research Methodology) :

प्रस्तुत संशोधनासाठी विषयाची मांडणी नियोजनबद्ध व क्रमवारी लावून करण्यात आली आहे. संशोधन विषय निवडीपासून ते विषयाच्या अंतीम मांडणीपर्यंत विविध संशोधन पायऱ्यांचा अवलंब केला आहे.

संशोधन करतांना गुजर समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे वस्तुनिष्ठ अध्ययन केलेलं आहे. प्रस्तुत संशोधना वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब केलेला आहे.

➤ नमुना निवड (Sampling) :

प्रस्तुत संशोधन बीड जिल्हयातील शिरूर, पाटोदा, बीड, गेवराई आणि माजलगाव या पाच (५) तालुक्यातील २० गावांमध्ये गुजर समाज जवळपास पाच पिढ्यांपासून वास्तव्यास आहे. संशोधनासाठी नमुना निवड करत असतांना गुजर समाजाविषयी आकडेवारी संकलीत करण्यासाठी २०११ च्या जनगणनेचा आणि महाराष्ट्रामार्फत प्रकाशीत 'बीड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७-१८' यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे. या आधारे 'बीड जिल्हयातील एकूण २० गावांमध्ये गुजर समाजाची एकूण ६३०४ एवढी लोकसंख्या आहे.

संशोधनासाठी बीड जिल्हयातील गुजर समाजाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी २०० कुटुंब प्रमुखांची निवड केलेली आहे. यामध्ये प्रतिसादक म्हणून पुरुष व स्त्रिया या दोन्हींचा समावेश आहे. सदर २०० कुटुंब प्रमुखांची नमुना निवड करतांना 'संभाव्यता नमुना निवडीच्या साधा यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. या साधा यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीमध्ये लॉटरी पध्दतीने नमुना निवड केलेली आहे.

सदर संशोधनाचे अभ्यासक्षेत्र हे बीड जिल्हा व जिल्हयातील गुजर समाज एवढेच मर्यादित आहे.

❖ संकलित माहितीचे विश्लेषण:

➤ गुजर समाजाची सामाजिक स्थिती:

गुजर समाजाच्या सामाजिक माहितीच्या आधारे असे सांगता येईल की, भारतातील अनेक समाजाच्या प्रथा, परंपरा समाजाचे नियम व धर्माचे काटेकोरपणे पालन करतांना निदर्शनास येतात. यापैकी एक गुजर समाज होय. या समाजाचा व जातीचा सदस्य टिकूण राहण्यासाठी, शिक्षणाचे प्रमाण कमी असले तरी समाजावरची त्यांची पक्कड घट्ट असल्याचे दिसून येते. समाजाच्या प्रथा, परंपरा, कौटुंबिक, वैवाहिक, धार्मिक व सामाजिक रूढी यांना स्वतःच्या जीवनात त्यांनी स्थान निर्माण केले आहे. इतर समाजाच्या तुलनेत या समाजाच्या परिवर्तनाचा वेग अत्यंत कमी आहे.

बीड जिल्हयातील गुजर समाजाच्या रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, हुंडाप्रथा, सामाजिक स्थलांतराची स्थिती, त्यांच्या सामाजिक समस्या व सद्यस्थिती या विषयी संशोधकाने एकूण २०० कुटुंबाची अनुसूचीच्या माध्यमातून माहिती संकलित करून अभ्यास केलेला आहे. बीड जिल्हयातील गुजर समाजाच्या प्रतिसादकांची सामाजिक माहितीचे विश्लेषण सारणी क्र. २ मध्ये केले आहे.

सारणी क्र. २ बीड जिल्हयातील गुजर समाजाच्या प्रतिसादकांची सामाजिक स्थिती

अ.क्र.	तपशील	संख्या		एकूण	टक्केवारी		एकूण
		होय	नाही		होय	नाही	
१	गुजर समाज मागासलेला आहे असे वाटते का?	१४६	५४	२००	९८	०२	१००
२	गुजर समाजात हुंडाप्रथा निर्मुलनासाठी प्रयत्न केले जातात का?	१८	१८२	२००	१९	८१	१००

३	गुजर समाज रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा, यांच्या विळख्यात अडकलेला आहे का?	१६०	४०	२००	८०	२०	१००
४	गुजर समाजाचा सर्वांगीण विकास झाला आहे असे वाटते का?	०८	१९२	२००	०४	९६	१००
५	समाजातील सामाजिक कुप्रथांचे निर्मूलन करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो का?	०६	१९४	२००	०३	९७	१००

अभ्यासलेल्या २०० कुटुंबांपैकी १९६(९८%) प्रतिसादकांच्या मते गुजर समाज हा मागासलेला आहे असे म्हटले. तर १६२ (८१%) प्रतिसादकांच्या मते गुजर समाजात हुंडाप्रथा निर्मूलनासाठी कोणतेही प्रयत्न केले जात नाहीत. त्याच बरोबर १६० (८०%) प्रतिसादकांच्या मतानुसार गुजर समाज हा रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यांच्या विळख्यात अडकलेला आहे. तर १९२ (९६%) प्रतिसादकांच्या मते गुजर समाजाचा सर्वांगीण विकास झालेला नाही, असे म्हटले आहे. तर गुजर समाजातील सामाजिक कुप्रथांचे निर्मूलन करण्यासाठी कोणताही प्रयत्न केला जात नाही. असे १९४ (९७%) प्रतिसादकांचे मत आहे.

➤ गुजर समाजाच्या सामाजिक समस्या:

सारणी क्र. २ बीड जिल्हयातील गुजर समाजाच्या सामाजिक समस्या

अ.क्र.	तपशील	संख्या		एकूण	टक्केवारी		एकूण
		होय	नाही		होय	नाही	
१	बालविवाह, हुंडाप्रथा व परंपरांच्या समस्या	१३	७०	२००	६५	३५	१००
२	व्यसनाधिनतेची समस्या	१४२	५८	२००	७१	२९	१००
३	कर्जाची समस्या	१६०	४०	२००	८०	२०	१००
४	शिक्षणाची समस्या	१४४	५६	२००	७२	२८	१००
५	आरोग्याची समस्या	११०	९०	२००	४५	५५	१००

बीड जिल्हयातील गुजर समाजाला प्रामुख्याने भेडसावणाऱ्या सामाजिक समस्येवरून असे दिसते की, एकूण २०० प्रतिसादकांपैकी १३० (६५%) प्रतिसादकांना बालविवाह, हुंडाप्रथा व परंपरांच्या समस्या मोठ्या प्रमाणात भेडसावत आहेत. तर १४२ (७१%) प्रतिसादकांच्या मते इतर कोणत्याही समस्येपेक्षा व्यसनाधिनता अधिक गंभीर समस्या आहे. तर २०० प्रतिसादकांपैकी १६० (८०%) प्रतिसादकांना कर्जाची समस्या मोठ्या प्रमाणात भेडसावत आहे. तसेच शिक्षणाच्या समस्ये बाबत असे दिसते की, १४४ (७२%) प्रतिसादकांच्या मते शिक्षणाची समस्या गंभीर आहे. तर ११० (५५%) लोकांच्या मते आरोग्याची समस्या आहेत.

➤ गुजर समाजाची आर्थिक स्थिती:

गुजर समाजाच्या आर्थिक परिस्थिती विषयी असे म्हणता येईल की, 'गुजर समाजाचा इतर मागासवर्गीय प्रवर्गांमध्ये समावेश केल्या नंतर सुध्दा शिक्षण, प्रशासन मिळकती बाबतीत गुजर समाजाचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. मंडल आयोगाच्या शिफारशी लागू केल्यानंतर अनेक वर्षांनंतर सुध्दा लोकांचे प्रशासकीय सेवेतील प्रमाण अतिशय कमी आहे. तर काही गुजरांनी स्वतःला दुग्ध व्यवसाय आणि शेती व्यवसायातून स्वतःला समृद्ध केले आहे. तर उर्वरित गुजर समाजाची आर्थिक स्थिती आजही अतिशय दयनीय आहे.'

➤ गुजर जातीची आर्थिक स्थिती:

बीड जिल्हयातील गुजर समाजाच्या प्रतिसादकांच्या आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण क्र. ३ मध्ये केले आहे.

सारणी क्रमांक : ३ गुजर समाजातील कुटुंबांच्या उत्पन्नाचे स्रोत

अ. क्र	तपशील	संख्या	टक्केवारी
१	शेती व दुग्ध व्यवसाय	८०	४०
२	ऊस तोडणी	६४	३२
३	मजूरी	५०	२५

४	नोकरी	०६	०३
	एकूण	२००	१००

वरील सारणीमध्ये बीड जिल्ह्यातील गुजर समाजातील कुटुंबातील उत्पन्नाचे स्रोत याविषयी विश्लेषण दिलेले आहे. गुजर समाजाच्या कुटुंबाच्या केलेल्या सर्वेक्षणावरून असे दिसते की, २०० प्रतिसादकांपैकी ८० (४०%) कुटुंबांना शेती व दुग्ध व्यवसायापासून उत्पन्न मिळते. त्याचबरोबर ६४ (३२%) गुजर कुटुंबांना उसतोडणी रोजगारापासून उत्पन्न मिळते. तर ५० (२५%) प्रतिसादकांच्या कुटुंबांना मजुरीपासून उत्पन्न मिळते. तर २०० प्रतिसादकांपैकी फक्त ०६ (०३%) लोकांना नोकरीपासून उत्पन्न मिळते. थोडक्यात शेती व दुग्ध व्यवसाय व उसतोडणी पासून उत्पन्न मिळणाऱ्या कुटुंबाची संख्या अधिक आहे.

बीड जिल्ह्यातील गुजर समाजातील कुटुंबाची आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण दर्शवणारी सारणी क्रमांक ४ आहे.

सारणी क्रमांक: ४ गुजर समाजातील कुटुंबाच्या वार्षिक उत्पन्नाविषयी तपशील

अ. क्र	तपशील	संख्या	टक्केवारी
१	० ते २०,०००	०८	०४
२	२०,००१ ते ४०,०००	१०४	५२
३	४०,००१ ते ६०,०००	५८	२८
४	६०,००१ ते ८०,०००	२२	११
	१००००० पेक्षा अधिक	१०	०५
	एकूण	२००	१००

वरील सारणीमध्ये बीड जिल्ह्यातील गुजर समाजाचे एका आर्थिक वर्षातील उत्पन्न दर्शविलेले आहे. २०० प्रतिसादकांपैकी ० ते २०००० रू हजार उत्पन्न असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या ४% आहे. तर २०००१ ते ४०००० रू उत्पन्न असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या ५२% आहे. तर याच समाजातील वार्षिक ४०००१ ते ६०००० रू उत्पन्न असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या २८% आहे. त्याचप्रमाणे ६०००१ ते ८०००० हजार रू उत्पन्न असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या ११ टक्के एवढी आहे. तर १००००० पेक्षा अधिक उत्पन्न असणाऱ्याचे प्रमाण केवळ ५ टक्के आहे. या अत्यंत नग्ये उत्पन्नाच्या आधारे गुजर कुटुंबाचा उदर निर्वाह करणे ही अत्यंत कठीण बाब आहे.

❖ निष्कर्ष:

- बीड जिल्ह्यातील गुजर समाज मागासलेला असून समाजामध्ये आजही अनेक रूढी, परंपरा, व प्रथा यांचे मोठ्या प्रमाणात पालन कले जात असल्याचे दिसून येते.
- गुजर समाज निरक्षर व मागास असल्यामुळे आर्थिक मिळकत व राजगारासाठी म्हणजेच उसतोडणीसाठी मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करत असल्याचे दिसून येते. तसेच समाजात नोकरी करणाऱ्यांचे प्रमाण खूपच कमी असल्याचे दिसते. त्यामुळे समाजाचा विकास अत्यंत मंद आहे.

❖ संदर्भ सूची:

- डॉ. पी. डी. गुर्जर (२०१२) "गुर्जर वंश का इतिहास" - पंचशील प्रकाशन, जयपूर.
- डॉ. विषुधदानंद पाठक (१९९५) : राजस्थान का इतिहास; इतिहास विभाग, काशी हिंदू विश्वविद्यालय, वाराणसी.
- बीड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन : २०१७-२०१८
- डॉ. ए. एम. कुन्हाडकर : संशोधन पध्दती; विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- D. R. Bhandarkar- (1989) "Same Aspect of Ancient Indian Culture" Published by J. Jehy for Asian Educational Sesuice, 1989, Page No. 64.
- <http://www.egurdian.com> 22 August s, 2018.

विजयनगर साम्राज्यातील 'अमर-नायक' आणि 'अयांगर' व्यवस्था

प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे

इतिहास विभाग प्रमुख

कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर (का.) जि.बीड

Email - vithalgunde@gmail.com

दक्षिण भारतातील हंपी ही राजधानी असलेले राज्य विजयनगर साम्राज्य म्हणून ओळखले जाते. वरंगळच्या हरिहर व बुल्क या दोन भावांनी विजयनगरच्या साम्राज्याची पायाभरणी केली. या राज्याच्या उभारणीमध्ये त्यांचे गुरु विद्यारण्य यांची मोलाची मदत झाली. तत्कालीन महम्मद तुघलकाच्या अनागोंदी कारभाराचा फायदा घेत कृष्णानदी व तुंगभद्र नदीच्या दरम्यान स्वतंत्र हिंदू राज्य त्यांनी स्थापन केले. या राज्यावर एकंदर चार वंशजांनी राज्य केले. संगम, सालुव, तुलूव व अरविडू घराण्याने राज्य केले. 1936 ला विजयनगर साम्राज्याची स्थापना झाल्यानंतर ते साहित्य व संस्कृतीचे विशाल दालन ठरले. हे साम्राज्य जवळपास 200 वर्षे काळ टिकले. या साम्राज्याच्या आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय व सामाजिक जीवनाबद्दल खूप बोलले जाते. विजयनगर साम्राज्य हे भारतातील त्यांच्या काळातील सर्वात समृद्ध राज्य होते. पंधराव्या व सोळाव्या शतकात विजयनगरला भेट देणाऱ्या सर्व परदेशी प्रवाशांनी राज्य आणि तेथील लोकांच्या संपत्ती आणि समृद्धीचे चमकदार वर्णन आपल्या प्रवासवर्णनामध्ये केलेले आहे हे साम्राज्य नियोजित प्रशासकीय यंत्रणेद्वारे प्रचलित होत असे. प्रशासनातील अमर-नायक आणि अयांगर प्रणाली व्यवस्था ही अत्यंत महत्त्वाची म्हणून ओळखली जात असे प्रस्तुत शोध निबंध 'अमर नायक' आणि 'अयांगर' प्रणालीच्या पैलूवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न आहे.

प्रस्तावना :

विजयनगर राज्यात राजा हा सर्वसत्ताधारी होता, परंतु सर्व सत्ता पुजेच्या कल्याणाकरीता वापरावी असाही दंडक अनेक राज्यांनी स्वतःवर घालून घेतलेला आढळतो. या बाबतीत राजा धर्माचे पालन करीत असे. राजास सल्लामसलत करण्यासाठी मंत्रीमंडळ होते. तसेच प्रशासनाच्या सुचारु व्यवस्थेसाठी राज्याची विभागणी सहा प्रान्तांमध्ये करण्यात आली होती. प्रत्येक प्रान्तांची राज्यव्यवस्था राज्यपालांकडे म्हणजेच 'नायकाकडे' सोपवली जात असे. मुलकी, लष्करी आणि न्याय खात्याची सर्व सत्ता राज्यपालांकडे सोपविली असे, परंतु त्याला आपल्या प्रान्तांचा हिशोब मात्र दरवर्षी राज्यपालांकडे सादर करावा लागत असे. प्रान्ताचे विभाजन जिल्हा, परगना व खेडे याप्रमाणे करण्यात आले होते.

खेड्याचा कारभार ग्रामपंचायत तर्फे केला जाई, जमीन महसूल हे साम्राज्याचे प्रमुख उत्पन्न होते. जकात, कुरणपट्टी, विवाह कर इत्यादी सुद्धा कर सरकार आकारीत असे. विजयनगर साम्राज्याची जी प्रशासकीय व्यवस्था होती. त्यामध्ये 'अमर-नायक' व 'अयांगर' प्रशासकीय व्यवस्था होती ही महत्त्वपूर्ण व्यवस्था म्हणून ओळखली जात असे. या व्यवस्थेचा थोडक्यात प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातून घेतलेला आढावा.

‘अमर-नायक’ व्यवस्था :

अमर-नायक प्रणाली यालाच अमर-नयरकरा, नायकतन प्रणाली असेही म्हणतात. ‘अमरा’ या संस्कृत शब्द समुहापासून त्याची उत्पत्ती झाली आहे. ‘अमरा’ याचा अर्थ लढाई किंवा युद्ध होतो. याबरोबरच त्याचे स्वरूप फारसी संकल्पना अमी आर सारखे आहे. बहुधा या प्रणालीची अनेक वैशिष्ट्ये दिल्ली सल्तनतच्या ‘इक्ता’ व्यवस्थेसारखी भासतात. (जमीन वितरणाचा प्रकार आणि प्रशासनातील सहभाग ही व्यवस्था इलतुतमिशाच्या काळात विकसित झाली होती) त्या काळात त्यांनी सामंती जमीनदार म्हणून राज्य केले आणि राज्याच्या उत्पादनाच्या साधनावर ताबा घेतला. याबदल्यात राज्याला लष्करी आणि प्रशासकीय मदत पुरवायची होती. विजयनगरच्या प्रशासकीय व्यवस्थेचे ही प्रणाली महत्वाचे वैशिष्ट्य होती. या व्यवस्थेमध्ये ‘अमर-नायक’ ला लष्करी प्रमुख म्हणून सुध्दा ओळखले जात असे या योद्धांचे निश्चित कार्यालय, विशिष्ट ओळख, कर्तव्य किंवा अधिकार आणि विशेषाधिकार यांच्या आधारावर वर्गीकरण करणे कठीण असले तरी त्यांच्या आरंभाचा सविस्तर अभ्यास दोन पोर्तुगीज लेखक यांनी केला आहे. त्यामध्ये फर्नाओनूनिझ आणि डोमिगो पायस यांनी सोळाव्या शतकात कृष्णदेव राया आणि तुलूवा राजवटीचे अच्युत शाय्या यांच्या काळात भारताला भेट दिली होती. त्यांच्या प्रवासवर्णनावरून ते ‘अमर-नायक’ यांच्या जबाबदाऱ्यावर प्रश्न उपस्थित करतात तर मॅलेन्झीच्या लिखनामध्ये नायकांना राजकीय आकांक्षा असणाऱ्या व्यक्ती म्हणून संबोधले गेले त्यांची धोरणे कधी कधी राज्यकर्त्यांच्या उद्दिष्टाशी विरोधाभाषी होती तर अलिकडील काळात या व्यवस्थेबद्दल लिहिणारे एन.के.शास्त्री या व्यवस्थेला अनेक सरदारांची लष्करी युती म्हणून पाहतात. आपले मत मांडतांना ते म्हणतात की, तत्कालीन इस्लामच्या वाढत्या धोक्यामुळे विजयनगरच्या राज्यकर्त्यांनी लष्करी आणि धार्मिक दृष्टीकोन स्विकारून ही व्यवस्था स्विकारली असावी. कृष्णस्वामी या व्यवस्थेला ‘सरंजामी’ व्यवस्था मानतात. डी.सी. सिरकर कृष्णस्वामी यांनी मांडलेल्या मताचे खंडण करत सरंजामदार ऐवजी एक प्रकारचा जामीनदार म्हणून त्या ‘अमर-नायक’ कडे पाहतात जसे सरंजामशाहीचा एक प्रकारे ज्यामध्ये अमरनायकांना राजाला दिलेल्या लष्करी सेवांसाठी जमीन देण्यात आली होती. अशाप्रकारे डीसी सिरकर आणि टिव्ही महालिंगम विजयनगरच्या नायकांना केंद्र सरकारकडून लष्करी सेवा देण्याच्या अटीवर त्यांना दिलेले कार्यालय (कारा) असलेले योद्धा मानतात. अमरेनयनकान हे एक लष्करी अधिकारी किंवा प्रमुख (नायकल ज्याला त्याच्या नियंत्रणाखाली विशिष्ट सैन्याची संख्या होती. या नयनकडे अमरम (अमरमकर किंवा अमरमहली) नावाच्या जमीन किंवा प्रदेशावर महसूल अधिकार होते. तमिळ देशात आणि विजयनगर साम्राज्यात या कार्यकाळात अशा प्रकारे विभक्त झालेल्या जमिनीचे क्षेत्रफळ बरेच होते. नायकांची कर्तव्ये आणि उपक्रम इतरांमध्ये होते. मंदिरांना भेटवस्तू देणे, टाक्यांची दुरुस्ती आणि इमारत, पडीक जमिनीची पुर्नबांधणी आणि मंदिरांकडून थकबाकी गोळा करणे. तमिळ शिलालेख, तथापि नायकाने राजा किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांना दिलेल्या देयकांचा संदर्भ देत नाही. कृष्णस्वामी, मॅकेन्झी हस्तलिखितांच्या आधारे, मत मांडतात की विजयनगर सैन्याच्या कमांडरांनी (पूर्वी कृष्णदेवरायाच्या नेतृत्वाखाली) नंतर स्वतंत्र नायक राज्य स्थापन केले. अशा धोक्यांपासून बचाव करण्यासाठी विजयनगर राजांनी घोडयाचा व्यापार करणाऱ्या किनारपट्टीच्या बाजारपेठांवर अधिक नियंत्रण स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी त्यांच्यासाठी उच्च किंमत देऊन चांगल्या दर्जाच्या घोडयांच्या खरेदीवर मक्तेदारी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी त्यांच्यासाठी उच्च किंमत देऊन चांगल्या दर्जाच्या घोडयांच्या खरेदीवर मक्तेदारी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी

विश्वासाह सैनिकांसह मजबूत तटबंदी बांधली. अशाप्रकारे एकीकडे, तेलगू नायक विजयनगर साम्राज्यासाठी शक्तीचे स्रोत होते आणि दुसरीकडे ते त्याचे प्रतिस्पर्धी बनले. अमर-नायक हे सारांश म्हणून लष्करी कमांडर होते. ज्यांना प्रदेश दिले गेले रायाद्वारे शासन करा. त्यांनी परिसरातील शेतकरी, कारागीर आणि व्यापाऱ्यांकडून कर आणि इतर देयके गोळा केली. त्यांनी वैयक्तिक वापरासाठी आणि घोडे आणि हत्तींची निर्धारित तुकडी राखण्यासाठी महसुलाचा काही भाग राखून ठेवला. या तुकड्यांनी विजयनगर राजांना एक प्रभावी लढाऊ शक्ती प्रदान केली. ज्याच्या सहाय्याने त्यांनी संपूर्ण दक्षिण द्वीपकल्प त्यांच्या नियंत्रणाखाली आणला. काही महसूल मंदिरांच्या देखभालीसाठी आणि सिंचन कामासाठी वापरला गेला. अमर-नायकांनी राजाला दरवर्षी रसद पाठवली आणि स्वतःची निष्ठा व्यक्त करण्यासाठी भेटवस्तु घेऊन दरबारात हजर झाले. राजांनाही त्यांना एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठवून त्यांच्यावर आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले. तथापि सतराव्या शतकाच्या दरम्यान, यापैकी अनेक नायकांनी आपली स्वतंत्र राज्ये स्थापन केली. त्यामुळे मध्यवर्ती सत्ता कमकुवत बनत गेली.

‘अयांगर-प्रणाली’ :

आयंगर-प्रणाली ग्रामीण प्रशासनाशी संलग्नीत असणारी व्यवस्था होती. विजयनगर कालखंडात तत्कालीन प्रचलित असणारी खालील पातळीवरील घोल कालखंडातील स्वायत्त शासन परंपरा कमकुवत झाली होती व तिचे हस्तांतरण 12 ग्राम अधिकाऱ्यांमध्ये जी विभाजीत झाली होती. या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना ‘अयांगर’ म्हणून ओळखले जात असे यांना वंशपरंपरागत पद्धतीने पदे प्रदान करण्यात येत असत. शिवाय या पदांची खरेदी-विक्री झाल्याची सुद्धा काही उदाहरणे आहेत. त्यांच्या कार्याच्या बदल्यात त्यांना वेतन म्हणून भूमि स्वरूपात किंवा कृषी महसूलाच्या टक्केवारीत त्यांना वेतन दिले जात असे. अयांगर हे ग्रामसेवक किंवा कार्यकर्ते म्हणून वावरत असत. या अधिकाऱ्यांमध्ये इतरही काही प्रमुख होते. जसे ‘सेनतेओबा’ जो पूर्ण ग्रामाचा लेखाधिकारी म्हणून ओळखला जात असे, ‘अधिक्षक’ त्याला दंडनायक म्हणून प्रसिद्ध होता. याशिवाय ‘राजा महानायकाचार्य’ या नावाचा अधिकारी इतर अधिकाऱ्यांवर व ग्रामावर लक्ष ठेवत असे या अयांगर प्रणालीमध्ये असणाऱ्या 12 ग्राम अधिकाऱ्यांशिवाय ज्यांनी ग्रामीण समाजासाठी अत्यावश्यक सेवा आपल्या कौशल्याच्या माध्यमातून बजावल्या त्यांनाही वेतन स्वरूपात भूमि किंवा वेतन दिल्या जात असे. ज्यामध्ये मंदिरातील पुजारी, गावातील चामड्यांची गरज भागवणारे कामगार, कुंभार, लोहार, सुतार, निरानीकर इ.समोवश होता.

निष्कर्ष :

ऐतिहासिक साधनांच्या आधारे उपरोक्त निबंधातून काही निष्कर्ष निघतात की, ‘अमर-नायक’ प्रणालीचा प्रवास हा मध्ययुगीन काळातील ‘इक्ता’ आणि ‘जहागिरी’ प्रणाली मधूनच झालेला असून तो विजयनगर साम्राज्याच्या विकासात, उत्कर्षात त्यांनी मोलाचा वाटा उचलेला असून कालांतराने त्यांच्यातूनच अनेकात राजकीय महत्वाकांक्षा निर्माण होऊन ते केंद्रीय सत्तेच्या विरोधात सुद्धा एकवटलेले दिसून येतात.

अयांगर प्रणालीमध्ये प्रशासनात सुसूत्रता राखण्यासाठी 12 सदस्यीय अधिकारी गटाची स्थापना करून गाव पातळीवर नियंत्रण प्रस्थापित केले. गावगाडा या अधिकाऱ्यांच्या सेवेसाठी मुक्तपणे वापरण्यासाठी हे अधिकारी वंशपरंपरागत अधिकारी होते. त्यांच्या परवानगीशिवाय जमिन मिळणे किंवा खरेदी करणे हे शक्य

नव्हते हिच व्यवस्था पुढे ओरिसांच्या गंगांनी आपल्या प्रदेशात लागू केली. या व्यवस्थेने ग्राम प्रशासनावर केंद्र प्रशासनाची घट्ट पकड ठेवण्यात विजयनगर साम्राज्य यशस्वी झाले असेच म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) Ayyanyan S.K., Sources of Vijaynagara history, Madras, 1919.
- 2) Mulumdan R.C., The Delhi Sultanate, Bombay, 1960.
- 3) Sastri, K & n : Venkogaramanayya, N. ruther Sources of Vijaynagara History, Madras, 1945
- 4) उपाध्याय वासुदेव, विजयनगर साम्राज्यला इतिहास, नई दिल्ली, 1935
- 5) लष्कर, विजयनगर, स्मारक ग्रंथ, पुणे 1937
- 6) माटे म.श्री. प्राचीन भारतीय कला, पुणे 1974

भारतीय राज्यघटनेतील कलम 370 आणि 35 (अ)

१) प्रोफेसर डॉ. नवनाथराव आघाव

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

सरस्वती भुवन महाविद्यालय औरंगाबाद

ईमेल-aghavnavnath3@gmail.com

2. डॉ. श्रीधर सोनराव आघाव

राज्यशास्त्र विभाग, स्वा. सावरकर महाविद्यालय बीड

म. नं. ८३०८९९५७६

ईमेल-shridhar.aghav@gmail.com

काश्मीर साठी विशेष अधिकार देणारे कलम 370 आणि 35 (अ) भारतीय राज्यघटनेत ऊन हटविण्यासाठी दिनांक पाच ऑगस्ट 2019 रोजी गृहमंत्री श्री अमित शहा यांनी राज्यसभेमध्ये एक विधेयक मांडले आणि ते मंजूर झाले त्याचबरोबर 6 ऑगस्ट 2019 रोजी लोकसभेने ते मंजूर केले आणि कलम 370 आणि 35 (अ) भारताच्या राज्यघटनेतून हटविण्यात आले. या कलमामुळे काश्मीरला जे विशेषाधिकार प्राप्त झाले होते ते आता नाहीशी करण्यात आले आहेत त्यामुळे पाक पुरस्कृत दहशतवाद आणि त्याला बळी पडणारे भारतीय नागरिक ही फार मोठी समस्या आता राहणार नाही. 1976 च्या नागरी जमीन कायदा जम्मू-काश्मीर साठी लागू होत नसल्यामुळे तेथील नागरिकत्व इतर राज्यातील लोकांना मिळत नव्हते ते आता मिळू शकते. जम्मू-काश्मीर बाबत या सुधारणा कायद्यामुळे तेथे आता विधानसभा राहणार नाही. जम्मू-काश्मीर आणि लद्दाख हा केंद्रशासित प्रदेश असेल. या पुनर्रचना कायद्यामुळे काश्मिर आणि भारत असे दुहेरी नागरिकत्व संपुष्टात येऊन संपूर्ण भारताचे नागरिकत्व असणार आहे.

प्रस्तावना:-

जम्मू-काश्मीर पुनर्रचना विधेयक 5 आणि 6 ऑगस्ट 2019 रोजी संसदेने मंजूर केले आणि राष्ट्रपती श्री रामनाथ कोविंद यांनी या विधेयकावर स्वाक्षरी केली. जम्मू काश्मीर पुनर्रचना कायदा 2019 या नावाने हा कायदा तयार झाला आणि 9 ऑगस्ट 2019 पासून हा कायदा अमलात आला. काश्मीर ला विशेष अधिकार देणारे राज्यघटनेतील हे कलम नेमके काय होते आणि ते रद्द केल्यामुळे भारतासाठी आज त्याचा कोणता फायदा होत आहे तसेच भविष्यात कोणते फायदे होऊ शकतात हे आपण प्रस्तुत लेखात पाहणार आहोत. जम्मू-काश्मीरमध्ये कोणतीही सुधारणा आणि योजना लागू करण्यासाठी तेथील विधानसभेची परवानगी आवश्यक असायची मात्र हे कलम रद्द केल्यामुळे योजना थेट लागू केल्या जाऊ शकतात. जम्मू काश्मीरमध्ये मालमत्ता खरेदी करण्याचा अधिकार बाहेरच्या कोणत्याच नागरिकांना नव्हता त्यामुळे तेथील नागरिकत्व देखील प्राप्त होऊ शकत नव्हते आता ही स्थिती बदलली आहे त्याचा परिणाम भविष्यात निश्चितपणे दिसून येईल.

शोधनिबंधाचे उद्देश:- प्रस्तुत शोधनिबंधाचे काही उद्देश आहेत ते खालील प्रमाणे.

- १) कलम 370 आणि 35 (अ) भारताच्या राज्यघटनेतून रद्द केल्यामुळे होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- २) या कलमामुळे जम्मू-काश्मीरला कोणते विशेषाधिकार प्राप्त होते त्याचा अभ्यास करणे.
- ३) या विशेषाधिकाराचा वापर करून काश्मीर सरकार दहशतवादाला कसे खतपाणी घालत होते त्याचा अभ्यास करणे.
- ४) हे कलम रद्द केल्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला होणारा फायदा अभ्यासणे.

शोधनिबंधाची गृहितके:-

प्रस्तुत शोधनिबंधाची काही गृहितके आहेत ते खालील प्रमाणे.

- १) कलम 370 आणि 35 (अ) रद्द केल्यामुळे पाकिस्तान पुरस्कृत आतंकवाद आणि आतंकवादी संघटनांच्या घुसखोरी प्रयत्नांना भारत सरकारला थेट उत्तर देता येणे शक्य होईल.
- २) भारत हा खऱ्या अर्थाने सार्वभौम सत्ता म्हणून जगाच्या नकाशावर उदयाला येईल.
- ३) जम्मू-काश्मीरमध्ये भारतीय कायदे लागू होतील.
- ४) जम्मू-काश्मीर जागतिक पर्यटन केंद्र म्हणून उदयाला येईल.
- ५) प्रतिबंधात्मक स्थान पद्धतीचा आदेश जम्मू-काश्मीरमध्ये लागू करता येईल त्यामुळे शासनाच्या योजना स्थानिक नागरिकांचा विरोध असतो त्याचा बिमोड करता येईल.

विषय मांडणी:-

कलम 370 आणि 35 (अ) कलमाचा इतिहास आणि पार्श्वभूमी:

भारताला स्वातंत्र्य मिळत असताना भारतामध्ये जी अनेक संस्थाने होती त्यांच्या विलीनीकरणासाठी एक प्रारूप तयार करण्यात आले होते. प्रत्यक्षात ही संस्थाने भारताचाच एक भाग होती त्यामुळे त्यांना भारतात विलीन करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नव्हता मग या प्रारूप आचा अट्टाहास का असा प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाही. 25 जुलै 1947 रोजी गव्हर्नर जनरल लॉर्ड माऊंटबॅटन यांच्या अध्यक्षतेखाली सर्व संस्थानिकांची बैठक बोलावण्यात आली आणि त्यांना सांगण्यात आले की तुम्हाला भारतात विलीन व्हायचे आहे की पाकिस्तान मध्ये याचा निर्णय तुम्ही घ्यायचा आहे. 26 ऑक्टोबर 1947 रोजी जम्मू काश्मीरचे महाराजा हरी सिंह यांनी काश्मीरच्या भारतात विलीनीकरण करण्याबाबतचा प्रस्ताव स्वाक्षरी करून गव्हर्नर जनरल लॉर्ड माऊंटबॅटन यांच्याकडे सुपूर्त केला आणि 27 ऑक्टोबर रोजी त्यांनी विलीनीकरणाला मंजूरी दिली विशेष म्हणजे या प्रस्तावामध्ये कोणतीच अट किंवा विशेष राज्याचा दर्जा संदर्भात कोणतीच मागणी केली नव्हती.

मात्र यानंतरच्या काळात अशा काही घटना घडल्या की जम्मू-काश्मीर हा वादाचा विषय निर्माण झाला महाराजा हरी सिंह ह्यांचे दिवान गोपालस्वामी अय्यंगार यांनी संसदेमध्ये असे वक्तव्य केले की जम्मू-काश्मीरच्या संदर्भात विशेष अधिकार देणारे कलम राज्यघटनेत आवश्यक आहे जम्मू काश्मीर मधील स्थिती सामान्य होईपर्यंत हे कलम अस्थायी असेल. त्यानुसार कलम 370 राज्यघटनेला सर्वात उशिरा आणि सर्वात कमी चर्चेने जोडले गेलेले कलम आहे या कलमामध्ये तीन खंड आहेत तिसऱ्या खंडात असे म्हटले आहे की भारताचे राष्ट्रपती संविधान सभेच्या सल्ल्यानुसार हे कलम कोणत्याही क्षणी होऊ शकतात यासाठी राष्ट्रपतींना कोणाचाही सल्ला घेण्याची आवश्यकता नाही इथे हे स्पष्ट होणे गरजेचे आहे की 370 वे कलम हे संसदेने आणलेले आहे आणि संसदेच त्याला हरवू शकते.

दिल्ली समझोता:-

जम्मू-काश्मीरचे भारतामध्ये विलीनीकरण झाल्यानंतर हंगामी पंतप्रधान म्हणून नॅशनल कॉन्फरन्सचे शेख अब्दुल्ला यांची नेमणूक झाली. त्यांनी जम्मू-काश्मीरला भारतीय संविधानाच्या कक्षेच्या बाहेर ठेवण्याची शिफारस केली. भारतीय राज्यघटनेच्या मसूदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा या कलमाला विरोध होता कारण त्यामुळे भेट होईल असे त्यांचे मत होते. नंतर या कलमाचा मसूदा तयार करण्याची जबाबदारी पंडित नेहरू यांनी गोपालस्वामी अय्यंगार यांच्यावर सोपविली. 1951 मध्ये राज्याला एक वेगळी घटना समिती स्थापन करण्याची

परवानगी दिली आणि 1956 मध्ये ती पूर्ण करण्यात आली. 1952 मध्ये शेकापला आणि पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्या मध्ये एक समझोता झाला त्यास दिल्ली समझोता असे म्हटले जाते त्यानुसारच कलम 370 (१)(ड) नुसार भारताचे राष्ट्रपती यांना जम्मू-काश्मीरच्या शेतातील विषयांसाठी राज्यघटनेमध्ये अपवाद आणि संशोधन करण्याची ताकद प्रदान करण्यात आली. याचाच वापर करून तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ.राजेंद्रप्रसाद यांनी 14 मे 1954 रोजी एका अध्यादेशाद्वारे जम्मू-काश्मीर साठी कलम 35 (अ)लागू केले. हे कलम जम्मू-काश्मीरचे सरकार आणि तेथील विधानसभा यांना जम्मू-काश्मीरचे स्थाई नागरिकत्व निश्चित करण्याचा अधिकार प्रदान करते. याच कलमाच्या आधारे 1956 मध्ये जम्मू-काश्मीर सरकारने स्थायी नागरिकत्वाची व्याख्या निश्चित केली की आज सर्वात जास्त वादाचा विषय आहे.

तत्कालीन नेहरू सरकार मधील सार्वजनिक उद्योग आणि आपूर्तिमंत्री डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांनी 370 कलमाला कडाडून विरोध केला होता. यासाठी त्यांनी, " एक देश मे दोन विधान, दो निशान और प्रधान नहीं चलेंगे." असा नारा दिला होता. याच कारणामुळे नेहरू सरकार सोबत त्यांचे मतभेद झाले आणि त्यांनी मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. भारतीय जनसंघ नावाच्या राजकीय पक्षाची त्यांनी त्यानंतर स्थापना केली. या पक्षाने 370 कलमाच्या विरोधात देशभर जनजागृती केली लोकांचा त्यांना प्रतिसाद देखील मिळत होता. 1953 मध्ये डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांनी थेट काश्मीर मध्ये जाऊन आंदोलन पुकारण्याची घोषणा केली आणि कार्यकर्त्यांसोबत काश्मिरमधील पठानकोट च्या माधवपूर गावात जाऊन पोहोचले. त्याकाळात काश्मीर प्रवेशासाठी परमिट ची आवश्यकता असायची मात्र काश्मीर सरकारने परवानगी नाकारल्यामुळे त्यांना विनापरवाना काश्मीर आत प्रवेश करावा लागला त्यामुळे त्यांना 11 मे 1953 रोजी अटक करण्यात आली आणि कारागृहातच 23 जून 1953 रोजी त्यांचे संशयास्पद निधन झाले. त्यानंतरच्या काळात भारतीय जनता पक्षाच्या मुख्य घोषणा मध्ये कलम 370 हा मुद्दा होता. एक देश एक संविधान हे स्वप्न जे अनेक वर्षांपासून पाहिलेले होते ते आज पूर्ण होताना दिसून येत आहे.

कलम 370 आणि 35 (अ) नुसार जम्मू-काश्मीरला मिळालेले विशेषाधिकार:-

- १) भारताची संसद जम्मू-काश्मीरच्या बाबत संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार आणि संचार या विषयाबाबत कायदे करू शकत होती तर विषयाबाबत कायदे करण्यासाठी संसदेला जम्मू-काश्मीर सरकारची परवानगी घ्यावी लागेल अशी स्थिती होती. त्यामुळे राज्यघटनेतील 356 कलम जम्मू-काश्मीरला लागू होत नाही. राष्ट्रपतीकडे राज्याचे संविधान बरखास्त करण्याचा अधिकार देखील नव्हता.
- २) 1976 चा नागरी जमीन कायदा जम्मू-काश्मीर साठी लागू होत नाही त्यामुळे इतर राज्यांमध्ये राहणारा नागरिक जम्मू-काश्मीरमध्ये जमीन खरेदी करू शकत नव्हता.
- ३) भारतीय राज्यघटनेतील आर्थिक आणीबाणी ची तरतूद असणारे कलम 360 जम्मू-काश्मीर साठी लागू होत नव्हते.
- ४) कलम 370 नुसार जम्मू-काश्मीरची एक स्वतंत्र राज्यघटना होती.
- ५) केंद्रीय सूची किंवा समवर्ती सूची मध्ये ज्या बाबींचा समावेश आहे त्याच बाबी संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात येत होत्या तिथे राज्य सूचीतील तरतूदी लागू होत नव्हत्या.
- ६) प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता चे नियम तयार करण्याचे अधिकार जम्मू-काश्मीरच्या विधानसभेकडे होते त्यामुळे भारताचे इतर क्षेत्रात लागू असलेले नियम याठिकाणी लागू होत नव्हते.

७) राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वे आणि मूलभूत कर्तव्य जम्मू-काश्मीर मध्ये लागू होत नव्हते.

370 आणि 35 (अ) कलम रद्द केल्यामुळे निर्माण झालेली स्थिती आणि भवितव्य:-

- १) जम्मू-काश्मीर आणि लद्दाख हे आता केंद्रशासित प्रदेश राहणार आहेत त्यामुळे नायब राज्यपालांच्या माध्यमातून थेट राष्ट्रपतींचे शासन याठिकाणी असेल.
- २) पाकिस्तान पुरस्कृत आतंकवाद आणि आतंकवादी संघटनांच्या घुसखोरी प्रयत्नांना थेट उत्तर देता येणार आहे.
- ३) राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वे याठिकाणी आता लागू होतील त्यामुळे जम्मू-काश्मीर चा विकास आणि भरभराट भविष्यात दिसून येईल.
- ४) प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता तिचा आदेश जम्मू-काश्मीरमध्ये सुद्धा लागू करता येईल त्यामुळे काही प्रमाणात स्थानिक नागरिकांचा शासकीय योजनांना जो विरोध असतो त्याचा बिमोड करता येईल.
- ५) काश्मीर हे जागतिक पर्यटन केंद्र म्हणून उदयाला येईल.
- ६) जम्मू-काश्मीर आणि लद्दाख हे क्षेत्र अतिशय उंचावर असल्यामुळे दक्षिण आशियातील हालचाली आणि घडामोडी यांची टेहळणी करणे शक्य होईल त्यामुळे दक्षिण आशियातील सत्ताकेंद्र म्हणून भारताचा उदय होईल.
- ७) भारत हा खऱ्या अर्थाने सार्वभौम सत्ता म्हणून जगाच्या नकाशावर उदयाला येईल.

अशाप्रकारे जम्मू-काश्मीरच्या बाबत विशेष प्रावधान असलेले 370 आणि 35 (अ) हे कलम रद्द करण्याचे अनेक वर्षांपासूनचे स्वप्न प्रत्यक्षात साकार झाल्याचे दिसून येत आहे.

शोधनिबंधातून समोर आलेले निष्कर्ष आणि शिफारशी:-

भारताचे अंतर्गत आणि बाह्य सार्वभौमत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी भारतीय संसदेने 370 कलम रद्द करण्याचा जो निर्णय घेतला तो यथायोग्यच म्हणावा लागेल. प्रस्तुत शोधनिबंध आतून काही निष्कर्ष समोर येतात ते खालील प्रमाणे.

- १) भारताचे सार्वभौमत्व टिकवण्यासाठी कलम 370 हा महत्त्वाचा मुद्दा होता.
- २) राजकीय पक्ष सत्तेसाठी किती खालच्या स्तरावर जाऊ शकतात हे या कलम रद्द केल्यानंतर जो विरोध राजकीय पक्षांनी केला त्यावरून दिसून येते.
- ३) भारतात होत असलेल्या आतंकवादी कारवायांना पाकपुरस्कृत आतंकवादी संघटना ज्या जम्मू-काश्मीरच्या सरकारच्या आश्रयाखाली राहत होत्या त्यांना आता पाठबळ मिळणार नाही हे उघड झाले आहे.
- ४) 370 आणि 35 (अ) कलम रद्द करणे ही मोदी सरकारची फार मोठी उपलब्धी आहे हे मान्य करावे लागेल.
- ५) भविष्यामध्ये जम्मू-काश्मीर हे जागतिक पर्यटन केंद्र बनेल आणि भारत आर्थिक महासत्ता होण्यासाठी त्याचा निश्चितपणे हातभार लागेल.

संदर्भ सूची:-

1. भारताचे संविधान
2. www.bbcnews.com
3. दैनिक लोकसत्ता दिनांक 5 ऑगस्ट 2019
4. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स दिनांक 5 ऑगस्ट 2019
5. www.dainikpranhat.com
6. <https://m.marathi.thewire.in/article/kalam-370>

भारतातील बालकामगारांची समस्या

प्रा. आर.बी.काळे

समाजशास्त्र विभाग

र. भ. अट्टल महाविद्यालय गेवराई

प्रा. पी.एस काळवणे,

समाजशास्त्र विभाग

महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना:

बालमजुरी ही एक गुंतागुंतीची आर्थिक व सामाजिक समस्या आहे. तिची सांस्कृतिक आणि सामाजिक पाळेमुळे खोलवर रुजलेली आहेत. जगात सर्वत्र तसेच भारतातही लाखो बालकामगार असून त्यांच्या शिक्षणावर, विकासावर व भविष्यातील उदरनिर्वाहावर अयोग्य परिणाम होत आहे. बाल कामगारांपैकी बहुतेक जण धोकादायक परिस्थितीत काम करीत असल्याने त्यांचे अपरिमित शारीरिक व मानसिक नुकसान होत असते. बाल कामगार त्यांचे शिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन, सहभाग या बालहक्कापासून वंचित राहतात. बालमजुरी ही केवळ कुटुंबालाच नव्हे तर अवघ्या देशाला ही आर्थिकदृष्ट्या नुकसानकारक आहे. कारण बालमजुरीमुळे कुटुंबे ही गरिबी व अकुशल कामाच्या विळख्यात अडकून पडतात व पिढ्यानपिढ्या हे चक्र असेच चालू राहते. म्हणूनच बालमजुरी ही समस्या मानवी विकास तसेच राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टीने घातक आहे. आज आपल्याला अनेक ठिकाणी बालकामगार आढळतात. भाजीपाल्याची विक्री, चहाची टपरी, छोटी हॉटेल्स, कारखाने, खाणी, कॅटरिंग व्यवसाय, दुकाने; बसस्थानक, रेल्वेस्टेशन तसेच रस्त्यांवर कोणत्यातरी साहित्याची विक्री करताना, शेतात व इतर ठिकाणी बालकामगार आढळण्याचे प्रमाण अधिक आहे. ज्या वयात या मुलांच्या हातात पुस्तके असायला हवीत, त्या वयात मुलांना मजुरी करावी लागवी हे निश्चितच भूषणावह नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

- 1) बालकामगारांचा अर्थ व स्वरूप समजून घेणे.
- 2) बाल कामगार समस्यांच्या कारणे व परिणामांचा शोध घेणे.
- 3) बालकामगार समस्येवर उपाय सुचवणे.

बालकामगार समस्येचा अर्थ व स्वरूप-

बालकामगार म्हणजे कष्टाची आनिजात जीविताला धोका उद्भवतो अशी कामे करणारी अल्पवयीन मुले होय. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने बालकामगार म्हणजे अशी अल्पवयीन व्यक्ती की जीच्यावर अकाली प्रौढत्व लादले जाते. त्यांच्या शारीरिक आणि बौद्धिक क्षमतांचा विचार न करता कमी वेतनावर कष्टप्रद कामे करण्याची सक्ती केली जाते. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या बालकामगार विषयक समितीने असे प्रतिपादन केले आहे की, बाललोकसंख्येतील असा घटक की, ज्यास वेतन देवून कष्टप्रद कामे करण्यास भाग पाडले जाते तो बालकामगार होय. भारतीय घटनेतील कलम क्रमांक 24 मध्ये कारखान्यात किंवा धोकादायक ठिकाणी काम करणारी वयाच्या 14 वर्षांखालील व्यक्ती म्हणजे बालकामगार होय.

अशाप्रकारे प्रामुख्याने 14 वर्षांखालील बालके बालकामगार म्हणून गणले जातात तसेच शाळेत जाणारी किंवा न जाणारी, कामाचा मोबदला मिळत असो वा नसो व पूर्ण वेळ अर्धा वेळ अशा स्वरूपात काम करणारी सर्व बालके ही बाल मजुरीमध्ये मोडतात. बाल मजुरांमध्ये अपरिपक्व वयात पौढासारखे जीवन जगणाऱ्या मुलांचा समावेश होतो. आरोग्याला तसेच मानसिक आणि शारीरिक विकासाला हानिकारक परिस्थितीमध्ये तुटपुंज्या वेतनावर त्यांना तासनतास काम करावे लागते, बऱ्याच जणांना कुटुंबापासून दूर राहावे लागते. उज्वल भविष्यासाठी अर्थपूर्ण शैक्षणिक संधीपासपासून बऱ्याच वेळा अशी मुले वंचित राहतात.

जागतिक पातळीवर विचार केल्यास भारतात बालकामगारांची संख्या खूप अधिक आहे. आंतरराष्ट्रीय श्रम संगठन (आयएलओ)नुसार जगभरात २१ कोटीपेक्षा जास्त मुलांकडून बालमजुरी करून घेतल्या जाते. संपूर्ण जगातून ७१पेक्षा जास्त देशांत बालमजुरी होते. विकासशील देशांत बालमजुरीचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारत देश जगात दुसऱ्या क्रमांकावर येतो. देश जेवढा मोठा व गरीब असेल तेवढ्या अधिक समस्या अशा देशात असतात. भारतात

श्रमशक्तीचा ३.६ टक्के भाग हा १४ वर्षांखालील बालकामगारांचा आहे. ऑपरेशन रिसर्च ग्रुपनुसार १९८३मध्ये भारतात ४ कोटी ४० लाख बालकामगार होते. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हेनुसार १९९३मध्ये देशात १ कोटी ७० लाख बालकामगार होते. एनएसएसओच्या सर्व्हेनुसार २०९-१०मध्ये जवळपास ५० लाख बालमजूर भारत देशात होते. त्यात मुलींची आकडेवारी १९ लाख, तर मुलांची संख्या ३० लाखांवर होती. यात जवळजवळ अडीच लाख बालमजूर महाराष्ट्रात आढळून आले होते. राज्यातील १५ जिल्ह्यांमध्ये बालकामगारांच्या पुनर्वसनासाठी राष्ट्रीय बालकामगार योजना राबविण्यात आलेली आहे. सर्वात जास्त बालकामगार बिहार, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, मध्य प्रदेश व महाराष्ट्रात आहेत. देशात ८० टक्के बालकामगार हे ग्रामीण भागात आहेत. आपल्या देशात प्रत्येक ११वा बालक स्वतःचा खर्च स्वतः उचलतो म्हणजेच बालमजूरी करतो. अनुसूचीत जाती जनजाती, आदिवासी समुदाय, मुस्लीम व ओबीसी वर्गात बालकामगारांची संख्या फार चिंताजनक आहे. चाइल्ड रिलीफ अँड यू म्हणजे 'क्राय' संस्थेप्रमाणे मागील १० वर्षांत फक्त २.२ टक्यांनी बालमजूरीत घट झाली आहे. वर्ष २०११च्या जनगणनेनुसार देशात ८.४ कोटी मुले शाळेत जात नाहीत. शाळेत न जाणाऱ्या मुलांपैकी फक्त १९ टक्के मुले बालमजूरी करतात.

बालकामगाराची कारणे:

1. दारिद्र्य

भारतामध्ये दारिद्र्यामध्ये जीवन जगणाऱ्या लोकांचे प्रमाण खूप असल्यामुळे अनेक कुटुंबातील बालकांना कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी कोठे ना कोठे काम करावे लागते. नाही तर त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह होऊ शकत नाही म्हणून बालकामगार निर्माण होण्यामागील हे एक महत्त्वाचे कारण आहे.

2. बेकारी

भारतामध्ये बेकारीचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे कुटुंबातील प्रौढ सदस्यांना काम मिळत नाही त्यामुळे लहान मुलांना मिळेल ते काम करावे लागते व आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह पूर्ण करावा लागतो कुटुंबातील प्रौढांमधील बेरोजगारीमुळे कुटुंबाचे उत्पन्न व कुटुंबातील सदस्यांना आर्थिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते अशा परिस्थितीत कुटुंबातील मुलांना सक्तीने कामावर पाठवावे लागते. यामधून बालकामगार निर्माण होतात.

3. शैक्षणिक सुविधांचा अभाव-

भारतामध्ये प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत शैक्षणिक सुविधांचा अभाव आहे.त्यामुळे अनेक खेड्यातील मुलांना चार-पाच किलोमीटर दुसऱ्या गावांमध्ये किंवा तालुक्याच्या ठिकाणी जावे लागते त्यामुळे अनेक मुले शाळा सोडून देतात व मिळेल ते काम करण्याचा प्रयत्न करतात या मधून सुद्धा बालकामगार निर्माण होतात.

4. कौटुंबिक समस्या-

कौटुंबिक समस्यामध्ये कुटुंबाचे उत्पन्न कमी पडत असल्यामुळे काही पालक आपल्या मुलांना सक्तीने कामावर पाठवतात किंवा काहींच्या बाबतीत नाईलाजाने काम करण्यास भाग पडते तसेच कुटुंबातील आजारपण, कुटुंबातील सदस्यां मधील व्यसनाधीनता इत्यादी अनेक कौटुंबिक समस्या बालकामगार निर्मितीसाठी जबाबदार आहेत.

5. शैक्षणिक मागासलेपणा-

पालकांमधील निरक्षरतेचेमुळे मुलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते आणि कधी सक्तीने तर कधी नाईलाजाने काम करण्यास प्रवृत्त केले जाते.मुलांना शिक्षण देणे एक प्रकारे पालकांनी मुलांमध्ये केलेली गुंतवणूक समजली जाते या गुंतवणुकीचा दीर्घकालीन फायदा पालकांना होत असतो परंतु भविष्यात विलंबाने होणाऱ्या फायद्यापेक्षा ताबडतोब होणाऱ्या फायद्यास पालक प्राधान्य देतात.त्यामुळे मुलांना चांगले शिक्षण देण्याकडे पालकांचा कल नसतो. मुलांना शिक्षण देण्याऐवजी पालक मुलांना कुटुंबाचा उत्पादनाला हातभार लावण्यासाठी काम करण्यास पाठवतात. हे सर्व पालकांचा निरक्षरतेचेमुळे घडते.

6. मोठे कुटुंब-

मोठ्या कुटुंबात लहान मुलांचे पालन-पोषण संगोपन योग्य प्रकारे केल्या जात नाही. कुटुंबाचे कमी उत्पन्न आणि कुटुंबातील सदस्य संख्या जास्त यामुळे कुटुंबातील सदस्यांच्या गरजा भागविणे कुटुंबाला कठीण जाते आणि त्यामुळे अशा कुटुंबात मुलांना कामावर पाठवले जाते.

7. स्थलांतर-

आपला मूळ गावी कुटुंबाचा चरितार्थ चालविणे कठीण झाल्यामुळे अनेक कुटुंबाने शहरी भागात स्थलांतर करतात. स्थलांतर करण्यामागचा त्यांचा उद्देश स्वतःला आणि त्याच बरोबर त्यांच्या मुलांना शहरात नोकरी व्यवसाय मिळवून कुटुंबाचा चरितार्थ भागविणे असल्याचे जाणवते.

8. पालकांमधील व्यसनाधिनता-

पालकांमध्ये जर व्यसनाधिनता असेल तर कुटुंबाच्या उत्पादनात घट निर्माण होते. व्यसनाधिन पालक त्यांचे उत्पन्न त्यांच्या व्यसनावर खर्च करतात परिणामी कुटुंबाचे उत्पन्न घटते आणि कुटुंबाला आर्थिक टंचाई जाणवते अशा परिस्थितीत कुटुंबाच्या उत्पन्नात भर घालण्यासाठी कुटुंबातील मुलांना सक्तीने नाईलाज म्हणून काम करण्यास पाठवले जाते.

9. मुलांची काम करण्याची इच्छा-

काही वेळा गेम मुले शिक्षण घेण्याऐवजी आपलं काम करून कुटुंबाचा उत्पन्न मिळवण्याची इच्छा व्यक्त करतात.त्यांच्या कुटुंबाचे उत्पन्न कुटुंबातील सदस्यांच्या अर्थार्जनासाठी पुरेसे नसेल तर कुटुंबातील काही मुलांना त्यांचे पालक त्यांच्या इच्छेनुसार काम करण्याची संमती देतात परिणामी बालकामगार समस्याला असे कारण प्रोत्साहन देणारे ठरते.

वरील कारणबरोबर संयुक्त कुटुंब पद्धती, शिक्षणाबाबत मुलांची उदासीनता, वडिलांचे निधन या कारणामुळेही मुलांना लहान वयातच काम करावे लागते.काही मुले अनाथ असतात. काहीना एकच पालक असतो. अशा मुलांकडे काम करण्याशिवाय दुसरा पर्याय नसतो. ज्यांचे पालक सतत कोणत्या ना कोणत्या ताणात असतात अशांचीही मुले लवकर कामाकडे वळतात. आई बरोबर मुलीही मोठ्या प्रमाणात काम करतांना आढळतात. आपली मुलगी आपल्याबरोबर सुरक्षित राहिल या भावनेनेही काम करणार्या काही आया मुलींना बरोबर घेऊन जातात. अशा मुली हळूहळू काम शिकतात आणि नंतर काम करायलाही लागतात. मोठ्या माणसांना रोजगार उपलब्ध होत नसल्यामुळे बालमजुरीचे बांडगुळ पोसले जाते.

बालकामगार समस्येचे परिणाम :

1. शारीरिक आजार-

कोवळ्या वयातच परिस्थितीच्या रेट्यामुळे बालकामगारांना कुटुंबाच्या चरितार्थासाठी सक्तीने काम करावे लागत आहे. नोकरी व्यवसायाच्या ठिकाणी त्यांना अनेक तास काम करावे लागते व स्वरूपानुसार विशिष्ट हालचाली करावे लागतात. उभे राहून, बसून, वाकून किंवा फिरवून त्यांना काम करावे लागते.त्यामुळे त्यांचा वाईट परिणाम त्यांच्या शरिरावर होतो आणि पर्यायाने वाईट परिणाम आरोग्यावर होतात.

2. मानसिक ताण-तणाव -

कनिष्ठ प्रतीचे हलके काम करावे लागत असल्यामुळे मुलांना प्रतिष्ठा आणि आत्मसन्मानाला मुकावे लागते आणि त्यामुळे बालकांना मानसिक ताणतणावांना सामोरे जावे लागते आणि त्यांच्यामध्ये नैराश्य येते.

3. बालकामगारामधील व्यसने -

बालकामगारांचा घराबाहेरील नोकरी-व्यवसायामुळे त्यांच्यावर त्यांच्या पालकांचे प्रत्यक्ष नियंत्रण नसल्यामुळे बालकामगार मिळालेल्या स्वातंत्र्यामुळे व्यसनाच्या आहारी जातात.

4. प्रौढ कामगारावर परिणाम-

बालकामगार प्रथेचे प्रौढ कामगारांवर काय वाईट परिणाम होतात असे कुलश्रेष्ठ यांनी त्यांच्या अभ्यासात नमूद केले आहे. त्यांच्या मते, बालकामगार प्रथेमुळे रोजगार मिळण्याच्या संधी नाकारल्या जातात तसेच प्रौढ कामगारांची देवान-घेवान क्षमता कमी होते तर आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या 1980 मधील अहवालात कामगार प्रथेचे बाल कामगारावर आणि त्यांच्या कुटुंबीयांवर वाईट परिणाम होतात असे नमूद केले आहे.

बालकामगार समस्येवरील उपाय योजना:

घटनात्मक उपाय योजना: भारतीय घटनेने शोषण विरुद्धचा अधिकार भारतीय नागरिकांना दिला आहे. त्यानुसार 14 वर्षाखालील मुला-मुलींना धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास मनाई करण्यात आली आहे.

वैधानिक तरतुदी:

- 1) कंपनी कायदा 1948 नुसार 14 ते 18 वयोगटातील बालकामगारांना ओळखपत्र देणे आणि प्रत्येक दिवशी 4 1/2 तास काम देणे व रात्री 10 ते 6 या वेळेत कामावर बोलवण्यास मनाई करण्यात आली आहे.
- 2) मळे कामगार कायदा 1951 - च्या कायद्यानुसार 12 वर्षाखालील बालकाला माळ्यास काम देण्यात मनाई करण्यात आली आहे.
- 3) खान कामगार कायदा -1952 खाणीत काम करणार्या कामगारांचे किमान वय 15 वर्ष असणे आवश्यक आहे.
- 4) बालश्रम प्रतिबंधक आणि नियामक कायदा - 1986 या कायद्यानुसार वयाच्या 16 वर्षांच्या आतील व्यक्तींना धोकादायक उद्योगात काम करण्यास बंदो घालण्यात आली आहे.

बालमजुरी प्रतिबंधक कायदा १९८६नुसार १४ वर्षाखालील मुलांना कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करणे हे या अधिनियमाचा मुख्य उद्देश आहे. मुलांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यास धोकादायक मानल्या गेलेले १६ व्यवसाय व हानीकारक ६५ प्रक्रियांमध्ये मुलांना कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे. सोबतच ज्या आस्थापनांमध्ये मुलांना कामावर ठेवण्यास परवानगी देण्यात आलेली आहे, अशा सर्व कारखान्यांवरही हा अधिनियम नियंत्रण ठेवतो. दंडात्मक शिक्षा देण्याचीही तरतूद यात आहे. पण कुटुंब व प्रशिक्षण संस्थांना या अधिनियमातून वगळण्यात आले आहे. हा कायदा मोडणाऱ्यास ३ महिने ते १ वर्षापर्यंतचा तुरुंगवास आणि सोबत १० हजार ते २० हजार रुपयांचा दंड होऊ शकतो. बालमजुरांना कामावर ठेवणाऱ्या मालकाविरुद्ध अटकेची त्वरीत कारवाई करून भादंविचे कलम ३३१, ३७० व ३४ आणि बाल न्याय अधिनियम २०००च्या कलम २३, २४ व २६प्रमाणे गुन्हा दाखल केला जातो.

चाइल्ड लाइन सर्व्हिस नं. १०९८ जागरूक नागरिक चाइल्ड लाइन सर्व्हिसच्या १०९८ क्रमांकावर कॉल करून बालसमस्यांबाबत माहिती देऊ शकतात. ही सर्व्हिस २४ तास टोल-फ्री आहे. भारत सरकारची चाइल्ड लाइन इंडिया फाउंडेशनतर्फे ही सेवा संचालित केली जाते. बरेच प्रयत्न करूनही बालश्रम पूर्णपणे नष्ट केले गेले नाही. परंतु धोरणात बदलांची आता वेळ आली आहे जेणेकरून बालकामगारवर पूर्णपणे प्रतिबंध घालून नष्ट करता येईल.

निष्कर्ष-

बालमजुरीमागील प्रमुख कारणे शोधताना दारिद्र्य, अनाथ परिवारातील सदस्यांची बेरोजगारी किंवा अत्यल्प उत्पन्न, कामाच्या निमित्ताने पालकांचे होणारे स्थानांतरण, परंपरा, रूढी, चालीरीती, पालकांमध्ये शिक्षणाचा अभाव व मुलांवर नियंत्रणाचे अभाव, दुर्लक्ष, अक्षम शासकीय योजना व त्यांचे नियोजन, मुलांच्या प्रश्नांकडे बघण्याची शासनाची उदासीन वृत्ती, कायद्याचे पालन करण्याचे अभाव, घरातील वादविवादाला कंटाळून अनेक मुलं घर सोडून पळून जातात व बाहेर कामे करू लागतात. शिक्षणाकडे लक्ष नसल्याने कामाकडे वळणे, लवकर पैसे कमविण्याची ओढ लागणे, अशी बालमजुरीमागील अनेक कारणे आहेत. भारतामध्ये बालमजूर ही अत्यंत गंभीर समस्या बनली आहे. सरकारने या समस्येच्या मुळाशी जाण्याचा कधी ही प्रयत्न केला नाही, जर सरकारने गंभीरपणे या समस्येकडे पहिले असते तर २०१८ च्या ताज्या अहवालानुसार २३ दशलक्ष बालकामगार देशात निर्माण झाले नसते. फक्त कायदा निर्माण करून काही होत नाही तर उत्तम भारत निर्माण करण्याच्या स्वप्नात कायद्याची अंमलबजावणी कशा प्रकारे होतेय याकडे देखील सरकारचे लक्ष असायलाच हवे. मात्र कायदा अस्तित्वात आणून सरकारला आपली जबाबदारी संपली असं वाटतं, यापुढे जाऊन बालमजूर म्हणून जी लोकं कायद्याचे उल्लंघन करतात अशा लोकांना सरकारने कठोर शिक्षा द्यायला हवी. मात्र या बाबतीत सरकारची उदासीनता दिसून येते. बालकामगार होण्याचे मूळ कारण दारिद्र्य आहे. त्यामुळे दारिद्र्य नष्ट करण्यासाठी सरकारने राजकीय इच्छाशक्ती दाखवणे फार गरजेचे आहे. वरील नमूद केले कायदे अस्तित्वात आहेतच मात्र त्याची अंमलबजावणी गावातील तळागाळातील लोकांपासून ते शहरातील लोकांपर्यंत होत आहे कि नाही, याची दखल सरकारने वेळोवेळी घ्यायला हवी.

संदर्भ ग्रंथ-

१. आगलावे प्रदिप, १९९८, आधुनिक भारतातील समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
२. देशपांडे प्राची, फडणवीस मृणालिनी, २००२, भ्रम अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
३. तिवारी दिलीप, बालमजुर कल्याण निधीचे अस्तित्त्व संपल्यात जमा, दैनिक सकाळ
४. गेडाम प्रितम, बालमजुरी मागील कटुसत्य, दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, १२ जून २०१८.

महाराष्ट्रातील बदलते भूमी उपयोजन एक भौगोलिक लघुशोध निबंध

प्रा.डॉ. एस.बी. देशमुख

सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग
नवगण कॉलेज परळी वैजनाथ, बीड, महाराष्ट्र.

सारांश :-

मानवाच्या ज्या मुलभूत अशा तीन गरज आहेत, त्या म्हणजे हवा, पाणी आणि अन्न. हवेशिवाय मानव काही मिनीटे जीवंत राहू शकतो. पाण्याशिवाय काही तासच जिवंत राहू शकतो तर अन्नाशिवाय काही तासच जीवंत राहू शकतो. यातील सर्व गरजांचा भूमीशी संबंध आहे. मानव त्यांच्या गरजेनुसार भूमीचा उपयोग करत असतो. ज्या प्रकारची गरज असेल त्या पद्धतीने भूमी उपयोजन केले जाते. म्हणजेच भूमी उपयोजन भूमी, पाणी, हवा व मानव या चार घटकांच्या कार्यातून निर्माण होते. अन्न, घर, वाहतुक, दळणवळण, संरक्षण व मनोरंजन अशा सहा गटांत मानवाच्या गरजांचे आवश्यकतेनुसार वर्गीकरण केले जाते. वरील गरजांची पूर्तता करत असताना मानवास भूमीकडेच पहावे लागते. अन्न उत्पादनासाठी मानवास कृषी व्यवसाय करावा लागतो. पडीक जमिनीचा उपयोग आवश्यकता भासल्यास कृषीसाठी करावा लागतो. नापीक किंवा खडकाळ भूमीचा उपयोग मानवाकडून शक्यतो वाहतुक व दळणवळणासाठी केला जातो. तसेच बाग, बगीचे, कला, खेळाचे मैदान इ. मनोरंजनाच्या कार्यासाठी देखील भूमीचा उपयोग केला जात असतो.

प्रस्तावना :-

भूमी उपयोजन हे स्थळकाल सापेक्ष बदलत असते म्हणजेच भूमी उपयोजन हे स्थळा व कालानुसार सतत बदलत राहते. उदा. दहा वर्षांपूर्वी महाराष्ट्र राज्याचे जे भूमी उपयोजन होते ते आज नाही. कारण दहा वर्षांपूर्वी एखाद्या भूमीचा उपयोग कृषीकामासाठी केला जातो. तर पुढे त्याच कृषीचा उपयोग वस्तीसाठी किंवा अन्य एखाद्या कार्यासाठी त्या भूमीचा उपयोग केला जात असेल. तसेच महाराष्ट्र राज्याचे भूमी उपयोजन व गुजरात राज्याचे भूमीउपयोजन हे सारखे असणार नाही. कारण दोन्ही राज्यातील लोकांच्या भूमीच्या गरजा व भूमीचा दर्जा यानुसार भूमीचा उपयोग केला जातो. एकंदरीत मानवाच्या गरजानुसार भूमीच्या उपयोगात बदल होत असतो.

बीज संज्ञा :-

मानवी गरजा, भूमी उपयोजन, उत्पन्न व उत्पादन जमीन वापराचे बदलते स्वरूप.

अभ्यासाचे गृहितके :-

काळाच्या ओघात राज्यात तसेच देशात लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढत असल्याने गरजाही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत. यांची पूर्तता करण्यासाठी जी भूमी साधनसंपत्ती म्हणून लाभलेली आहे. जिचा पर्याप्त मात्रेपर्यंत उपयोग करून घेतला पाहिजे. जेणेकरून त्या साधन संपत्तीचा जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळून

मानवाच्या गरजा भागविल्या जातील. या दृष्टीकोनातून भूमी उपयोजनापुढे पाहिले पाहिजे म्हणजे वाढत्या लोकसंख्येला कृषी व वसाहतीसाठी जमीन पुरेल.

उद्दिष्टे :-

1. भूमी अनियोजित वापराच्या समस्या तपासणे.
2. भूमी उपयोजनाचे प्रकार तपासणे.
3. परिस्थितीतील समतोल कायम राखण्यासाठी अभ्यास करणे.
4. भूमिउपयोजनातील काळानुसार झालेला बदल अभ्यासण्यासाठी.

अभ्यास क्षेत्र :-

सदर लघुशोध निबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी भारतातील 28 पैकी एक घटक राज्य म्हणजेच महाराष्ट्र राज्याच निवड करण्यात आलेली आहे. महाराष्ट्र राज्याचे स्थान हे भारताच्या मध्यवर्ती ठिकाणी आहे. महाराष्ट्राचा सर्वसाधारण आकार हा त्रिकोणाकृती असून दक्षिणेकडे चिंचोळा तर उत्तरेकडे रुंद होत गेलेला आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या अक्षवृत्तीय विस्तार हा 25044 उत्तर अक्षवृत्त ते 2206 उत्तर अक्षवृत्त आहे. तर रेखावृत्तीय विस्तार हा 72066 पूर्व रेखावृत्त ते 80054 पूर्ण रेखावृत्त आहे. म्हणजेच महाराष्ट्र राज्याची उत्तर-दक्षिण व्याप्ती 6018 व पूर्व पश्चिम व्याप्ती 8018 आहे. महाराष्ट्र राज्याचे एकुण क्षेत्रफळ 307713 चौ.कि.मी. आहे. देशात क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने तिसरा क्रमांक लागतो. प्रथम राजस्थान व द्वितीय मध्यप्रदेशाचा आहे. भारताच्या एकुण क्षेत्रफळाच्या 9.36% क्षेत्र महाराष्ट्र भूमीने व्यापले आहे.

संशोधन पद्धती :-

सदरील शोध निबंधासाठी लागणारी सामग्री ही द्वितीयक प्रकारची असून त्यासाठी नकाशे, तक्ते, विविध प्रकारी सांख्यिकीय संदर्भ मासिके व पुस्तकांचा आधार घेतला आहे. तसेच भूमी उपयोजनाची आकडेवारी ही 2012 व 2013 चा कालावधीतील असून त्यासाठी आर्थिक व सामाजिक समालोचन व महाराष्ट्र सांख्यिकीय गोषवारा या संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेतला आहे.

विषय विवेचन :-

भूमीचा वेगवेगळ्या घटकासाठी मानवाने भूमीचा केलेला उपयोग म्हणजे भूमी उपयोजन होय. भूमी उपयोजन विशिष्ट वेळेला, विशिष्ट ठिकाणी विकसीत किंवा अविकसीत अशा दोन्हीही जमिनीत केले जाते. तसेच जर खाद्या भूभाग पूर्वी एखाद्या विशिष्ट कार्यासाठी वापरला जात असेल तर नंतर तोच भूभाग पूर्वीच्या कार्यासाठी किंवा दुसऱ्या कार्यासाठी वापर केला जातो. हा भूमीचा प्रत्यक्षात जो वापर केला जात असतो त्यालाच भूमी उपयोजन असे म्हणतात.

महाराष्ट्राच्या भूमी उपयोजनाचा अभ्यास करत असताना महाराष्ट्रातील एकुण भूमीच्या परत वापर केला जातो तो अभ्यासणे महत्वाचे अहे. महाराष्ट्रातले एकुण भौगोलिक क्षेत्रफळ 307580 चौ.कि.मी किंवा 307.5 लाख हेक्टर आहे. या क्षेत्राचा भूमीचा वापर महाराष्ट्रात कशा पद्धतीने झाला ते पुढील तक्त्यावरून अभ्यासता येते.

महाराष्ट्र भूमी उपयोजन वर्ष 2012-2013

अ.क्र.	भूमी उपयोजन प्रकार	क्षेत्र हेक्टरमध्ये (000)	क्षेत्र टक्केवारीमध्ये
1	अरण्ये	5207	16.92
2	कृषीकरिता उपलब्ध असलेली जमीन	3178	10.32
3	शेतीखाली बसलेली जमीन एकत्रीकरण वगळून	2412	07.82
4	पडीक जमीन	2618	08.51
5	कृषी खालील क्षेत्र	46232	150.29
एकुण भौगोलिक क्षेत्रफळ		30758	100%

(स्रोत : महाराष्ट्र सांख्यिकिय गोषवारा 2012-13)

त्या आधी महाराष्ट्रातील प्रशासकीय विभाग माहित असेण महत्वाचे आहेत ते पुढीलप्रमाणे. महाराष्ट्रात सध्या एकुण सहा प्रशासकीय विभाग आहेत ते म्हणजे 1) कोकण, 2) पुणे, 3) मराठवाडा (औरंगाबाद), 4) नाशिक, 5) नागपुर (विदर्भ) व 6) अमरावती ईत्यादी आहेत. या विभागाचे एकुण एकत्रीत भूमीउपयोजनाचा अभ्यास महाराष्ट्र म्हणुन 2012-13 वर्षीच्या पुढील तक्त्यात करण्यात आला आहे.

वरील तक्त्यातील आकडेवारीच्या वर्गीकरणातून असे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्रात जंगलाखालील क्षेत्र एकुण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या फक्त 16.9% एवढेच आहे. ही बाब महाराष्ट्र राज्याच्या पर्यावरणाच्या, आरोग्याच्या दृष्टीकोनातून पहिल्यास अत्यंत गंभीर आहे. कारण पर्यावरण संतुलन योग्य ठेवायचे असेल तर कमीत कमी त्या प्रदेशाचा भौगोलिक क्षेत्राच्या 33% क्षेत्रात जंगल किंवा वने असणे महत्वाचे आहे. महाराष्ट्रातील वनाखालील क्षेत्र दिवसेंदिवस कमी होत आहे.

महाराष्ट्रात कृषीकरिता उपलब्ध नसलेल्या जमिनीचे क्षेत्रफळ जवळपास 3178 हजार हेक्टर आहे. कृषीकरिता उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्रात खेडी, रस्ते, पायवाट, नदी प्रवाह, जलसाठ्या खालील जमीन, पर्वत, डोंगरावरील चराऊ क्षेत्राचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रात 1980-90 ला कृषीकरिता उपलब्ध नसलेले क्षेत्र 9% होते तर 2002-2003 ला त्यात वाढ होऊन ते 10% इतके झाले तर 2012-2013 मध्ये 10.32% इतके झाले होते.

महाराष्ट्रात शेतीखाली नसलेल्या जमिनीचे प्रमाण (पडीक जमीन वगळून) 2412 हजार हेक्टर म्हणजे एकुण भौगोलिक क्षेत्राच्या 7.82% इतके आहे. महाराष्ट्रात कृषी खालील नसलेल्या जमिनीचे सर्वात जास्त क्षेत्र भंडारा व गोंदिया जिल्हयात आहे तर सर्वात कमी क्षेत्र सिंधुदुर्ग जिल्हयात आढळुन येतो.

महाराष्ट्रात पडीत जमिनीचे क्षेत्र 2628 हजार हेक्टर असुन हे एकुण औद्योगिक क्षेत्राच्या 8.51% इतके आहे. महाराष्ट्रात नाशिक, पुणे, सातारा जिल्हयात पडीत जमिनीचे क्षेत्र जास्त आहे. तसेच सोलापुर, नगर, रत्नागिरी, बीड व सांगली जिल्हयात देखील पडीत जमिनीचे क्षेत्र आहे.

महाराष्ट्रात नक्त पिकाखालील क्षेत्र 17344 हजार हेक्टर असुन हे प्रमाण एकुण भौगोलिक क्षेत्राच्या 56.38% एवढे आहे. राज्यात जवळपास लागडी योग्य जमीन क्षेत्र 2412 हजार हेक्टर आहे. म्हणजे राज्याच्या एकुण क्षेत्राच्या 7.82% आहे.

निष्कर्ष :- सदरील शोधनिबंधाच्या अभ्यासावरून पुढीलप्रमाणे काही निष्कर्ष काढता येतात. त्याचप्रमाणे उपाययोजना कराव्या लागतील.

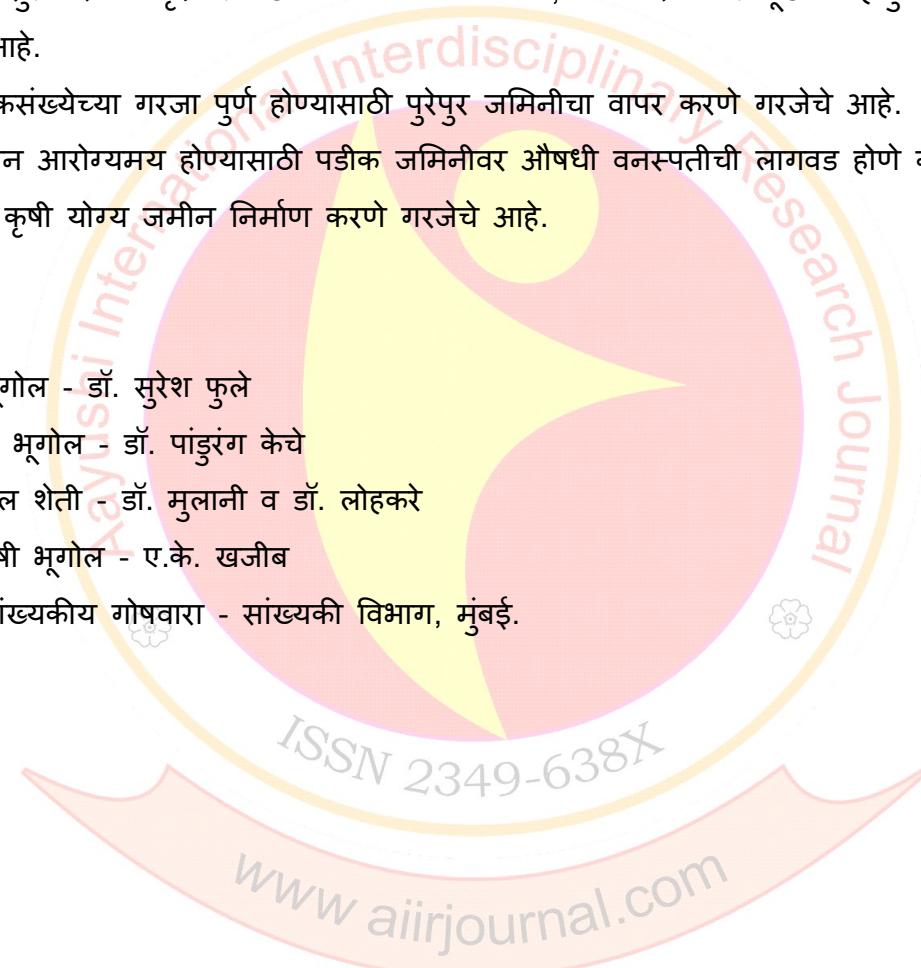
- 1) महाराष्ट्रातील वनाखालीली क्षेत्र कमी होत नाही.
- 2) राज्याच्या पर्यावरणाच्या, आरोग्याच्या दृष्टीकोनातून ही बाब गंभीर असल्याचे अनुमान निघते कारण कमीत कमी क्षेत्राच्या 33% जमिनीवर जंगल किंवा वृक्ष लावड होणे गरजेचे आहे.
- 3) कृषी खाली नसलेल्या जमिनीचे क्षेत्र हे भंडारा व गोंदिया, कोकणातील सिंधुदुर्ग जिल्हयात आहे.
- 4) मानवी वसाहती खालील क्षेत्र वाढ होत आहे.

उपाययोजना :-

- 1) पर्यावरण संतुलनासाठी वृक्ष लागड किंवा फळ फळावळ, फर्निचसाठी लाकूडन म्हणून वृक्ष वाढवणे आवश्यक आहे.
- 2) वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण होण्यासाठी पुरेपुर जमिनीचा वापर करणे गरजेचे आहे.
- 3) मानवी जीवन आरोग्यमय होण्यासाठी पडीक जमिनीवर औषधी वनस्पतीची लागवड होणे गरजेचे आहे.
- 4) महाराष्ट्रात कृषी योग्य जमीन निर्माण करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) महाराष्ट्र भूगोल - डॉ. सुरेश फुले
- 2) महाराष्ट्राचा भूगोल - डॉ. पांडुरंग केचे
- 3) महाराष्ट्रातील शेती - डॉ. मुलानी व डॉ. लोहकरे
- 4) भारतीय कृषी भूगोल - ए.के. खजीब
- 5) महाराष्ट्र सांख्यिकीय गोषवारा - सांख्यिकी विभाग, मुंबई.

लॉकडाऊन : पर्यावरणासाठी एक वरदान

प्रा. डॉ. कराळे ए. बी.

भूगोल विभाग प्रमुख

सरस्वती महाविद्यालय, केज

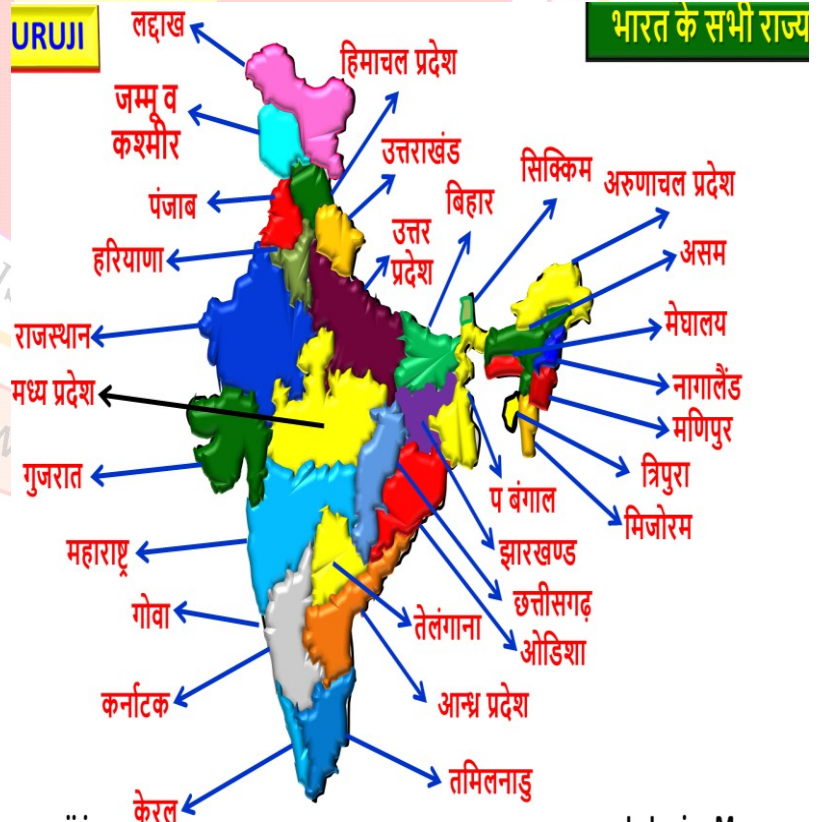
ता. केज जि. बीड, 431123 (महा.)

प्रस्तावना-

मार्च 2019 शेवटच्या आठवड्यात भारतात सुरु झालेले लॉकडाऊन हे "न भुतोन भविष्यती" असे होते. कारण पुर्ण भारत देश लॉकडाऊनमध्ये थांबला होता. सर्व रस्ते, उद्योगधंदे बंद होते. मानवजीवन थांबले होते. कारण कोरोना यामहामारीने संबंध जगालाच थांबवले होते. यामुळे भौतिक सुखाच्या आणि विकासाच्या मागे रात्रदिवस लागलेला मानव थांबला. त्याला यामानवनिर्मित की निर्सर्गनिर्मित यावर वाद असला तरी कोरोना यामहामारीने संबंध जगापुढे एक फारमोठे आव्हान उभे केले आहे. यामहामारीला थांबवण्याचा एकच पर्याय होता. तो म्हणजे लॉकडाऊन. भारतातही हे लॉकडाऊन करण्यात आले. याचा परिणाम सामाजिक जीवनावर फारमोठ्याप्रमाणात दिसून आला. याचा फटका सर्वांच बसला आहे. ही महामारी कोणासाठी फायदाची ठरली असेलतर ती फक्त निर्सर्गसाठी फायदाच्या ठरली आहे. गेल्याकितेक वर्षापासून या निर्सर्गाल दिलेली अनमोल भेटच आहे. कारण निर्सर्ग सवैच्च कीमानवसवैच्यावाद अनादी अंतकाळापासून सुरू आहे. पण यामहामारीने दाखवून दिले आहे. कीमान वापुढे निर्सर्ग फारमोठे संकट आणत आहे. कारण पर्यावरणाचा जो न्हास या मानवाने केला आहे. त्याचे परिणाम आज संबंध जग भोगत आहे. निर्सर्गाला जरी कारणे कळत नसली तरी परिणाम मात्र निश्चित कळतात.

अभ्यासक्षेत्र -

भारताचे स्थान उत्तर्गोर्लाधात असून भारताच्या मध्यातुन कर्कव्रत केलेले आहे. भारताची उत्तर दक्षिण लांबी 3214 किलोमीटर तर पूर्व पश्चिम लांबी 2933 किलोमीटर आहे. 15200 किलोमीटर भूसीमा तर 7517 किलोमीटर समुद्री सीमा भारताला लाभली आहे. भारताचे एकूण क्षेत्रफळ 32 लाख 87 हजार 263 चौरस किलोमीटर असून विस्ताराने जगात भारत सातव्या क्रमांकावर तर लोकसंख्येच्या बाबतीत मात्र जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. मोठ्या प्रमाणात प्राकृतिक विविधता असलेला भारत हा देश आहे. जगातील मोठ्या प्रमाणात प्रदूषणीत शहरे

भारतात ही आहेत. यामध्ये राजधानी दिल्ली, कानपूर, अहमदाबाद, मुंबई, पुणे, बेंगलोर, हैदराबाद व कोलकत्ता आणि जमशेदपूर इत्यादी शहरे आहेत.

उद्दिष्टे :-

- 1) लॉकडाऊन मुळे प्रदूषणात घट झाली अभ्यास करणे.
- 2) लॉकडाऊनमुळे भारतीय पर्यावरण स्वच्छ व शुद्ध झाले यांचा अभ्यास करणे.
- 3) लॉकडाऊनमुळे पर्यावरणातील धूलिकण, कार्बन डायऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साइड व मिथेन या वायूचे प्रमाण कमी झाले यांचा अभ्यास करणे.
- 4) लॉकडाऊन हे पर्यावरणासाठी एक वरदान स्थापित झाले यांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :-

- 1) लॉकडाऊनमुळे पर्यावरण प्रदूषणात घट झाली.
- 2) लॉकडाऊनचा मानवी विकासावर प्रतिकूल परिणाम झाला असला तरी त्याचा अनुकूल परिणाम पर्यावरणावर झाला आहे.
- 3) लॉकडाऊनपर्यावरणासाठी वरदान ठरले आहे.
- 4) लॉकडाऊन ने फार मोठ्या प्रमाणात पर्यावरण संवर्धनाचे काम केले आहे.

अभ्यास विषय:-

जागतिक महामारीमुळे संबंध जग काही महिने लॉकडाऊन होते. या महामारीने मानव जाती पुढे, मानवाच्या अस्तित्व पुढेच फार मोठे संकट उभे केले होते. याचा परिणाम मानवाच्या क्रियाशक्तीवर झाला होता. मानवाचे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे बंद झाले होते. कोरोनाने मानवाला लॉकअपमध्ये बंद केले होते. यामुळे उद्योग धंदे, कारखाने, दळणवळणाची वाहतूक साधने ही बंद होती. याचा परिणाम वातावरणामध्ये सुशांत शांतता पसरली होती. यामुळे पर्यावरणाचे नैसर्गिक रूप शेकडो वर्षांनंतर पाहायला मिळालं होतं. कारण एवढा शांत पर्यावरण आम्ही कधीच अनुभवला नव्हता. ही पर्यावरणाची मानवा पुढील प्रतिकूलता असेली तरी पण पर्यावरणासाठी ती फार मोठ्या प्रमाणात अनुकूल ठरली आहे. कारण मानवाकडून रोज मोठ्या प्रमाणात प्रदूषक घटक या पर्यावरणामध्ये उत्सर्जित होत असतात. या प्रदूषित घटकामुळे पर्यावरणाचा फार मोठा प्रमाणात न्हास झाला आहे. यामुळे पर्यावरण प्रदूषित झाला आहे. त्याचा परिणामही संबंध जगातील सर्वच सृष्टीला भोगावे लागत आहे. आज अनेक देशात शुद्ध हवा विकत घ्यावी लागत आहे. शुद्ध ऑक्सिजन तर भारतात त्याचे मानवी जीवनात काय काय अस्तित्व आहे. हेच दाखवून दिले आहे.

अ.क्र.	वायु गुणवत्ता गुणांक	वायु स्थर
01	0 ते 50	शुद्ध हवा
02	51 ते 100	समाधान कारक हवा
03	101 ते 200	मध्यम स्वरूपाची हवा
04	201 ते 300	खराब हवा
05	301 ते 400	अत्यंत प्रदूषित हवा

(स्रोत - केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, भारत सरकार)

आपण जर पाहिलं तर भारतातील अनेक महानगरे खूप मोठ्या प्रमाणात प्रदूषित झाली आहेत. त्याचा घातक परिणाम मानवी जीवनावर ही वारंवार होत असलेला आपल्या लक्षात येत आहे. वायू गुणवत्ता मूल्य जर आपण पाहिलं तर 0 ते 51 गुणवत्ता मूल्य असेल तर ती हवा शुद्ध समजली जाते. 51 ते 100 मूल्य असणारी हवा समाधानकारक हवा समजली जाते. 101 ते 200 वायू गुणवत्ता मूल्य असणारी हवा मध्यम स्वरूपाची हवा समजली जाते. तर 200 पेक्षा अधिक व 300 पेक्षा कमी गुणवत्ता मूल्य असणारे हवा खराब हवा समजली जाते. तर 300 ते 400 मूल्य असलेली हवा अत्यंत प्रदूषित हवा समजली जाते. आज भारतातील अनेक शहरे ही अत्यंत प्रदूषिती झाली आहेत.

वातावरणामध्ये विविध वायूचे मिश्रण असते. पण काही वायूचे प्रमाण वातावरणात वाढले तर त्यामुळे पर्यावरण प्रदूषित होते. कारखाने, उद्योगधंदे, वाढते औद्योगीकरण, वाहतूक व दळणवळणाची स्वयंचलित वाहने यामुळे मोठ्या प्रमाणात वातावरणामध्ये कार्बन डाय ऑक्साईड, नायट्रोजन ऑक्साईड, सल्फर डायऑक्साईड, मिथेन, धूलिकण अशा विविध प्रदूषित घटकाचे मोठ्या प्रमाणात रोज वातावरणात उत्सर्जन होत असते. यामुळे वातावरणामध्ये या वायूचे प्रमाण वाढले जाते. याचा परिणाम पृथ्वीवरील उष्णता या वायूमध्ये साठून राहते आणि तापमानात वाढ होते. यामुळे घातक परिणाम संबंध सृष्टीवर होत आहेत.

जगाचा विचार केला तर लाँकडाऊनमध्ये अमेरिकेमध्ये 40 ते 50 टक्के प्रदूषण कमी झाले. तर चीनमध्ये 25 टक्के प्रदूषणामध्ये घट झाली आहे. भारतामध्येही 30 ते 40 टक्के प्रदूषणामध्ये घट दिसून लाँकडाऊनमध्ये झालेली दिसून आली. झारखंड मध्ये वायू गुणवत्ता गुंणाक 40 ते 50 मध्ये आला आहे. तो 2019 मध्ये 150 ते 250 होता. म्हणजे लाँकडाऊन चांगला परिणाम पर्यावरण संवर्धनासाठी झालेला दिसून येतो. कारण पर्यावरणामध्ये मानवाचा हस्तक्षेप अत्यंत कमी या काळामध्ये झाला होता. यामुळे पर्यावरण शुद्ध झाले, स्वच्छ झाले. वातावरण स्वच्छ झाल्यामुळे उत्तराखंड, पंजाब मधील जालंधर येथून हिमालयाची उंचीबर्फ हिमशिखरे स्पष्टपणे नजरेस येत होती, कारण आकाश स्वच्छ झाले होते.

भारतातील काही प्रमुख शहरातील वायुप्रदूषण स्थिती

अ.क्र.	शहराचे नाव	2019	2020	प्रदूषणातील घट
01	आग्रा	158	67	मध्यम ते संतोषजनक
02	बुलंद शहर	211	155	खराब ते मध्यम
03	गाजियाबाद	216	82	खराब ते संतोषजनक
04	ग्रेटर नोएडा	190	101	मध्यम
05	कानपुर	157	79	मध्यम ते संतोषजनक
06	लखनऊ	219	106	खराब ते मध्यम
07	नोएडा	185	70	मध्यम ते संतोषजनक
08	वाराणसी	232	105	खराब ते मध्यम

(स्रोत -हिंदी न्यूज दिनांक 07 एप्रिल 2020 लखनऊ)

तसे पाहिले तर पार्टिक्यूलेट मेटर 2.5 यामध्ये प्रथमच कमी झालेला आढळून आला. वातावरणातील नायट्रस ऑक्साईडमुळे भारतात बालक व वृद्ध लोकांमध्ये दम्याचे प्रमाण वाढले आहे. पण या कालावधीमध्ये या वायूचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे त्याचे चांगले परिणाम बालक व वृद्ध लोकांवर दिसून आले. भारताची राजधानी असलेल्या दिल्लीमध्ये पीएम

मूल्य 2.5हे 30 टक्के कमी झाले. अहमदाबाद मध्ये 15 टक्केकमी झाले. पुण्यामध्ये 25 टक्के कमी झाले. नायट्रोजन ऑक्साईडचे प्रमाण पुण्यामध्ये ते 43 टक्क्यांनी कमी, मुंबईमध्ये 38 टक्के कमी तर अहमदाबाद मध्ये 50 टक्क्यांनीकमी झाले. कारण या वायूचे प्रमुख उत्सर्जन वाहतुकीच्या दळणवळण साधनामुळे होत होते. यामध्ये रस्ते वाहतूक, जल वाहतूक व हवाई वाहतूक याचा समावेश होतो.

उद्योगधंदे, कारखाने, बांधकामे, सार्वजनिक व वैयक्तिक वाहतूक यामध्ये मोठ्या प्रमाणात जीवाश्म इंधनाचा वापर केला जातो. जे अॅथ्रोपोजिनिक प्रदूषके व ग्रीनहाउस वायूचे मुख्य उत्पादन स्रोत आहेत. वाहतुक व्यवस्थाबंद असल्यामुळे या प्रदूषित वायूचे उत्सर्जन कमी झाले. यामुळे हवेची गुणवत्ता सुधारली आहे. उत्तर भारतामध्ये एरोसोल ची पातळी गेल्या वीस वर्षात सर्वात कमी या लॉकडाऊनच्या काळात नोंदवली गेली आहे. एरोसोल हे लहान घन व द्रव कण आहेत.

निष्कर्ष -

- 1) उद्योगधंदे. कारखाने. बांधकामे, सार्वजनिक व वैयक्तिक वाहतूक व्यवस्था बंद असल्यामुळे जीवाश्म इंधनाचा वापर कमी झाला, याचा परिणाम प्रदूषित घटककाचे उत्सर्जन कमी झाले.
- 2) कार्बन डायऑक्साईड, कार्बन मोनॉक्साईड, नायट्रोजन, नायट्रोजन ऑक्साईड, सल्फर डायऑक्साईड, मिथेन, धूलिकण याचे वातावरणातील प्रमाण लॉकडाऊनच्या काळामध्ये कमी झाले आहे.
- 3) लॉकडाऊनमुळे प्रदूषणाचे उत्सर्जन कमी झाल्यामुळे हवेची गुणवत्ता सुधारली.
- 4) मानवाचा हस्तक्षेप लॉकडाऊन काळात कमी झाल्यामुळे नद्या, झाडे, वृक्षांनी मुक्त श्वास घेतला आहे.
- 5) निरभ्र आकाश, स्पष्ट दिसणारे तारे, स्वच्छ नद्या, स्वच्छंद उडणारे पक्षी हे दृश्य प्रथमच पाहायला मिळत आहे.

शिफारसी -

- 1) पर्यावरण प्रदूषण कमी करण्यासाठी सायकलचा वापर, इलेक्ट्रॉनिक वाहनांचा वापर व सार्वजनिक वाहनांचा वापर करणे आवश्यक आहे.
- 2) इकोफ्रेंडली जीवन पद्धतीचा स्वीकार करून मानवाने पुन्हा एकदा निसर्गाची मैत्री करणे आवश्यक आहे.
- 3) वृक्षारोपण व वृक्ष संवर्धन करणे हे आपले कर्तव्य व जबाबदारी आहे याचे प्रत्येकाने भान ठेवणे आवश्यक आहे.
- 4) पर्यावरणाचा न्हास टाळूनयेणाऱ्या पिढ्यांसाठी स्वच्छ व सुंदर पर्यावरण देणे हे वर्तमानातील समस्त मानवाजातीची ती जबाबदारी आहे.
- 5) पर्यावरणीय कायदे त्याची कठोर अंमलबजावणी करणे अत्यंत आवश्यक आहे.
- 6) पॅरिस करारानुसार प्रत्येक देशांनी कार्बन उत्सर्जन कमी करणे आवश्यक आहे.
- 7) पर्यावरण संवर्धन ही लोकचळवळ बनवण्यासाठी जनजागृतीची फार मोठ्या प्रमाणात करणे आवश्यकता आहे.
- 8) पर्यावरण संवर्धन हा विषय अभ्यासक्रमात असला तरी त्याचे प्रात्यक्षिक होणे खूप आवश्यक आहे.

संदर्भ-

- 1) केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, दिल्ली, भारत सरकार
- 2) सेंटर फोर साईट साईड इन्व्हरमेंट (CSE) पर्यावरण स्थिती रिपोर्ट 2020
- 3) पर्यावरण परिवर्तन प्रदूषण सूचकांक 2020
- 4) पर्यावरण अहवाल 2020.

- 5) जागतिक पर्यावरण आउटलुक रिपोर्ट
- 6) दै. महाराष्ट्र टाइम्स, संवाद पुरवणी.
- 7) केंद्रीय वनव पर्यावरण मंत्रालय, भारत सरकार.
- 8) पर्यावरण आणि शाश्वत विकास, इयत्ता बारावी महाराष्ट्र राज्य.
- 9) पर्यावरण शिक्षण, डॉ मधुकर पुंडगे, प्रा वर्षा सावतकर.
- 10) भूगोल व पर्यावरण, ए बी सवदी निराली प्रकाशन.
- 11) आपले पर्यावरण, अरुण जोशी.
- 12) पर्यावरण व पारिस्थितिकी, दृष्टि प्रकाशन
- 13) व्यवसायिक पर्यावरण, डॉ जी पी मिश्रा.
- 14) www.indiagov.in
- 15) www.mahagov.in

किनवट तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीतील आदिवासी लोकसंख्येच्या वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. प्रफुल्ल बाबुराव गायकवाड,
संशोधक विद्यार्थी, भूशास्त्र संकुल, स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ नांदेड.
महाराष्ट्र - ४३१६०६, Email- prafullg321@gmail.com

डॉ. एस.एस. तोळमारे,
भूगोल विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक,
श्री.योगानंद स्वामी कला महाविद्यालय वसमत, ता. वसमत, जि. हिंगोली.

सारांश

आर्यांचे भारतात आगमन होण्यापूर्वीच आदिवासी या देशाचे मुळ रहिवासी होते. प्राचीनकाळात आदिवासी समुदाय टोळ्या-टोळ्यांनी राहत होते. आर्यांनी हिंदुस्थान काबीज केल्यामुळे काही आदिवासींच्या टोळ्या आर्य लोकांच्या संपर्कात आल्या, तर काही टोळ्या पराभूत होऊन स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी अरण्य, जंगल, दऱ्याखोऱ्यात जाऊन राहिल्या. त्यामुळे आदिवासींची वस्ती प्रामुख्याने घनदाट अरण्य पर्वतांमध्ये, दऱ्याखोऱ्यामध्ये व अतिदुर्गम भागात दिसून येते. भारतात अनेक आदिवासी जमाती आहेत. यात प्रामुख्याने कोलाम, भिल्ल, कोरकू, गोंड, खासी, नायर, गारो, तोडा, नाईकडा, वारली, महादेव कोळी, अंध इत्यादी जमाती आहेत. महाराष्ट्रात एकूण ४७ आदिवासी जमातींचा समावेश अनुसूचित जमातींमध्ये करण्यात आला आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची महाराष्ट्रातील लोकसंख्या ९.४ टक्के आहे. नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण सन २०११ साली ८.३८ इतके आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण किनवट तालुक्यातील आदिवासींची लोकसंख्या टक्केवारी ही २९.०२ टक्के आहे. तसेच किनवट तालुक्यातील नागरी भागात ८.८० टक्के तर ग्रामीण भागात ३२.९१ टक्के आदिवासी लोकसंख्या आहे.

बीजसंज्ञा : किनवट तालुक्यातील आदिवासी लोकसंख्या वितरण.

प्रस्तावना :

भारतात विविध वंश, धर्म व संस्कृतीचे लोक राहतात. भारतीय संविधानातील अनुसूचिमध्ये नमूद केलेल्या जमातींना म्हणजेच आदिवासी जमातींना अनुसूचित जमाती असे म्हटले जाते. **राल्फ पिडिंग्टन** यांच्या मते, “आदिवासी हा समान बोली बोलणाऱ्या, एकाच भूप्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या आणि सांस्कृतिक एकजिनसीपणा बाळगणाऱ्या लोकांचा गट होय.” भारतात एकूण ७५ अनुसूचित जमातींचा विशेष मागास अनुसूचित जमातींमध्ये समावेश करण्यात आला आहे. यामध्ये महाराष्ट्रातील काथोडी किंवा कातकरी, कोलाम व माडियागोंड यांचा समावेश आहे. आदिवासी जमातींचा विचार केला असता त्यात भिल्ल, महादेव कोळी, गोंड, वारली, कोरकू, कोकणा, कातकरी, गावीत, ठाकर, आंध, कोलाम, मल्हारकोळी, परधान, पारधी व माडियागोंड या आदिवासी जमातींचा समावेश होतो.

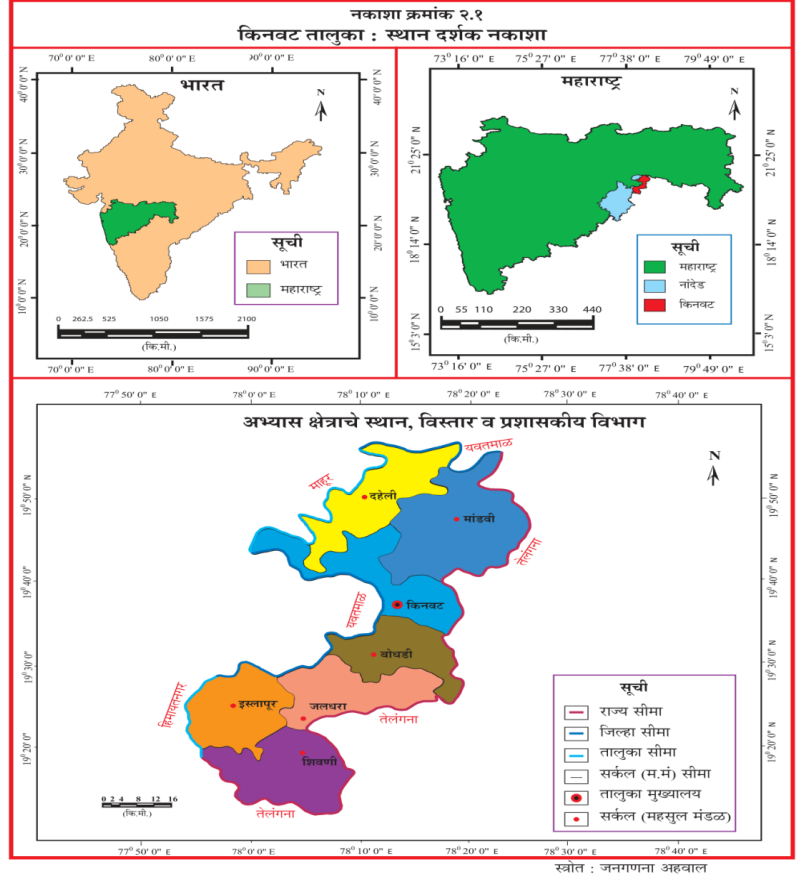
आदिवासी समुदायाच्या व्याख्या :

१. **गिलिन यांच्या मते**, “एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा समान बोलिभाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिकगटांच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.”

२. **पेरी डब्ल्यु. जे. यांच्या मते**, समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भू - प्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समुहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.

अभ्यास क्षेत्र :

किनवट तालुका महाराष्ट्राच्या उत्तर-पूर्व भागात वसलेला आहे. किनवट तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १९°१३' ४३" उत्तर ते १९°५५' २४" उत्तर अक्षवृत्त, तर रेखावृत्तीय विस्तार ७७°५६' १४" पूर्व ते ७८°२२' ०२" पूर्व रेखावृत्त दरम्यान आहे. (नकाशा क्र. २.१) किनवट तालुक्याच्या पूर्वेस आदिलाबाद जिल्हा (तेलंगना) पश्चिम व उत्तरेस यवतमाळ जिल्हा, वायव्येस माहूर तालुका व दक्षिणेस हिमायतनगर तालुक्याची सीमा आहे. किनवट तालुक्याच्या पश्चिम व उत्तर सीमेला अनुसरुण पैनगंगा नदी वाहते. पैनगंगानदीला अनुसरुण यवतमाळ (विदर्भ) व किनवट (मराठवाडा) सीमा आखलेली आहे.

२६ जून १९९९ रोजी किनवट

तालुक्याची पूर्णरचना करुन माहूर हा एक अतिरिक्त नवीन तालुका निर्माण करण्यात आला. विभक्त किनवट तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ १५६६.८० चौरस किलोमीटर आहे. यापैकी नागरीक्षेत्र १७.९६ चौ.कि.मी., तर ग्रामीण क्षेत्र १५४८.८४ चौ.कि.मी. आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार किनवट तालुक्याची ग्रामीण लोकसंख्या २,०७,७३२ आहे, तर ग्रामीण लोकसंख्येची घनता दर चौरस किलोमीटरला १३४ एवढी आहे. नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या १९.२० टक्के क्षेत्र किनवट तालुक्याने व्यापले आहे. तर महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळा पैकी ०.५१ टक्के क्षेत्र किनवट तालुक्याने व्यापलेले आहे.

किनवट तालुक्यात दहेली, मांडवी, किनवट, बोधडी, जलधरा, इस्लापूर व शिवणी या प्रमुख ०७ सर्कलचा (महसूल मंडळ) चा समावेश होतो. सन २०११ च्या जनगणना आकडेवारीनुसार तालुक्यात १८९ ग्रामीण वसाहती आहेत. यापैकी १७८ निवासी व ११ ओसाड वसाहती आहेत, तसेच किनवट व गोकुंदा या दोन नागरी वसाहती आहेत.

उद्दिष्टे :

- किनवट तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीतील आदिवासी लोकसंख्या अभ्यासणे.
- किनवट तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीतील सर्कलनिहाय आदिवासी लोकसंख्येचे वितरण अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती व आधारसामग्री संकलन :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्वरूपाच्या आधारसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. दुय्यम स्वरूपाच्या आकडेवारीसाठी भू-स्थल दर्शक, नांदेड जिल्ह्याचा जनगणना अहवाल (२००१ व २०११), नांदेड जिल्हा गॅझेट्डीअर (२०११), नांदेड जिल्हा सामाजिक-आर्थिक समालोचन अहवाल (२०११) यांचा आधार घेतलेला आहे.

विषय विवेचन :

अभ्यास क्षेत्रातील भूप्रदेशात सर्वत्र विविधता आहे.किनवट तालुक्याचा बहुतांश भाग हा डोंगराळ आहे. किनवट तालुका हा पैनगंगा नदीच्या खोऱ्यात वसलेला हा भाग नैसर्गिक साधनसंपत्ती व निसर्गावर अवलंबून असणारे संपन्न आदिवासी जीवन यामध्ये समृद्ध आहे. किनवट तालुक्यामध्ये गोंड, परधान, आंध, भिल्ल व कोलाम अशा अनेक आदिवासी जमाती मोठ्या प्रमाणावर वस्ती करून आहेत. किनवट तालुक्यामधील ग्रामीण वसाहतीतील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचा अभ्यास करण्यासाठी वर्ष २००१ व २०११ च्या जनगणना आकडेवारीचा विचार केला आहे.

सन २००१ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार किनवट तालुक्यामधील ग्रामीण वसाहतीतील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्येची टक्केवारी ३०.१६ आहे.तरतालुक्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येच्या टक्केवारीचा सर्कलनिहाय अभ्यास केला असता, सर्वात जास्त अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या जलधरा सर्कलमध्ये ४६.१५ टक्के एवढी आहे. त्या खालोखाल इस्लापूर सर्कलमध्ये ३४.२४ टक्के, किनवट सर्कलमध्ये ३४.२२ टक्के, मांडवी सर्कलमध्ये २७.०० टक्के, बोधडी सर्कलमध्ये २६.१७ टक्के, दहेली सर्कलमध्ये २५.६९ टक्के व सर्वात कमी शिवणी सर्कलमध्ये २०.८१ टक्के एवढी आहे.

सारणी

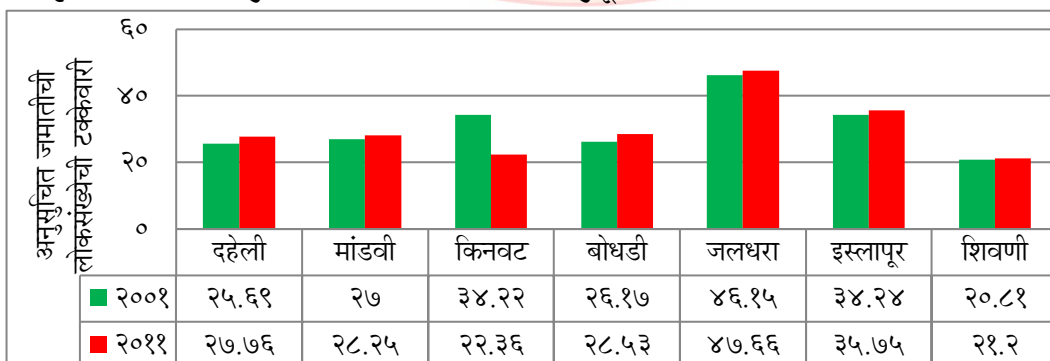
किनवट तालुका :ग्रामीण वसाहतीतील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या (२००१-२०११)

अ. क्र.	सर्कल (महसुलमंडळ)	२००१			२०११		
		एकूण लोकसंख्या	अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या	अनुसूचित जमातीची लोकसंख्येची टक्केवारी	एकूण लोकसंख्या	अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या	अनुसूचित जमातीची लोकसंख्येची टक्केवारी
०१	दहेली	३१२०५	८०१०	२५.६९	३५३९५	९८२५	२७.७६
०२	मांडवी	३२३८३	८७४१	२७.००	३५०१५	१०११४	२८.२५
०३	किनवट	२९२६५	१००१६	३४.२२	२५२४२	११०७६	२२.३६
०४	बोधडी	२८७१७	७५१६	२६.१७	३३८८६	९६६७	२८.५३
०५	जलधरा	१९६१२	९०५२	४६.१५	२५२५२	१२०३५	४७.६६
०६	इस्लापूर	२५४११	८७२८	३४.२४	३०४४७	१०८८४	३५.७५
०७	शिवणी	१९०७९	३९७०	२०.८१	२२४९५	४७७०	२१.२०
एकूणतालुका		१८५७५२	५६०३३	३०.१६	२०७७३२	६८३७१	३२.९१

स्त्रोत :जनगणना अहवाल

सन २०११ च्याजनगणनेच्या आकडेवारीनुसार किनवट तालुक्यामधील ग्रामीण वसाहतीतील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्येची टक्केवारी ३२.९१ आहे.तर तालुक्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येच्या टक्केवारीचा सर्कलनिहाय अभ्यास केला असता, सर्वात जास्त अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या जलधरा सर्कलमध्ये ४७.६६ टक्के एवढी आहे. त्या खालोखाल इस्लापूर सर्कलमध्ये ३५.७५ टक्के, बोधडी सर्कलमध्ये २८.५३ टक्के, मांडवी सर्कलमध्ये २८.२५ टक्के, दहेली सर्कलमध्ये २७.७६ टक्के, किनवट सर्कलमध्ये २२.३६ टक्के व सर्वात कमी शिवणी सर्कलमध्ये २१.२० टक्के एवढी आहे.

आकृती: किनवट तालुका :ग्रामीण वसाहतीतील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्याची टक्केवारी

सन २००१ व २०११ च्या जनगणना आकडेवारीचा अभ्यास केला असता किनवट तालुक्यामधील ग्रामीण वसाहतीत एकूण लोकसंख्येच्या अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येची टक्केवारी ३०.१६ ते ३२.९१ एवढी आहे. त्यामुळेच किनवट तालुक्याला आदिवासी तालुका म्हटले जाते.

निष्कर्ष :

किनवट तालुक्यामध्ये गोंड, परधान, आंध, भिल्ल व कोलाम अशा अनेक आदिवासी जमाती मोठ्या प्रमाणावर वस्ती करून आहेत. सन २००१ च्या जनगणना आकडेवारीनुसार एकूण अभ्यास क्षेत्रात अनुसूचित जमातीची लोकसंख्येची टक्केवारी ३०.१६ आहे. तर सन २०११ साली अनुसूचित जमातीची लोकसंख्येची टक्केवारी ३२.९१ आहे. सन २००१ ते २०११ या काळात किनवट तालुक्याच्या अनुसूचित जमातीची लोकसंख्येच्या टक्केवारीत वाढ झाली आहे. सर्कलनिहाय अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येच्या टक्केवारीचा अभ्यास केला असता, जलधरा व इस्लापूर सर्कलमध्ये इतर सर्कल पेक्षा अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येची टक्केवारी जास्त आहे.

संदर्भ :

- १) जनगणना अहवाल (२००१ व २०११)
- २) नांदेड जिल्हा सामाजिक - आर्थिक समालोचन अहवाल (२०११)
- ३) नांदेड जिल्हा गॅझेटिअर (महाराष्ट्र शासन, २०११)
- ४) आदिवासी संस्कृती : डॉ. शशिकांत अन्नदाते व स्वाती अन्नदाते, केसागर पब्लिकेशन्स. (२०१९)
- ५) सिंह राजेश (२०१२) : ग्रामीण भूगोल, वंदना पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
- ६) रोडे सोमनाथ (१९९९) : मराठवाड्याचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- ७) पेंडसे एस.डी. (१९६५) : महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास, सुविचार मंडळ, पुणे.
- ८) काटे पी.व्ही. (१९९९) : मराठवाड्याचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- ९) कोलते वि.भी. (१९८७) : महाराष्ट्रातील काही ताम्रपट व शिलालेख, (१९७९) : महाराष्ट्रराज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- १०) सय्यद मौलाना महेताब (२०१६) : बीदर जिल्ह्यातील वसाहतीचा अभ्यास, पीएच.डी. शोध-प्रबंध.
- ११) Deshpande C.D. (1971) : Geography of Maharashtra National Book Trust India, New Delhi.
- १२) Ghosh B.N. (1985) : Fundamental of Population Geography Sterling publishers private Limited, New Delhi.
- १३) Kankure K.B. (1998) : Marathwada : A Study in Settlement Geography, Ph.D. thesis, University of Pune.
- १४) www.kinwat.com

राज्यघटना आणि धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र

ज्योती केशवराव दराडे

सरस्वती भुवन कला व वाणिज्य महाविद्यालय, औरंगाबाद
संशोधन विध्यार्थी

ई-मेल आयडी: [jyotipdhakne@gmail.com](mailto: jyotipdhakne@gmail.com)

प्रस्तावना :

आपला भारत देश १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वतंत्र झाला. त्यानंतर राजकीय वाटचालीमध्ये राजकीय कारभार हा सुरळीत चालावा व तो सर्वांसाठी न्यायाचा ठरावा यासाठी आपल्या देशात आपली स्वतःची अशी राज्यघटना तयार करण्यात आली. आपल्या राज्यघटनेचे प्रणेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधान हे संविधान सभेचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांना २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी सुपूर्द केले. २६ जानेवारी १९५० पासून ही राज्यघटना अमलात आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधान लिहिले तेव्हा त्यांच्यासमोर आदर्श राज्य पद्धत होती. जगातील वेगवेगळ्या राज्यघटना त्यांनी डोळ्यासमोर ठेवून आपली राज्यघटना तयार केली.

बाबासाहेबांना धर्मसत्ता अमान्य होती. ग्रंथप्रामाण्य तर मुळीच मान्य नव्हते. त्यामुळे धर्म व राजकारण हे दोन विभिन्न घटक समांतर ठेवून त्यांनी राज्यघटना लिहिली. त्यामुळे धर्मनिरपेक्षता हा शब्द मुळ संविधानाच्या उद्देशिकेत घालावा असे बाबासाहेबांना वाटले नाही. हा शब्द अंतर्भूत करण्यात आला, तो १९७६ च्या ४२ व्या घटना दुरुस्तीत. या घटनादुरुस्तीच्या काळात तत्कालीन प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी यांनी देशात आणीबाणी आणली होती. आणीबाणीचा कालखंड २५ जून १९७५ ते २१ मार्च १९७७ होता. या काळात भारतीय संसद 'बापूडी' झाली होती. आणीबाणीच्या विरोधात बोलणाऱ्यास तुरुंगात डांबले जात होते.

संविधान कलम ३६८ अन्वये संसदेला बहुसंख्येने घटना दुरुस्ती करता येते असे घटनेत लिहिले आहे. लोकसभेत दोन नोव्हेंबर १९७६ तर राज्यसभेत ११ नोव्हेंबर १९७६ रोजी घटना दुरुस्तीचा प्रस्ताव मांडण्यात आला होता. परंतु अनेक खासदार त्या काळात तुरुंगात होते. त्यामुळे चर्चा न करता पाशवी सत्तेच्या आधारे ही घटना दुरुस्ती अमलात आली आणि मग त्यात सार्वभौम, धर्मनिरपेक्ष या शब्दांचा अंतर्भाव करण्यात आला. या ४२ व्या कलमान्वये सरनाम्यात बदल केल्यामुळे धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ असा लावला गेला की भारतीय राज्यसंस्थेला स्वतःचा असा कोणताच धर्म नसेल, धर्म व राजकारण यांची सरमिसळ केली जाणार नाही, धर्म ही बाब केवळ खाजगी जीवना पुरतीच मर्यादित केली जाईल. याचाच अर्थ सर्व लोकांना सदसद्विवेक बुद्धीचा वापर करून धर्माचा प्रचार, प्रसार व आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य असेल आणि यासाठीच २५ व्या कलमाची तरतूद करण्यात आली आहे.

- **धर्मनिरपेक्षता व अर्थ** : धर्मनिरपेक्षता हा नेहमीच चर्चेचा विषय राहिला आहे. या न त्या कारणाने यावर आजतागायत भरपूर पण अस्ताव्यस्त अशी चर्चा झालेली आहे. याबाबत अनेक अर्थ घेतले जातात. भारतात धर्मनिरपेक्षता म्हणजे सर्वधर्मसमभाव किंवा निधर्मीपणा असं लोकांना वाटतं. मूलतः सांगायचं म्हटलं तर धर्मनिरपेक्षता या शब्दाच्या अर्थाच्या वेगवेगळ्या छटा आहेत.

त्यातील एक कल्पना अशी आहे की धर्म आणि राज्यांनी परस्परांच्या कक्षा ठरवून घेणे. म्हणजे धर्माच्या कक्षेत धर्माला पूर्ण स्वातंत्र्य असते आणि या स्वातंत्र्याचे रक्षण राज्यसत्तेने करावयाचे असते.

• **धर्म आणि स्वातंत्र्य :**

धर्म आणि स्वातंत्र्य या दोन्ही गोष्टी वेगवेगळ्या आहेत. धर्माने आपले स्वातंत्र्य अबाधित राखून उरलेली जी काही कक्षा आहे ती राज्य सत्तेची असावी. धर्मनिरपेक्षतेची कल्पना जनतेला स्वातंत्र्य देत नाही तर जनतेचे स्वातंत्र्य नियंत्रित करण्याचे स्वातंत्र्य धर्माला देते. आपल्या देशातील सगळ्यात धर्माबाबत समान आदर, समान प्रतिष्ठा आणि कोणताच धर्म कार्यात हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण हे स्वरूप आपल्या राज्यघटनेत पाहायला मिळते.

• **राज्यसत्ता व धर्म :**

राज्यसत्ता करत असताना धर्म बाजूला ठेवून जनसेवा करावी. आपल्या देशात प्रत्येक व्यक्तीला धर्माचे आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. त्याच प्रमाणे धर्म बदलण्याचा, धर्मा सोडण्याचा, धर्माचे मर्यादीत आचरण करण्याचा अशा सर्व प्रकारचे अधिकार व्यक्तीला प्राप्त आहे. म्हणजे धर्माबाबतीत व्यक्तीचे स्वातंत्र्य हा भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा गाभा आहे.

• **भारतीय संविधान व धर्मनिरपेक्षता :**

भारतीय संविधान हे स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करते. त्यामुळे आपल्या संविधानात व्यक्ती हा धर्माच्या परिपेक्षात धार्मिक, निधर्मी वगैरे असू शकतो, पण शासन व्यवस्थेत तो निधर्मीच राहतो. आपल्या संविधानात कुठल्याही धर्माचा अनुनय आणि कुठल्याच धर्माचा द्वेष अपेक्षित नाही. घटना ही धार्मिक स्वातंत्र्य देते याचा अर्थ ती धर्माला स्वातंत्र्य देत नाही तर धर्माच्या बाबतीत प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य देते हे लक्षात घ्यायला हवं.

धर्म काय आहे हे स्पष्ट करण्याचे अधिकार धर्माला नाहीत पण धर्म काय आहे हे ठरवण्याचा अधिकार प्रत्येक भारतीय व्यक्तीला आहे. त्याला पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. धर्म पाळण्याचा, त्यातील कोणत्या गोष्टी पाळाय्यात हे ठरवण्याचा, बदलण्याचा अथवा धर्म टाकून देऊन निधर्मी राहण्याचा अधिकार आहे. सर्व नागरिकांना समान कायदे, समान न्याय, समान स्वातंत्र्य हे या धर्मनिरपेक्षतेचा मुख्य आधार आहे.

• **राजकारण व धर्म :**

सध्याच्या राजकारणात धर्माचा खेळ मांडलेला दिसून येतो. जातीवादाचा पगडा दिसून येतो. धर्माधर्मात भांडणे लावून दंगे घडवून आणल्या जात आहे. धर्माच्या नावाखाली सामान्य जनतेचा वापर करून घेताना दिसून येत आहे. जातिवाद जातीचे राजकारण करून आरक्षणाचे वाद होत आहेत. या सर्वात जनतेचे नुकसानच होत आहे व याचा फायदा राजकारणी लोकांना होत आहे.

हे सर्व जनतेने लक्षात घेऊन जातिवाद न करता एकजुटीने राहून बंधुभाव आचरणात आणून देशाच्या व आपल्या प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करण्याची गरज आहे. १९७६ ला भारतीय संविधानात संशोधन करून धर्मनिरपेक्ष हा शब्द लिहिला गेला आहे. भारताला स्पष्ट रूपाने धर्मनिरपेक्ष राज्य घोषित केले आहे हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

संदर्भ :

1. भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन, रंजन कोळंबे
2. भारतीय राज्यघटना, डॉ. वा. भा. पाटील
3. भारताची धर्मनिरपेक्षता, माधव गोडबोले

घटनात्मक भारत आणि आजचे वास्तव

ज्योती केशवराव दराडे

सरस्वती भुवन कला व वाणिज्य महाविद्यालय, औरंगाबाद

संशोधन विध्यार्थी

ई-मेल आयडी: jyotipdhakne@gmail.com

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी आपली राज्यघटना पूर्ण करून ती संविधान परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांना सुपूर्द केली. बाबासाहेबांनी भारतीय संस्कृती, सामाजिक स्थिती, आपल्या भारताचा इतिहास, आपले समाज जीवन याचा पूर्ण विचार करून नागरिकांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रचंड विचारमंथना द्वारे आपली राज्यघटना तयार केली आहे. आपल्या राज्यघटनेत दोन मूलभूत तत्व आहेत. ते म्हणजे लोक कल्याण आणि कुणाबाबतचा भेदभाव नसणे. भारतीय घटनेची तत्वे ही केवळ पुस्तके नियमांनी बद्ध नसून ती प्रत्यक्ष अंमलबजावणीसाठी आहेत.

भारतीय घटनेचे शिल्पकार म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ओळख आहे. राज्यघटनेच्या निर्मितीत अनेकांचे योगदान आहे. पण मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. लोकशाहीत नागरिकांच्या हक्कांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे आणि आपल्या राज्यघटनेत अगदी सुरुवातीलाच मूलभूत हक्क आणि कर्तव्ये यांची माहिती दिली आहे.

भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना सहा मूलभूत हक्क दिलेले आहेत

- १) समतेचा हक्क
- २) स्वातंत्र्याचा हक्क
- ३) शोषणाविरुद्धचा हक्क
- ४) धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क
- ५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क
- ६) घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क

आपल्या घटनेत प्रत्येक हक्काबरोबर त्यावर असलेल्या बंधनांचा उल्लेख आहे. दुसरा म्हणजे घटनेत मूलभूत कर्तव्य यांचा सुद्धा समावेश आहे. मूलभूत हक्क यासारखी कोणतीही गोष्ट नसते. मूलभूत कर्तव्य यांचे पालन केल्यावरच मूलभूत हक्क मिळत असतात असे गांधीजी म्हणत. जगण्याचा अधिकार अतिशय मूलभूत समजला जातो. तो सुद्धा लोकांच्या जगण्याचा हक्क मान्य केल्यावरच मिळतो. राजकीय फायद्यासाठी मूलभूत हक्कांचा गैरवापर अनेकदा केला जातो. आपण आपले कर्तव्य विसरतो पण मूलभूत अधिकारांत बदल बोलायला सगळे कायम समोर असतात. आतंकवादी सुद्धा मूलभूत हक्कांच्या नावाखाली स्वतःचं संरक्षण करू पाहतात. त्यामुळे मला वाटते की मूलभूत हक्कांना धोका नाही, तर त्यांचा गैरवापर अधिक प्रमाणात होत आहे."राज्य घटना कितीही चांगली किंवा वाईट असली तरी ती शेवटी चांगली किंवा वाईट हे ठरवणारे राज्यकर्ते

राज्यघटनेचा कसा वापर करतील यावर अवलंबून राहिल."हे वाक्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हटले होते. हे आजही तितकेच खरे वाटते.

भारतीय घटनेची वैशिष्ट्ये

आपल्या राज्यघटनेत सार्वभौम व लोकशाही प्रजासत्ताकला वैशिष्ट्ये आहे. समाजवादी व कल्याणकारी राज्यांना विशिष्ट महत्त्व आहे. संसदीय पद्धतीचे सरकार आहे. केंद्रभूत पद्धतीचे संघराज्य, मूलभूत हक्क व कर्तव्याचे वर्णन, राज्य धोरणासाठी मार्गदर्शक तत्वे, निष्पक्ष व स्वतंत्र न्याय व्यवस्था आहे. मागासवर्ग व अल्पसंख्यांकांसाठी विशेष प्रावधाने आहेत. जागतिक शांतता व सहकार्य वर विश्वास आपल्या राज्यघटनेने दिला आहे. आपल्या राज्यघटनेचे एक स्वतःचे असे तत्वज्ञान आहे, काही मुल्ये व तत्वे आहेत. त्याआधारेच सरकारची-शासनाची रचना व कार्यपद्धती ठरवली जाते. आपल्या घटनेप्रमाणे भारत हा सार्वभौम, समाजवादी, प्रजासत्ताक देश आहे. या देशाची मुल्ये, न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव जपणे आपले आद्य कर्तव्य आहे. भारताच्या घटनेचा सारनामा एक सर्वोत्तम असा लिखित मसुदा मानला जातो. त्यात भारतीय घटनेचे प्राणतत्त्व आहे. भारतीय नागरिकांची मनीषा व निर्धार आहे.

आजचे वास्तव

साठ वर्षांची घटनात्मक वाटचाल पाहता मागील साठ वर्षांत राज्य व केंद्रात निवडणुकीद्वारे वेळोवेळी बराच सत्तेत बदल होत गेलेला पाहायला मिळतो. लोकप्रतिनिधींचे घटनेच्या एकूण स्वरूपाबद्दल बहुतांश एक मत दिसते पण तरी अजूनही भारत हा महासत्ता बनला नाही. आपल्या आजवरच्या विकासासाठी अक्षरशः शेकडो योजना आखल्या गेल्या. परंतु अजूनही त्यांची शंभर टक्के तर सोडा पण अर्धी ही अंमलबजावणी होत नाही. हे जसे राज्यकर्त्यांचे तसेच ब्युरोक्रसीचे मोठे अपयश म्हणता येईल.

विकास योजनेच्या नावे भारतामध्ये अनुदान सबसिडीची संस्कृती रुजविण्यात आली व त्यामुळे सार्वभौम जनता याचक बनली तर राज्यकर्ते व नोकरशहा दाते बनले. ही लोकशाहीच्या घटनात्मक मूल्यांची हेळसांड आहे. अनुदान हे संस्कृतीचे मानवी दौर्बल्य आहे. हे लक्षात घेता भ्रष्टाचार, मनमानी आणि अरेरावी वाढलेली आढळून येते. शासनाची मदत मिळताना जो त्रास होतो, तो खरे तर क्षमस्व नाही. काही ठिकाणी तर भीक नको पण कुत्रे आवर अशी अवस्था लोकांची होते.

घटनेच्या उदात्त मूल्यांप्रमाणे लोककल्याण व विकासाच्या दृष्टीने योजना आखणे, अनुदान देणे, कर्ज योजना व इतर सहाय्य करणे हे शासनाचे आद्य कर्तव्य आहे. अशी प्रशासनाची सकारात्मक भूमिका असणे अपेक्षित आहे. आपण जनतेला मदत करतो, म्हणजे उपकार करित नाही, तर ते आपले कर्तव्य आहे या भावनेने केले गेले पाहिजे. आपापसातील वाद विवाद टाळून देशाच्या विकासासाठी प्रयत्नशील राहून आपला भारत महासत्ता बनू शकतो. संविधान हा भारतीय लोकशाहीचा आत्मा आहे. भारताची राज्यघटना ही जगातील सर्वोत्तम राज्यघटना म्हणून गणली जाते आणि मी भारतीय आहे याचा मला अभिमान आहे आणि प्रत्येकाला असावा.

संदर्भ

- 1) भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन, रंजन कोळंबे
- 2) भारतीय राज्यघटना, डॉ. वा. भा. पाटील
- 3) भारतीय राज्यघटना, एम. लक्ष्मीकांत
- 4) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, धनंजय कीर